

Csóka község a harmadik évezred közepén

Csóka község a harmadik évezred közepén

Csókakő
a harmadik évezred
küszöbén

Csókakő
a harmadik évezred
küszöbén

*Béni Kornél
Dr. Erdős Ferenc
Dr. Fülöp Gyula
Dr. Hatházi Gábor*

Minden jog fenntartva! E kiadvány bármely részének másolása, sokszorosítása, adatainak bármilyen formában (elektronikus, mechanikus stb.) történő tárolása vagy továbbítása csak a kiadó írásbeli engedélyével történhet.

© Csókakői Község Önkormányzata, 2010

© Béni Kornél, Erdős Ferenc, Fülöp Gyula, Hatházi Gábor, 2010

A kézirat nyomdai előkészítését végezte: Halasiné Hajnal Judit és Skrihár Marianna

Változatlan utánnyomás

Kiadta: Csókakői Község Önkormányzata, 2019

Gondozta: Semmelweis Kiadó

Nyomta és kötötte: Érdi Rózsa Nyomda

Készült: 1000 példányban

SKD-620

ISBN 978-963-06-9750-7

Tartalom

Csókakő és környékének története az előidőktől a vár felépítéséig — <i>Dr. Fülöp Gyula</i>	7
Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében — <i>Dr. Hatházi Gábor</i>	15
Az újjáéledő település — <i>Dr. Erdős Ferenc</i>	153
Természeti adottságok, erdők, mezők, természetvédelem — <i>Béni Kornél</i>	195
Függelék	233
Magyarország lovagvárai regékben: Csókakő (Kata és Éva) — <i>Mikszáth Kálmán</i>	234
A csókai csóka — <i>Móra Ferenc</i>	237
Csókakő vár eredete, vagy a szikla-üregbe talált gyémánt — <i>Tatár Péter</i>	238
A csókakövi rableány — <i>Czuczor Gergely</i>	241
Csókakő vár tündére — <i>Rupp Róbert</i>	244
Deutsche Zusammenfassung	247
Irodalomjegyzék	253
Jegyzetek	257
Térképek	283

Csókakőn van minden, ami fontos a számomra. Itt születtem, ide jártam iskolába, ide kötnek gyökereim, családom, házam, munkám, barátaim...

Sokat utazhattam életem során, de mindig fontos volt egy olyan hely, ahova hazajöhettem. Minél idősebb vagyok, annál erősebb a vágy bennem, hogy Csókakőre visszatérhessek. Számomra ez a hely egy olyan biztos pont, mint egy vár, ami megvéd a nemkívánatos külső hatásoktól, ahová mindig visszahúzódhatok.

Éltem máshol is, dolgozhattam több településen, de hasonló érzést egy helyen sem érezhettem meg, mint ezen a helyen.

Számomra Csókakő a világ közepe, közel városokhoz, mégis kellően távol a világ minden dübörgő bajától.

Végh Konrád, Csókakő polgármestere

Végh Konrád barátom „vallomását” ismerve azt kell mondanom, hogy az én életemben szinte nincs egyetlen, az övével azonos kötelék sem, mely Csókakőhöz fűzne. Nem születtem itt, nem ide jártam iskolába, nem köt ide sem család, sem ház. Ennek ellenére ide is tartozom. 13–14 éve nem telik el úgy nap, hogy ne gondolnék Csókakőre: a vár körüli (hol nehéz, gondokkal teli, hol örömet és gyönyörű pillanatokat hozó) feladatok szoros, de nagyon kedves bilincsek. Beszélhetnék a környező hegyek és erdők szépségéről, a várból elélem táruló fenséges panorámáról, a remek borokról. Mégis, a legkedvesebbek azok az itteni barátok, akikkel (hol novemberi zúzmarás ködben, hol szikrázó nyári hőségben) együtt vagyunk „odafönt”, és tesszük a dolgunkat, ahogy lehet. Amit Csókakő történelmi örökségéről gondolok, leírtam. Amit most hozzátehetek: a papírra vetés során sokszor láttam magam előtt e barátokat, egy kicsit nekik meséltem el így e történetet. Remélem, minden során „átsüt” az a szeretet, megbecsülés és idetartozás, mellyel íródott.

Hatházi Gábor, régész, a várfeltárások vezetője

Csókakő és környékének története az előidőktől a vár felépítéséig

Dr. Fülöp Gyula

Az ember megjelenése és a kőkorszak

A régészet kutatási módszereinek fejlődésével egyre korábbi időszakokból kerülnek elő az ember jelenlétére utaló régészeti leletek. Afrikában már kétmillió évesnél idősebb földtani rétegekből is gyűjtöttek olyan tárgyakat, amelyek kétséget kizáróan az ember tudatos eszközgyártásának eredményei voltak. Európában több mint egy millió évvel ezelőtt jelentek meg az első emberek. A korai paleolitikum (őskőkör) ritka népsűrűsége, a folytonos helyváltoztató életmód, a rendkívüli körülmények csak szerencsés esetben teszik lehetővé az ősi vadászok nyomainak felfedezését.

Hazánkban Csókakőtől mindössze 30 km-re, az 1960-as években került elő az első eszközkészítő–vadászó emberlelet, a vértesszőlősi Sámuel nyakszirtcsontja. Ez az embercsoport a hévízi források partján élt. Az elejtett és elfogyasztott állatok csontjait a tavakba dobálták be. A hulladék anyag a mészsízapba, majd a mészkőbe ágyazódott be, így mozdatlanul hevert csaknem félmillió éven keresztül. Az állatcsontok között ló, bölény, orrszarvú, szarvas, őz jégkorszaki őseinek maradványai voltak. Társaságukban kagylók, csigák, tűzhelynyomok és az eszközkészítés hulladékai találhatók. A nyakszirtcsont ember-tanilag *Homo erectus* (előember), agykapacitása (kb. 1200 cm³) viszont a *Homo sapiens*ével egyezik meg.

A későpaleolitikum (őskőkor) időszakából a közeli Csórról ismerünk csontból készült szigonyt, Nadapon pattintott kőszerszökök kerültek elő. A község határa nem szolgáltatott még a paleolitikum korából származó leleteket.

Ahogy haladunk az időben, úgy szaporodnak a kelet-dunántúli régészeti leletek. A lelőhelyek számának növekedésében, a népesség gyarapodásában több tényező játszott szerepet. A legfontosabb ezek közül a Kr. e. mintegy hatezer évvel lezajlott neolitikus forradalom. Ennek lényege röviden az, hogy egyes — kedvező körülmények között élő — halászó–vadászó–gyűjtögető közösségek fokozatosan áttértek az élelemgyűjtögető életformáról az élelemtermelő életformára. A kis-ázsiai központokból, a Balkánon át lassan a Kárpát-medencébe is eljutottak a korai földműves állattenyésztők.

Hazánkban először az Alföldön jöttek létre az első neolitikus falvak. A Dunántúlon — mint másutt is — a csónakokkal bejárható vizek vonala volt a terjeszkedés iránya. A Kelet-Dunántúl legfontosabb útvonala a Sárvíz–Gaja–völgye volt a Duna mellett. Csókakő határában is ebből a korszakból ismerjük az első falvak nyomait. A kor embere az erdőirtásos földművelést folytatta. Egy-egy helyen addig maradtak, amíg a terület elfogadható mennyiségű termést adott. Kialakultak az állandó falvak az élővizek mellett. Nagyméretű családi házakat építettek. Ehhez kiváló anyagot adott az erdő fája, a vizek sása, nádja, amelyet agyaggal tapasztottak be.

A letelepült életmóddal járt az állandó temetők kialakulása. A halottakat eleinte a településen temették el, később már a településen kívül. A hiedelemvilághoz tartozik, hogy az elhunytakat zsugorítva — összekötözve — temették el, félvén a visszajáró halott szellemétől. Melléjük tették a másvilági életben folytatandó tevékenység eszközeit: csiszolt kőszerszámokat, kaparókat, késeket, kőbaltákat. Velük együtt temették el napi viseletük ritka tárgyait: csigákból készült ékszereket, karpereceket, csontfüggőket.

A letelepült életmód magával hozta új mesterségek kialakulását, ezek közül legfontosabb a fazekasság. A korábbi fából, bőrből, tőkből készült edényeket lassan háttérbe szorították az agyagból készült fazekak, hombárok.

Kőbalta csókakői lelőhelyről

Nyelvemlékeket egészen a kelták koráig nemigen ismerünk. A régészettudomány ezért egy-egy népcsoportot jellegzetes tárgyai, építkezési és temetkezési szokásai alapján területileg körülhatárolhatóan kultúrának nevez, és legfontosabb lelőhelyének neve alapján különböztet meg. Ezek az utólagosan elnevezett kultúrák az adott korban nem feltétlenül jelentettek népi- vagy nyelvi különbséget. Gondoljunk például a magyarság néprajzi csoportjaira tájszólás vagy fazekasság vagy öltözködés tekintetében!

A neolitikumban a régészet elsősorban az edények díszítése és az agyagszobrocskák alapján különíti el egymástól a kultúrákat térben és időben. Ezeknek a kultúráknak számos csoportja alakult ki az idők folyamán. Csókakő környékén a korai neolitikumban (Kr. e. kb. 5000–3500) a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának népe volt a vidék ura. A Bődönkúton több alkalommal kerültek elő neolitikus leletek véletlen folytán, de ásások útján is. A kottára emlékeztető díszítés alapján a fenti kultúra kottafejes szakaszának elnevezett korszak települése található itt, sajnos alig néhány 10 cm-es mélységben, a szántás által állandóan pusztításnak kitéve. Valószínűleg innen származnak a Magyar Nemzeti Múzeumba 1882-ben került kőbalta, kővéső és kőék leletek, amelyeket Ebenchöch Ferenc győri kanonoktól vásároltak meg.

A neolitikus kultúrákat számos hatás érte, főleg déli irányból. Fejlődésének utolsó szakaszában élénk kapcsolat alakult ki a Dél-Alföld és a Kelet-Dunántúl között. Ez a zselici-kultúra időszaka. Jellemzője egyfelől a csótalpas edények gyártása, másfelől a bekarcolt vonalak közeinek sárga vagy vörös festéssel való díszítése. A késő neolitikumot a lengyeli kultúra zárja. A kerámia egyes darabjai szerves átmenetet mutatnak a neolitikum (kőkor) és a fémek kora, a rézkor között.

A fémek használatának kezdete

Az új korszakot a fémek megjelenésétől számítjuk (Kr. e. 3000–2000/1900). A legkorábbi időkben kisebb ékszereket, árákat, tűket készítettek rézből. Területünkön az új korszak a helyi, késő neolitikus alapokon sarjadt. Kialakulására nagy hatással voltak az új déli, a Balkánról kiszorult népelemek, akik már ismerték az égeikum (az Égei-tenger és a mai Görögország) fejlődő bronzművességét is.

A gazdálkodás a szárazabbá vált klíma következtében átalakult. A korábbi földműveléshez kapcsolódó állattartást a jobb megélhetést biztosító rideg nagyállattartás (szarvasmarha, juh) váltotta fel. A pásztorkodás nagyobb területet igényelt, a közösségek gyakrabban váltották lakóhelyüket. Állandó központot a nemzetségi temetők jelentették.

Ez idő tájt alakult ki a társadalom nagyobb mértékű tagozódása. Kezdetben a női–férfi munka vált el véglegesen egymástól. Később, a pásztorközösségek összeütközése a letelepült népekkel, a nyáj védelmére kitermelte az erősek–bátrak–harcosok rétegét. Ezek az emberek már nem csupán a zsákmányból, de a közösségek javaiból (nevezzük adónak) is többet kaptak. Kiemelkedtek a nagyobb állatállománnyal, nagyobb legelővel bíró közösségek, megszülettek az első arisztokrata nemzetségek, amelyek gazdagságuk folytán már korszerű rézfegyverekhez, aranyékszerekhez is hozzájuthattak.

A felett rézkort — hódítással — újabb balkáni népi és művelődési beáramlás hozta létre. Az új vezetők árkokkal megerősített telepeket létesítettek. A Dunántúlon balatoni csoport névvel illetjük ezt a korszakot. A késő rézkor ismét változást hozott a környéken. A boleráz csoport kialakulásában valószínűleg szerepet játszottak északi és keleti eredetű népelemek is. Éles határt von a korábbi idők, és az új közé a temetkezési szokások — azaz a hagyományok — megváltozása. Megjelenik és lassan általánosan elterjed a halottak elhamvasztásának szokása. A máglyán elégetett maradványait urnákban temették el.

A rézkor végét a péceli kultúra zárta le, amely magában foglalta a helyi, északi, őseurópai embereket és az újonnan délről érkező mediterrán, sőt negroid típusokat is. A kor települései általában folyómenti földműveléssel és járulékos állattartással foglalkozó emberek egyrétegű, rövid ideig lakott falvai. A hegy- és dombvidékeken megjelentek az állattartó arisztokrácia magaslati, erősített telepei.

A rézkorban a szerszámok között még túlsúlyban vannak a kőeszközök. A fémkultúra, a bronzművesség elterjedésével később szorítja ki a haszontalanabb kőeszközöket. Új népek bizonyítéka a másvilághit, az ideológia átalakulása is. A terjedő halotthamvasztás (tűzben való újjászületés), a sírba rakott kő (félelem a visszajáró halott szellemétől), szakrális koponyaeltemetések stb.

Az új történelmi korszak gazdasági alapja az új fém, a bronz alkalmazása volt. A bronz forradalmasította mind a termelést, mind a hadászatot, s nem utolsó sorban a mindennapok ékszeriparát. A bronz nyersanyagainak beszerzése, feldolgozása minden korábbinál szervezettebb belső és külső viszonyokat tételez fel. A bronz, mint fém, önmagában is megkönynyítette a társadalmi átalakulást. Könnyen gyűjthető, tárolható, újra feldolgozható — könnyebben, mint az állatállomány, a termény, a kőeszközök. A kész bronz önmagában is értékképző, értékőrző: bármikor, bármire becserélhető.

A bronz hazánkban Kr. e. 2000 táján tűnt fel. A Kaukázus és a Balkán felől először a kész bronzeszközök, ékszerek jutottak el ide, majd a betelepülőkkel együtt maga a mesterségbeli tudás is meghonosodott.

A bronzkor első felében megváltozott a települési kép. Falvak sűrű hálózata alakult ki. A pásztorkodás háttérbe szorult, a paraszti gazdaságok belterjesebbekké váltak. Egy-egy falu sok ideig lakott ugyanazon a helyen, lerombolva, elplanírozva régi házait, újakat építettek.

A korszak végére tehető a nyugatról érkező újabb népesség megjelenése, amelyet temetkezési szokásuk után halomsíros kultúrának nevezünk. Az erőszakos népesség lassan kiszorította a korábbi urakat. A korábbi települések egy részében megszűnt az élet, más részükben megfigyelhető az őslakosság és az újonnan jöttek összeolvadása. A nyugatról érkező vadász–pásztor nép katonai fölényét a nyíl alkalmazása, valamint a kardok használata okozta a letelepült, nehézkes földművelők ellenében, akik csak lándzsával és harci baltákkal voltak felfegyverezve. A támadók sikerét az elrejtett kincsek sokasága jelzi (a menekülő tulajdonos ugyanis nem tért vissza kiásni kincseit, vagy elpusztult a csatákban). Ebből az időből származik a Magyar Nemzeti Múzeum egy bronzkori vésője, közelebről ismeretlen csókai lelőhelyről 1879-ből.

A Kr. e. 13. században egy minden korábbinál súlyosabb támadás vetett véget a középső bronzkor nyugalmas időszakának. A korábbi több évszázados állandó megtelepülés 5–6

méter magas telepeket alakított ki a folyamatos planírozások következtében. Ezek a települések egy csapásra megszűntek létezni. A lakosság kincseit elásta, tömegesen hagyta el a Kárpát-medencét. A történetek összefüggésben álltak az égeikumban lezajlott eseményekkel.

Az élet először a Dunántúlon került a rendes kerékvágásba. Az urnamezős (váli) kultúra népe vette birtokba a területet. A vezető réteg lapos, de jól védhető dombtetőkre épített nagyterjedésű telepeken lakott, a falusi nép a vizektől védett falvakban élt. A váli kultúra népe új típusú művelődési hagyományt hozott létre. Törzsi központjaikat 5–10 méter magas földsáncokkal vették körül. Ezen belül működtek a bronzműves- és a fazekasműhelyek. Egy-egy központ több száz kilométerre szállította áruit. A bronz virágkora a Kr. e. 11–8. század. Tömegesen és sorozatban állítottak elő kardokat, lándzsákat, késeket, sarlókat, baltákat, vésőket, borotvákat, üstöket, ékszereket stb.

A korai vaskorban (Kr. e. 8. századtól) a vas még aránylag ritka. Elsősorban ékszerek, fegyverek készültek az újonnan felfedezett fém-ből. A mindenütt fellelhető gypvasérc könnyen megmunkálható alapanyagul szolgált a kovácsoknak. A vas nagyarányú elterjedése az eszközhasználatban, a bronz kiszorítása az ékszeripar területére csak a késő vaskorban következett be. Ekkor jelentek meg azok a szerszámok, amelyeket jószerivel ma is használunk: eke, sarló, zabla, kard, kés, olló stb. A minden területen fejlődő kézművesipar a fazekasságban is újítást hozott: feltalálták a korongot, amelynek használata nagyobb tömegű, jobb minőségű fazekasárut eredményezett.

Az írott történelem előtti korok utolsó szakasza, a késővaskor, a kelták meg jelenésével kezdődött hazánkban. A Kr. e. 4. században nyugatról megjelenő nép eleinte csupán vékony kereskedő–iparos réteggel jelentkezett az őslakosok körében. Uralkodó réteggént a Kárpát-medence stratégiaileg fontos útjait vették ellenőrzésük alá. Népi tömegeik a 4–3. évszázad fordulóján költöztek be a „felderítők” nyomában.

A kelták korában megváltozott a temetkezés rendje. Ismét megjelent a „csontvázas” temetkezés, azaz az elhunytak koporsóba tétele. A temetőikben azonban megmaradt a halottamvasztás szokása is, ami az újonnan jöttek, és az őslakosok békés összeolvadására mutat. A kelták törzseit, népcsoportjait már név szerint is merjük a római feljegyzésekből. Ebből a korszakból való a Magyar Nemzeti Múzeum néhány kelta bronzfibulája, 1879-ből.

A rómaiak és a népvándorlás kora

A Római Birodalom a Kr. u. 1. század közepe táján békésen szállta meg vidékünket. Előbb a kereskedők jöttek, s aztán lassan, észrevétlenül a katonák. Tác mellett Gorsiumban épültek fel az első katonai táborok, a Sárvíz átkelőhelye mellett, az ősi kereskedelmi utakat őrizve. Csókakő római kori települése a limes menti Arrabona (Győr) és a Sárvíz-mentén fekvő Gorsium közötti út mellett terült el, közel a mai 81-es úthoz. A Bődönkúton találtak erre utaló nyomokat. A helyszíni bejárások alapján egy villagazdaság, és mellette kisebb falu volt.

A népvándorlás kora hazánkban a hunok megjelenésével kezdődött. A Dunántúlon szórványosan kerültek elő igazi keleti eredetű hun tárgyak, legközelebb Dunaújvárosban.

A 433-ban kezdődött hun uralom Attila halála után (453) hamarosan megszűnt. 455-ben a Pannoniában lévő Nedao-folyó melletti csatában a hun uralom alatt lévő germánok szövetsége legyőzte Attila fiait, a hunok keletre menekültek. Ezzel kezdődött meg Pannonia germán korszaka.

A viharos időkben az adminisztráció, az előkelők nyugatra menekültek. A kézművesek és a parasztok tovább folytatták munkájukat, új uraiknak adózva. A római kori ember típusok továbbélése az antropológiai anyagban még 3–4 évszázadon át kimutatható.

A langobárdok népe 526-ban kelt át a Dunán. Az eredetileg skandináviai nép az Elba mellett élt. A kisalföldi herulokat legyőzve fokozatosan meghódították Kelet-Pannoniát is. Előbb az északkelet-dunántúli szvébeket, majd 546-ra a Dunántúl déli részét is uralmuk alá vonták. Jellegzetes ékszerek, fegyverek, fésűk jelzik nyomukat. A langobárd vezetőréteg sírjai kevés helyen kerültek elő eddig. Temetőikre azért is nehéz rátalálni, mert a sírok egymástól távol és 3–4 méter mélyre ásva fekszenek.

Az új hatalom megjelenése új politikai helyzetet teremtett a Kárpát-medencében. A még meglévő Dráva–Száva közti gazdag városok birtoklása egyaránt fontos volt a langobárdok, az Alföldön élő gepidák és Bizánc számára. A döntés egy újonnan jött keleti nép, az avarok kezébe került, akik a langobárdokkal szövetségre léptek a gepidák országát. A langobárdok megismerve szövetségük erejét, meglepő békét ajánlottak. 568. április 1-jén, húsvétkor elhagyták Pannoniát, Itáliába, a mai Lombardiába költöztek, átadva területüket az új uraknak, azzal a kikötéssel, hogy 200 éven belül visszajöhetnek. A könnyű hódítást az avarok kagánja jó szívvel fogadta. A Kárpát-medence történetében ekkor egyesült egy kézben, első ízben Erdély, a Felvidék, az Alföld és a Dunántúl.

Az avarok Ázsia belső területein alakultak néppé. Sok más néppel és néptöréddel együtt érkeztek Európába. 670 táján újabb (talán már magyarul–ősmagyarul) beszélő népek is érkeztek a Kárpátok völgyébe. Míg a korai avar időkben a fejedelmi központ a Duna–Tisza között volt, addig az új népekkel új vezéri központok tűntek fel, pl. megyénk déli részében az Ozora–Igar csoport. Ezek a vezérek családjuk körében temetkeztek gazdag arany ékszerekkel, fegyverekkel, lovakkal.

A korai avarok úgy viselkedtek, mint később Árpád elődjének és utódainak honfoglalói. Kalandozó hadjárataikat főképpen a gazdag Bizánc irányába vezették. Az évi adók, amit a béke megváltása fejében kaptak a férfiak övveretein, a nők ékszerein keresztül a temetőkhöz kerültek. A 626-ik évi, Bizánctól elszenvedett vereséget követően a nagyállattartó–pásztorokodó–katonáskodó népesség lassan áttért a földművelő, letelepült állattartásra. Ennek amúgy is kedveztek a kor klimatikus viszonyai. A temetőben egyre több a tyúk- és libacsont, valamint a tojás, gyakori a sertéscsont. Ezek nem igazán nomád életmódra valló állatok. Kialakulnak az állandó falvak, mellettük a több évszázadon át használt több száz, néha több ezer síros temetők. A falvak egymástól néhány kilométerre helyezkedtek el. Avar kori temetőket legközelebb Mór–Kecskemétyről és Csákbéreny–Orondpusztáról ismerünk, gazdagon felszerszámozott, fegyveres és lovas temetkezésekkel.

A 8. században újabb népesség jelent meg keletről, a griffes-índások népe. Jellemző a férfi viseletben az öntött bronz övveretek használata. A késő avar korban a terület kitágult, egészen az Enns-folyóig. A lakosság kitöltötte a Kárpát-medence teljességét, a határok

nagyjából a középkori Magyarország határaival egyeztek meg. A népesség a 9. századi frank–morva–bolgár uralom ellenére megérte Árpád népének honfoglalását. A korábbi Enns-ig terjedő határ a magyar népmesékben a mai napig él: túl az Óperencián (Ober Enns) formájában.

A magyar honfoglalás

Árpád népe csak a 900-as évek elején vette birtokába a Dunántúlt. Ettől kezdve Esztergomtól délre a Mecsekig a Duna két oldala a vezérlő fejedelem és családja szállásterülete volt. A 10. század közepén, Augsburg után, talán már Taksony nagyfejedelem idejében alakult ki az új vezéri központ: Fehérvár. A 970-es évektől már biztos nyomai vannak az Esztergom utáni nagyfejedelmi központ kiépítésének. Az uralkodói székhely védelmére — körkörösön — katonai szolgálattal tartozó fegyveresek falvait hozták létre. Géza állam-szervezői nagyságát mutatja, hogy fia, Vajk (István) különösebb nehézségek nélkül győzte le Koppányt. Nem is szólva arról, hogy atyja a keleti részeken mindössze Ajtonyt és az erdélyi Gyulát hagyta ellenfélül — jól felfogott bel- és külpolitikai érdekek által vezérelve.

István királlyá koronázása után 1000–1001-től egyenrangúvá vált a kor európai uralkodóival. Géza munkáját folytatva hamarosan kiépítette a világi megyerendszert és az erre támaszkodó egyházi szervezetet. Törvényeivel országát végleg átvezette a keleti nomád hagyományokon alapuló társadalomból a feudalizmusba. A tíz falu építsen egy templomot törvénye feltehetőleg a csókai határban is érvényesült. A csókakői vár és falu honfoglalás- és Árpád-kori elődjére van néhány adatunk. A Bödönkúton falura vagy tanyákra utaló cserepeket találtak. A múlt században Rómer Flóris a Törös nevű részen még látta a középkori templom romjait, amely valószínűleg Puszta–Csókával azonos falu lehetett. A Látóhegy és Puszta–Csóka találkozásánál a Sánci-dűlőben egy 30 m átmérőjű dombocska található, melyet D felől vízmosásos út, Ny és K felől mesterséges árok választ el környezetétől. A domb tetején kb. 1 m magas sánc van, ugyanitt embercsontokat és koponyákat találtak. Ez a terület feltehetőleg a csókakői vár és falu 10–13. századi elődje, amely a tatárjárásig létezhetett. Írásos adatunk nincs róla.

1945-óta élek Csókakőn, ebben a gyönyörű Vértestől övezett községben. Zamatos gyümölcsseit, illatos tüzes borait messze földön ismerik. Itt éltem gyermekkorom csodálatos világát. Nekem Csókakő Magyarország kicsi tündérvilága, ahol jószívű, vendégszerető, dolgos emberek laknak.

Felejthetetlen az iskola, ahol tanultam és 39 évig tanítottam. Itt élnek kedves, volt tanítványaim, azok gyermekei és már unokáik is.

Örülök annak is, hogy mint polgármester négy évig szolgálhattam a község lakosságát, akitől sok megértést és segítséget kaptam.

Nagyon szép a templom, amelyet a falu népe épített újjá a háború pusztítása után. Az ősi vár, amelynek megmentésén dolgozunk a várbarátokkal és a lovagokkal együtt.

Itt élnek gyermekeim, unokáim, akik bearanyozzák életünket, és vidámmá teszik a hétköznapiakat.

Idekölt a temető, ahol nagyszüleim és szüleim örökre megpihentek.

Hálát adunk feleségemmel együtt a Jóistennek, hogy ilyen szép környezetben és jó emberek között élhetünk.

Sörédi Pál, nyugdíjas, címzetes iskolaigazgató

Csókakőn születtem, itt töltöttem gyermek éveimet, cseperedtem ifjúvá, majd a főiskola elvégzése után a helyi általános iskolában kezdhettem el a tanítást, majd az intézmény vezetését bízták rám. Érdekes visszagondolni az elmúlt évekre. Ez a kis falu az összefogás és tenni akarás eredményeként hatalmas fejlődésen ment keresztül. A természeti adottságainak, az embereknek köszönhetően egy kis ékszerdobozhoz hasonlítható. A virágos utcák, a közművelődési programok, látványosságok sok turistát vonzanak. Sosem vágyódtam el innen. A házak, a terek ismerősként köszönnek vissza. Itt találom meg a békémet, családomat, barátokat, ide fűznek emlékeim.

Ábele Mártonné, az általános iskola igazgatója

Nem Csókakőn születtem, de 34 év után itt van az igazi otthonom. Itt építettünk házat, gyermekeim itt váltak felnőtté. Csókakő óvodájában és iskolájában szerezték meg az alapokat a későbbi sikeres életükhöz.

Sok szép helyen járok, de amikor befordulok a 81-es útról, végtelen nyugalom vesz körül — hazaértem. Itt mindenki ismer, messziről üdvözlik egymást az emberek.

Mióta itt élek, óvónőként szolgálom a községet. Munkám a hobbim is. Minden boldogságom, elégedettségem megtalálom a hálás, csillogó gyermekszemekben.

Főleg az óvodámhoz kötődöm, de szívesen részt veszek a település életében is. Nem érzem áldozatnak. Büszkeséggel tölt el, hogy egy picit én is hozzájárulok a fejlődéséhez, ami az utóbbi években egyre látványosabb.

Ács Imréné, tagóvoda vezető

Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében

Dr. Hatházi Gábor

Bevezető

A Csókakőre érkezőt már messziről köszönti a falu híres borainál is nevezetesebb büszkesége: a község nevét adó vár. Már a 19. században is nyilvánvaló volt hazai régészetünk és történetírásunk nagyjainak, hogy Csókakő vára különleges régészeti–műemléki érték: Fejér megye lényegében egyetlen középkori eredetű, s a török hódoltság idején is használatban maradt vára. A „klasszikus” lovagi hadviselés idején emelt sziklaerősség a végvári harcok korára vesztett csak némileg stratégiai jelentőségéből. Elhelyezkedése, az ágyúkkal szembeni védhetetlensége, korlátozott befogadóképessége a 16–17. század folyamán nem tette sem lehetővé, sem szükségessé az átfogó modernizálást, csak kisebb beavatkozások történtek. Csókakő így nem vált ugyan a török idők kulcserődítményévé, viszont mindez a korrall foglalkozó „régiségbúvárok” nagy öröme az, hogy a vár középkori részleteit viszonylag kevéssé tüntették el a későbbi építések. Hasonlóan fontos, hogy Csókakő pusztulása sem kötődött a Habsburg várrombolási hullámhoz, csupán az évszázados elhagyatottságból adódó enyészettel kellett megküzdenie. A törökök távoztával a Hochburg–Lamberg grófi család kezére került vár az 1800-as évekig viszonylagos épségben állt, csak ekkortól vette kezdetét közönséges állagromlása, lepusztulása. Arról sem lehet megfelekedni, hogy Csókakő vára a 13–16. század folyamán a térség Székesfehérvár utáni legjelentősebb hatalmi–igazgatási központja volt, a középkori Fejér megye dunántúli részének igen jelentős hányadára kiterjedő váruradalom székhelye. Írott forrásemlékei jelentőségükben a vár építészeti-

A csókakői vár 1996-ban

régészeti értékeivel vetekednek, a korszak minden sorsfordító eseményét, kortörténeti jellemzőjét valamilyen formában visszatükrözik. Mindez nem is csoda, hiszen a vár mindenkori gazdáit (sokszor még várnagyait is) az ország sorsát kezükben tartó nagyurak voltak, kezdve a Csákokkal, Csóri Tamáson, a Rozgonyiakon és Kanizsaiakon át a Nádasdyakig. Bár többségük nem élt rendszeresen a vár falai közt (éppen országos feladataikból következően, vagy egyéb körülmények okán), legtöbbször bizonyosan megfordult itt. Ha másért nem, ellenőrizni itteni javait. Mai tudásunk szerint a Rozgonyiak idején ennél többről is beszélhetünk: Csókakőt 15. század közepi korszakában a Dunántúl egyik fényes főúri rezidenciájának szánták. Rozgonyi István fia János állandó lakhelyeként ennek reményében és igényével épült ki. Nem vitatható tehát, hogy a ma már csak történelemkönyvek lapjairól ismert középkori nagyjaink, török hódítók és végvári magyar vitézek (sőt, egy jövőző Habsburg császár is) évszázadokkal korábban ugyanitt jártak, s csaknem ugyanazt látták a vár magasából letekintve, mint mi, a kései utókor látogatói. Túlzás nélkül állíthatjuk, Csókakői vára még romjaiban is élő, varázslatos darabkája történelmi múltunknak.

A csókakői vár 2010-ben (Czajlik Zoltán felvétele)

Az apró házak fölé magasodó, festői erdőktől övezett vértesi sziklatetőn még ma is őrködő romok 1999-ben ünnepelték hétszázadik „születésnapjukat”, legalábbis 1299-ben szólnak először az írott források a vár létezéséről, amikor is István alországbíró e falak tövében keltezi a pécsi káptalan ügyében kiállított oklevelét: „Datum subtus castrum Choukaku”. E nevezetes évforduló, a magától értetődő tisztelgés mellett, alkalmat adott arra is, hogy az utókor — főként az ezredfordulóhoz közeledő Csókakői polgárai — elgondolkodjanak arról, vajon mennyit tudnak nem mindennapi kulturális örökségükről? Azt valódi értéke szerint becsülik-e meg, s miként sáfárokodnak azzal, amit rájuk hagytak az évszázadok? E számvetés akkori mérlegét *A 700 éves Csókakői* című könyv néhány fejezete vonta meg, legjobb igyekezete szerint összegezve mindazt, ami a vár történetéről, régészeti és műemléki értékeiről addig tudható volt, beszámolva e különleges értékek mentésének első biztató, szép eredményeiről is.¹

Időközben tíz esztendő telt el. Ideje tükröbe néznünk, s újra vizsgáljunk: az 1999-ben felvetett kérdésekre napjainkban milyen válaszok adhatók? Alighanem az első kérdésre felelni az egyszerűbb. Mai tudásunk a várról (és uradalmának falvairól) — a kisebb-nagyobb

megszakításokkal, de mindvégig folyamatos régészeti feltárásoknak és egyéb tudományos háttérkutatásoknak köszönhetően — nagyságrendekkel nőtt. A felgyűlt új adatok fényében tudományos képünk élesebbé vált, ugyanakkor sok tekintetben árnyalódott, módosult is. Eme „élesebb kép” kapcsán azonban továbbra sem hagyható figyelmen kívül, hogy a feltárások nem zárultak le még ma sem: minden előttünk álló idényben új meglepetések következhetnek (ami a külső szemlélő számára kevéssé ismert múzeumi háttérmunkákra, az ásatásokon rögzített megfigyelések és a leletanyag feldolgozására, elemzésére, kiértékelésére is vonatkozik). Számos probléma talán sohasem lesz megválaszolható teljes bizonyossággal, mint ahogy — a kutatások természetes velejárójaként — szinte minden „megoldott rejtvényből” ugyanannyi új kérdés is következik, örök feladatot adva a várkutatók egymást követő generációinak. Ezt szem előtt tartva ajánljuk olvasásra mindazt, ami a régészeti és történeti kutatások pillanatnyi állásáról a következő lapokon összegeztünk.

A másik nagy kérdés: hogyan alakult az elmúlt tíz esztendőben a történelmi örökséget megtestesítő romok sorsa, s ebben milyen szerepet játszik a csókakőiek értéktudata, elkötelezett szeretete és felelősségvállalása? 1999-ben erről — a végveszélyes helyzet ismeretében, az átmentésért indított harc kezdetén — meglehetősen tartózkodással csak annyit lehetett írni: „*ki-ki gondolkodjon el, saját lelkiismerete szerint*”. Az azonban már 1995-től meghatározónak bizonyult, hogy Csókakő lakóinak és „barátainak” egy lelkes csoportja úgy gondolta, az ódon, omladozó falakért van mit tenni, sőt kell és lehet is, az ügy felkarolására Várbarát Társaság alakult. 1999-ben még félő volt, hogy mindez talán csak pillanatnyi felbuzdulás, ellobbanó szalmaláng lesz. Ma már tudjuk, a talán számában némileg megfogyatkozott, ámde elszántságában töretlen csapat, a „kemény mag”, ma éppen úgy teszi a dolgát, mint tíz éve: ha kell hétvégi társadalmi munkával (útépítéssel, kőhordással–bozótirtással, ásatási vagy építési segédmunkával), ha kell pénzgyűjtéssel segítve az 1996–97-től meginduló régészeti kutatásokat és műemléki helyreállításokat. E nemes vállalkozásban a kezdetek óta minden tekintetben folyamatos és odaadó „harcostárs” a községi Önkormányzat, mint a pályázatok bonyolítója és az összetett szervezési–koordináló feladatok gazdája, erejéhez mérten anyagi partnerként is. Közös munkánk sikerét illetően a legmeggyőzőbb bizonyíték a műemléki helyreállítások készülségi állapota. Elegendő csupán az e sorokat kísérő fényképfelvételekre pillantani, hogy lássuk: 1995-ben honnan indultunk, s 2010-re hová érkeztünk. Eredményeink jobb megértéséhez azonban alaposan vissza kell nyúlnunk az időben, részletesebben megvilágítva a történéseket.

Az enyészettől a műemlékig

Alig telt el néhány évtized Csókakő hadi szerepének lezárulta és katonai kiürítése óta, amikor is az 1720–30-as évekre vonatkozóan Bél Mátyás, a kor legjelesebb hazai geográfusa papírra vetette: várunk „*most már csak rom és valóban a csókaké fészke*”.² Szinte nem is meglepő, hogy Vályi András, a 18. század végének híres országleírója már teljesen pusztultnak hitte: „*Hajdan nevezetes Vár vala Fejér Vármegyében; de már tsak emlékezete van fel*”.³ Fényes Elek

valamivel jobban értesült és megemlíti, hogy a meredek hegy oldalán azért még látható a „régí omladékokban heverő” csókakői vár.⁴

A változások első jelei az 1850-es évek második felétől mutatkoztak meg, amikor is (az 1848–49. évi forradalom és szabadságharcot követő idők politikai enyhülésével) a nemzeti múlt és annak emlékei iránti közérdeklődés új lendületet vehetett. Az „első fecske” 1858 tavaszán érkezett meg, amikor — az ország akkori vezető hetilapja, a Vasárnapi Újság hasábjain, Fehérvár-surgó méltán híres kastélyának ismertetése alkalmából — rövid híradás jelent meg várunkról is. „Most rom, kedvencz helye az ábrándozásnak, kirándulási pontja a bodajki fürdő közönségnek, tanyája az időnek és melancholiának. — Alatta viruló szőlők zöldéinek, s a szüreti vigalom zaja e komor omladék alatt a magyar nemzet sirvavigadását jellemzi”.⁵ A „Kondor” aláírással jegyzett sorok a történelmi ismeretek tekintetében ugyan számos kivetnivalót hagynak maguk után, közvetett hatásuk azonban gyaníthatóan annál nagyobb volt. Erre enged következtetni, hogy éppen e közzétételt követően, 1859. augusztusában látogatta meg a csókakői romokat Rómer Flóris, a magyar régiségtan úttörője. Bár célja a Bakony ilyen jellegű értékeinek felkutatása és megörökítése volt, engedett a „csábításnak”. Átrándult Csókakőre is, megkísérelve a vár alaprajzának papírra vetését. Sokáig e rajz elkészültének tényét ismertük csupán, Rómer Bakonyról szóló híres művének egy megjegyzéséből.⁶ Úgy

Rajzok Rómer Flóris vázlatkönyvéből (1859; balra) és a csókakői vár látképe 1864-ben (Zombory G. rajza a Vasárnapi Újságból; jobbra)

Könyöki József (1885) távlati rajzai és alaprajzi felmérése a csókakői várról

Csemő Geyza (Géza) távlati rajza és alaprajzi felmérése a csókakői várról (1897)

hittük, hogy nem maradt ránk, újabban viszont sikerült rábukkannunk.⁷ A nevezetes vázlat birtokában ma már azt is tudjuk, hogy nem csak alaprajz készült el ekkor, Rómer felbecsülhetetlen értékű információkat örökített át a még viszonylag épségben álló kaputorony felvonóhidás szerkezetéről is.

Várunk külső képe a művelt hazai nagyközönség számára megint csak a Vasárnapi Újság révén, az 1864. évi folyamban megjelent metszet alapján lett ismert.⁸ Bár ennek részlet- és valóság-hűsége a későbbi idők szakmai kritikáját nem állta ki,⁹ mégis fontos állomásnak tekinthető várunk szempontjából, amely e rövid történelmi adatokat és helyi hagyományokat is felvonultató tudósítással immár „főszereplővé” lépett elő.

Ugyancsak ebben az évben került sor Pesty Frigyes helynévtárának csókakői adatfelvételére is. Látható módon a helyi jegyző és bíró „hivatalos ismerete” csekélyebb a várról, mint amit a Vasárnapi Újság tudósítója helyben és a Magyar Nemzeti Múzeumban fel tudott gyűjteni: *„Hogy miért neveztetett el Csókakőnek vagy Csókának, nem tudatik. A hajdan-korban a várban talán sok csóka lakott. (...) E határban van a Vértes hegy tövében egy régi várrom, melyet a monda szerint hajdan a Rozgonyiak, Nádasdiak és a török is bírt. Tulajdonképpen ki építette, nem tudatik”*.¹⁰

1885-ben Könyöki József, a magyar várkutató megteremtője látogatott Csókakőre, a Műemlékek Országos Bizottsága felkérésére. A várról rövid leírást, a főfalak kerítőrendszeréről alaprajzot, távlati képéről pedig vázlatokat készített.¹¹ Okkal gyanítható, hogy nem csak napjaink régészeti eredményei minősítik e munkát (főként az alaprajzot) korlátozottan használhatónak. Amikor ugyanis Könyöki nagy várépítészeti művét közreadta,¹² hasznosabbnak látta inkább a Csernő Geyza (Géza) 1897-ben készült, kiváló minőségű távlati képét mellékelni, miként tette azt Nác József is a Vértes történelmi műemlékeit ismertető híres munkájában, Csernő alaprajzi felméréseivel is kiegészítve.¹³

Úgy tűnik, a századfordulós közérdeklődés Csókakő várának valóságos „reneszánszát” hozta el. Tulajdonképpen nem is Nác József történelmi–régészeti írása tekinthető a vele foglalkozó első tudományos igényű feldolgozásnak.¹⁴ Rendkívül értékes történelmi forrásokat és építészettörténelmi részmegfigyeléseket őriz Csókakőről Seidel Ignácnak, a móri Lamberg-uradalom egykori jószágkormányzójának — tehát sokáig a vár „gondnokának” — első ízben 1898-ban megjelent munkája. Több nagy tanulmányt szentelt írott forrásemlékeinek az országos hírű Károly János székesfehérvári prépost is, Fejér megye mindmáig legnagyobb történésze.¹⁵

Csókakő vára a tudományos életben kivívott rangjának megfelelő megbecsülést és hírnevet szerzett ekkorra a szélesebb olvasóközönség körében is, melyhez talán Mikszáth Kálmán regéje járult hozzá.¹⁶ Mint Fejér megye „birodalmi” rangú (mai szóval közép-európai léptékű) nevezetessége, helyet kapott a millenniumi idők legkiemelkedőbb értékeit bemutató, *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben* című reprezentatív kötetfolyamban is, leírás és metszetábrázolás formájában egyaránt.¹⁷ Pedig a vár lehangelő állapotára és a benne rejlő lehetőségekre már az akkori sorok is figyelmeztettek: *„egyre omladoznak falai, s a szerteszt heverő romokból most már alig lehet képet kapni az egészről. (...) A festői szép fekvésű várromot sűrűn látogatják a kirándulók, s a várhoz vezető út mentében emelkedő fekete–mohos sziklafalra sokan odavésik nevök kezdőbetűit”*.

Cserna Károly metszete a csókakői várról (1896)

A millenniumi felbuzdulást, s az intő szavakat — sajnos — hosszú felejtés követte. Jóllehet a romok kulturális örökségi értékeit a 20. század elejének műemléki hatásai is elismerték,¹⁸ az érdemi kutatás és helyreállítás elmaradt. Az elkövetkező évtizedekben csupán két tudománytörténeti fontosságú eseményt említhetünk: 1914-ben a kor jeles fotográfusa, Müllner János, 1925-ben pedig Marosi Arnold, a székesfehérvári Szent István Király Múzeum legendás alapítója keresték fel a várat, kiemelkedő dokumentum-értékű felvételeket készítve a romokról.¹⁹

Sok évtizedes csend után, 1953-ban került csak sor a vár újbóli, ma is érvényes műemlékké nyilvánítására.²⁰ Logikus folytatásként hamarosan megjelent Fitz Jenő történeti–régészeti kismonográfiája is.²¹ Akkor úgy tűnt, hogy e ma is alapléműként forgatott könyvecske értékelő, mozgósító erejével végre a megnyugtató végkifejlet alapjait rakhatja le. Bízható jövőt ígért, hogy 1958-tól a Szent István Király Múzeum a műemléki hatóságokkal együttműködve megkezdte a várrekonstrukció előkészítését, amit 1960 és 1962 között nagy kiterjedésű, intenzív feltárások és részleges helyreállítások követtek, Fitz Jenő, Kralovánszky Alán és Rosner Gyula régészek, Papp Imre tervező közreműködésével.²² A magyar kulturális örökség feltárása és védelme szempontjából korszakos jelentőségű fejezetek nyitányaként, ugyanakkor Csókakő várának szemszögéből csaknem „katasztrófaaként” 1963–64 tájától új feladatok szólították el e jeles kutatókat, a római Gorsium (Tác) és a székesfehérvári királyi koronázó templom feltárásai. A munkálatok Csókakőn abbamaradtak. Jóllehet a tudomány várunkat a továbbiakban is a fontos, feltárandó és helyreállítandó műemlékek közt tartotta számon,²³ a magukra maradt falak pusztulása folytatódott, sőt felgyorsult. Az 1990-es évekre a

Müllner János felvétele a várról (1914)

vár végveszélybe került. A hivatalosan már nem is látogatható romok lezárását drótkerítéssel már nem lehetett megoldani, a terület — a kulturális értékek tragikus leromlásán túlmenően — állandó baleset- és életveszély forrásává vált. Anyagi feltételek hiányában, a kincstári tulajdonban lévő várat gondozója, a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága minden erőfeszítése ellenére sem tudta kellő védelemben részesíteni.

A reménytelennek tűnő állapotokat — még a szerző számára is bevallottan váratlanul — egy, a Fejér Megyei Hírlapban (1995. január 14.) megjelent kis írás lendítette ki a holtpontról. Fülöp Gyula régésznek, a Szent István Király Múzeum akkori igazgatójának a csókakői vár áldatlan körülményeiről tudósító és megmentésére széles körű összefogást sürgető cikke programadónak bizonyult. Alig egy hónappal később Sörédi Pál — aki az idővel valóságos mozgalommá terebélyesedő vállalkozás helyi „lelke és motorja” ma is — találkozására hívta Csókakőn Csutor Évát, a műemlékvédelmi hatóság szakfelügyeleti területének akkori igazgatóhelyettesét, egyben Fejér megye műemléki felügyelőjét és Fülöp Gyulát, valamint az érdeklődőket és szimpatizánsokat a teendőik és lehetőségek megvitatására. Nyugodtan állítható, hogy ezen „összeesküvés” eredményeként országosan is példaértékű, remek vállalkozás alapjait rakták le. Önszerveződési formát választva március 25-én megszületett a Csókakői Várbarátok Társasága, kezdetben mindössze 28 fővel (1999-re a tagság már több, mint 100 főre emelkedett), köztük több jogi személlyel. Áprilusra a tagdíjakból és egyéb szponzori, önkormányzati támogatásukból annyi pénz gyűlt össze, hogy jelentős társadalmi munkával kiegészülve megtörténhetett a szinte megközelíthetetlenül vált romok környékének kitisztítása, a későbbi munkák szempontjából elengedhetetlen felvezető út megépítése, a víz és villany váríg való feljuttatása.

A Várbarátok és Csókakői Önkormányzatának elkötelezett lelkesedését és felmutatott eredményeit látva szakmai és szakhatósági (tudományos régészeti, műemlékvédelmi) oldalról

is megszületett az összefogás, a gépezet beindult. Az állami vagyonkezelő szervezet, a kulturális örökségvédelmi hatóság, a kulturális tárca és Fejér Megye Önkormányzatának jelentős anyagi támogatásai nyomán, s különböző pályázatokon elnyert támogatások révén immár 1996 óta folyamatosan zajlanak a vár megmentését, újra látogathatóságát célzó rekonstrukciós munkálatok.²⁴

Az építészeti megvalósuláshoz és a lappangó örökségi értékek minél teljesebb megismeréséhez elengedhetetlen régészeti kutatásokat immár 12–13 esztendeje e sorok írója, valamint Kovács Gyöngyi (Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete) és Kulcsár Mihály (korábban Szent István Király Múzeum, jelenleg Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) irányították, s részben irányítják ma is. Az idők folyamán — az „ásatásokon fölnőtt” egyetemi hallgatókból, mára pályatársakból és más, a vár szerelmeseivé vált régész kollégákból kutatói munkaközösség formálódott: Bodó Balázs (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal), Stibrányi Máté (Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat), Bocsi Zsófia (Debreceni Déri Múzeum),²⁵ Mesterházy Gábor (Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat) személyében. A feltárásokon napvilágra került pénzek éremtani meghatározásáért Tóth Csaba régész–numizmata (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár) kollégánknak tartozunk köszönettel, lassan másfél évtizede. A későbbiekben az Olvasó elé tárul ásatási eredmények — különösen Kovács Gyöngyi és Kulcsár Mihály esetében — közös feltáró munkánk gyümölcsei, mégha a papírra vetés feladata eddig jobbára csak a „csapat” egyik vezetőjére is maradt.²⁶ Ugyancsak hangsúlyozni szükséges, hogy kutatásainkban eddig a végveszélybe került romok kampányszerű dokumentálását és „életmentését”, az állagvédelmi–helyreállítási munkálatok tervezési és kivitelezési folyamatainak tudományos–szakmai megalapozását szolgáló feladatok kellett, hogy elsőbbséget kapjanak. Eredményeink nagyobb lélegzetű, részletekbe menő tudományos–szakmai közzététele még előttünk álló feladat, melyben ugyanúgy számítunk barátaink és

A vár állapota 1996-ban, a ledőlés küszöbén álló toronnyal (amatőr felvétel)

A csókakői vár feltárási eredményei (1997–2008)

„szövetségeseink” segítségével, mint a vár helyreállításában és újra látogathatóvá tételében. Feltáró munkánk fontos részesei a térinformatikai és fotogrammetriai felméréseket végző szakemberek is: Holl Balázs (Magyar Nemzeti Múzeum), Vajda József és Györfi Ilona. A vár építészeti emlékeinek megőrzését, régészeti eredményeink láthatóvá és érthetővé tételét, s a látogatók általi újra birtokbavételét egyaránt szolgáló műemléki helyreállítások avatott építésztervezői Gál Tibor és Gerák Miklós (Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, ennek megszűnte óta mint magán tervezők).

Törekvéseinket a sajtó és a televízió is felkarolta. Különösen sokat köszönhetünk a Fejér Megyei Hírlapnak, mely széles teret ad eredményeink közzétételére, s nem utolsó sorban a Várbarátok most is rendszeres társadalmi munkára való felhívásainak. Tudományos eredményeink, megmentett értékeink évről-évre bővülnek, az omladozó falak mind nagyobb felületen újulnak meg. Munkánk azonban még hosszú évekig kitart, elégedett hátradőlésnek még ma sincs helye, bár az első ígéretes lépéseknél immár jóval előbbre jutottunk. Elkél hát továbbra is minden segítség, legyen szó pénzről vagy lapátot-csákányt ragadó kézről!

Fontos volt mindezt az Olvasó elé tárni, Rómer Flóris első rajzától napjaink átfogó feltárási és helyreállítási rekonstrukciós programjáig eljutva. Hiszen mai ismereteinkhez, s a vár megmentéséhez e törekvések, kutatások és eredmények mind egy-egy lépcsőfokot, pótolhatatlan állomást jelentenek. A most kezdődő „időutazáshoz” ennek figyelembevételével kívánunk — 1999 után ismét — jó utat.

A Csákok vára

Út és vár

Amint arról a bevezetőben már szó esett, Csókakő vára a 13–16. század folyamán a térség Székesfehérvár utáni legjelentősebb hatalmi–igazgatási központja volt, az akkori Fejér megye dunántúli részének igen jelentős hányadára kiterjedő váruradalom székhelye.²⁷ E megkülönböztetett szerepét nem utolsósorban rendkívül kedvező földrajzi és stratégiai adottságainak köszönhette. A Vértes legnyugatibb, a Móri-árok fölé magasodó sziklaplatójára épült, ily módon tartva szemmel a Dunántúl egyik legfontosabb, ősidőktől a Gaja- vagy Celény patak völgyében futó természetes útvonalát. Utóbbival azonosíthatjuk a középkori Magyarország egyik meghatározó nemzetközi nagyútvját, a nyugatról Bizáncon átvezető jeruzsálemi zarándokutat, mely Gyórtól három nap alatt vitt Fehérvárra, majd innen további három napot igénybe véve vezetett Tolnára. Ez az út pedig azonos az 1055. évi tihanyi alapítólevélben említett híres „hadúttal”, s ugyanezen útba torkollott Csókakőttől kb. 20 km-re északra — Kéthelynél — a Komárom felől Fehérvárra vezető főút is. Nem alaptalan feltételeznünk azt sem, hogy 1051 szeptemberében III. Henrik német császár (a legenda szerint fegyvereitvértjeit elszóró, s így a Vértes-hegység mai nevét adó) vert hada ezen az úton menekült a Vazul-fiak győztes magyar serege elől. A fejvesztett futást kiváltó csapás — a krónikahagyomány szerint — Bodajk térségében érte a betolakodókat.²⁸

A mai 81-es út funkcióit ellátó útról van szó, melynek történeti (Árpád-, középkori és törökkori) nyomvonala pontosan nem ismert, így számos találgatásra adhat okot. A Mórra vezető 18–19. századi főutat a katonai felmérések mindenestre már jelenlegi helyén, a mai 81-es út vonalával közel megegyezően jelölik,²⁹ azonban kérdés, hogy ezt automatikusan kell-e visszavetítenünk a korábbi évszázadokra is? Felvethető, hogy ezen út — a Csókakő–Mór közti szakaszon — mai nyomvonalánál akár jóval keletebbre is húzódhatott, de a 81-es úthoz kötődő fő nyomvonallal egy csaknem azonos súlyú mellékága haladt el közvetlenül a vár alatt. E feltevést látszik megengedni a napjainkra lassanként újjáéledő Vértes-alji régi borút, mely az Orond–Csókakő–Vaja vonalon át érte el Mórt, összhangba hozhatóan Csókakő, Orond, Vaja és Mór számos 15–16. századi forrásból ismert vámjaival.³⁰ Végezetül még egy, nem kevésbé fontos nyomvonallal is számolnunk kell, mely a Vajal-, Dávid- és Látó-hegy hármason vonulatának „belső” oldalán szelhetett át Csókakő térségét, vagyis a mai 81-es úthoz képest megint csak közelebb a várhoz (attól kb. 2,5 km-re). Eme útnyomvonal létrejöttét látszik utalni a látóhegyi Sánci-dűlő parányi erődítménye, melynek maradványai a mai napig megtalálhatók e vízfolyással kísért lapályos völgyecske peremén. Amint arra már Fülöp Gyula is felhívta a figyelmet, e váracska nem magában áll: közelében (a vízfolyás túloldalán elterülő Bödön-kút területén) egy Árpád-kori falu nyomai is azonosíthatóak.³¹ Okkal vethető fel, hogy e lelőhely-koncentráció egy erre vezető úttól sem független, a kicsiny erőd esetében pedig a csókakői „nagyvár” tartozékával, pontosabban „tarisznyavarával” állunk szemben, mely az úttellenőrző funkciót realizálta, vagy adott annak nagyobb nyomatókat.³² Természetesen e funkció kiterjedhetett a Látó-hegy másik oldalán haladó 81. út elődjének nyomvonalára is. A kérdés tisztázása feltétlenül további kutatásokat

igényel. A lényeg: a 13. századi Csákok remek érzékkel ismerték fel, hogy aki a Csókahegyen várakat emel, az — az útnyomvonalak részkérdéseitől függetlenül — az ország egyik legfontosabb ütőerén is rajta tartja a kezét! A csókaköi vár 13. századi megépülése, s a nagyút ellenőrzése a Csákok Vértes-vidéki hatalmi törekvéseinek fontos eleme volt. Ennek előzményei és magyarázata azonban évszázadokkal korábbi, elkerülhetetlenül felmerülő történésekre vezethetők vissza.

Csákvártól Csókaköig, avagy a Csákok Vértes-vidéki hatalmi központjai

Közhelyként állítható, hogy a Csák nem az Árpád-kori ország egyik meghatározó úri nemzetsége volt, ha nem éppen a legjelentősebb. Függetlenül attól, hogy krónikáink honfoglalás korra vonatkozó (s korukból visszavetített szemléletű) tudósításai igen messze eshetnek a tényleges történésektől, a 13. század második felének hatalmi-politikai viszonyaira nézve teljesen hiteles „helyzetjelentés” Anonymus, Ákos mester és Kézai krónikáinak állítása: a honfoglalók sorában Árpád (ez esetben gondoljunk valamely 13. századi királyunkra) után a Csákok ősei, Előd ill. Szabolcs (hasonló módon értsük alattuk a nemzetség 13. századi vezető férfiain) következnek a hatalmi sorban. Tény, hogy a Csákok a 12–14. századi időszakban rendszeresen adtak az országnak világi és egyházi főméltóságokat: nádort, országbíró, tárnok- és lovászmestert, asztalnokot, esztergomi, kalocsai és spalatói érseket, több püspököt.³³ Történetírásunk jelesei kivételes egyöntetűséggel állítják, hogy a Csákok 10–11. századra visszavezethető, ősi szállásterülete a Vértes vidéke volt. A nagyvonalúbb vélekedés szerint az általuk uralt terület szinte az egész hegységet magában foglalta, s ezt Szent István megyehatárai kész tényként fogadták volna el: a Vértes északi oldalán a történelmi Fejér megye addig terjedt, ameddig a Csákok uradalma. Az egyértelműbb 12–13. századi okleveles adatokra alapozott „szűkebb” nézet szerint csak egy, a Vértes déli felére és előterére korlátozódó birtoktömb rajzolható fel, a Váma–Vaja–Celun–Lovasberény–Csákvár birtokok által közrezárt területen.

Vizsgáljuk meg közelebbről is a kérdést. Mint utaltunk rá, a Csákok vértesi „birodalmának” kiépítéséről — regényes formában, Árpád diadalmas honfoglalásához kötve — már legkorábbi krónikáink is megemlékeznek. Anonymus szerint a megszállást maga Árpád vezette: Rákos mezejéről indulva, s a Magyar-réven (a mai Káposztás- és Békásmegyér közti Duna-szakasz) átkelve szerezte volna meg elsőként „Attila városát” (Óbuda) a fejvesztve menekülő „rómaiaktól”. Az „Ecilburgból” továbbinduló fejedelem másnap Százhalom(batta) táján ütött tábor. Ekkor rendelkezett volna úgy, hogy serege egy részét a Duna mentén délre küldi (Baranya-várig) Ete s fia Ód, valamint Vajta, a Baracska nem alapítója vezetésével. E hagyomány szerint — melyet Kézai Simon műve is megőrzött — a főszereg Fehérvár ellen vonult tovább, melynek elfoglalása után a bodajki (a 14. századi krónika-hagyomány szerint novaji vagy Noé hegyi) táborozás alkalmával Árpád újabb adományt tett. A Vértes vidékének uraivá Előd fia Szabolcs vezér és utódai, a Csákok lettek.³⁴ Ekkortól kezdődő Csákvár központú Fejér megyei hatalmuk déli határát jelzi — egyes történészek szerint — a mai Pusztaszabolcs, mélyen a Mezőföld szívében.³⁵ Azonban bármily felemelően szépek is a középkori krónikáinkban lejegyzett hősi kalandok, be kell látnunk: történelmi hitelességük többnyire minimális. A kérdés az, vajon teljességgel így van-e ez a Csákok esetében is, vagy számolhatunk-e bizonyos

mértékű valóság-maggal? Egy körülmény feltétlenül megkerülhetetlen: a Csákok Vértes-vidéki hatalma krónikairódalmunk 11. század végi kezdetei, s méginkább 13–14. századi felvirágzása idején már oly megkérdőjelezhetetlen és „történelmi távlatú”, hogy magától értetődően foglalták azt be a honserzés kalandos történeteibe, a család „mítikus” őseivel együtt.³⁶

Le kell szögeznünk, mindenek ellenére a honfoglalás részleteit illetően más kép rajzolódik ki a modern kutatások nyomán. Hiszen már az etelközi években is (862, 881, 892) megfordultak magyar seregek a Dunántúlon. A „karantán végek” háborúiban való részvétel ürügyén (hol a morva fejedelem, Szvatopluk, hol a keleti frank uralkodók, Karlmann s fia, Arnulf szövetségeseiként), de gyaníthatóan már egy biztonságosabb haza kifürkészése céljából. A megszállás 895-ben mégsem következett be. Ekkor az elsődleges feladat a besenyő és bolgár csapások utáni mentés, az alföldi területek biztosítása volt. A hódításra a Kárpátokon való átkelés után öt évvel, 900 nyarán került csak sor: az egykorú, közvetlen értesüléseken alapuló Fuldai Évkönyvek, s Theotmár salzburgi püspök feljegyzései alapján sejthető, valóságos „huszárcsíny” formájában. Végrehajtója az az 5000 fős kalandozó sereg volt, mely a frankok hívására és kalauzolásával, éppen a Dunántúlon átvonulva támadt — a Berengár király által a birodalomtól kiszakított — Itáliára. A hadjáratból ugyanezen úton visszatérő győztes sereg — értesülvén a megbízó, Arnulf időközbeni haláláról — a további szövetséget semmisnek véve rohanta le a meglepett, védtelen Pannoniát.³⁷ A Csákokról tehát e külföldi források nem tudnak.

A honfoglalók Vértes-környéki megszállásáról a szórványos régészeti adatok is mindössze csak annyit jeleznek, hogy a szűkebb környéken a 10. században biztosan léteztek már magyar települések. Így például Csákvár–Rókahegyen (Homokbánya), ahonnan honfoglaló leletek — köztük lovassírokra utaló csontok — ismertek. Csákberény–Öregtő (Lóállás) területén 10–11. századi köznépi temető került elő, melyek legkésőbbi sírjait Salamon király pénze keltezi. Bizonytalan, csákberényi vagy csókakői származással került a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményébe néhány rombusz alakú nyílhegy.³⁸

A csókakői Sánci-dűlő „várdombja” (Stibrányi Máté felvétele) és alaprajza (Nováki Gyula és Terei György felmérése)

A 12–13. századi birtokviszonyokat megőrző oklevelek alapján úgy tűnik, hogy Anonymus és a későbbi krónikák Csákokra vonatkozó megállapításai nem teljesen légből kapottak. Györffy György birtoktörténeti kutatásai szerint a Csákok vértesi uradalma (néhány újabb, igazolhatóan 12–13. századi birtokszerzeménytől eltekintve) már az államalapítás időszakára kifor-málódott. A Szent István-kori megyehatár nyomvonala ugyanis e (közel 50 falut magában foglaló, kora-Árpád-kori méreteken szinte egyedülálló nagyságú) magánbirtoktömb kiterjedését már kész tényként vette figyelembe: a Vértesszéki oldalán a történeti Fejér megye addig terjedt, ameddig a Csákok uradalma.³⁹ Ennek alapján Györffy György részéről felvetődött, hogy Taksony vagy Géza engedte át Szabolcs leszármazottainak a Vértesszéki környékét, a fejedelmi szállásterületek 10. század közepére–második felére tehető átrendezésekor (melyet aztán Szent István is tiszteletben tartott), továbbá hogy a Csákok őse, Szabolcs nem csupán a magyarok Árpád melletti második kapitánya, vezére volt, hanem maga is Árpád-házi sarj, aki fejedelemséget is viselt a Taksony trónra lépése előtti, nehezen tisztázható évtizedekben.⁴⁰ E felvetés esetenként túldimenzionált, problematikus elemeire hívja fel a figyelmet Kristó Gyula, azonban az oldalági rokonságot és a Csákok Vértesszéki vidéki ősiségét nem tagadva.⁴¹

Csákvár

A Csákok „őstörténete” és Csókakő szempontjából egyaránt fontos problémát vet fel a 10–11. századi Csákvár. Több forrás nyomán is gyanítható, hogy azt az igazgatási központ szerepet, melyet a 13. században részint Csókakő látott el a vértessi Csák-uradalom életében, korábban e település töltötte be, és várral rendelkezett már a 11. században. Anonymus erről így ír: „Árpád (...) Előddnek, Szabolcs apjának nagy erdőt adott, melyet most Vértesszéki hívnak. (...) Ez alatt az erdő alatt, a Fertő-mocsár mellett Szabolcs unokája Csák sok idő múltán várat emelt.” Kézai valamivel többet árul el: „A második kapitányt Szabolcsnak nevezték, aki ott ütötte fel táborát, ahol most Csákvára romokban fekszik”. A Képes Krónikában megőrződött hagyomány szerint Szabolcs „azon a mezőségen telepedett meg, ahol most Csákvára fekszik pusztultan. Ezt a várat Szabolcs kapitány alapította, halála után azonban Csák atyafiságával és családjával a maga nevére nevezte, előbb ugyanis Szabolcs várának hívták. (...) András, Béla és Levente idejében ezt a várat a magyarok egyetértő akarattal rontották le”.⁴²

E vár létezésének kérdése több mint száz éve foglalkoztatja kutatásunkat anélkül, hogy előrelépés történt volna. A vizsgálatokban eddig kevés szerepet kapott a régészet. Igaz, kétségtelen régészeti bizonyítékok sem állnak rendelkezésre, de vannak olyan figyelemre méltó és mérlegelendő jelek, melyek alapján egyáltalán nem állítható teljes bizonyossággal, hogy a krónikások által Csákvárhoz kötött kőerődítés-romok léte teljességgel fantáziaszülemény volna. A megoldás kulcsát alighanem Csákvár római kori előzménye jelenti.⁴³ Az e tekintetben nagyságrendekkel intenzívebb régészeti kutatások az utóbbi két évtizedben eredményesen mutattak rá, hogy a fallal övezett Floriana páratlanul hosszú életű késő-római „sziget” volt, s lakottsága épületeinek korát is meghosszabbíthatta az átlagosnál (akár a 13. századig is látható falakkal). A város fala mentén húzódó, kiemelkedő gazdagságú római temető 5. század közepe utáni (talán a 6. századba is felnyúló) használatát, pénzekkel és korhatározó leletekkel keltezett sírok igazolják egyértelműen.⁴⁴ Ezek után inkább az a nagy kérdés: vajon

a Csákvár képét még a 13. században is meghatározó római romok krónikásaink általi legendás átértelmezéséről van-e csupán szó (a helyell-közzel még álló római romvárost vélték a Csákok Vazul-fiak által lerombolt várának), vagy annál többről? Egy tény, a település ma is élő neve mind krónikásaink, mind okeveleink szerint: vár.⁴⁵ Nem hallgatható el az sem, hogy római romváros és temető körzete ma ugyan sűrűn beépült belterület (a jelenlegi városközpont szűkebb körzete), de egy részének ma is élő „Várdomb” neve igen beszédes. A római emlékek mellett ugyanezen területen sűrűsödő Árpád-kori és középkori régészeti jelenségek arra figyelmeztetnek, hogy a római eredetű településmag a Csákok korában szintén sűrűn lakott volt.⁴⁶ Elvben nem zárható ki, hogy (ha honfoglalás idején még bizonyosan nem, de a 11. század folyamán már elképzelhetően) a legelőkelőbb nemzetségek is próbálkozhattak hatalmi központjaik erősítésével, az ispánsági várak mintájára. Ez Floriana/Csákvár viszonylagos épségű késő-római kerítőfalainak felhasználása esetén még csak nem is járt volna túlságosan nagy ember- és nyersanyagigénnyel. E megoldás, ill. építési gyakorlat nem példa nélküli a korszakban: Visegrád, Győr, Keve és Harám (ma mindkettő Jugoszlávia) 11. századi ispánsági várai, esetleg az óbudai korai királyi szállás esetében ezzel számolhatunk.⁴⁷

Csákvár 1046 tájára tehető pusztulása már krónikásaink számára is a jobban belátható múlthoz tartozott. Így, ha a vár léte kérdéses is, a Csákok itteni központjának megsemmisülése (melyhez csupán a különös romok magyarázatát kapcsolták) már távolról sem tűnik oly légből kapott információnak. Elképzelhető, hogy a Csákoknak valamiféle súlyos érdekütközése volt a Vazul-fiakkal, így magyarázatot nyerne, hogy a király nélkül maradt, forrongó országba érkező hercegek miért éppen a Csákok hatalmának letörésével, Fehérvárral szomszédos központjuk megsemmisítésével kezdik meg a trónért folytatott harcukat. Ez esetben a Csákok vagy Orseolo Péter király (1038–41, 1044–46) hívei lehettek, vagy túlságosan megnőtt hatalmú, önálló akaratot képviselő nagyurak. Ennek azonban ellentmondani látszik egy (egyébként hamis középkori oklevélre visszamenő) adat, mely szerint Csák nem-béli György éppenséggel Béla hercegnek lengyelországi száműzetésben társa volt. Ezt figyelembe véve tartja számos történészünk úgy, hogy Csákvár pusztulása megint csak a németek 1051. évi támadásával függ össze, mégpedig a „felégetett föld” taktikáját követő hercegek és Csákok közös akciójaként. Akárhogyan is történt, a 11. század közepétől Csákvár addigi központi szerepét elvesztette a nemzetség életében.

Vértesszentkereszt

A Csákok új, az írott forrásokban csak a 12. század közepétől feltűnő nemzetségi központja immár nem egy vár, hanem a Vértes erdejébe rejtett, nehezen megközelíthető helyen emelt bencés-rendi nemzetségi monostor, talán már a kezdetektől hozzá tartozó udvarházzal. Bokod határában leljük ma is az először 1146 táján említett, s többször bővített vértesszentkeresztúri vagy vértesszentkeresztúri templomot és kolostort: 12–13. századi építészetünk kiemelkedő szépségű emlékét. Valamilyen udvarház már korábban is állhatott mellette, de csak Csák Ugrin esztergomi érsek által, a 13. század elején építtetett periódusára vannak kétségtelen adataink.⁴⁸

E központ megváltozott funkcióját, és ebből következően másfajta jellegét nem hatalmi térvesztés, hanem a magyar arisztokrácia, az úri nemzetségek egészére jellemző szellemiség,

a szokásformák, társadalmi–vagyon, s éppenséggel bizonyos demográfiai változások magyarázzák. A 12–13. századra az egyes nemzetségek — a szapora gyermekáldás következtében — ágakra, családokra bomlottak fel, az egykor szigorúan egyben tartott vagyon és hatalom fokozatos felaprózódása mellett. A teljes széthullás megakadályozására, a nemzetségi összetartozás érzetének ébrentartására — profán hasonlalt a maffia-klánok működésére emlékeztető — rendszer jött létre (közös származástudat és címer használat, öröklési rend, „belügyek” kezelése, esetleges együttes érdekvédelem). A monostorok a nemzetség vagyonát-hatalmát hirdető reprezentációs létesítményekké váltak: a nemzetség lelki üdvéért imádkozó szerzetesek működési tereként a család temetkezési helyéül, az összetartozást demonstráló családi események, az együtt megült ünnepek és őstisztelettel összefüggő egyházi szertartások (temetések, keresztelők, esküvők, egyházi ünnepek) helyszínéül is szolgáltak.⁴⁹

Nem volt ez másként a Csák nemzetség esetében sem. A 12–13. század fordulójára már ők is megosztottak közös nemzetségi birtokaikon. Megkezdődött (sőt igen előrehaladt) a nemzetség legalább 12 ágra válása, s az ország 25 megyéjét érintő, önálló birtokszerzéssel járó kirajzása az ősi szállásterületről. A Vértesben maradók közül három, egymással szorosabb kapcsolatban álló ág játszott meghatározó szerepet. Egyikük a 13. század első évtizedeiben még vezető, de a tatárjárás után hatalmának delelőjén túljutott kislelődi ág, mely eredetileg magát Vértesszentkeresztet is lakta. (Jelzés értékű, hogy ezen ág feje, Miklós comes 1231–37 között kelt végrendeleteiben csak az udvarház családi öröklését tette lehetővé, ellenben a monostor és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó föld az egész nemzetség közös tulajdonában maradt). Őket követik — a mi csókakői várunkat emelő — dudariak, végül a nemzetség legjelentősebb ágát képviselő trencséniek. Utóbbi ág „karrierjének” felívelése I. Mátéval, IV. Béla király bizalmasával kezdődött, 1235 tájától. Fiai közül három is a Felvidéken vetette meg lábát. A folyamat végeredménye már közismert: a trencséniek pályafutása a következő generációban Csák Máté tartományúri hatalmával teljesedett ki. Minket I. Máté negyedik fia, Márk érdekel talán a leginkább, hiszen túlnyomórészt ő örökölte meg a Vértes-vidéki „ősbirtokokat”, s a későbbiekben fia, István lesz Csókakő legnevezetesebb Csák nembéli várura.⁵⁰

Az ágakra bomlott nemzetség viszonyaiba bepillantva immár tisztábban rajzolódhat ki Csókakő helye, szerepe, birtoklása is a vértesi „Csák-birodalom” rendszerében. A teljes megértéshez azonban még egy kérdéskörrel meg kell ismerkednünk. Az 1241–42. évi tatárjárás újabb alapvető változásokat hozott az úri nemzetségek életében, s a királyhoz fűződő viszonyában. A mongol pusztítások egyik legkeservesebb tanulsága volt ugyanis a korábbi királyi politika tarthatatlansága vár-ügyben. Az uralkodói kézben lévő föld-fa szerkezetű, rosszul védhető ispánsági várak korszerűtlensége és relatíve kis száma, továbbá a lakosság végső menedékéül szolgáló és jól védhető fallal övezett városok, s legfőképp a helyi ellenállás kisebb központjaiként funkcionáló kővárak hiánya, pontosabban ritkasága hatalmas népiártást idézett elő, s az országot védtelenné tette. E konzekvenciák levonása után döntött úgy IV. Béla (1235–70), hogy többek közt engedélyezi, sőt ösztönzi a nagybirtokosokat saját tulajdonú kővárak emelésére. 1242 és 1270 között az újabb számítások szerint csaknem 90 új vár épült az országban, s ezek túlnyomó része már magánkézben volt. Az ország védelmi ereje ily módon ugyan jelentősen nőtt, azonban megteremtődtek azok az alapok is, melyek a majdani

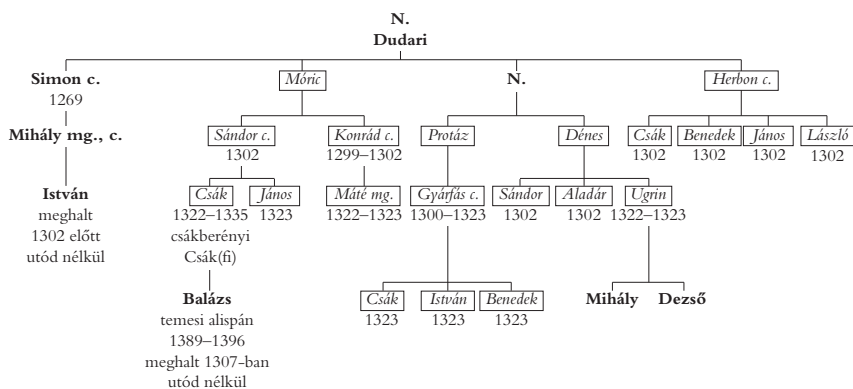
tartományúri törekvéseket felélesztették, előrevetítve a 13. század végére–14. század elejére kiteljesedő anarchiát, s a központi királyi hatalom semmivé válását.⁵¹

E várépítési hullám érezte hatását a Vértesben is. Teljes egyértelműséggel nem bizonyítható, de nem is zárható ki, hogy a Csákok ezirányú aktivitásában egyfajta szisztematikusan tervszerűség is szerepet kapott. A Csákokkal is valamilyen kapcsolatba hozható vértesi vármaradványainak szóródása ugyanis megengedi a felvetést: a hegyektől–erdőktől védett szentkereszt-i nemzetségi központ déli előterében (a hegyvonulat peremén, a nyílt síkságok felé) valóságos védősáv épült ki. E láncolat már nem csak a külső hódítókkal, hanem akár a királyi akaratral is képes volt dacolni. Csókakőn kívül e várak sorába tartozott–tartozhatott még Oroszlánkő,⁵² Gesztes,⁵³ Vitány⁵⁴ és — esetleg — Gerencsér is.⁵⁵ A már jelzett fenntartások mellett hozzátehetjük, e várak nem egy kézben összpontosultak, hanem a nemzetség valamely ágának kezén voltak, elsősorban saját személyük és vagyonuk védelmét szolgálva, ugyanakkor hatalmuk hirdetésére és biztosítására. E várak eltartásáról váranként átlagosan 5–15 falu gondoskodott. Mindezek Csókakő várának születése szempontjából megkerülhetetlen kérdések voltak, de végre következzenek a minket közelebből érdeklő részletek.

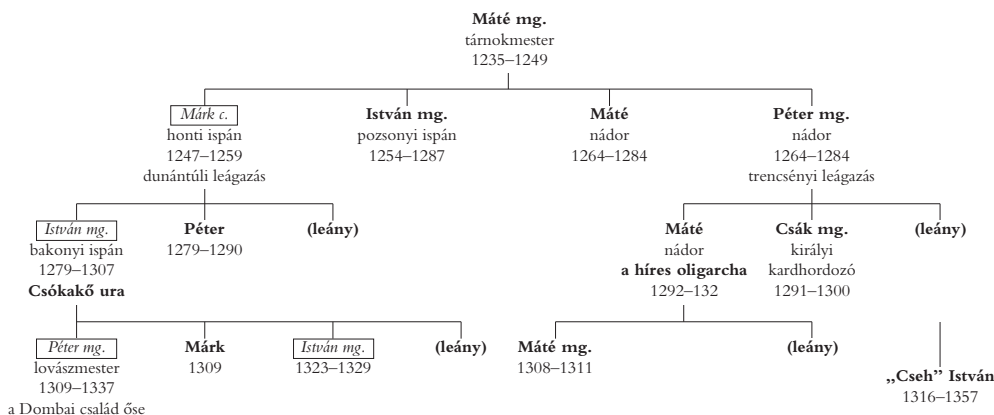
Csókakő vára a Csákok korában

Amint azt már a bevezető is érintette, 1299-ben esik ugyan először egyértelmű említés az írott forrásban a csókakői vár létezéséről,⁵⁶ jó okunk van feltételezni, hogy az már évtizedekkel korábban is állt. Ennek felbecsülhetetlen értékű bizonyítéka egy 1323-ból származó oklevél, melyben a Csák nemzetség dudari és trencsényi ágai rendezik közös birtokügyeiket, korábbi okleveleik felhasználásával.⁵⁷ Ebben Csák nembéli Márk fia István mester fiai, Péter és István a trencsényi ágból, valamint a dudari rokonok kijelentik, hogy Márk fia István még III. András (1290–1301) idején, közelebből 1290–1299 között vette meg a dudariaktól Csóka hegyét, alatta a faluval (ez a 15. századi forrásokban szereplő Váralja, mai falunk őse), nyugati oldalán a már álló várral. A forrás genealógiai vizsgálata — közvetve — még többet is elárul a vár emelésének időpontjáról. A III. András-kori adás-vétel résztvevői dudari oldalról Márk (Móric) fiai Sándor és Konrád, Protáz fia Gerváz (Gyárfás) és Dienes fia Sándor. Ők a dudariak „középső” nemzedéke, de nevükbe foglalva megismerjük atyáikat is. Személyük időbeni elhelyezéséhez sokat segít egy 1302. évi (s ugyancsak az 1323-as egyezkedésbe foglalt) másik vagyonmegosztási oklevél is, mely egyéb a trencsényieket és dudariakat közösen érintő Fejér- és Somogy megyei birtokokra tér ki. Ebben dudari részről ismét Márk (Móric) fiai Sándor és Konrád, Protáz fia Gerváz (Gyárfás) valamint Dienes (Dénes) egy másik fia, Aladár, továbbá az első generációba tartozó Herbon fiai, Csák, Benedek, János és László szerepel. A „középső” nemzedékből az 1323. évi rendezéskor már csak Protáz fiai Gerváz (Gyárfás) van jelen, s új személyekként tűnnek fel fiai (István, Csák és Benedek). Unokafivérét, Konrádot már csak fia, Máté képviseli, Dienes fia Sándor és Aladár helyett egy másik fivér Ugrin lép fel, továbbá Sándor fiai, Csák és János. E személyi előfordulások — összevetve a tartományúr Máté révén országos történelmet formáló trencsényiek sokkal jobban ismert leszármazási rendjével — több részletre is fényt derítenek.

Előljáróban igen fontos leszögezni: az már 1999-ben is kitűnt, hogy a problémát először elemző Károly János — korának óhatatlanul korlátozottabb tudományos informá-

A Csák nemzetség dudari ágának leszármazási rendje

A Csák nemzetség trencsényi ágának leszármazási rendje

cióin alapuló — következtetései számos ponton is revízióra szorulnak.⁵⁸ Károly egyrészt a csókakői vár adásvételét még II. András (1205–1235) korára helyezte, másrészt téves olvasata nyomán kapcsolta össze a trencsényi ágból való vásárló István apját, Márkot a dudari ághoz tartozó Márkkal (ma már tudjuk, valójában Mőricc), és tette fiaikat testvérekké, annak minden értelmezési következményével együtt. Engel Pál időközben napvilágot látott genealógiai eredményei (ezeket a dudariak és trencsényiek mellékelt családfái összegzik,⁵⁹ és a kedves Olvasó „türelmi küszöbszintje” egyaránt arra készítetnek, hogy a továbbiakban már csak a tanulságok lényegére szorítkozzunk. A családfát tanulmányozva immár az 1999-ben leírtaknál is nagyobb bizonyossággal állítható, hogy a dudariak 1290–1299 között és 1302-ben szereplő legöregebb élő tagjai (vagyis a már számos önálló családra bomlott ág fejei) egymással

is csak unokatestvéri viszonyban álltak (Konrád, Sándor, Dienes, Protáz, Csák, Benedek, János és László), s már atyáik (Protáz név szerint nem ismert apja, Móric és Herbon), vagyis az 1270–80 tájára tehető nemzedék testvér tagjai is közösen birtokolták Csókakő várát. (E feltevést egy negyedik, a vár eladásában már közre sem működő idősebb testvér, az 1269-ben említett Simon ispán is megerősíti). Ami ebből következik: amikor trencsényi Márk fia István megvásárolta a várat, az már legalább két nemzedék óta, mintegy 40 éve szolgálta dudari urait. Egyszemélyi, első tulajdonosa és építője pedig csakis ezen 1260–80-as években élt nemzedék tagjainak név szerint nem ismert apja lehetett (véltetően az 1250-es évek végét — 1260-as évek elejét felölelő időszakban).⁶⁰

Nem kizárt, hogy egyéb források fényében a dudari rokonok kivásárlásának mozgórugói és közelebbi ideje, körülményei is kitapinthatók. Más összefüggésben már esett arról szó, hogy Márk fia István eredeti vára gyaníthatóan a Csákok vértesi várrendszerének egy másik erőssége, a közeli Oroszlánkő, más néven Cset vára volt (maradványai ma „Csáki várom” ill. „Csákvár puszta” néven ismertek Csákvár közelében).⁶¹ 1295 táján viszont már arról értesülünk, hogy István rablólovagként a környék valóságos réme lett, akit hatalmaskodásaiért III. András király „fortissimus tirannus”-nak (mai szóval közellenségnek) kiáltott ki, s a feltételezés szerint ekkor várát is leromboltatta.⁶² Márk fia István szép kort ért meg, vagyonát és rangját is sikerrel átmentette, báróként még 1309-ben is említik az oklevelek.⁶³ Tehát a király haragja nem tartott sokáig vagy legalábbis (a kor viszonyait ismerve) nem volt ereje az igazi és teljes leszámolásra. A „vihár” elmúltával azonban Istvánnak újra meg kellett szilárdítani a helyzetét a Vértés vidékén: ehhez várra, hatalmi központra volt szüksége, méghozzá birtokainak közelében. Oroszlánkő újjáépítése helyett (a kutatások mai állása szerint úgy tudjuk, hogy ez csak évszázadokkal később történt meg) azonban más megoldást választott: a jobb fekvésű, stratégiailag is megfelelőbb, ráadásul rokoni kézen lévő Csókakő várát 1295 és 1299 között megszerezve. A dudari oldalági családok „tengeréből” ítélve pedig mindez a túlnépesedésből fakadóan anyagilag nem túl kedvező helyzetű, hatalmukat–rangjukat tekintve lefelé csúszó rokonoknak igencsak jól jöhetett.

A 13. századi vár régészeti képe

Megismerkedtünk tehát a csókakői vár Csák-uraival. De hogyan is nézhetett ki ekkoriban a vár? A mai község északi peremén, egy kelet–nyugati irányban hosszan elnyúló, magas sziklahát félszigetszerűen kinyúló végén áll, mintegy 50 méterrel emelkedve a környező sík szintjei fölé.⁶⁴ A három oldalról rendkívül meredek, természetes sziklafalaktól védett várplatót nyugati oldalán mesterségesen levéselt sziklaárokka ill. szurdokkal határolták le a 13. századi építők a hegyvonulat többi részétől.⁶⁵ Ez nem csupán a védelmet erősítette, hanem a falakhoz szükséges természetes kőanyagot is biztosította egyúttal.⁶⁶ A várhoz felvezető útról ma még keveset tudunk, csupán annyi bizonyos, hogy a törökkorban már a nemrégiben felújított nyomvonalon haladt, legalábbis várunk 1690-re keltezett, s a karlsruhei levéltárban őrzött alaprajzán (mely a még törökkorban is álló Árpád-kori épületrészekre nézve ugyancsak felbecsülhetetlen értékű forrás) így van feltüntetve.⁶⁷

A 13. századi vármag a ma ismert — teljességében is viszonylag kicsi, alig 2000 m² alapterületű — erősségnek is csak elenyésző töredékét alkotta: az alsóvár eredeti középkori

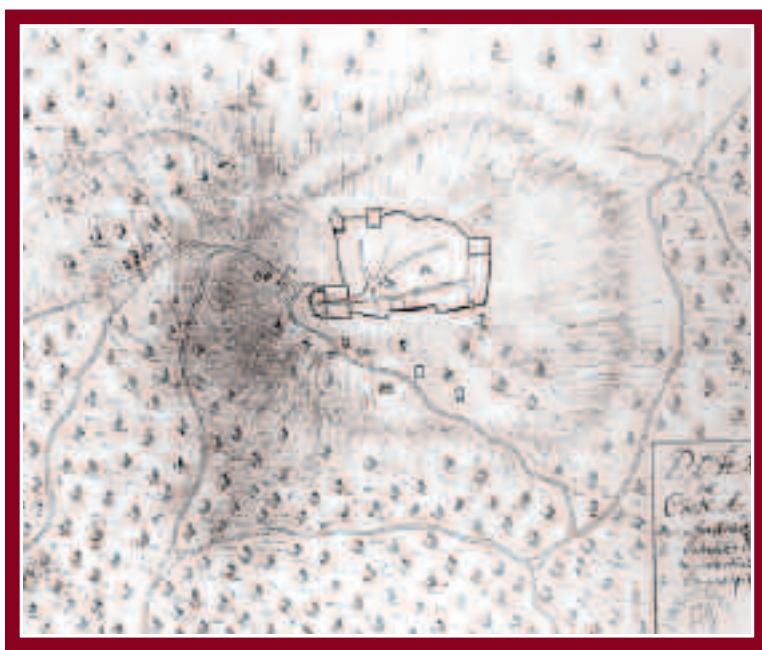

A csákokői vár a Csákok korában (13. század második fele)

szintjei fölé (tszf. 341–346 m között) mintegy 15–20 méterrel emelkedő felső vár északi sávját.⁶⁸ Építési módjáról megállapítható, hogy a mesterek szinte minden rendelkezésre álló sziklaalakulatot fölhasználtak az építkezésre, ami kihatott a vármag kissé szabálytalan alaprajzára. A falakat sokszor egyenesen a csupasz sziklára ültették, más szakaszokon viszont alapozási árkokat véstek a sziklaágyba. A hegytető szikláinak szintkülönbségeit — a falak bizonyos magasságig való megemlése után — kiegyenlítő sóderágy betöltésével tüntették el, amire aztán az agyagból tapasztott padlók, és az udvari járőfelületek kerültek.

A most következő eredményekkel kapcsolatban egy igen fontos kérdésre kell még kitérnünk. Mindvégig igen nagy súllyal nehezítette munkánkat — s ez minden felsővárra vonatkozó ásatási adatra érvényes — az a körülmény, hogy a vár e régióját érintette éppen a legérzékenyebben a közel 300 esztendő enyészet pusztító hatása. (Az esetenként több méteres erózió következtében — ezt még az 1960-as évek ásatások állapotaihoz képest is keserves megdöbbenéssel kellett tapasztalnunk — számos épületrész már csupán utolsó kősor, habarcslenyomatos vagy sziklába vésett alapozási sáv formájában volt rögzíthető). Az Árpád-kori vár esetében ráadásul mindez fokozottan párosult a későbbi korok átalakításaival, elbontásaival is. Ebből következően aligha tudunk égbe nyúló tornyokkal–falakkal szolgálni a kíváncsi Olvasónak, legfeljebb ezek hajdani meglétére utaló nagyon fontos jelekkel, bizonyítékokkal (és a megmaradt nyomok bizonytalanságai vagy hiánya folytán legalább ugyanannyi talánnyal is).

A nagyjából téglalap alakú, kb. 30 × 15 m-es kiterjedésű, kelet–nyugati irányban elnyúló együttes meghatározó eleme a várudvar északkeleti sarkán álló, szabálytalan trapéz alaprajzú, egykor legalább három szintes öregtorony volt. A hazai környezetben szokatlan megoldású trapéz-forma torony⁶⁹ téglalap-forma belső tere kb. egy mai szobának megfelelő méretű volt (kb. 4 × 3,5 m), falvastagsága pedig elérte a 2,5 m-t. Itt, a vár pusztulásnak leginkább kitett részén különösen meglepő volt, hogy milyen épségben maradtak fenn a torony pincéjének felmenő részletei: a déli oldalon a fal vakolt felületével, rajta a padlózat vonalát kiadó nyíl-egyenes, hirtelen megszakadással, ill. padlócsonkokkal. A torony rövidebb, nyugati homlokzatába iktatva egy falazott akna is előkerült, vélhetően a torony árnyékszéke. Idáig rendben volnánk, ám a folytatás annál problematikusabb. A már oly sokszor hangsúlyozott romboló hatások ugyanis tornyunk felső szintjeit megsemmisítették. Így nem csak a bejáratnál kapcsolatban nélkülözünk az egyértelmű jeleket, de nem teljesen megnyugtató a pontos alaprajz sem. Sietve kell előre bocsátanunk, hogy a trapéz alapforma továbbra is kétségtelen. Azonban a felmenő falaknak igen csekély roncsai maradtak csak ránk, s mondanunk sem kell, hogy a legrosszabb állapotban éppen a várudvarra néző, déli fronton. Az itt lelt lepényszerű, széles alapozási sáv nyomán a ráépült felmenő fal egykor iránya, vagyis a trapéz „legyezőszerű” kiszélesedésének szöge csak igen bizonytalan „tól-ig” határok közé volt szorítható. A ma látható bemutatás e tartomány lehetséges felső határát jeleníti meg. E problémák ellenére a toronymaradványok előkerülése az 1998. évi feltárások igazi szenzációja volt. Hiszen a

A csókakői vár „karlsruhei” felmérése (1690)

A 2003-ban készült képen jól látható a vár viszonya környezetéhez, és a nyugati oldal mesterséges leválasztása (Czajlik Zoltán felvétele)

torony elnagyolt tömbje nem csak a vár 1690-es karlsruhei alaprajzán szerepel azonosíthatóan, hanem Csernó Géza 19. század végi várfelmérésén is, de az 1960–62. évi feltárások viszont e felületre nem terjedtek ki. Így 1997–99 között bizonyosodhatott csak be egyértelműen, hogy a korábbi kutatás által „donjonnak” hitt várrész⁷⁰ valójában másként értékelendő (az nem más, erről még szó lesz, mint a felsővár egy későbbi periódusban kiépült délkeleti sarka). E tornyok egyébként szinte minden 13. századi maggal rendelkező középkori várban megtalálhatók, általában az erősségek legvédehetőbb, nehezen megközelíthető, s legmagasabb pontján (egyben a vár legkorábbi részeként). Legfelső emeletükről állandó őrszem vigyázta a környéket. Békében bennük őrizték a vár legfontosabb értékeit (a várúr drágaságait, fegyvereket, kelméket, a napjaink „értékpapírjaihoz” hasonlítható birtok adományozási okleveleket, egyéb iratokat), ostrom idején pedig ezek jelentették a védők utolsó menedékét. Sokszor vizes, hideg, a fatáblákkal fedett keskeny lőréspektől alig bevilágított termei nem feltétlenül szolgáltak a várúr lakásául.

E körülménnyel is összefügghet, hogy tornyunkhoz nyugatról kéthelyiséges, a mindennapok lakására sokkal alkalmasabb téglalapforma „palotaszárny” csatlakozik, mégpedig a torony árnyékszékéhez hasonló falazott aknával. Utóbbi fenekén a természetes sziklába

A 13. századi öregtorony pinceszintje — előtérében a falazott aknával — és a pinceszint vakolatmaradványai

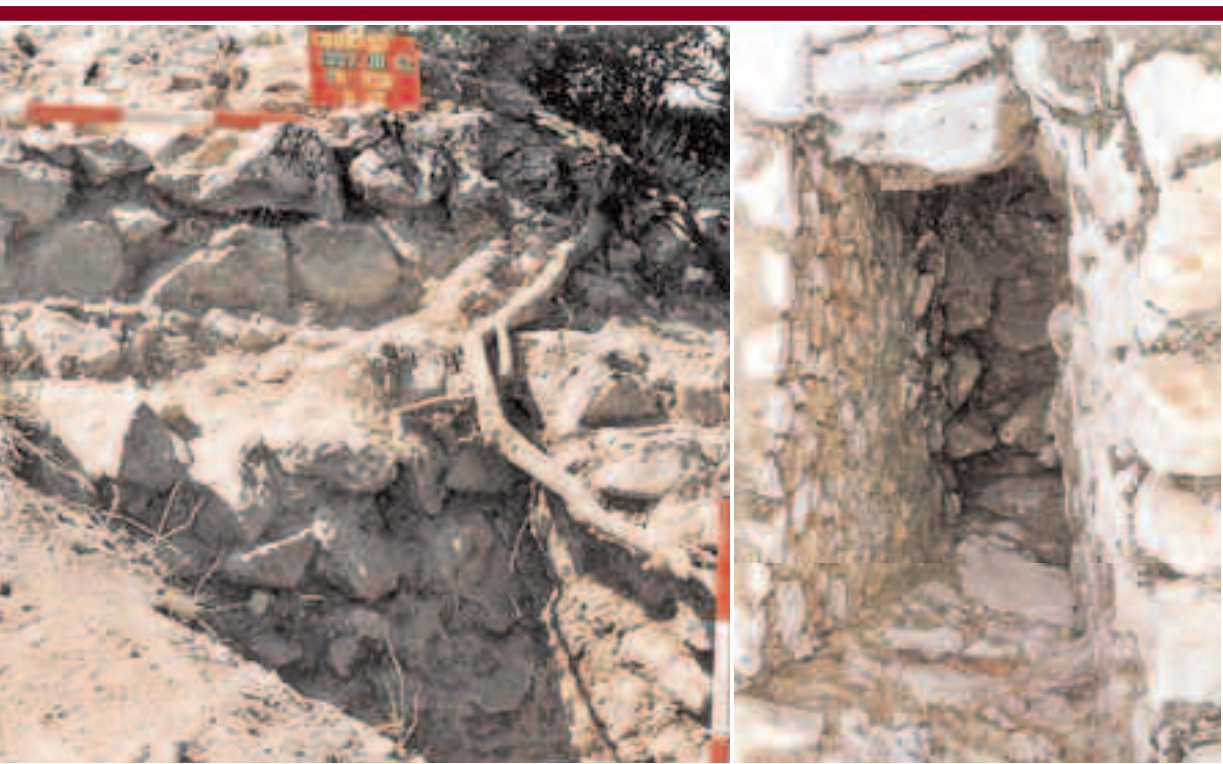
véssett, s a szomszédos torony-aknába kötő, hármás kifolyócsatorna is előkerült. A torony mellett álló — a várudvar szintje fölé kb. 3 m-rel magasodó sziklára emelt — épület „palota” elnevezése kissé fellengzősnek tűnhet, hiszen kb. $9,5 \times 3$ m-es beltere egy korabeli falusi ház méreteit sem haladta meg.⁷¹ Viszont nem zárható ki, hogy emelettel is rendelkezett (1,5 m vastagságú falai megengedik). Belső beosztása hasonlóan ad találgatásokra okot, miután

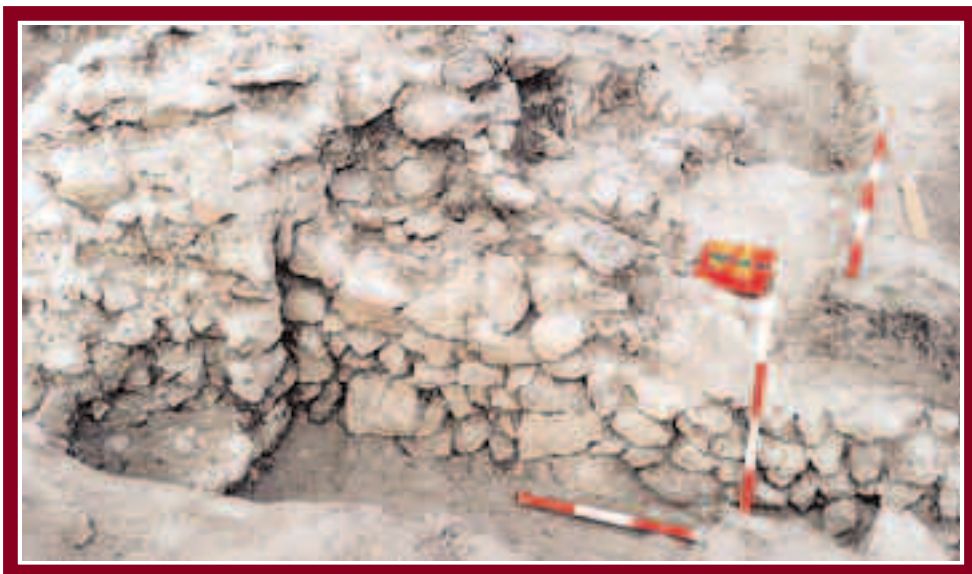
Ami a 13. századi palotából megmaradt...

csak a toronyra néző, külső helyisége felel meg igazi szobaméretnek. A másik helyiség legfeljebb csak kamra-féle lehetett, esetleg egykor kürtővel rendelkező fűtőtér. Felmerülhet — miután ez az Árpád-kori várnak a sziklaárokkaal leválasztott hegy felé néző sarokpontja —, hogy kicsiny, legfeljebb két szintes tornyocskával állunk szemben. A vár e pontján jelentkező kétségtelen védelmi igényre mutat rá a már megismert karlsruhei váralaprajz is, mely ehelyütt a törökkorban ötszögűvé kiépített saroktornyot vagy bástyát jelöl. Ugyanennyire gyengíti viszont e feltevést a rendkívül kicsi, alig $3 \times 1,5$ m-es belterület. A megnyugtató válasszal alighanem adósak maradunk.

Az öregtorony és „palota” együttesétől délre terült el a kelet felé kiszélesedő, szabálytalan trapéz-alaprajzú (kb. $26 \times 7 \times 4,5$ m alapterületű) keskeny várudvar. Kerítőfalának (vastagsága kb. 1,5 m) délkeleti sarkát az építők erősen lekerekítették, s e közel félköríves szakaszt két pontján is támpillérrel erősítették meg. További támpillér maradványára bukkantunk az É-i oldalon (a parányi sziklateraszra támaszkodó csonk az öregtorony keleti falához is csatlakozik), de még egy pillér sejthető a déli várfal középső szakaszán is. A várudvar kerítőfalának nyugati szakasza és délnyugati sarokpontja is egyértelműen tisztázott mára: az újabb építők befoglalták a 15. század középső harmadában itt emelt kápolna falrendszerébe.

A palota keleti falmaradványa az akna szájával (balra) és a falazott akna (jobbra)

A 13. századi várfal déli szakaszának később elbontott részlete

1999-ben még nagy reményeket fűzhattünk e kápolna küszöbön álló feltáráshoz a 13. századi várbejárat szempontjából is. Az Árpád-kori vár többi szobajöhető részén (keleti és déli oldal) tapasztalt negatívum mellett az egykori kapu „idehelyezésének” lehetőségét látszott erősíteni a kápolnába felvezető lépcsősor is. Ez éppen úgy lehetett volna „megörökölt” Árpád-kori elem, mint a kápolna nyugati fala. A feltárások azonban e lépcsősorra vonatkozóan semmi olyan adattal–jellel sem szolgáltak, mely megkérdőjelezhetné volna a 15. századi kápolnával való egykorúságot. Alighanem bele kell törődnünk abba, hogy a félig a hegyoldalba „vésett” kápolna pótolhatatlan információkat tüntetett el az Árpád-kori vár bejáratával kapcsolatban.

A 13. századi várudvar közepét, a déli várfalhoz támaszkodva, egy nagyjából négyzetes alaprajzú, északi oldalán nyitott ciszternaház foglalta el: benne kerek, kettős kávájú ciszternával. Miután a magas sziklatetőn forrás nem fakadt, s kút fúrását a kőzet vastagsága nem tette lehetővé, csak ez a megoldás kínálkozott a vízhez jutásra. Enélkül a vár népe nem lehetett meg. Nem csupán a konyhai, tisztálkodási és vár lóállományánál jelentkező szükségletekhez nyújtott vizet: a kor állandó, s legnagyobb veszélyei közé tartoztak a gyakori tűzvészek is. A ciszterna vízzel való feltöltése részben a várat kiszolgáló falvak jobbágyainak feladata lehetett (a völgyből fáradságos munkával hordókban felszállítva), de a ciszternaház, öregtorony és palota tetőről lefutó, ereszcatornában felfogott és levezett esővíz is fontos szerepet kapott. A ciszterna feltárása során érdekes technikai megfigyelésekre is mód nyílt. Magát a vizet tároló belső aknát a 13. századi építők a sziklába vésték, majd kifalazták. A víz elszívargása ellen ez nem lehetett elégséges megoldás, ezért még egy külső káva létesítése is szükségessé

A 13. századi várfalnak a későbbi várkápolnába foglalt részlete (balra) és a ciszterna maradványai (jobbra)

vált. A két káva közti teret sárga agyag vízzáró–szigetelőréteggel látták el, melynek tetején — mára már csak kis foltokban észlelhetően — sóderes víztisztító szűrőréteg elterítése is megfigyelhető volt. A ciszternaház sárgásbarna agyagpadlója is előkerült, helyenként a külső kávéra futó, pontosabban az arra ráfedő részletekkel (tszf. 359 m körüli értékkel, mely összecseng a várudvar szint-kialakításának adataival is).

A feltárások során természetesen számos „apró lelet” is előkerült (cserépedények, fegyverek, csont- és fémeszközök, elvesztett ruhatartozékok töredékei, a konyhai hulladék állatcsontjai és növénymag maradványai stb.). Ezek nem csupán a különböző építési korok meghatározását segítik elő, hanem a vár hétköznapjaiba is némi bepillantást engednek. Miután restaurálásuk, tudományos feldolgozásuk még folyamatban van, részletes értékelésük és bemutatásuk e munkában még érintőlegesen sem lehetséges. Azonban mindezek ellenére is ide kívánczodik e sorok írója „kedvencének” bemutatása, a 13. század tárgyi világát valamennyire mégis megidézve. 1998-ban került múzeumi gyűjteménybe a vár régészeti

anyagának eddigi legszebb emléke, egy aranyozott bronzkereszt töredéke. A megfeszített, koronás-ágyékkötős Krisztus alakját őrző részletről stílusjegyei világosan elárulják, hogy az a vár megépülése körüli évtizedekben készülhetett, az akkori Európa legpompásabb ötvös-műveit készítő limoges-i (francia) mesterek mintáit követve, valamely magyar kolostor műhelyében.⁷² Miután a vár északkeleti sarkánál, a határoló sziklafal, ill. az öregtorony tövében került elő, nem zárhatjuk ki (bár nem is állíthatjuk), hogy a torony a 13–14. század folyamán akár egy kis „házikápolnának” is helyet adhatott.

Kis vár — nagy hadi jelentőséggel

A megismert régészeti nyomok alapján a kor viszonyait kevésbé ismerő Olvasóban bizonyára fölmerül a kérdés: egy ilyen kicsiny, néhány épületből álló, s csupán maroknyi fegyverest befogadni képes váracska ugyan mennyit ért, milyen hatalmi háttérrel és katonai bázist nyújthatott Márk fia István számára? Ha csupán az eredeti tulajdonosokat, a népes dudari rokonságot nézzük, egyszerre talán be sem férhettek a várba! Nos, várunk méreteivel egyáltalán nem ütött el a kor magán erősségeinek átlagától. Ezzel együtt hatalmas értéket képviselt, különösen, ha építése királyi engedéllyel történt. Ez esetben névleges ára elérhette a 100 márkát is, ily módon katonai szerepe mellett fontos vagyoni és hatalmi szimbólum is volt.⁷³ A vár, s a benne szolgáló fegyveres őrség „árviszonyai” szempontjából egyaránt

Aranyozott bronzkereszt töredéke, 13. század

árulkodó, hogy ekkoriban egy páncél ára (minden tartozékával együtt) 10–14 ezüst márka körül mozgott. A csaták forgatagát jól tűrő harci mének ára ugyancsak 10–15 márka körül alakult. Ha figyelembe vesszük az egyéb szükséges fegyverek (kard, lándzsa, pajzs) árát, egyetlen páncélos harcos felszerelésének ára elérhette a 30 ezüst márkás határt is. Ez pedig 12 ekealj, vagyis legalább 12 jobbágycsalád által megművelt föld (600 ha) teljes évi jövedelmét igényelte! Körmend város 1244. évi privilégiumából tudjuk, hogy ugyanezen feladatról, vagyis egyetlen páncélos lovas felszereléséről 15 jómódú városi polgárcsalád volt köteles gondoskodni.⁷⁴ A várnép nagysága szempontjából igen tanulságos a Vas megyei Csém nemzetség esete. Tagjai 1244-ben azzal a feltétellel nyertek IV. Bélától (1235–1270) a régi Óvár helyére építési jogot, hogy közülük öt fő állandóan az új várban fog tartózkodni, öten pedig szükség esetén az ellenséget fogják ki-kitörve rettegteni.⁷⁵ Ha figyelembe vesszük is, hogy e példa a nagyságrendek alsó határa lehetett, akkor is nyilvánvaló, hogy egy ilyen vár legfeljebb urát és szűkebb családját volt képes befogadni, állandó fegyveres kíséretével és legbelsőbb cselédeivel együtt. Alighanem a vártulajdonosok sem lakták mindig várukat (erre valamely közeli falujukban akár kényelmes kúria is szolgálhatott, a vár inkább a nagy értékű ingóvagyon legbiztosabb őrzési helye volt), annak elsőbbsége mindig a „nehéz időkben” jött el. Így lehetett ez Csókakőn is, amiből az is nyilvánvaló, hogy a környék falvai számára a továbbiakban is csak a Vértes erdősegei tudtak menedéket nyújtani.⁷⁶

Még egy kérdésre ki kell térnünk: várunk hadi–stratégiai jelentőségére, védekezés és támadás szempontjából egyaránt. Hogy egy kicsiny várból mekkora bajt is lehet okozni hosszan tartó sikerrel, arra a csattanós választ a Csókakő urává lett Márk fia István tettei maguk adják meg, az Árpád-ház kihalása utáni anarchikus korszakból! Csupán emlékeztetőül: a magyar trónért 1301–1307 között egyszerre három király vetélkedett egymással: a nápolyi Károly Róbert (1307–1342), a cseh Vencel (1301–1305) és a bajor Ottó (1305–1307). A zavaros beháborúkból és rablóhadjáratokból — mint láttuk, még III. András idejében kellő tapasztalatokat szerző — Márk fia István ismét elemében érezhette magát. Azonnal be is kapcsolódott a küzdelmekbe, remek politikai érzékkel Károly Róbertet választva királyául. Csókakő ura hamarosan ismét Fejér megye réme lett, aki — Cseszneki Jakabbal és fiával szövetségbe — 1302–3 tájára már egészen Budáig éreztette hatalmát.⁷⁷ Sikereiről az ügy legnagyobb kárvallottja, maga Vencel király emlékezett meg több, híveihez írott panaszos hangú levelében. Ezek egyike szerint 1302-ben Márk fia István és sógora, Roland fia Roland „*ellenségünk, bűntársaival vagyis gonosztevőkkel Fejér megye kirablására és elpusztítására indult*”. Egy másik leveléből pedig megtudjuk, hogy „*abban az időben (1302 szeptemberében — H. G.) amikor Károly felemelt zászlókkal híveinkkel szemben s ellenünk vonult és mialatt mi Budán tartózkodtunk, arra törekedett, hogy a körülszáncolt várost lerombolja (...) szövetségben (...) a mi hűtlen alattvalóinkkal Márk fia Istvánnal az említett városba hatolván sok gyűjtogatást, számos rombolást követtek el, miközben számtalan embert meggyilkoltak, híveink közül többnek végtagjait metszették le felségünk kárára és sérelmére, ezen kicsapongásaik következtében*”. Az első forrásra visszatérve, ekkor a falakon kívül is „*pusztítottak, raboltak, gyűjtogattak, gyilkoltak és a szőlőket kivágták, valamint különböző egyéb károkat okoztak*”.⁷⁸

Csókakő tehát kicsiny volta ellenére — stratégiai előnyeivel, nehéz megközelíthetőségével, s az újak korában ha nem is bevehetetlen, de feltétlenül súlyos áldozatokat követelő falaival —

számottevő erőt képviselt a térségben, s mindezt Márk fia István kellően tudta kamatoztatni biztonságot nyújtó „sásfészkeként”, háborús hátországaként.

Csókakő kulcsszerepét azonban a porondon győztesként maradt Károly Róbert is hamar felismerte. A tartományurakkal folytatott harcok ugyanis arra tanították meg az uralkodót, hogy e lázadók ellenállásának sikere igen nagymértékben nyugszik a várakon, mint ahogy a királyi tehetetlenség is ezek hiányából fakad. Következetes küzdelemben (a legyőzöttek javainak elkobzásával, a jogtalanul birtokolt királyi javak visszavételével, a magtalanul elhalt főurak vagyónának trónra háramlásával) uralkodásának második felére az ország mintegy 270 erősségéből 150 már az ő kezén volt. Az uralkodó azonban azzal is tisztában volt, hogy a ma még hűséges hívek is idővel ádáz ellenfelekké lehetnek, így ezek kezén sem hagyhatók fontos várak.⁷⁹

A Csákok trencsényi ága e tekintetben különösen kevés bizalomra adott okot. Hiába volt Márk fia István Károly Róbert bakonyi ispánja és megbecsült bárója egészen haláláig,⁸⁰ a király bizonyára tisztában volt III. András-kori „viselt dolgaival”. Mint ahogy arról sem feledkezhetett meg, hogy István unokafivére volt a még hírhettebb Máté, aki a legnagyobb — és soha le nem győzött — tartományúrként egészen természetes haláláig dacolni tudott vele (1321). Így Károly Róbert 1326-ban biztonságosabbnak látta, hogy az országos főutat ellenőrző, a koronázó székvárostól, Fehérvártól alig 20 km-re emelkedő csókakői várat is megszerezze magának a Csákoktól, méghozzá illő kártalanítás formájában. Csókakő ura ekkor már nem István, hanem fiai, Péter (királyi lovászmester)⁸¹ és ifjabb István, akik Csókakőt más, időközben szerzett vagy épített váraikkal (Gesztes, Bátorkő, Csesznek), s a hozzájuk tartozó falvakkal–pusztákkal együtt a király Tolna megyei dombói és nyéki váruadalmaira cserélték el.⁸² Ezzel új időszámítás vette kezdetét Csókakő történetében, mely immár a királyi várak sorába került.

A királyok vára

A várnagyok és a „honor birtoklás” kora

Károly Róbert tudatos várpolitikáját jelzi, hogy Csókakő és Gesztes mellett a Bánhida és Bicske között vezető budai utat vigyázó, s talán szintén Csák-érdekeltségű Vitányt is megszerezte a koronának,⁸³ miáltal kiküszöbölte az anarchia esetleges feléledésének minden gyakorlati lehetőségét a Vértes vidékén. E várak fontosságát bizonyítja, hogy az új korszakban várnagyaik mindig a király legbizalmasabb, legkipróbáltabb hívei közül kerültek ki.

Károly János egy oklevél bizonytalan hitelű megjegyzése nyomán felvetette, hogy Csókakő első várnagya is közülük való volt, Magyar Pál személyében.⁸⁴ Kétségtelen tény, hogy Magyar Pál egyike volt Károly Róbert legkedveltebb udvari embereinek. Az előmenetelét 1322-ben udvari apródként kezdő ifjú előbb gimesi várnagy, 1324–26-ban már tárnoknagy, 1340-től maga a kincstartó, ami — ismerve Károly Róbert kivételesen magas szintű és sikeres pénzügypolitikáját — nem volt csekélység. Az újabb archontológiai kutatók azonban csókakői várnagyságát sajnos nem erősítik meg.⁸⁵

Felesleges azonban ezen bánkódnunk! Csór nembéli Péter fia Gönyűi Tamás, az 1328 és 1355 közötti időszak tényleges csókakői várnagya regénybe illően kalandos élettörténetével

és karrierjével százszeresen kárpótol minket mindezért.⁸⁶ A jelentéktelen, néhány Nógrád és Fejér megyei falucskával rendelkező nemesi család sarját — szinte még gyerekfejjel — már ott találjuk Károly Róbert oldalán a tartományurak elleni sorsfordító rozgonyi csatában (1312). A király hálája nem maradt el, 1328-tól már ő a csókakői várnagy, forrásokkal igazolhatóan 1355-ig (de gyaníthatóan haláláig, 1358-ig). Igazi főlemelkedését azonban csak az eljövendő évek hozták el, de erről, s főként érdemeiről — 1335. évi oklevelében — szóljon inkább maga a király:⁸⁷ „Meghallgattuk és felségünk emlékezetébe idéztük Tamás mester alkalmas helyen és időben felségünknek folytonosan nyújtott hű és különleges szolgálatait, amelyek közül mivel hosszú lenne azokat egyenként elbeszélni, néhányat az utódok emlékezetére a jelen oklevélbe foglaltunk. Különösen Tamás mester azon szolgálata méltó a különös és örök emlékezet megfontolására, melyet nekünk dicséretesen tett és nyújtott Havasalföldön”. Az 1330. évi őszi, Basarab román vajda elleni gyászos kimenetelű hadjáratról van szó, mely a posadai (argyasi) vereség néven vonult be a történelembe. A véres kaland számos krónikából és a többi résztvevőre vonatkozó oklevelek mozaikszerű adataiból így rakható össze: amikor a havasalföldiek a magyar sereget a vöröstoronyi szoros sziklatatlanjába csalták és a környező sziklatetőkről öldödni kezdték, a király élete is közvetlen veszélybe került. Álruhát öltve menekülnie kellett.⁸⁸ Míg Károly Róbert Szécsi Dedzsóval páncélt s fegyvert cserélt, addig Tamás csókakői várnagy testével fedezte a rázúduló kövek s nyilak elől. Kitért vele a forgatagból, s ura kidőlt lova helyett a sajátját ajánlotta fel a továbbjutáshoz. Károly Róbert szavaival: „nem félt a kétségtelen halál

Csórnembeli Tamás pecsétje, jól olvasható Csókakő felirattal (1328), és Károly Róbert menekülése a Basarab elleni vesztes csatából (Képes Krónika)

veszélyében értünk gyalog maradni”. A hőstett sikerrel járt, még az Anjouk híres udvari története, a *Képes Krónika* is megörökítette azt. Bár írott sorai Tamást név szerint nem említik, az illusztráló iniciálé egyik lovasában feltétlenül a csókakői várnagyot sejtethetjük... A király ebből is táplálkozó feltétlen szeretetét és bizalmát jelzi, hogy Tamás egy esztendővel később Csókakő mellé elnyerte Gesztes várnagyságát is, majd 1333-ban Nápolyba küldte, s másodszüllött fia, az oly tragikus véget ért András herceg bizalmasává, „pótapjává” és nevelőjévé tette meg: „*Tamás mestert, megfontolván bölcsességét és éles látású vagy aggódó hűségét, fiunk erkölcsének mesterévé és formálójává, valamint egész udvartartásának vezetőjévé állítottuk magunk helyett. (...) Ott (...) fiunk és egész udvartartásának állása Tamás mester bölcsessége és érett kormányzása által teljes tökéletességben és tekintélyben dicséretesnek és tisztességesnek mutatkozott minden szemlélő számára*”. Miután András felnőtt, Tamás hazatért. 1338–1350 között zólyomi és túróci, majd lipitói és rojcsai ispánként szolgált immár nem csak Károly Róbertet, hanem fiát, Nagy Lajos királyt (1342–1382) is. 1343-ban utoljára még felkereste Erzsébet királyné kíséretében Andrást (ugyanezen évben követként az avignoni pápai udvart is megjárva), 1345-ben viszont már csak kedves tanítványa szörnyű halálának, tulajdon felesége — Nápolyi Johanna — általi meggyilkoltatásának hírével vehette. Némi vigaszul szolgált, hogy Tamás várnagy megbecsültsége Lajos király későbbi éveiben sem csökkent. Sőt ekkor érkezett pályája csúcsára: 1351-ben erdélyi vajdaként, 1353–58 között ajtonálló mesterként (a királyi testőrség fejeként) az országos méltóságok körébe is belépett. Utolsó éveiben az óbudai királyi vár és rezidencia várnagyi hivatalát is megkapta.⁸⁹

A „honor” birtoklás és a váruradalommá szerveződés

E furcsa cím némi magyarázatra készítet. „Hivatalos” meghatározása szerint a 14. századi Anjou-királyság kormányzásának alapjául szolgáló intézmény, mely a latin „becsület, tisztesség, tisztség, hivatal” szóra vezethető vissza. Az ország állami tisztségei — a nádortól a megyés ispánokon át a királyi várnagyokig — „honor”-ok voltak, melyeket az uralkodó ruházott híveire igazgatási vagy katonai feladatként és adományként, tetszőleges időre, visszavonhatóan. Az adomány egyrészt maga volt a tisztség, másrészt a vele együtt járó javadalom, a „szolgálati birtok”. Ez többnyire egy vagy több várat jelentett (a hivatal, ill. tisztség jelentőségétől, feladatmennyiségétől függően), amihez a vár vagy várak eltartására szolgáló, s jelentős jövedelmeket hozó, következetesen váruradalmakba szervezett falvak tömege is járult. Utóbbi körülmény igen fontos tényező, hiszen e kormányzati rendszer gazdasági alapját e váruradalmak biztosították, az ország belsejében teljességgel háttérbe szorítva a katonai vonatkozásokat. A váruradalmakból befolyó jövedelmeket a honor-birtokosok csak részben élhették fel maguk, jelentős összegeket kellett fordítaniuk katonaságuk, kíséretük, adminisztrációs szervezetük eltartására is (hivatali költség gyanánt). A honor-birtoklás Zsigmond idején (1387–1437) kezdett fokozatosan kikopni, majd eltűnni a kormányzati gyakorlatból. Ennek oka a Nagy Lajos királyunk (1342–1382) halálát követő anarchikus időszak következménye volt. A felesége, Mária révén magyar királlyá lett luxemburgi herceg csak nagyúri hívek szerzésével tudott úrrá lenni a korona hatalmának megrendülésén, az 1400-as évek elejére. Ennek azonban hatalmas ára volt: bárói hűségét váruradalmak tucatjainak eladományozása biztosította csak. Az egykor hatalmas állami várhálózat lassan elolvadt:

A csókakői vár a 14. században (14. század vége?)

160 várából mindössze 52 maradt királyi kézen e „privatizáció” után. Ebből következően a honor-rendszer fenntartása is értelmetlenné vált.⁹⁰

Csókakő kapcsán elengedhetetlen volt mindezt elmondanunk, hiszen a királyi birtoklás korában várunk is ilyen honor-javadalomként működött. Már Csór nembéli Tamás pályáivét figyelve is nyilvánvalóvá válhatott az Olvasó számára, hogy Tamás várnagy legfeljebb csak az első években tartózkodhatott ténylegesen Csókakőn. (Fejér megyei jelenlétéről és tevékenységéről számos nem csókakői vonatkozású oklevél is tanúskodik.) Bár a várra és uradalmára vonatkozó jogcíme még nélkülözte a „honor” jelzőt, az 1330-as évek elejétől a gyakorlatban már azzá vált. Hiszen személyes várnagyi működését a Károly Róbert-kori konszolidáció feleslegessé, magasabb szintű feladatai pedig lehetetlenné tették.

Csókakő Fejér megye mindenkori ispánjának hivatalos és állandó honor-birtokává 1379-től vált. Miután azonban az első ilyen minőségben birtokló várúr éppen Csór nembéli Tamás fia János volt, egyben Fejér megyei ispánként is, gyanítható, hogy az 1355 és 1379 közötti forráshiányos időszakban is az ő kezén volt a vár.⁹¹ 1360 és 1379 között győri, bakonyi, komáromi ispánként merül fel neve, ehhez járult 1376-tól Fejér megye ispánsága, miközben 1361–74 között — apjához hasonlóan — János is betöltötte a királyi ajtónállómesteri hivatalát.⁹² Fejér megye ezt követő ispánjai, s a váruradalom honor-birtokosai: Himfi Benedek (1379–80), Sárói Péter fia László (1387–90), talán Jolsvai Leusták (1390–97) és Bebek Detre

(1397–98) is — bár őket ispáni minőségük ellenére nem említik Csókakő uraiként a források — Marcali Dénes és Csáki György (1398–1402), Pécsi Pál (1402–4), szántói Lack Dávid (1404–6), de Nassis Zoelus (1415–16), végül 1425-től idősebb Rozgonyi István.⁹³

A királyi vár régészeti képe

Előjáróban rögtön leszögezhető, hogy a királyi vagy a honor-birtoklás korához, vagyis a történeti források alapján az 1326–1430 közötti időszakhoz köthető átalakítások, építkezések nyomaira alig bukkantak a régészeti kutatások a várban.⁹⁴

E csekély változások egyikeként értékelhető a vár északnyugati sarkán álló 13. századi palota falazott aknájának (árnyékszékének?) sárga agyagba tapasztott kőréteggel való lezárása. Alatta érintetlen betöltési törmelék jelentkezett, mely — a konyhai hulladékból származó tömérdek állatcsont és növényi mag mellett — olyan kerámia- és üvegtöredékeket, továbbá fémeszközöket (köztük egy csontnyelű ép kést) tartalmazott, melyek kora a 13. század vége–14. század első harmada közti évtizedekre tehető. Ha a történeti forrásokat is figyelembe vesszük, az akna használaton kívül való helyezése talán éppen a Csákok kiköltözése utáni új gazda, Tamás várnagy idejére eshet, az átvett várban való „rendcsinálás” jegyében.

Jóval komolyabb fejtörést okoz a várudvar déli és keleti traktusának módosulása, szabályosabb négyszög-formára való „kiigazítása”, bővítése. E munkálatok részeként a trapéz alaprajzú öregtoronyhoz csatlakozó, ívelt vonalú délkeleti (vagyis a bányára néző) várfalszakasz támpillérestől eltűnt, pontosabban — a szabályosabb összkép és a megerősítés érdekében egyaránt — egyenes falsíkot eredményező „köpenyezést” kapott. Ugyanekkor a déli (vagyis

A 13. századi déli várfal elé emelt bővítmény homlokzatának maradványai

A bővítmény utolsó kősorokig lepusztult nyugati szakasza és sarka

a falura néző) várfalszakaszhoz egy megközelítően téglalapforma (kb. $23 \times 3,5$ m belterületű, 1,5–1,6 m falvastagságú, nyugat felé kissé szűkülő) bővítmény épült hozzá, melyet délnyugati sarkán és felezőjénél támpillérekkel erősítettek meg. Megfelelő járószintek és egyéb építészeti támpontok hiányában (ne felejtjük el ez esetben sem, hogy a vár természetes pusztulásnak és a későbbi átépítéseknek leginkább kitett részén járunk), igen nehezen válaszolható meg, hogy e bővítmény funkciója pontosan mi is lehetett. Az alapozásig lepusztult–visszabontott falak nyomán e sorok írója korábban úgy vélte, hogy az átalakítások keleti traktusa — vagyis az öregtorony és a ciszternaház által közrefogott és köpenyezéssel szabályosabbá tett kialakítás — került tető alá, mint „keleti palotaszárny”. A feltárási dokumentációk adatainak, apró jeleinek folyamatos „nyomolvasása”, vagyis újraértékelő elemzése nyomán azonban mára úgy látja, hogy a 13. századi déli várfal elé emelt bővítmény értékelendő inkább zárt épületként, s nevezendő ily módon „déli palotaszárnynak”. (A már említett régészeti nehézségek miatt természetesen felmerülhet a két variáció együttese is, vagyis nem zárhatjuk ki egy L-alaprajzú palota-beépítés meglétét sem.)⁹⁵

E szabályosabb négyyszög-formára való kiigazítás-bővítés koráról csupán annyi állapítható

meg minden kétséget kizáróan, hogy feltétlenül későbbi a vár 13. századi építményeinél. E formában való használat felső időhatárát pedig a 15. század középső harmadára tehető (s jelentős visszabontásokkal járó) újabb átépítések adják meg, melyekről később még bővebben szó lesz. A közelebbi korhatározáshoz némi támpontot nyújthat talán a Csókakő 13–15. századi történetével szinte mindvégig szoros párhuzamosságokat, lényegében sorsközösséget mutató Gesztes. (A Csákok váraiként 1326-ban együtt cserélnek gazdát, s királyi várként a 15. század elejéig honor-birtokosaik is ugyanazok.) A korábbi kutatások Gesztes 14. századi palotaegyüttesével kapcsolatban szintén felvetették a Csór nembéli Tamáshoz való kötés lehetőségét, újabban viszont nagyobb valószínűséggel számolnak egy késő-Anjou, ill. kora Zsigmond-kori (vagyis az 1380–1390-es évekre tehető) építkezéssel.⁹⁶

Ahogy az építészeti emlékek vonatkozásában, úgy a kisleletek körében sem nagyon találni az Anjou-kori királyi vár időszakát reprezentáló egyedi emlékekre. Ennek ellenére nem maradunk „láttnivaló” nélkül: a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteménye őriz ugyanis egy Csókakőről származó zablát. Jóllehet előkerülési körülményeit ma még közelebbről nem ismerjük, gyanítható, hogy köze lehet a várhoz, talán az őrség valamely könnyű fegyverzetű lovasához. (A kor páncélos lovagjai a súlyos, összetett feszítő zablákat, a falvak egyszerű népe pedig inkább az egyszerű karikás csikózablákat részesítette előnyben). Tárgyunk az ún. „pillangós” zablák körébe tartozik, mely típus jellegzően Anjou-kori, s leginkább Magyarország területén fordul elő. Ezért a fegyvertörténeti kutatás magyar jellegzetességként tartja számon.⁹⁷

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy várunk a királyi birtoklás időszakában alig fejlődött. Úgy látszik ez esetben sincs „új a nap alatt”: a 14. század középső harmadától kincstári vagyont képező vár, s az eltartására szolgáló falvak csak meghatározatlan időre, néhány évre illették meg a honor-birtokost, aki magas hivatali feladataiból következően legfeljebb „vendégként” fordult meg Csókakőn. Emellett — Anjou-uralkodóink belpolitikailag nyugodt konszolidációs évtizedeinek köszönhetően — az ország szívében hosszú időn át béke honolt. Nem volt rá szükség, így nem is állt érdekében egyetlen ideiglenes várúrnak sem a hosszútávú befektetés, a költséges modernizálás és bővítés. A falvakból származó jövedelmeket, a jobbágyok robotját hasznosabb célokra is fel tudták használni...

Anjou-kori ún. „pillangós” zabla Csókakőről

A Rozgonyiak vára

Vasztélypusztától Csókaközig

Idősebb Rozgonyi István csókakői királyi várnagyként való megjelenése (1424–1425) látólag csak egy volt a szokványos tisztújítások közül.⁹⁸ Mégis, gyökeres fordulatnak vagyunk tanúi a vár történetében. Ennek magyarázata előtt lássuk, kik is ezek a Rozgonyiak?

A hatalma delelőjére Mátyás (1458–1490) halála táján jutott család — 10 várával, 3 kastélyával, 15 mezővárosával és 184 falujával — a 10–12 legjelentősebb magyar arisztokrata família közé tartozott, s mindez az ország irányításában betöltött posztok terén is megmutatkozott. Ennél előkelőbb hely talán csak azért nem jutott számukra, mert e mérhetetlen vagyon és hatalom nem egy kézben összpontosult, hanem több, egymással mindvégig vetélkedő ág között oszlott meg.⁹⁹

A család gyökerei Fejér megyébe vezetnek (talán ezzel is összefügg a Rozgonyiak későbbi kiemelt figyelme e vidékkel kapcsolatban), ahol az Árpád-korban még nem túl jelentős és vagyonos Basztély nemzetség élt. A nevüket őrző „ősbirtok” ma is azonosítható: Vasztélypuszta Csabdi határában, ahol parányi 13. századi föld-fa várukat Kulcsár Mihály és Terei György tárta fel.¹⁰⁰ A család szerencsését, fényes jövőjét a nádori rangra emelkedett Rénold (1259–91) hozta meg, aki frissen szerzett javaiba költöztette át a családot (Rozgony, Abaúj m.; Csicsva, Zemplén m.). László fiától eredt aztán a most már Rozgonyinak nevezett család, amely idővel valóságos klánná terebélyesedve három ágra bomlott (semptei–varannói, mogyorósi, valamint csicsvai–csókakői ágak). A Rozgonyiak jelentősége ugrásszerűen növekedett tovább az Anjou-korszakban, nem kis mértékben Nagy Lajos király itáliai hadjárataiban kifejtett aktivitásuknak köszönhetően. Igazik fénykorukat azonban Luxemburgi Zsigmond kegye hozta meg, jóllehet uralma első éveiben az ellene lázadók táborába tartoztak a Rozgonyiak is. Pár év múlva azonban hadi érdemeik mindezt feledtették.¹⁰¹

1410 tájától pedig a rájuk vonatkozó királyi oklevelek szinte állandó jelzőjévé válik „a hűséges Rozgonyiak” kifejezés. Odaadásukat Zsigmond így magasztalta: „szolgálataik olyan-nyira elnyerték tetszésünket, hogy azokból helyes ítélettel válogatni igen nehéz. (...) Külön kiemeljük, hogy a boszniai, törökök és osztrákok, országunk és a mi ellenségeink ellen nemcsak hívásunkra, hanem önszántukból is hadba szálltak, vállalva a fáradságokat és a kiadásokat tekintélyünk minél magasabbra emelése érdekében. Csaknem összes hadjáratunkban személyesen szolgáltak, nem kímélvén magukat szüntelenül fáradoztak, és hűségük szilárdságát azáltal is tanúsították, hogy saját buzgólkodásukkal kívánták megváltani az általunk mások részére kiutalt zsoldot, mivel inkább kívántak nevük dicsőségéért, mint a fizetségért küzdeni. Olykor, midőn udvarunkban tartózkodtak, és országunk határai közelében (...) zavarok támadtak, mindig készenek mutatkoztak arra, hogy azok lecsillapítására vagy elvesztett területeink visszaszerzéséért haladéktalanul hadba szálljanak, még ha a hadakozás költségei nem is álltak rendelkezésre”.¹⁰²

Ezek után talán nem is csodálkozhatunk azon a levélen sem, melyet — Zsigmond kedves embereként — főhősünk, Csókakő majdani ura, a mogyorósi ághoz tartozó „idősebb” István¹⁰³ írt 1416-ban Péter testvéréhez, a dömösi préposthoz, később veszprémi, majd egri püspökhöz. Ekkor Zsigmond éppen Párizsban tartózkodott, ahol IV. Károly francia király

meghívására közvetítést vállalt az angol-francia békekötés ügyében (a „százéves háború” korában járunk). Nos, a fényes kísérethez tartozó István igen jellemző dolgokat árul el a maga, s ura anyagi helyzetéről egyaránt: „minden szükséges élelemmel ellátták király urunkat, udvara népét, a lovakat, mindenkit, de még nem tudjuk, vajon fizetnek-e király urunknak vagy nem. (...) Emellett sok szép holmi is kapható ebben a városban, mivel azonban nincs pénzem, inkább nem is nézem meg őket, minthogy pénzemtől igen messze vagyok. Süveget pedig még nem sikerült találnom számodra, ha azonban talállok (...), elküldöm Neked. (...) Kérlek továbbá testvérem, hogy szíveskedj pénzt küldeni nekem, bárhogy is tudsz szerezni, mivel még király urunknak sincs pénze, és így mi nem akarjuk őt semmiben sem akadályozni, hanem várjuk a Mindenható Istentől, hogy király urunk minden tette jól sikerüljön”. István jelleméről sokat mond egy itteni másik esete is: „a bajor hercegnőt (...) láttam, meglehetősen koros, ha azonban a bajor herceg úr megjön (...), hosszasan beszélek neki nővére kiválóságáról”.¹⁰⁴

Ki hinné, hogy e képmutató udvaroncnak tűnő, üres zsebű figura valójában korának kitűnő „közigazgatási szakembere” és vitéz katonája volt? 1404-ben a cseh hadjáratban tűnik fel, ahol lábát átütő nyíl sebesíti meg. 1410-től udvari lovag, s már ő a bakonyi ispán, egyben pedig Essegvár (Veszprém m.) várnagya. Bizonyára ebből is következően 1416-ban, majd 1425-ben a veszprémi püspökség világi kormányzója, 1422–39 között győri, 1425–39 között Fejér megyei ispán. A jövőre nézve igen fontos, hogy e méltóságok együtt jártak Essegváron kívül Tata (Komárom vm.), a már jól ismert Gesztes, Vitány, s főként Csókakő várnagyságával is. István pályája csúcspontja azonban a temesi ispánság (1427–1438) jelentette, ami a török veszély állandósulásával az ország talán legfontosabb katonai megbízatását, a délvidék védelmi parancsnokságát jelentette.¹⁰⁵ Az elnyert méltóságok sora azonban még távolról sem tükrözi teljeségében István szoros kapcsolatát Zsigmond királlyal. Szinte mindig ott találjuk a kíséretben az uralkodó életének legfontosabb eseményein. Ott van a király nagy nyugat-európai körútján (1413–1417), így Konstanzban, az aacheni koronázáson, Franciaországban. Zsigmonddal tart Rómába is, császárrá való koronázása alkalmából (1430–1433).¹⁰⁶ Talán még ennél is többet mond, hogy István tagja lehetett a híres Sárkányrendnek. Az 1408-ban alapított lovagi társaság maga volt a „kiválasztottak” és a „leghűségesebbek” köre (tagja volt a király, Borbála királyné, a 22 leghűségesebb báró, köztük a Rozgonyiak, s a királyi rokonná is lett Garaiak, Cilleiek). A rend alapításakor még csak azok kerülhettek a rendbe, akik Zsigmond mellett álltak a lázadások és a király fogsága idején. Később már meghívást kaphattak olyanok is, akik kezdetben a „túloldalon” álltak (így a Rozgonyiak), de későbbi érdemeikkel kivívták a király bizalmát. Történészeink szerint a rendet egyszerre tekintette Zsigmond baráti társaságnak és uralma legfőbb támaszának. Tagjai másoknál könnyebben juthattak az uralkodó színe elé, mint ahogy elsőbbséget élveztek az országos főméltóságok betöltésénél, s az egymás közti összetartás is kötelező volt számukra. A rend jelvényét pedig olyannyira uralma szimbólumának tartotta a király, hogy azt vésette új császári pecsétjére is.¹⁰⁷ E háttér ismeretében idősebb Rozgonyi István hivatali előmenetele, vagyona akár szerénynek is mondható.¹⁰⁸

István első hitvese, Szentgyörgyi Cecília sem kevésbé érdekes személyiség. Túlzás nélkül nevezhetjük egyenrangú társnak, amiről az 1428. évi galambóci ostrom eseményei adnak bizonyosságot. De erről beszéljen ismét Zsigmond király: “A grófnő úraszony, mikor mi és (...) István úr, az ő férje (...) seregeinkkel (...) Galambóc vár körülvételénél (...) fáradoztunk, egyéb úrasz-

szonyoknál bátrabban és derekasabban (...) oda merészelt jönni, és egy fegyveres gályára, melyet többek közt éppen ott a Duna folyamon tartottunk, nemcsak leküzdvé az asszonyi és női nemmel járó gyenge, remegő, megijedő lelki állapotot, de sőt lelkesedéssel és katonai bátorsággal vakmerően felszállott, és azzal a (...) Duna folyamon serényen ment ide, majd oda evezett, a harci támadás megkezdése után pedig abba beleveggyülve több győzelmes rohamot intézett, továbbá ugyanarról a gályáról az ostromágyúkból vagy bombardákból, kődobogépekből és más e célra szolgáló szerszámokból azon Galambóc várára (...) az ellenünk harcoló törökök ellen (...) lövetni nem félt”. Az ostrom nem járt sikerrel, a felmentő török sereg szétszórta az ostromlókat. Maga a király is csak ügyel-bajjal jutott át a Dunán, miközben Rozgonyi István elkeseredett utóvédharccal fedezte a menekülést.¹⁰⁹

A dunántúli „Rozgonyi-birodalom” és Csókakő

Nem tudjuk, hogy mennyiben járultak hozzá a galambóci események idősebb Rozgonyi István még nagyobb megbecsüléséhez. Tény azonban, hogy 1430 szeptemberében Csókakőt és uradalmát immár nem várnagyi hivatalviselése okán, hanem élethossziglani magánhasználatra nyeri el a temesi ispán Zsigmond királytól.¹¹⁰

A későbbi történések fényében úgy tűnik, hogy Rozgonyi István már az 1420-as évek közepétől egy hosszú játszmába vágott, melynek távlati célja a mogyorósi „magánbirodalom” egyik,¹¹¹ ha nem éppen a legértékesebb tömbjének a Közép-Dunántúl térségében való létrehozatala lehetett. Ebben pedig egy igen fontos, közbülső lépés volt Csókakő élethossziglani megszerzése. A maradéktalan vágyalom a hivatali gondjaira bízott 5 váruralom (Csókakő, Gesztes, Vitány, Tata, Essegvár)¹¹² örökletes magánbirtokként való elnyerése volt.

István helykiválasztásában fontos szempont lehetett a megszerzendő javak lehetőleg egy tömbbe való tömöríthetősége, de legalább egymáshoz való közelsége. Kézenfekvő volt, hogy olyan helyen vesse meg lábát, s olyan javakat birtokoljon, melyeket hivatalviselése folytán ismer, s amelyek felett e minőségben amúgy is hatalmat gyakorol (délvidéki hivatala mellett ekkor ő a Bakonyi és Fejér megyei ispán is). Figyelemre méltó, hogy e birtoktömböt nem kívánta temesi ispánságához közelebb kialakítani, hanem az ország védett belsejében: nem csoda, a határvidék katonai parancsnokaként minden kortársánál többet tudott az oszmán-török veszély valódi mértékéről. Hasonló távolságot tartott a Rozgonyi család másik két ágának érdekeltsegeitől is. A Vértes-vidék választása esetében talán érzelmi szál, a családi hagyomány is felmerülhet (Csabdi-Vasztély).

E szempontok fényében érthetőek meg igazán a célhoz vezető úton tett lépései. Ezek közül az elsőnek a Fejér megyei ispánság megszerzése tekinthető (1425). Alig két esztendővel később már arról értesülünk, hogy Zsigmond rendkívüli kiváltsággént engedélyezi István számára a székesfehérvári királyi koronázó templomban és temetkezési helyen egy sírkápolna emelését, maga és családja számára. E Szűz Mária kápolna a római koronázási út idejére (1430–1433) már elkészült, így a pápánál tett látogatás alkalmat adott Istvánnak arra is, hogy búcsújáró engedélyt is kérjen rá. Ugyanígy járt közben (felesége, Szentgyörgyi Cecília kérésére) a tatai városi plébániatemplom érdekében. A fehérvári családi sírkápolna alapítása és a tatai templom kitüntetett kezelése igen árulkodó. Fehérvár esetében — a kor arisztokrata családjainak szellemiségét, életmódját, reprezentációs igényeit figyelembe véve — egyértelmű, hogy

István a család mogyorósi castellumától eltávolodva, új helyen kívánta meggyökereztetni családját, az eddigieknél is rangosabb, fényesebb hagyományokat teremtve. Hasonló korjellemező a főúri család temetkezési helyének és rezidenciájának összetartozása, de legalábbis földrajzi közelsége.¹¹³ Így a véletlennél jóval többnek látszik, hogy éppen ugyanekkor (1430) szerzi meg István — előbb csak élethosszig tartó magánhasználatra, később véglegesen — az új családi sírbolttól alig 20 km-re fekvő Csókaköt. (Hogy Csókaköre nem csak a megszerzendő várak egyikeként tekintett István, hanem rezidenciának szánta, arra majd fia, János idején nyerünk kétségtelen bizonyítékot). Nem kevésbé árulkodó Istvánnak a tatai plébánia-templom iránti elkötelezettsége sem. Tata zálogként szintén István kezén van, s ekkoriban Cecília kedvenc tartózkodási helye.¹¹⁴ (Nem Istvánon múlt, hogy Tatához fűződő, Csókakönnél is merészebb reményei évtizedekkel később semmivé váltak).

Idősebb István „nyitó sakk lépéseit” figyelve mégse lássunk a Vértes–Bakony vidéki uradalomcsoport megszerzéséért indított hosszú menetelésben valamiféle „sötét összeküvést”. Ne felejtjük: Zsigmond volt az, aki — szakítva az Anjou-királyok gyakorlatával — éppen e korszakban adta sorra magántulajdonba a korona váruradalmait. Idősebb Rozgonyi István sem akart többet, mint kivenni részét a lehetőségből. Az viszont más kérdés, hogy az adományozandó javak tekintetében nem kívánta a véletlenre, pontosabban Zsigmondra bízni a kiválasztást.

Hozzá kell fűznünk, hogy Zsigmond — hatalmának megszilárdulása után — már távolról sem ontotta oly könnyen váradományait mint korábban, és állandósult költségvetési problémái miatt főleg nem ingyen. Az új kutatások fényében mind világosabb, hogy az uralkodásának második felében híveinek juttatott várak „zálog” jogcíme sokszor nem más, mint igen „borsos” áron mért részletfizetéses kivásárlási konstrukció. (Egy-egy ilyen a király menetközben vissza is vonhatott, pontosabban egy olyan hívének adta át, aki a „pórujárt” vetélytársnál még többet ígért).¹¹⁵ E módszert utódja, I. (Habsburg) Albert király (1437–1439) is követte, részben Zsigmond korábbi ügyleteinek fenntartásával, részben újabbak kötésével. Természetesen a birtokzálog hagyományos értelemben is fennmaradt, enyhítve uralkodóink égető pénzhiányát.

Így válik érthetővé, miként került 1430 és 1440 között Csókaköt, majd — jobbra már Albert király jóvoltából — Gesztes, Vitány, Tata, Essegvár, s ráadásként Gerencsér erődített udvarháza / vára is, a hozzájuk tartozó falvakkal együtt idősebb István kezére. (A forrásokban is többnyire zálogként megjelölve, annak — a jövőben majd fiára, Jánosra szakadó — minden jogi bizonytalanságával együtt).¹¹⁶ A zálog-birtokok teljes bekerülési összegét pontosan nem ismerjük,¹¹⁷ de Gesztes, Vitány, Tata, Essegvár, Gerencsér részhányadát igen: ezek együttese 9 ezer arany forintot tett ki.¹¹⁸ (Hatalmas összegről van szó: az ország jobbágynak éves királyi adója ekkoriban 80 ezer forintra rúgott, s a mintegy 300 ezer forintos „állami” összköltségvetésben is figyelemre méltó tételnek számított).¹¹⁹

Csókaköt szempontjából közelebbről is vizsgálva a történéseket, a folytatás egyelőre István „fogatókönyve” szerint alakult. Zsigmond élethosszig tartó adományát utódja, I. (Habsburg) Albert király (1437–1439) nem csak tiszteletben tartotta, hanem meg is toldotta: 1439 júniusában a használatot immár István fia Jánosra, valamint Cecília időközben bekövetkezett

halála utáni második feleségére, Losonczi Annára is kiterjesztve, nem különben az esetlegesen e házasságból születendő gyermekekre is.¹²⁰ Mindezt szűk fél évvel később, 1439 novemberének közepén Erzsébet, immár özvegy királyné — új adományként — egyenesen örökös birtoklássá változtatta.¹²¹ Csókakő királyi vár-korszaka ezzel végleg lezárult.

Rozgonyi belháború Csókakőért

Rögtön azzal kell kezdenünk: István terveinek ily sikeres előrehaladása, Albert király és méginkább Erzsébet királynő rendkívüli bőkezűsége — ne felejtjük, ekkor nem csak Csókakő ügye került rendezésre, hanem Tata, Gesztes, Vitány, Essegvár, Gerencsér zálogként való megszerzése is — túl szép volt ahhoz, hogy ne álljon annak hátterében valami más is.

Valóban, talán soha nem volt még akkora szüksége a koronának Rozgonyi István, a nagytekintélyű országnagy hűségére, mint az 1439–1440. esztendőkből. Zsigmond halálával ugyanaz a válsághelyzet alakult ki, mint 1382–1401 között. Erzsébet hercegnőt ugyanúgy nem fogadta el az ország arisztokráciája, mint annak idején Máriát. Férjét, az idegen Habsburg Albertet is ugyanaz a bizalmatlanság és elszigeteltség fogadta, mint hajdan luxemburgi elődjét. A megoldás is hasonló lett: hűséges politikai támogatók szerzése bőkezű adományokkal (nem is csoda, hogy ezekben az években a még megmaradt közel 60 királyi váruraladalom a felére olvadt, s a kincstár is kiürült). Az ezen az áron kicsikart egyensúly azonban tragikus gyorsasággal és körülmények között borult fel. 1439 októberében (pár héttel az Albert-féle csókakői adomány után) a török ellen készülő királyt Titelnél vérhas-járvány ragadta el. A várandós királynét a bárók egy része a magyar trónra meghívott Jagello Ulászló lengyel herceghez kívánta kényszeríteni. Erzsébet más terveket szőtt: születendő gyermeke képviselőjében régens kívánt lenni (novemberben került sor Csókakő örök jogú adományára a királynétól). Februárban megszületett a gyermek, akit alig 4 hónapos csecsemőként — kalandregénybe illő körülmények közt szöktetve, s a Szent Koronát is ellopva — koronáztak meg Fehérváron, mint V. Lászlót (1453–1457). Júliusban ugyanitt sor került I. Ulászló (1440–1444) trónra lépésére is. A megosztott ország polgárháborúba keveredett. Ennek hadi eseményei 1440–43 között tetőztek, majd I. Ulászló király halálát követően Hunyadi János kormányzóságával (1446–1453) csillapultak. A végső nyugalmat V. László nagykorúsága sem hozta el. A Habsburg uralkodó soha nem felejtette (a török elleni diadalok, s Nándorfehérvár ellenére sem) Hunyadi Ulászló-pártiságát, s féltékenyen figyelte növekvő hatalmát, vagyónát. Ez vezetett aztán Hunyadi László tragédiájához, Mátyás fogságához és a Hunyadi–Szilágyi párt 1457–58. évi küzdelmeihez. A hosszan elhúzódó válságot V. László prágai halála és Mátyás trónra lépése oldotta csak meg.¹²²

A sokat látott idősebb Rozgonyi István számára már e baljós történetek előestéjén nyilvánvaló volt, hogy olyan idők jönnek, melyek közepette nem élvezheti zavartalanul új szerzeményeit. Bár önmaga mindvégig töretlenül hűséges maradt Erzsébet királynéhez és V. Lászlóhoz, János fiával együtt már a királyi gyermek születésének napjaiban (1440 február) örökösödési szerződésre lépett a semptei–varannói rokonokkal. Simon veszprémi majd egri püppökkel, valamint unokaöccseivel, ifjabb Istvánnal és Györggyel kölcsönösen részeltették egymást eddigi, s a jövőben szerzendő javaikban: vagyis mindenben megosztottak, fele-fele arányban. A semptei–varannói rokonok pártállása ismeretében a megállapodás célja

is világos. Simon püspök az Ulászló-párt egyik hangadó vezére volt, ahogy idősebb István is Erzsébet oldalán. Győzzön hát bármely király a jövőben, a nyertes oldalon álló Rozgonyi megmenti a vesztes rokon vagyont, sőt gyarapítja is azt, győztesi jutalmából. István röviddel óvintézkedése után meghalt,¹²³ János pedig minden eddiginél nehezebb feladatot örökölt: Csókakő és egyáltalán István életművének megvédését a küszöbön álló polgárháborúban.

A folytatást egy csaknem két évtizedes perfolyam (1443–1462) közel 90 oklevelének mozaikszemeiből tudjuk csak összerakni. Látszólag száraz adatok tömege, huzavona várak és falvak körül, vádak és vizontvadás jogi útvesztői, hatalmi–politikai háttérszálak labirintusa.¹²⁴ Ugyanakkor páratlan lehetőség arra, hogy általa bepillantassunk Csókakő hajdani urainak — és ami a számunkra különösen fontos, tényleges lakóinak — mindennapjaiba, esetenként hús–vér emberi valójukban megismerve őket, különös kalandjaikkal, emberi gyarlóságaikkal együtt. E harc nagy vesztese végül János, és a mogyorósi ág lett. Mint ahogy a győztesek is Rozgonyiak voltak, mégpedig az utókor által az igen beszédes csicsvai–csókakői nevet kapott ág tagjai.

Már e végkifejletből sejthető, hogy János nem bizonyult István méltó utódjának. Ön-magában is árulkodó, hogy János, bár 1440-ben ország bárói közt említik, s apja révén a királyi udvar minden ajtaja nyitva állt, karrierjében csak a győri ispánságig jutott (1441–43),¹²⁵ gyaníthatóan roppant szerény képességei folytán. A történészek számos mozzanata tesz tanúbizonyságot rossz helyzetfelismeréséről, állandó rettegéséről és befolyásolhatóságáról, örökös meneküléséről és sodródásáról, ami miatt olykor még a helyzet tarthatatlanságát látó feleségei is (kétszer nőszült) szembefordultak vele, gyermekeik jövőjét féltve. Ahogy második neje fogalmazta: János „*csalfaságától félrevezetve és megfélemlítve*” élte e nehéz évek szinte minden napját.¹²⁶

Azonban János sem volt könnyű helyzetben. A mogyorósi ág akkor egyetlen aktív férfitagjaként senkire sem számíthatott harcában: apját elvesztette, nagybátyja, Péter egri püspök már 1438-ban meghalt. Ezzel szemben a csicsvai–csókakői unokatestvérek négyen voltak, mind félelmetes „rablólovagok” és ravasz diplomaták, akik elképesztően gátlástalan tetterővel, s mindvégig szoros összetartásban törtek céljaik felé. Másrészt mindez azt is jelentette, hogy áruk vagyona szintén négyfelé osztódott, így a fivérek hallatlan birtok-éhség hajtotta. Apjuk, a néhai Rozgonyi János kincstartó (a királyi aula tagja, s több megye ispánja) révén ugyanúgy bejáratosak voltak a királyi udvarba, mint a mi Jánosunk. Remek képességeik birtokában, állandó és sikeres köpönyegforgatásuknak köszönhetően mind fényes pályát futottak be, V. László, I. Ulászló, Hunyadi Mátyás szolgálatában egyaránt. A hangadó fiú, János élete során országos főméltóságokig jutott (erdélyi vajda, országbíró), de volt királynéi tárnokmester és pohárnok, a székelyek és több megye ispánja is. Osvát és Rénold öccsei hasonló magasságokig vitték: mindketten betöltötték több megye és a székelyek ispáni hivatalát, végül előbbi a lovászmesteri, utóbbi a temesi ispáni majd tárnokmesteri hivatallal érte el karrierje csúcsát. Egyedül Lőrinc halt meg fiatalon.¹²⁷ Az 1444–1462 közötti történészek szempontjából — akár Hunyadi János kormányzóságát, akár Mátyás uralkodását vesszük tekintetbe — szinte behozhatatlan előnyt jelentett csicsvai János beházasodása a Hunyadi–Szilágyi családba. (Első hitvese, Orsolya Szilágyi Mihály és Erzsébet testvére volt).¹²⁸ A másik oldalt biztosító kapcsolatok „felelőse” Rénold volt, Cillei Ulrik jó ismerőseként. (Ott volt a

Hunyadi László kivégzéséhez elvezető 1456. évi nándorfehérvári látogatáson is, és a Cillei Ulrikkal való leszámolás során életét csupán az mentette meg, hogy el tudott bújni a király hálókamrájában).¹²⁹ A mi Jánosunk e „kapcsolati tőkével” nem versenyezhetett.

Pedig minden szépen indult. 1440 májusában János még Istvánhoz hasonló mértékben élvezte Erzsébet bizalmát: magától értetődő természetességgel vehette át apja jogait minden vára és uradalma felett (Csókakő, Tata, Gesztes, Vitány, Essegvár, Gerencsér). Őzre azonban — máig tisztázatlan okokból — már Ulászló oldalán találjuk Jánost (tőle is kéri a váraiban, pl. Vitány birtokában való megerősítést). Mindeközben az Erzsébet-párt háborúba fog ellene, s maga Erzsébet királynő adja parancsba — János árulóvá nyilvánítása mellett — Essegvár lerohanását a Himfyeknek.¹³⁰ Lehet, hogy ezért, lehet hogy Ulászló melletti előmeneteli reményeiben csalatkozva, de 1442 nyarára János visszatért Erzsébet hűségére.¹³¹

A csicsvai fivérek talán csak e fordulatra vártak, hogy végre hozzálassanak dédelgetett álmuk megvalósításához. Róluk tudni kell, hogy kezdetben szintén rendíthetetlen Erzsébet-pártiként voltak közismertek, de 1440-ben (talán István fia Jánossal egy időben) maguk is Ulászló oldalára álltak. Nem is akárhogyan. 1440–43 folyamán a dunántúli harcokban Ulászló valóságos „ostorai” lettek. Az Erzsébet-hívek ellenében — főként a Kanizsaiak és Garaiak javait támadva — hadisikerek egész sorát mondhatták a magukénak, és Kanizsa sikertelen ostromától eltekintve várak egész sorát hódították meg (Sárvár, Kapuvár, Somló, Zalavár). Ennek ellenére tényleges pártállásukat illetően napjainkig furcsa bizonytalanság jellemzi a kutatást.¹³²

Az Ulászló-oldalt elhagyó István fia János 1442 nyaratól tehát végre „szabad préda” volt, akivel az „igazság nevében” (de persze nem önzetlenül) úgy lehetett leszámolni, mint bármely más Erzsébet-párti ellenséggel. A lerohanás vagy még ezen az őszön (a még nyugodt augusztust követően),¹³³ vagy 1443 tavaszán–nyarán zajlott le. Célpontjaként elsősorban Tata és Vitány ismert,¹³⁴ de a periratokból ítélve Csókakő is egyértelműen osztozott e sorsban. Az oklevelekben 1445-től már csak „elmúlt zavaros időknek” nevezett hónapokra vonatkozóan megtudjuk, hogy a csicsvaiak (János, Rénold, Oszvald és Lőrinc) nem csak Tatát, de Csókakőt is elfoglalták, a várakra és tartozékaikra vonatkozó itt lelt iratokat pedig magukhoz vették,¹³⁵ sőt az iratok őrzési helyeként szolgáló tatai és csókakői kincsházakból egyéb javak is eltűntek.¹³⁶ Természetesen a csicsvaiak utólag (a polgárháborús anarchiát követő konszolidáció idején) mindezt már tagadták, azt állítva, hogy még érkezésük is István fia János hívására és belegyezésével történt. Mindazonáltal kötelezettséget vállaltak arra, hogy a meg nem történt események során hozzájuk nem került dolgokat visszajuttatják...¹³⁷ (Külön bája a per későbbi szakaszainak, hogy a csicsvaiak szinte minden alkalommal ezen Zsigmond, Albert és Erzsébet adományait tartalmazó, hol eltűnő, hol megkerülő oklevelek bemutatását kérik számon Jánoson, amit ő igaza alátámasztására nem mindig tud vagy akar teljesíteni).

Csókakő és Tata esetében a cél tehát nem csak a várak megszállása, hanem a birtoklási jogokat rögzítő oklevelek, mint „értékpapírok” megszerzése is volt, és még valami: egy, a semptei–varannói rokonokkal már megkötött vagyonszerződéshez hasonló, azt felül is író megállapodás aláíratása Jánossal. Miáltal a csicsvaiak nem csak János javainak felébe tudnak beleülni, de kiszoríthatják mindebből a semptei–varannói rokonokat is. (Jellemző, hogy csereértékként a csicsvai fivérek — a Jánoséhoz képest csekély magánvagyonuk mellett —

csupán azokat a már említett várakat tudták felajánlani, melyekhez az anarchia idején fegyverrel jutottak, s amelyek békeidőben őket birtokjogilag egyáltalán nem illették meg).

A „nyélbeütés” részleteit nem ismerjük pontosan, de a körülmények igen gyanúsak. A szerződés aláírásának időpontja (1443 augusztus) és helyszíne (a Csókakőtől alig 20 km-re eső fehérvári keresztes konvent) egyaránt arra vall, hogy az ügylet éppen a Csókakő és Tata lerohanása körüli időkből valósult meg (az akció részeként?). Mindenesetre János a későbbiekben mindvégig hangsúlyozta, hogy ekkor „várainak és birtokainak a megosztását nem önként, hanem kényszerítve tette”.¹³⁸ A szerencsétlen István fia János az okirat aláírása után már mehetett Isten hírével. A csicsvaiaktól megszállt Tatára vagy Csókakőre nem térhetett vissza, így — amint a későbbi dokumentumokból felsejlik — a következő hónapokban valóságos földönfutóként kényszerült bújdosásra, „*egyed kolostorokban és idegenek házaiban*” húzva meg magát.¹³⁹

Talán a török veszély miatti belpolitikai enyhülés (már folyt a gyászos kiemelésű várnai hadjárat előkészülete), talán csak az arisztokrata közvélemény rosszallása nyomán, de a csicsvaiak 1444 augusztusában szükségesnek látták, hogy valamilyen formában rendezzék, szalonképesebbé tegyék viszonyukat István fia Jánossal. Ez olyan szintű közelvadás volt, hogy az esztergomi káptalanban összehívott békülésen maga az esztergomi érsek, a nyitrai püspök, továbbá számos prépost, kanonok és nemesúr is megjelent (az esztergom környéki egyháziak magas száma talán János kolostori bújdosásával is összefügghet). A tanúk előtt a csicsvaiak azt kérték Jánostól, hogy „*lakjék együtt velük Tata vagy Csókakő várában, vagy más közös helyen és ne rejtőzködjék továbbra is (...) az ő megszegényítésükre*”.¹⁴⁰ János azonban haláláig nem volt arra hajlandó, hogy unokafivéreivel, külső tanúk nélkül, akár csak egy pillanatot is egy fedél alatt töltsön.

Ezen a ponton kapcsolódott az eseményekbe Újlaki Miklós erdélyi vajda, egyben macsói bán és Fejér megye ispánja, aki az Ulászló-párt Duna–Tisza-közi és dunántúli fejeként irányította a régió ügyeit (Hunyadi János ugyanezt tette Erdélyben és a Tiszántúlon).¹⁴¹ Hozzá kell tennünk: a nagy hírű, s nem csekély tehetségű politikus–katoná e megbízatását előszeretettel kötötte össze egyéni hatalma és vagyona gyarapításával is. Úgy látszik a Rozgonyi rokonok esetében sikerült elérnie, hogy elfogadják döntőbíróóságát, és a vita lezárásáig Csókakő, Tata, Vitány, Döbrököz, Vitány és Gesztes várakba való katonai bevonulását. Ezt valószínűleg a családi kötődésekből fakadó bizalom is segítette. (Felesége, Margit szintén Rozgonyi leány volt a semptei–varannói ágból). A várak átvétele még 1444 őszén megtörténhetett, Gesztes és Essegvár esetében bizonyosan.¹⁴² Jánosnak azonban ezúttal is csalatkoznia kellett. Újlaki Miklós ugyan beült a várakba, de nevető harmadikként a vitában nem döntött, s a javakat sem adta át egyik félnek sem. Az ügy még 1445 júniusában is ott tartott, mint az esztergomi békéltetés idején. Ezért János panasszal fordult Újlaki ellenében az országnagyokhoz.¹⁴³ Időközben ugyanis — I. Ulászló halálával — kiegyezés jött létre a pártok közt. Az ország egyöntetűen elfogadta a gyermek V. László királyságát, s a halaszthatatlan kormányzati feladatok ellátására egy mindkét táborból delegált, „vegyes” régenstanács alakult, hét országos főkapitány kijelölése mellett. (Mondanunk sem kell, a dunántúli főkapitány éppen Újlaki lett).¹⁴⁴

A Rozgonyiak birtokvitája 1446 júniusában egészen a rákosi országgyűlésig és a nádorig jutott (Hunyadi János ekkor már az ország kormányzója, s a jogélet is végre működésbe

lépett). Csókakő és a többi vár tárgyában azonban a nádor a „baljós papírforma” szerint döntött: a csicsvaiaknak kedvező 1443. évi szerződést hagyta helyben, vagyis István fia Jánosnak mindenét meg kellett feleznie ellenfeivel. A szerződés kikényszerítettségének kivizsgálását természetesen elnapolták, mint ahogy Újlaki gyanús várfoglalásai napirendre sem kerültek.¹⁴⁵

János a döntésbe súlyosan belebetegedett. Egyetlen vigasza csak az volt, hogy mindezt már kedves csókakői várában heverhette ki, ráadásul a csicsvai fivérek felügyelete nélkül.¹⁴⁶ Mint látni fogjuk, élete végéig nem is engedte ki Csókakőt a kezéből.

E rövid megnyugvást valószínűleg Újlaki Miklós külön, Jánosnak szóló csókakői várátadása tette lehetővé, akivel még a mohó csicsvaiak sem mertek ujjat húzni.¹⁴⁷ Újlaki úgy látszik nem akart botrányt, a birtokmegosztást elrendelő nádori döntést nem keresztezte, azonban mindkét féltől elvárt, s kapott valamit. Mindenek előtt „magával vitte” Gesztes várát és uradalmát, továbbá Gerencsért. Ezek további jövőjét sem a csicsvaiak, sem István fia János nem firtatták különösebben.¹⁴⁸ Továbbá a névleg immár közös csicsvai–mogyorósi birtoklású Essegvárra és Tatára olyan várnagyok kerültek, akik Újlakinak is engedelmességgel tartoztak.¹⁴⁹

1446 azonban továbbra is a „jogászok éve” volt.¹⁵⁰ A semptei–varannói rokonok ugyanis csak most döbbsen rá, hogy a csicsvaiak kiszorították őket a közös birtoklásból. Rozgonyi György és a mellette új szereplőként feltűnő ifjú Sebestyén (Mátyás királyunk eljövendő híres hadvezére) nem csak a nádori döntés ellen tiltakoznak, hanem szeptemberben új szerződést is kötöttek István fia Jánossal. Megerősítették az egymás javaiban való kölcsönös részesedést és öröklést, továbbá tisztázták egy Csókakő szempontjából sarkalatos alapkérdést is. Eszerint minden közös, két dolog kivételével: János kizárólagos birtoklású székhelye ezentúl Csókakő vára, Györgyé és Sebestyéné pedig Semppte. János örömmel aláírta.¹⁵¹

Amint híret vették ennek a csicsvaiak, azonnal megújították a maguk szerződését is Jánossal. Az 1447 októberében kelt dokumentum magán viseli az élesedő „konkurenciá-harc” minden jelét, a feltételek igen hasonlóak a semptei–varannói rokonok ajánlatához. Immár a csicsvaiak belenyugodtak abba, hogy István fia János haláláig kizárólagosan birtokolja Csókakő várát, mint állandó székhelyét. Azt azonban kikötötték, hogy István fia János mindenkorai várnagya köteles nekik is hűségesküt tenni. Ők ugyanilyen rezidenciaként Tatát jelölték meg, hasonló feltételekkel. Megállapodás született arról is, hogy e székhely-várakba egymást (vagy képükben eljáró familiárisaikat) kötelesek kölcsönösen beengedni. A tehát teljes egészében Jánosnak jutó csókakői váruradalom esetében a csicsvaiak azért igényt tartottak Mór vámjára, továbbá — öröklési biztosítékul — minden egyes faluból egy-egy jobbágyportára is. Ismét megerősítést nyert, hogy ha valamelyik fél örökösök nélkül halna meg, összes javai a másik félre szállnak. E megállapodásban felbukkanó, új fejleményként láthatjuk, hogy István fia János végre megnősült. Hitvese, Erzsébet ráadásul igen fontos szerephez jut (s ez János képességeire nézve különösen beszédes pont): a jövőben köteendő bármilyen szerződéshez az ő ellenjegyzése is szükséges, továbbá János halála esetén — amennyiben gyermekük nem születik, s ő újra férjhez kíván menni — jegy- és nászajándék illeti meg. Végül még egy érdekes momentum: kiderül, hogy a néhai idősebb István második felesége, Anna még él. Talán az egyetlen vitán felüli kérdés a csicsvaiak és a mogyorósiak között, hogy bármely özvegyi jogigényét közösen verik vissza.¹⁵² János természetesen e szerződést is

aláírta. (Talán mondanunk sem kell: a semptei–varannói rokonok azonnal értesültek az új egyezségről, és a magukéra hivatkozva tiltakoztak).¹⁵³

1449 március–áprilisában újra furcsa izgalom járta át a Rozgonyiak mindhárom ágát. Szinte érthetetlen, hogy a világos 1447. évi megállapodás után a csicsvaiak miért kötnek sietve új örökösödési szerződést István fia Jánossal? Ennek központi kérdése a lassan öregedő János állapota (úgy látszik ismét beteg), esetleges halála esetén a várnagyok átadási teendői és esküje. Hasonló kiemeléssel firtatott János gyermektelensége is, de ami különösen érdekes: mi a teendő egy esetleg halála után világra jövő gyermekkel és örökségével? Megint sorjázunk azok a biztosítékok, melyek a semptei–varannói rokonok örökösödését kizárják. Hallatlan fontosságot nyer ismét az István fia János összes (nem csak a Vértes–Bakony–vidéki) birtoklását igazoló oklevelek összegyűjtése és lemásolása. Mindez annyira égető, hogy az éppen Szár birtokának udvarházában időző János után küldetnek, intézze már a várnagyi esküteteleket. Bár János otthon volt, nem fogadja a budai káptalan e célból kiküldött papját.¹⁵⁴ E furcsaságok áprilisban nyernekel értelmet és magyarázatot, mégpedig János hitvese, Erzsébet és a semptei–varannói rokonok együttes tiltakozása nyomán. Megtudjuk a nagy márciusi izgalom okát: János is beteg lehetett, de a valódi hír, hogy mindeközben a feleség, Erzsébet szülés előtt állt. A kor egészségügyi viszonyai közepette mindkét esemény komoly optimizmusra adhatott okot a csicsvaiaknak, ennek szólt hát a lázas készülődés! A folytatás azonban hatalmas csalódást hozott a számukra. Nemhogy János nem halt meg, de a gyermek és az anya is túlélte a szülést. Ráadásul a jövevény fiú volt, egy roppant kellemetlen, potenciális örökös! Többé már nem volt esély János magtalan halálára, a csicsvaiak oda érkeztek vissza, ahonnan az első szerződéssel 1443-ban indultak. De nem volt boldog a kismama sem. Erzsébetnek jogi úton kellett fellépnie tulajdon férjével szemben, ráadásul a sempteiak segítségét kérve. Hiszen János a háta mögött, születendő gyermekük érdekeit súlyosan veszélyeztetve egyezkedett megint a csicsvaiakkal (pedig ehhez 1447 óta Erzsébet hozzájárulása is szükséges lett volna).

Ezt hamarosan nem csak Erzsébet fia, az egyes forrásokban Miklósnak is nevezett¹⁵⁵ György tette illuzórikussá, hanem János is, aki úgy látszik időseodve kapott kedvet az intenzív családalapításhoz. Időközben Erzsébet meghalt (a szülés talán mégsem volt egyszerű orvosi eset), és János — a körülményekből ítélve 1449 után nem sokkal — új asszonyt hozott a házhoz, pontosabban a várhoz: Kálnai Borbálát. (E ponton érdemes egy kisebb kitérőt tennünk, János nősüléseinek társadalmi hátterét is vizsgálva. Az első feleség családjáról semmit sem tudunk. Kálnai Borbála vonatkozásában viszont igen érdekes, hogy Csókakő egyik várnagyát ekkoriban éppen Kálnai Mátyásnak hívják, Vitányét pedig Kálnai Péternek.¹⁵⁶ Vajon János valamelyik várnagyának leányába vagy húgukba lett szerelmes? Esetleg Borbála ajánlotta be férfitrokonait férje szolgálatába? Bármelyik lehetőség is bizonyuljon igaznak, egy momentumra mindkét feleségnél fel kell figyelniünk. Megint csak János személyiségére és megkopott presztízsére utalhat, hogy asszonyai ugyan nemesi leányok lehettek, de semmi esetre sem azokból a nagynevű főúri körökből kerültek ki, melyek Jánost — fényes származása és vagyona alapján — természetszerűen megillették volna). Borbála úrnőre visszatérve, személyében éppen olyan „kardos” asszonyt tisztelhetünk (János igen nagy szerencséjére), mint amilyen Erzsébet volt. Ha kellett (megint csak a gyermekek érdekei védelmében), ugyanolyan eréllyel koppintott jogi úton férje körmére mint elődje¹⁵⁷, és — ahogyan erről a később megyőződhet

az Olvasó — a család legsötétebb napjaiban Csókakő valóságos „Zrínyi Ilonájává” emelkedett. Borbála nem csak az árván maradt György nevelését vette kézbe (féltő gondoskodását a források is tükrözik), de 1453-ig még két újabb fiúval, Jánossal és Jóbbal, majd pedig egy nagynyja után Ceciliának keresztelt kislánnyal is megajándékozta urát.¹⁵⁸

Mind az 1449-es történések, mind a János családjában ezután beköszöntő „demográfiai robbanás” nyilvánvalóvá tették a csicsvaiak számára: le kell számolniuk azzal, hogy János vagyonának egészére örökösödési alapon tegyék rá kezüket. Ezért gyökeresen új módszert választottak. Nem kell többé az örökösödési szerződés! A megoldás az osztatlanul János kezén lévő Csókakő esetében (Tata amúgy is az övék, a többi várban pedig közösen ülnek) csakis egy kizárólagosan a csicsvaiaknak szóló, új királyi adomány kieszközlése lehet, melyet úgy kell intézni, mintha a mogyorósiak és a semptei–varannóiak nem is léteznének.

A nagy lehetőség 1453-ban jött el. Hátterében Hunyadi kormányzóságának lezárulása, V. László hazatérése és uralkodásának megkezdése állt (természesen a 14 éves fiú háta mögött álló Cillei Ulrikkal). A polgárháborús lövészárkok betemetése érdekében ugyan általános politikai közbocsánatot nyert mindenki, de már januártól megindult az „elmúlt zavaros idők” gyanús birtokszerzéseinek (beleértve Albert és Erzsébet adományait is) felülvizsgálata, eltörlése, de természetesen a Habsburg-párthoz hűséges urak jutalmazása is.¹⁵⁹ A csicsvaiak az elsők közt kerültek sorra. A fivérek — László királynak, de gyaníthatóan még inkább Rénold jó ismerősének, Cillei Ulriknak, és csicsvai János időközben megszerzett erdélyi vajdaságának köszönhetően — már január 24-én (jóformán az országhatáron, a királyt köszöntő pozsonyi országgyűlésen) kézhez kaphatták új királyi adománylevelüket, mely átengedte nekik Csókakő várát, összes tartozékaival együtt. Ez jellemző módon nem foglalkozott semmilyen korábbi oklevéllel vagy szerződéssel. Felidézte viszont a csicsvai fivéreknek Zsigmond, Albert és Erzsébet számára tett hű szolgálatait, jó tulajdonságait, kiemelten méltatva a felvidéki cseh husziták elleni háborúban (1447–1452) szerzett érdemeit és Lőrinc hősi halálát. Az Ulászló-párti 1440–43. évi akciók pedig teljesen feledésbe merültek.¹⁶⁰

István fia János megkísérelt ez ellen jogi úton tiltakozni, ami miatt a király több ízben is (1453 július, 1456 szeptember, 1457 április) kötelezte a színe előtt való védekezésre és okleveleinek bemutatására.¹⁶¹ Ezek sorsa — tudjuk — éppen a csicsvaiak jóvoltából 1443 óta igen rejtélyes volt. Még ha az elmúlt évek során egy részüket János vissza is tudta esetleg szerezni, ahhoz 1443-ban egy életre szóló leckét kapott, hogy igazoló dokumentumait a biztonságos csókakői kincstárból idegen kézbe soha többé ki ne adja, s ne utazzassa. Nem kevésbé aggaszthatta az is, hogy az 1453. évi országgyűlési végzések jórészt érvénytelenné tették Albert és Erzsébet adományait. Ebbéli kétségbeesését és zavarodottságát a fehérvári káptalan küldöttjének jelentése őrizte meg. Tamás karpap 1456 októberében még egyszer kiszállt Csókakő várába, hogy vizsgálat céljából átvegye János okleveleit. Felszólítására János azt válaszolta, hogy *„mint királynak mindenben engedelmeskedni kész, de alázatosan arra kéréme öfelségét, ne fossa meg őt attól a szabadságtól és jogtól, amelyet más nemesek és országnagyok gyermekei élveznek és ne kényszerítse őt birtokügyi okleveleinek a kiadására, hanem inkább támogassa, hogy azok segítségével védhesse birtokjogait másokkal szemben”*.¹⁶²

V. László türelme — de méginkább a csicsvaiaké — 1457 áprilisában fogyott el. Miután István fia János a királyi parancsok egész sorát megtagadva megint csak nem jelent meg,

okleveles bizonyítékait ismét nem mutatta fel, ugyanakkor Csókakő várába senkit nem engedett be, fő- és jószágvesztésre ítélték.¹⁶³ A többé senkiben nem bízó, végsőkéig elkeseredett István fia János pedig hátralevő idejét családjával együtt Csókakő várába zárkózva élte.

A Hunyadi László kivégzését követő anarchikus események (V. László prágai menekülése, a Hunyadi–Szilágyi párt beháborúja) beköszöntével egy időre mindenki megfeledkezett Csókakő ügyéről, így János némi levegőhöz jutott, de nem sokáig. Mátyás trónralépésével a Vértes–Bakony-vidéki Rozgonyi birtokok kérdése megint napirendre került.

Az ifjú király ezzel kapcsolatos első, 1458 márciusi döntése még nem várt optimizmusra adhatott okot. Tata, Vitány, Gesztes, Essegvár és Gerencsér esetében az uralkodó teljes körben elismerte István fia János zálogjogait, melyek Albert és Erzsébet már ismert, 9 ezer forintos adósságán alapultak. Ennek megfelelően Mátyás a zálogbirtoklást a királyi megváltás megtörténteig meghosszabbította.¹⁶⁴ E „túl könnyű” siker mögött, a későbbi történelekből ítélve, ott állhatott a csicsvaiak érdekezésszerűségéből fakadó támogatása is, ami Csókakő esetében már távolról sem állt fenn. Hatalmas lehetett tehát János egy hónappal későbbi megdöbbenése, amikor Csókakő birtoklása ügyében mindennek az ellenkezője történt meg: Mátyás elődjének minden ítéletét helyben hagyva a csicsvai érdekeket részesítette előnyben.¹⁶⁵ János utolsó reménye is elveszett. A háttérben persze a csicsvaiak állhattak, akik ügyes pálfordulással ismét a győztes oldalra kerültek. Igen sokatmondó most is a fivérek magas „piaci értéke” a hatalmi játszmákban, mely mindenkor feledni engedte korábbi viselt dolgaikat. (1457 végén még V. László legelszántabb hívei voltak, Osvát például Brassót védte Szilágyi Mihály Mátyásért harcoló csapataival szemben).¹⁶⁶ Mátyás ítéletlevelének indoklásából viszont megtudhatjuk, hogy a csicsvaiak mily eltökéltséggel segítették trónrajutását és eddigi rövid uralmát. Nem volt többé menekvés, a végjáték megkezdődött.

Ezek után talán nem is meglepő, hogy 1459 augusztusában már arról értesülünk, hogy mogyorósi István fia János halott. A magára maradt Kálnai Borbála azonban továbbra sem nyitotta meg Csókakő várkapuját a csicsvai fivérek előtt. Mátyás oly mértékben vesztette el ekkor türelmét, hogy ráírt az özvegyre: amennyiben nem hagy fel az ellenállással, úgy Fejér vármegye felkelő nemesi hadával fogja őt kiostromoltatni.¹⁶⁷ A fenyegetés nem hatott. Borbála még két évig, 1461 júniusáig tartotta a várat,¹⁶⁸ végső átadását pedig kemény feltételekhez kötötte. Az Újlakival kötött paktum (1460),¹⁶⁹ majd Mátyás király 1461 novemberi megismételt ítélete ellenére,¹⁷⁰ melyek egyértelműen és osztatlanul juttatták ismét a csicsvaiaknak Csókakőt, Borbálának sikerült az 1443. évi állapothoz igen közeli, csaknem „döntetlen végeredményt” kiharcolnia. Azon feltétellel adta ki a vár kulcsait és birtokiratait, hogy amint János fia János (úgy látszik, a középkori magas gyermekhalandóság itt is éreztette hatását, s a másik két fiú, György és Jób már nem élt) eléri nagykorúságát, vagyis huszadik életétét, őt a csicsvaiak újra beengedik Csókakő, Tata, Vitány várak és tartozékaik felébe. Nem volt mit tenni: a csicsvaiak 1462 szeptemberében Guti Ország Mihály nádor előtt voltak kénytelenek mindezt keresztény hitükre és becsületükre megfogadni.¹⁷¹ Az ügy lezárult, a néhai mogyorósi István fia János özvegye és árvája örökre távoztak Csókakőről.

Időben. Hiszen a csupán zálogként bírt Tata bizonytalansága miatt — Mátyás végleg nem mondott le róla, s alig öt év múlva vissza is vette (talán ezért volt oly aktív Csókakő ügyében) — a csicsvaiaknak mind égetőbb volt a rangjukhoz méltó, „gyorsan beköltözhető”,

s immár tulajdonjogilag is vitathatatlan csókakői családi rezidencia birtokba vétele.¹⁷² Az érte dülő harcok során sokat megtudtunk a fivérek viselt dolgairól: de szinte csak a rosszat. Nem volna igazságos, ha nem tennénk hozzá azt is, hogy ugyanők, ugyanazzal az erővel, ésszel és akarattal vettek részt Mátyás országának megteremtésében is, mint fontos tisztségviselők.

Akárhogy is, de Csókakőn az őrségváltás végre megtörtént, miközben a vár urai a Rozgonyiak maradtak. Ha nem táruáltak volna fel az előző lapokon a részletek, joggal mondatná mindenki: csupán annyi történt, hogy a mogyorósiak helyét a csicsvaiak vették át, akiket ettől kezdve történetírásunk csicsvai-csókakői ágának nevez.

A Rozgonyi-vár régészeti képe

Már az előző oldalakon megismert írott forrásemlékek is meggyőzhették arról az Olvasót, hogy a csókakői vár történetének talán legmeghatározóbb minőségi lépésváltását, igazi fénykorát élte a Rozgonyiak alatt. Természetesen nem lebecsülve várunk korábbi korszakait, azért látnunk kell, hogy Márk fia István néhány csatazajos évtől eltekintve Csókakő kiemelkedő stratégiai fontossága ellenére sem játszott elsődleges szerepet a Csák nemzetség nagyurainak személyes életében. Mint ahogy a 14. században is csupán egyike volt a Fejér megye ispánját megillető honor-javadalmaknak. A Rozgonyi-időszakban viszont Csókakő egy kiemelkedő főúri „dinasztia” több ága által is használt családi székhellyé,

A csókakői vár a Rozgonyi-korszakban (15. század közepe–második fele)

írott források egész sorából ismert, országos jelentőségű személyiségek otthonává vált. E fejlemény kihatással volt várunk külső képére, régészeti–építészeti örökségére is. Mielőtt ennek részleteire térnénk, nem árt Csókakő főúri rezidenciává válásának legfontosabb történeti jeleit újra emlékezetünkbe idézni.

Idősebb Rozgonyi István 1425–1430 közötti várbirtok-szerzései és csaknem kegyúri jelleget öltő egyházi ügyletei kapcsán (családi kápolna alapítása a fehérvári királyi bazilikában, búcsújárárhelyi engedély eszközlése e sírkápolna és a tatai plébániatemplom számára) már felötlött a gyanú, hogy Tatát és Csókakőt szemelhetette ki a mogyorósi ág dunántúli birtoktömbjének két „fővárosául” a temesi ispán. E titkos remény valóra válásának esélyei Csókakő esetében voltak inkább adottak, s a folyamat szépen haladt is a maga útján (1430, Zsigmond: élethossziglani magánhasználat; 1439, Albert: élethossziglani magánhasználat kiterjesztése a következő mogyorósi generációra is; 1439–40, Erzsébet: magánvárként való adományozás). Tata — jóllehet történészeink szerint Szentgyörgyi Cecília kedvelt tartózkodási helye volt az 1420-as évek végén — már jóval „nehezebb diónak” bizonyult. Itt idősebb István 1439-ben is csak a zálogbirtoklás meghosszabbításig jutott, nem véletlenül. Az uradalom központja ugyanis — Zsigmond építkezéseinek köszönhetően — egy királyi várkastély volt, Diósgyőr, Zólyom léptékeivel mérhető valóságos „ékszerdoboz”, szomszédságában komoly urbanizációs jeleket mutató mezővárossal. Ez esetben mindig is kétséges volt a királyi jogokról való lemondás esélye.

Az 1442–1447 közötti történések azonban ezzel együtt is arra vallanak, hogy a birtoklási jogcím minden bizonytalanságai ellenére az 1430-as évek második felétől–végétől mind Tata, mind Csókakő tényleges rezidenciaként szolgálta Rozgonyiak mogyorósi ágát. István fia Jánost 1442–43-ban e várakban törtek rá a csicsvai rokonok, itt álltak „kincsházai” is — bennük oklevelével.

Csókakő rezidenciális szerepének még egyértelműbbé válása és kiteljesedése 1446-tól számítható. A várat ettől kezdve haláláig kézben tartó, s csaknem folyamatosan lakó István fia János — saját helyzetének realitásait felmérve, a már vázolt körülmények tudatában — mindkét (semptei, csicsvai) ággal újra kötött vagyonszerződéseiben leszögezte, hogy ezentúl a mogyorósi ág székhelye Csókakő vára (már Újlakitól is e várat vette át, és súlyos betegségével is ide vonult vissza). Csókakőt csak kizárólagosan és osztatlanul hajlandó birtokolni, ezért cserében elfogadta, hogy ugyanígy jusson Tata a csicsvaiaknak (ennek örökbirtoklása amúgy is „túl szép lett volna, hogy igaz legyen”), Sempete pedig mindig is a semptei–varannóiak székhelye volt. Csókakő e rezidenciális szerepe nem szűnt meg István fia János halálával, s az utolsó mogyorósiak kényszerű távozásával sem (1459–1462). Hiszen Tata királyi visszavételével (1467) a csicsvaiak számára is rendkívül felértékelődtek Csókakő ilyen jellegű funkcionális adottságai.

Úgy tűnik, hogy e fejlemények megdöbbentő erővel jelennek meg Csókakő régészeti–építészettörténeti örökségében is.¹⁷³ A feltárások bizonyossága szerint a vár már megismert Anjou-kori hosszú „Csipkerózsika-álmát” robbanásszerű, dinamikus fejlődés és bővülés követi, éppen a 15. század középső harmadában.¹⁷⁴ E hatalmas változás véghezvitelének oroszlánrészét — a régészetileg megragadható 3 évtizedes időkereten belül (1430–1460) — a kutatások korábbi szakaszában inkább idősebb István személyéhez kötöttük (még Zsigmond-

kori megvalósulással). A már számba vett történeti érvek, s az időközben folyamatosan szaporodó új régészeti támpontok alapján ma úgy látjuk, hogy István fia János 1446–1459 közötti építő tevékenységét kell inkább előnyben részesítenünk. Az viszont, hogy a vár fejlesztését a mogyorósiakat felváltó csicsvaiak is folytatták (az 1460–70-es években már csak kisebb átalakításokkal), az soha nem volt kérdéses.

De melyek is ezek a hatalmas változások? A vár alapterülete 15. századi korszakában hirtelen a háromszorosára nő, és modernizálódik. A már megismert „eredeti” 13–14. századi vártól kezdve már csak egy nagyobb komplexum részegysége, magasba nyúló felsővára (a jellemző szintmagasság a várudvaron tszf. 359 m körüli).¹⁷⁵

A felsővár lábánál — jóval nagyobb embertömeg és lóállomány tartására alkalmas, számos kaszárnyaépületet, raktárt, műhelyt és istállót befogadni képes — alsóvár épül ki.¹⁷⁶ A nyugatkeleti tengelyű, kb. 900 m² alapterületű, a felsővár déli és keleti oldalához megközelítően L-alakban csatlakozó új egység morfológiai képét és beépítettségét két — egymástól lépcsős tagolással elváló és nagy szintkülönbséget mutató — sziklaterasz határozza meg. (A felsővár

A ciszterna kövekkel kevert, 15. századi vörös agyagszigetelésének egy csonkja (balra), illetve a 15. századi köpenyezés, háttérben a támfal maradványával (jobbra)

tövében húzódó északi, „felső” sziklaterasz magassági szintjei jellemzően tszf. 345–346 m körül mozognak. Az „alsó” terasz — mely lényegében az alsóvár kapujától a vár belsejébe vezető, s folyamatosan emelkedő út, ill. falszoros nyomvonala — ma ismert jellemző szintmagassága tszf. 341,5–344 m közötti). E teraszok kialakítása a sziklaoldal mesterséges utánformálása útján — levéléssel vagy kiegyenlítő feltöltési törmelékágy alkalmazásával — történt meg.

A Rozgonyi-vár harmadik meghatározó egysége a 13. századi vár egykori délnyugati sarka helyére épített várkapolna.¹⁷⁷ Ennek alapjául ugyancsak egy mesterségesen utánformált terasz szolgál, amely mind a felső-, mind az alsóvártól elkülönülő „köztes” egységet alkot, mint ahogy külön lépcső is vezet fel hozzá az alsóvárból (jellemző magassági szintjei tszf. 352–353 m közöttiek).

Vizsgáljuk meg közelebbről is váregységeinket. A felsővár változásai már önmagukban is igen jelentősek: az „öregtornyon” kívül itt lényegében egyetlen olyan épületrészről sem beszélhetünk, melyet ne érintett volna az ekkori átalakulás. Kezdjük a déli (falura néző) és keleti (bányára néző) frontok helyzetével. A királyi várkorszak „déli palotaszárnyát” a 15. századi építkezések lényegében felszámolták. Belső (várudvarra néző) homlokzata alapozásig visszabontásra került, míg meghagyott többi fala (a déli oldalon köpenyezéssel is megerősítve) egyszerű várfalként szolgált tovább. A köpenyezéssel szabályosabbá tett és megvastagított keleti traktus hasonló módon tűnt el: egyszerű várfalsík váltotta fel. Az elbontott épületek helyét pedig egy új (erősen kavicsos terrazzo-jellegű öntöthabarcos burkolatú) várudvar vette át.

E régi formájában csaknem teljesen megsemmisített délkeleti várrész rétegtani adatai további részletekre is rávilágítanak. Ugyanis az új udvari járószint ágyazataként szolgáló feltöltési réteg — melyet igen gondosan terítettek szét, ill. egyengettek el az alapozásig visszabontott épületrészek helyén — nem más, mint egy (talán tűzesetre utaló?) erősen átégett, hamus-szenes pusztulási és köves-kőporos bontási törmelék keveréke. E törmelék — amellett, hogy többek között gazdag 15. századi kerámia anyagot is megőrzött a számunkra — két, tudományos bizonyítékként rendkívül becses ezüstpénzt is tartalmazott: I. Ulászló (1440–1444) és Hunyadi János kormányzó (1446–1453) denárjait.¹⁷⁸ Az épületbontások és átalakítások régészetiileg így még egyértelműbben meghatározható ideje tehát összezsengeni látszik az írott források alapján valószínűsíthető helyzettel, s a munkálatok István fia János személyéhez kötésével. Óhatatlanul felvetődő, de biztosan soha meg nem válaszolható kérdés még ugyanitt: a vizsgált épületrészek elbontását kiváltó állagromlás — vagyis a gyanítható tűzeset — vajon nem állt-e összefüggésben a csicsvaiak 1442–1443. évi várfoglaló rajtaütésével?

A „déli palotaszárnyban” keletkezett károk és az azt követő bontási munkálatok jelentősen kihatottak a felsővár ciszternájára is. Ne feledjük: a „déli palotaszárny” várudvarra néző homlokzata nem volt más, mint a 13. századi várfal ugyanazon szakasza, melybe a vár legkorábbi építői az azóta is folyamatosan működő víztározó épületét befoglalták. A „déli palotaszárny” elbontása tehát együtt járt a 13. századból megörökölt ciszternaház eltűnésével is. Maga a ciszterna viszont használatban maradt, s komoly javításokon, átalakításokon esett át. Külső (föld alatti) kávját falköpenyezéssel erősítették meg. A körív déli szakaszán e „vastagítást” támfallal is megerősítették, mely az ugyanekkor köpenyezett déli várfalra támaszkodott. A két káva közti tér szigetelését is frissítették, az eredeti sárga agyagot

a felsőbb szintek túlnyomó részén új, vörös agyagra cserélve. (A javított szigetelési felületek tetejére már nem sóder elterítés, hanem 15. századi edényekből származó cseréptöredékek agyagba nyomott zárórétege került). A ciszternát befogadó új épületre utaló régészeti nyomok nem maradtak fenn. Így csak feltélezni tudjuk, hogy a víztározó valószínűleg már nem kapott külön befogadó épületet. Tetőre viszont szükség volt, mely talán a köpenyezett külső kávéra támaszkodhatott.

A felsővár eróziótól legsúlyosabban lepusztított része a nyugati (sziklaszurdokra néző) oldal. Emiatt jóval bizonytalanabb nyomok utalnak csak az itt folyt 15. századi átalakításokra. A legfontosabb változás e szakaszon a 13. századi délnyugati vársarok elbontása volt, melynek helyére (a felső vár udvarához mérten 7–8 m-rel alacsonyabb terasz kialakításával) a várkápolna került. E fejlemény természetszerűen vonta maga után a felsővár új nyugati lezárásának szükségességét, vagyis egy — a korábbinál szűkebb területet lehatároló — nyugati főfal kiépülését. Ezen új nyugati főfal — a „királyi várkorszakban” kialakított szabályosabb négyszög formához csak hozzávetőlegesen igazodva — az elbontott „déli palotaszárnyból” megmaradt vársarkot és a már 13. század óta álló, immár „északi palotaszárnynak” nevezhető épületet összekötve került kialakításra. Jellemző az itt eluralkodott pusztultsági állapotokra, hogy e főfal észak–déli nyomvonalát az 1990-es évek végére már csak foltokban észlelhető utolsó kősorok, sziklára tapadt habarcslenyomatok, alapozási bevésések jelezték (még olyan pontokon is, ahol az 1960-as évek feltárásai még tényleges falcsonkokat tudtak dokumentálni). Ennek megfelelően felméréseink csupán a mára lemosódott–eltűnt fal (a sziklaélre való telepítés miatt meglehetősen „méretes”) alapozási sáv szélességének és irányának rögzítésére szorítkozhattak.

A 13. századi torony és palota közti szakasz 15. századi beépítésének falcsonkjai

A beszakadt boltozatú törökori épület padlójára zuhant gótikus szárkő (balra), és egy keresztosztós ablak másodlagosan befalazott szárkőve (a kápolna déli fala; jobbra)

A felsővár kápolnára néző zárófala mentén egy új „nyugati palotaszárny” is kiépült. Az idézőjel itt sem véletlen: egy mindössze 5 × 8 m-es belterű toldaléképületről van szó, melynek északi lezárását a 13. századi palotafal biztosította, udvari homlokfala pedig a 13. századi ciszternaház visszabontott alapozására támaszkodott. Az épületrész belsejében — utolsó kősor formájában — még sikerült rögzítenünk egy rendkívül rossz állapotú keresztirányú falat is, mely e szerény teret még tovább osztotta két helyiségre. E szárny déli bejáratára utal egy ajtókeret beültetési helyének téglafészke a délkeleti sarkon.

Lépésről-lépésre körüljártuk a megújult felsővár minden kerítőfalát, határoló építményét. Nem hiányzik valami? Az a bizonyos várbejárat...! Úgy látszik e tekintetben üldöz minket a balszerencse, mert ahogyan a 13–14. századi erődítés kapujának helye rejtély maradt, ugyanúgy nem tudunk elszámolni a teljességgel átalakult felsővárba való bejutás pontos útvonalával. Reményeink szerint erre az alsóvár későbbi feltárási eredményei még támponttal szolgálhatnak.

A felsővár 15. századi átalakításának utolsó ismert elemeként tarthatjuk számon a 13. századi palota és az öregtorony közti üres tér beépítését. (Emlékezzünk: az Árpád-korban itt egy emésztőakna állt, melyet a 14. században lezártak és elfedtek). A palota és az öregtorony egyetlen udvari homlokzat általi összekapcsolásával sikerült zárt egységbe foglalni a felsővár teljes északi frontját. Az így kialakított, 5 × 4 m-es szoba megsemmisült járósintjének kavicsos-sóderes ágyazatából Hunyadi Mátyás (1458–1490) denárja került elő, jelezve, hogy ez esetben inkább már egy csicsvai-foglalás utáni átalakítással kell számolnunk.

Joggal kérdezheti az Olvasó, hogy a felsővárban, mely a várúr hajdani lakhelye volt (röviden már esett róla szó: az alsóvár inkább a várnép hajlékainak és a „logisztikai” létesítményeknek adott helyet), vajon mi maradt abból a hajdani pompából, melynek igazán illene megjelennie egy főúri székhelyen? Még ha az ingó vagyont, így a kincstár drágaságait, a várúr termeinek berendezését eleve felesleges is keresnünk, legalább az épületek vallhatnának e letűnt rezidencia fényéről! Sajnos a későbbi évszázadok más célú használata (átépítések és

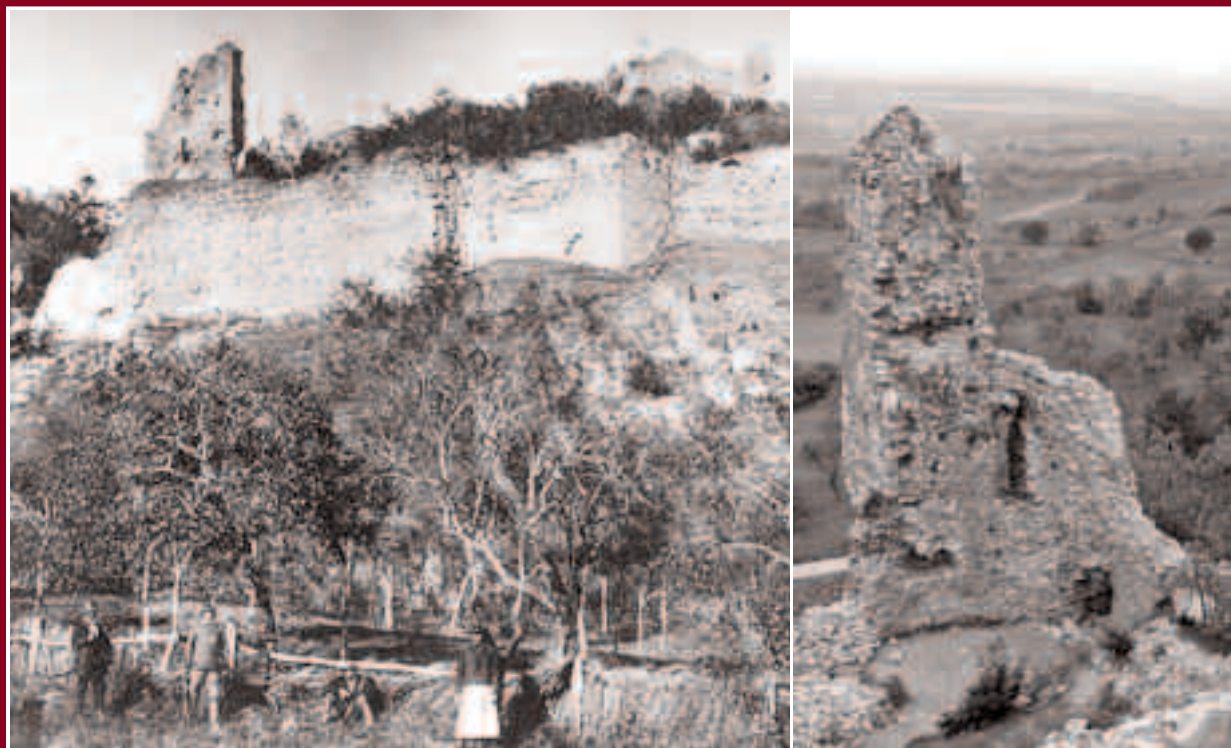
A még viszonylagos épségben álló kaputorony a 19. század végén (fénykép Károly János 1899 nyomán, részlet)

pusztítások egyaránt), majd az ugyancsak hosszú magárahagyatottság romosodási és eróziós folyamatai mindentől megfosztottak minket, csupán alapozásig visszapusztult falakat hátrahagyva. Azonban néhány apró, halvány jel mégiscsak akad. Ezek körében említhetünk egy szépen faragott gótikus ajtókeret töredéket. A hornyolt (vályús) élszedésű, alsó harmadában (vagyis lábazati szakaszán) élmegállított szárkövet a felsővár keleti falának támaszkodó, beszakadt boltozatú törökkori épület padlójára zuhant állapotában tártuk fel. Hasonlóan fontos emlék egy, a kápolna törökkori elfalazásához (pontosabban e várrész felsővárhoz kapcsolásának munkálataihoz) kőanyagként újrahasznosított töredék is. Az egykor egy szögletes kőkeretezésű ún. „keresztosztós” ablakhoz tartozó szárkő megint csak arról vall, hogy a felsővár részben a 15. század közepén emelt, részben a kor „modern” gótikus formavilága szerint átalakított és díszített palotaépületei pusztulásuk előtt egyáltalán nem hoztak szégyent gazdájukra.

Az alsóvár 15. századi képéről ma még jóval kevesebbet tudunk. Nem véletlenül: feltárásaink 1999-ben a vár e részében éppen hogy megkezdődtek, és 2008-ra is csak a szükséges munkálatok egynegyedéig jutottak. E váregység vonatkozásában folyamatosan gyarapodó ismereteinket ugyan több, igen becses 17–19. századi leírás, térkép is segíti, ezek azonban

a 17. század végére kialakult törökkori állapotokra vonatkozóan hasznosíthatók elsősorban. Csakis a régészeti „látlelettel” való aprólékos összevetés döntheti el (minden egyes napvilágra került objektum, jelenség esetében), hogy mindabból, amit e források alkotói láttak és rögzítettek, mi állhatott már a 15. században is, és mi tekintendő későbbi, 16–17. századi fejleménynek.

A tehát még számos titkot rejtő 15. századi alsóvár legismertebb pontja ma a kaputorony. Lehet, hogy a sors ezzel kíván minket kárpótolni a felsővár örökké bújkáló kapujáért? Ugyanis e végső leomlással fenyegetett, és csak a „huszonnegyedik órában” megmentett gótikus építményben várunk talán legszebb és legimpozánsabb részletét tisztelhetjük. Nagy öröm, hogy műemléki helyreállítása és látogathatóvá tétele immár küszöbön áll. Az 1997-től megindult új kutatások minden évada hozzátett valamit jobb megismeréséhez, a lehető legteljesebb módon segítségül hívva a 19. századi felmérések, távlati rajzok és metszetek, muzeális értékű fényképfelvételek információit is. E tekintélyes mennyiségű kutatási anyag ismertetése és részletekbe menő elemzése azonban túlfeszíti e munka kereteit, így a további-

A vár déli falrendszere és a kaputorony (valószínűleg a Károly János által is használt fotósorozatból, KÖH Tervtár; balra), illetve a kaputorony 1962-ben még álló déli falcsónkjá (KÖH Fotótár; jobbra)

A torony felvonóhidás–csapórácsos gótikus kapuzata

akban csak a leglényegesebb momentumokra szorítkozhatunk.¹⁷⁹ Az alsóvár délnyugati sarkán álló torony téglalap alaprajzú, nyugat–keleti tájolású, hangsúlyos sarok–armírozás nélküli tömbje (beltere kb. 6×4 m, falvastagsága kb. 2 m, álló magassága kb. 13,5 m) az alsóvár nyugati és déli főfalával egybeépült. A hajdan három-, esetleg négyszintes kaputornyot eredetileg ún. „féltoronynak” szánták (későbbi átalakításairól még lesz szó). Vagyis 15. századi emelésekor hátulról „nyitott” volt, tehát keleti irányból nem kapott homlokzatot. Természetesen nem zárható ki, hogy az éghajlati ill. időjárási viszonyok okozta kellemetlenségeket valamilyen faácsolatú lezárással közömbösítették. Komoly fejtörésre ad okot tornyunk belső szintjeinek meghatározása, miután a födémek leválasztásaira utaló boltozatindítások, konzolok, gerendafészkek a belső falsíkokon nem maradtak ránk. Ennek ellenére a helyzet mégsem teljesen reménytelen, támpontjaink akadnak. Mi is az, amit biztosan tudunk? A torony első emeletét — kisebb „tűréshatáron” belül — egyértelműen jelölik ki a ma is álló déli, és csupán képi forrásokból ismert nyugati homlokzat tölcserés bélletű, keskeny lőrésablakai. Az északi front hasonló ablakára sajnos nincs adatunk. A legfelső szint — páratlan szerencsénkre — egyértelműen meghatározható. A déli oldal ugyanis visszaugratott falsík formájában megőrizte az emelet eredeti padlószintjét és mellvédjének indítását. A már említett képi források nyomán igen nagy a valószínűsége, hogy e mellvéd pártázatos lezárású volt, s a pártafokokon is egy-egy lőrés nyílt. Az igazi gondot e legfelső, s az első emelet közé eső, egyértelmű építészeti jelekkel ki nem tölthető szakasz „fehér foltja” jelenti. Annyi bizonyos, hogy tornyunk ma mérhető magassága megengedi egy „köztes szint”, vagyis egy második

emelet meglétét, mint ahogy az első emelet és a pártázatos zárószint közvetlen „egymás utánisága” is megmagyarázhatatlan, extrém belmagasságot eredményezne a „lőréses” első emelet esetében. Ugyanakkor mindezzel igen könnyen szegezhető szembe a vélt második emelet ablakainak hiánya. Az egyetlen halvány jel, mely ezt az ellentmondást feloldhatja, a tornyot dokumentáló néhány muzeális képi forráson tűnik fel: mégpedig egy gerendafészek-sor formájában, mely éppen a megfelelő szintmagasságában húzódott végig, még a 19–20. század fordulóján is, a déli homlokzaton. Ennek alapján nem zárható ki, hogy e szinten (második emeleten) — ablakok helyett — egy ácsolt körüljáró, ill. külső mellvéd került kialakításra. Ennek kilépője kizárásos alapon csak a nyugati homlokzaton nyílhatott, mely azonban már a 19. század közepe előtt leomlott. Teljes bizonyosságot e feltételezés helytálló voltáról így sajnos nem szerezhethetünk. Több, mint valószínű, hogy a torony valamilyen tetőzettel is rendelkezett, azonban e toronysisak formájára, méreteire nézve semmilyen támponttal sem rendelkezünk.

De térjünk végre rá tornyunk igazi ékességére: a nyugati homlokzaton nyíló várkapura! Ez nem csak országos szinten, de közép-európai mércével mérve is igen komoly

A kaputükör kőkeretezésének sarokeleme 1925-ben még a helyén volt (Marosi Arnold felvétele, Szent István Király Múzeum), háttérben a még ugyancsak ép téglaveveder, felettük a pusztulásnak indult nyugati ablak (balra), illetve a csapórácsot vezető horonyzat (jobbra)

építészettörténeti érték: szinte sértetlenül találhatók meg rajta mindazon részletek, melyek alapján egy középkori felvonóhidas–csapórácsos kapuszerkezet technikai megoldásai, működése rekonstruálható. Mindenekelőtt: kapunkat négyszögletes kőkeretezésű ún. „kaputükörbe” ültették. Maga a hat–hat rétegkő magasságig megőrződött, művészi gonddal faragott és összerakott elemekből álló kapukeret félköríves záródású volt. Felső, vagyis szárkő és ívindító szakaszát egyszerű peremtagolással, külső síkján élszedéssel formálták. A kváderes küszöbkősorra alapozott lábazatot gúlás (piramis-forma) élmegállítással díszítették, és — a szekérforgalomra tekintettel — szépen ívelt kerékvetőkkal látták el. Idáig inkább a „szemnek szép” részletekről beszéltünk, következzenek hát a csapórácsos–felvonóhidas szerkezetre utaló részletek. Kapukeretünket ugyanis a belső oldalon — a leereszthető csapórács számára „vezető sínként” — szögletes átmetszetű, vályús hornyolattal képezték ki. E sín belső részén (fenekén) pontszerű bemélyedések is látszanak: valószínűleg a felemelkedő–leeresztkedő csapórács oldalirányú kilengésének következményei. E „szabadjáték” adhat magyarázatot a kapukeret mögött meghúzódó gótikus heveder funkciójára is. E tégláív talán egy olyan keskeny pajzsfalat támasztott alá, mely a felvont állapotában a kapu feletti emeletre emelkedő

A déli oldal felső, kettős csigaperselye (balra), és az északi oldal felső perselykövei (jobbra)

A felvonóhíd déli konzolos perselyköve a kerékvetővel (balra), és a belső fakapu alsó perselyköve (jobbra)

rácsozat „terelését” szolgálta. A kapukeret felső szakaszain sikerült rábukkannunk azokra a szépen faragott perselykövekre is, melyek a csapórács és a felvonóhíd felhúzó láncainak (vagy köteleinek) továbbítását szolgálták. A felvonóhíd kettős-csigás perselykövének helyzete egyúttal módot adott az elpusztult lánckieresztő-nyílás helyének meghatározására is. A kapukeret belső oldalán pedig — a padlószinten — a kétszárnyas fakapu perselykövei kerültek elő, egyikükben még a vastengelyek rozsdájára is rábukkantunk. A kapu külső síkjára visszatérve, a kőküszöb szintjén — konzolosan kiugratva — viszonylagos épségben vészelték át a pusztulás évszázadait a felvonóhíd forgótengelyét hordozó perselykövek is. Kapuszerkezetünkkel kapcsolatban talán a legkevésbé megválaszolható kérdés, hogy a hidat és csapórácsot milyen módon vonták fel? Ez elvben történhetett csörlővel vagy ellensúllyal is. Csak annyi bizonyos, hogy a kaputorony földszintjén nem bukkantunk sem ellensúly aknára, sem segéd-szerkezetek és „lehorgonyzási” helyek nyomára. Mindezek földszinti telepítését alighanem a torony belmérete (vagyis szűk forgalomátteresztő képessége) sem engedhette meg nagyon, így a csörlőszerkezetek bonyolult mechanikai áttételek alkalmazásával történő, első emeleti elhelyezését tudjuk inkább elképzelni. Végezetül napvilágra került a toronykapu közvetlenül a

A farkasverem részlete

küszöb előtt tátongó (4,5 m mélységű) kifalazott farkasverme is, továbbá a nyugati irányból hozzávezető, falszoros jellegű út egy rövid szakasza (egybefüggő köves–habarcsos „lepény-alapozás” formájában, peremén alig elváló falcsonk–szerű keskeny sávval).

Most lépünk be az alsóvár belsejébe is, hiszen a 2007–2008-ban zajló feltárások e várrész legnyugatibb, mintegy 250 m²-t kitevő sávjában is új eredményeket hoztak. Jobbkézre esik a 15. századi alsóvár széles déli főfala, mely 10–12 m hosszú bevezető szakaszán nyílegyenesen halad kelet felé. E fal lényegében kaputornyunk szerves meghosszabbítása: nem csoda, hiszen egybeépültek, s minden egyéb jellemzőjük (szélesség, alapozás, falszövet) is megegyező. E déli főfal tetején — a torony DK-i sarkához csatlakozva — ma egy keskeny felmenő falcsonk áll, mely az 1962. évi műemléki helyreállítás során (majd az 1995–96. évi megújítás alkalmával is) rézsűs lefuttatást nyert. Többek közt ezért is hittük sokáig úgy, hogy az nem más, mint a torony „féltetős” fedésű őrszobájának oldalfala. Az újabb kutatások azonban rámutattak, hogy e keskeny fal szintén hosszan húzódott tovább kelet felé (visszabontott csonkjára eddigi kutatási felületünk legkeletibb végében bukkantunk rá). Rá kellett jönnünk, hogy voltaképpen az alapfalra ültetett 15. századi gyilokjáró–fal maradványával állunk szemben, melyet a későbbi korok átépítései eltűntettek. A toronyhoz való becsatlakozás alapján most már ismerjük ennek egykori magasságát is (3,5 m, melyhez — el ne felejtjük — gyilokjárónk széles alapfala további 8 métert ad még hozzá külső síkján), mint ahogy sikerült tisztázni az e gyilokjáró fal mentén futó „közlekedő járdát” is (sárga agyagba rakott kőburkolat). Az is fel-

tehető (de sajnos nem bizonyítható), hogy e gyilokjáró falat egykor a toronyéhoz hasonló lőréses pártázat koronázta.

Térjünk most ismét vissza „kályhánkhoz”, vagyis a kaputorony alsóvári belépőjéhez. Balkézre (vagyis a északra) eleinte 4–5 méter magasságba felnyúló, majd a várba vezető út fokozatos emelkedésével 2–3 méternyire szelídül, csaknem függőleges sziklafal alkot természetes akadályt: ennek tetején húzódik az alsóvár röviden már említett „felső sziklaterasza”. E terasz felső peremén — egy rövid szakaszon — a kaputorony északi falának meghosszabbításaként hasonló alapfal fut, mint amit már a déli oldalon megismertünk. Lényegében egy „klasszikus” falszorossal állunk szemben, melyet északról sziklafal, délről pedig az alsóvár főfala határol le keskeny utcává. Az alsóvár belseje felé haladva folyamatosan emelkedő falszorost 15. századi készületek teljes szélességében kikövezték: az egykori mesterek — mindkét útperem felől a középtengely irányában rézsút képezve — még vízszivárgó sáv kialakításáról is gondoskodtak.

Az alsóvár bevezető szakaszát jelentő falszoros félig feltárva, tőle jobbra a 15. századi várfallal (balra), és a kaputorony a gyilokjáró-fal csonkjával (jobbra)

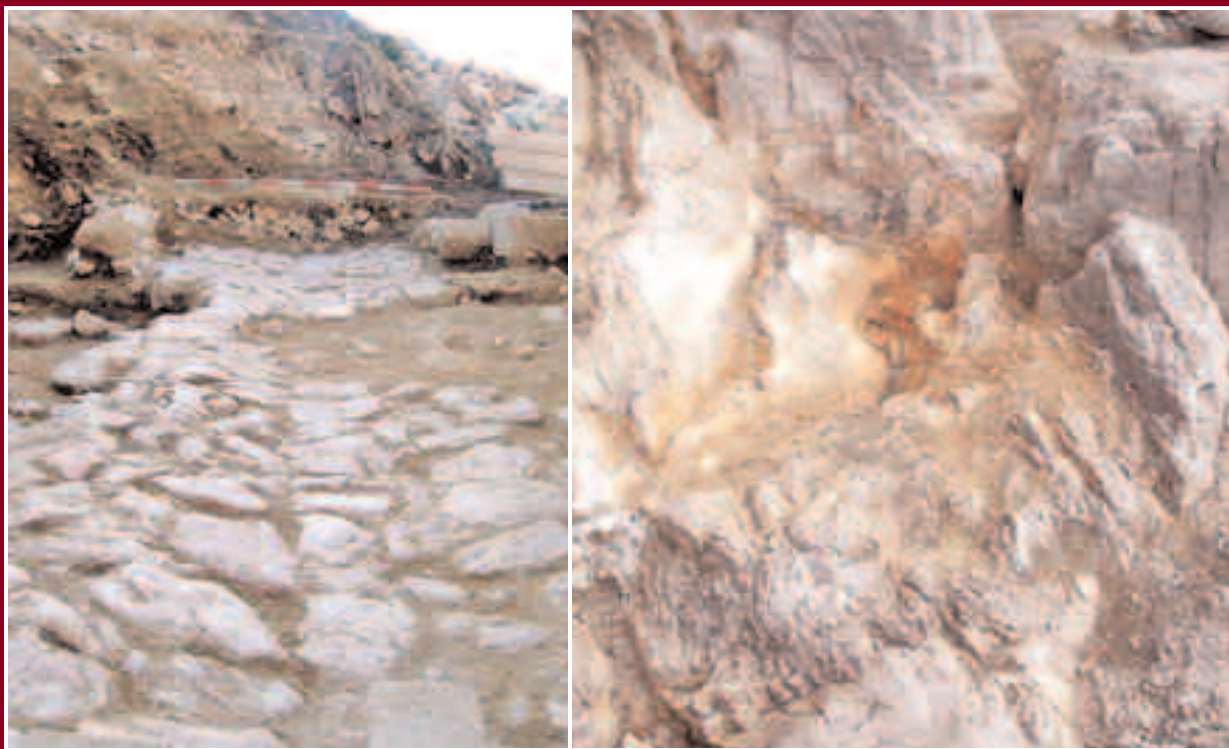
A falszoros, és az azt északról határoló sziklaterasz feltárás közben

A falszorost északról határoló sziklaterasz 15. századi használatáról is vannak régészeti adataink, megfigyeléseink. Ennek nyugati sávjában, az alsóvár nyugati főfala, s a hamarosan sorra kerülő várkapolna által közrezárt sarokban már az 1960–62. évi feltárások is érdekes objektumra bukkantak: egy akkor 15. századnak meghatározott fémfeldolgozó műhely maradványaira (leletanyaga: öntőtégelyek, eszközök töredékei, fémsalak). Ennek helyét, illetve részletét 2007-ben sikerült beazonosítanunk, mégpedig egy, a természetes sziklaágyba vésett (kb. $3,5 \times 3$ m-es) „teknő” formájában, melynek fenekét és környezetét erősen vörösre égett, szénnel–hamuval kevert murvás törmelék fedte. E műhely-lelet keltezési kérdéseire várunk egy későbbi korszakát tárgyalva még visszatérünk. Az Olvasó figyelmét ez alkalommal inkább egy másik jelenségre hívnánk fel, mégpedig a terasz agyagból készült 15. századi járósintjére. E hajdan az egész teraszt fedő közlekedő felületnek napjainkra már csak egy igen kicsiny darabkája maradt fenn, jelentősége viszont annál nagyobb. Betaposott szenes–hamus zárványokat, kerámiát tartalmazó felületébe tapadva ugyanis több pénz is előkerült, méghozzá V. László (1453–1457) denárja, valamint Hunyadi Mátyás (1458–1490) denárja és egy obulusa. E veretek egyértelműen jelzik, hogy az alsóvárnak nem csupán elkészülte,

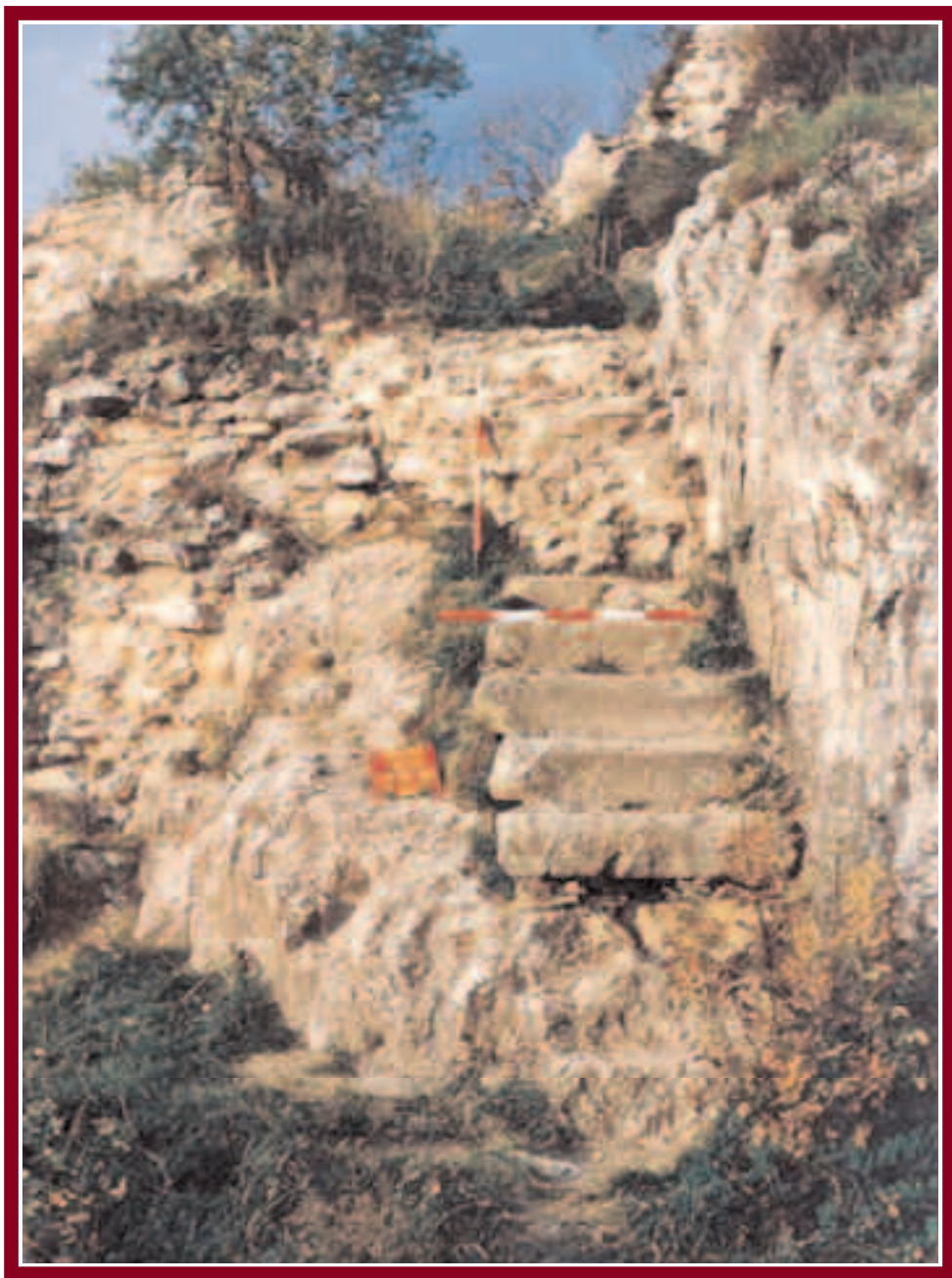
hanem intenzív mindennapi használatba vétele, „belakása” is megtörtént a 15. század közepét követő évtizedekben.

Ugyancsak e szintről indul az a gótikus lépcsősor (egyik fokán szépen faragott mesterjeggel), amely a következő sziklateraszon álló várkapornába vezet fel, 15. századi régészeti kirándulásunk utolsó állomásaként. A kicsiny, ámde drága pénzen megvalósított — s mint majd látni fogjuk, a kellő dekorativitást sem nélkülöző — gótikus „templomocska” léte már önmagában is jel. Mint ilyen, érzékletesen utal a várunkkal szembeni tulajdonosi elvárások változására, hűen tükrözve a székhely-jelleggel összefüggő főúri reprezentáció, vagy legalábbis az arra való törekvés megjelenését Csókakőn (ennek nyomait a felsővár kapcsán már tárgyaltuk, de a kaputorony esetében sem mellőzhető a szempont).

Csupán emlékeztetőül: a félig „sziklaoldalba vésett” kápolna a 13. századi vármag délnyugati sarkának elbontásával, ill. részbeni felhasználásával valósult meg, maga után vonva a felsővár új nyugati zárófalának kiépülését is. Hozzátehetjük: e kápolnaépítés a 15. századi munkálatok rendjében az alsóvár nyugati főfalának emelésével egyidejűleg vagy az után

A falszoros 15. századi vízszivárgós kövezetének maradványai (jobbra), és az 1960–62-ben napvilágra került fémmegmunkáló műhely helye

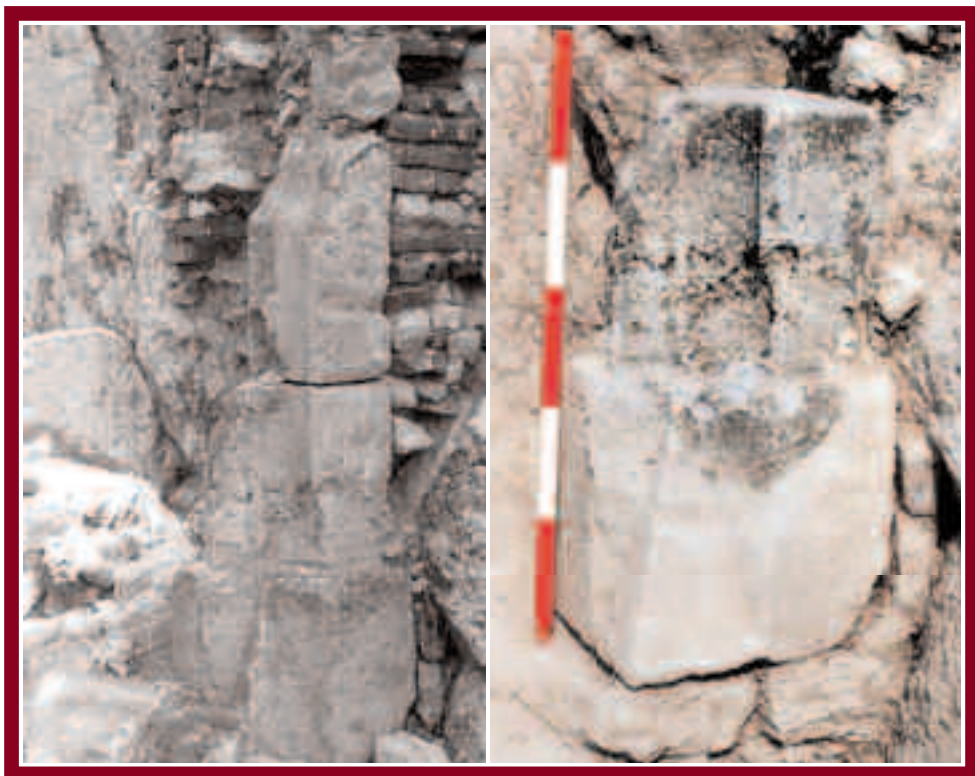
A gótikus kápolnába felvezető lépcsősor

történhetett csak meg, miután a kápolnahajó délnyugati sarka részben már erre támaszkodik. A téglalap alaprajzú épület (belső tere $8 \times 3,6$ m, 15. századi falainak szélessége 0,8 m) észak–déli tájolása a középkorban ritka: nyilván csak így fért el a számára kiválasztott helyen.

Korábban már felmerült a „templomocska” szó, nem véletlenül. Az építők igyekeztek szabályos templom formát adni kápolnánknak, ami egyáltalán nem olyan kézenfekvő a korszak váraiban. Hiszen imahely létesítésére elegendő volt egy egyszerű szoba is, ha az a szükséges „felszereléssel” rendelkezett. Így előfordul olyan eset, hogy egy vár kápolnája ugyan írott források egész sorából ismert, pontos helyének azonosítása a feltárt terek valamelyikével — csupán építészeti ismérvek alapján — mégis képtelenség. Csókakőn sokkal egyértelműbb a helyzet. Kápolnánk szabályos templomhajóval rendelkezik (alapterülete kb. $4,4 \times 3,6$ m), melynek kb. 0,8 m szélességű bejáratára a kápolna délkeleti sarkában bukkantunk rá. (A hajdan faragott kőkeretes ajtó nyomait a keleti falsík szerencsésen megőrizte: elsősorban a szárkövek beültetési helyeinek kő–tégla bélelésű „fészkei” formájában. A kiszedett kőküszöb és e fészkek közös habarcságyzata kirajzolta a szárkövek pontos lenyomatát is, így igen nagy valószínűséggel tételezhetjük fel, hogy szárköveink kb. 25×25 cm átmérőjű, négyzetes átmetszetű hasábkövek lehettek).

A kápolna diadalívének pillérlábazatai (feltárás közben)

A keleti pillér az 1970-es (Rajzák Izabella felvétele; balra) és az 1990-es években (jobbra)

Kápolnánk hajóját egykor szépen faragott gótikus tagozatokból álló, boltozatos diadalív választotta el az egyenes záródású — keleti és nyugati oldalán téglaköpenyes beszűkítéssel is hangsúlyozott — szentélytől (alapterülete kb. $2,8 \times 2,8$ m). E diadalív gúlás élmegállítású („piramisos”) díszítésű lábazati pillérei még ma is helyükön őröködnék, jót és rosszat egyaránt üzenve. Kezdjük a jóval: e faragványok igen szoros kapcsolatban állnak az alsóvár kapuzatának „alkatrészeivel” utalva a kor, s valószínűleg a kőfaragó mester azonosságára is. A rossz hír: „veszteséglistánk” kérlelhetetlen növekedésének (szó szerint fekete–fehér bizonyítékokkal alátámasztható) sora. Számos archív fotó tanúsítja ugyanis, hogy a keleti oldal 1960–62 között feltárt pilléréen még a 70-es években is embermagasságig álltak a diadalív szárkövei, és ugyanilyen „egészségnek örvendett” a szentély-beszűkítés téglafala is. Az 1990-es évekre e szárkövekből már hírmondó sem maradt, mint ahogy a téglafalból is alig néhány tenyérnyi felület tudott megbújni a pillér mögötti falrészben. E részletek évszázadokat vészeltek át, lényegében az utolsó pillanatban „vesztették el” őket. Annál is inkább fájdalmas e veszteség, mivel az 1960–62. évi feltárás során a kápolna pusztulási törmelékének anyagából előkerültek a diadalív beomlott gótikus boltozatának szépen faragott, és ráadásul festett díszű elemei is,

ahogy a feltárási napló írja: „kőalkatrészei” (vörös festésű, majd két rétegben is fehérre meszelt bordatagok), melyek sorát még az 1990-es évek hitelesítő ásatásai szintén tovább tudták gazdagítani. A szerkezet minden egyes eredeti műrészletének eltűnésével mi leszünk szegényebbek: a pontos tudományos megismerés, a lehetőség szerinti minél teljesebb rekonstruálhatóság és hiteles bemutatás tekintetében egyaránt. Nagyon nagy tanulság: csak annyit szabad napvilágra hoznunk múzeumba nem vihető értékeinkből, amennyit aztán biztonságosan meg is tudunk védeni a műemléki helyreállítások során.

De térjünk vissza szentélyünkhöz, melyet nem is csak diadalíve emelt ki környezetéből. Padlózata ugyanis kb. 0,6 m-rel magasabban került kialakításra mint a hajóé, a szintkülönbséget a diadalív teljes szélességében kiépült, három fokkal tagolt lépcsősorral oldották meg, egyúttal még gazdagabbá téve az összhatást. A szentély keleti falának sarkaiban (az észak-keleti sarokban és a diadalív vonalában a keleti falsíkon) pedig olyan boltváll-indításra utaló kő-tégla falazású konzolfélszkek maradtak ránk, melyek arra utalnak, hogy a szentély is szép gótikus boltozattal rendelkezhetett. Nem hallgatható el azonban, hogy az ezzel kapcsolatba hozható kőtagozatok esetében nagyon sok a bizonytalanság és a nyitott kérdés. A hajó esetleges beboltozására semmilyen jel sem mutat.

Most lássuk: mi a helyzet az ablakokkal? A legkézenfekvőbb frontok — ahonnan kápolnánk terei a legtöbb és legmegfelelőbb fényt kaphatták — a nyugati (sziklaszurdokra néző) és a déli (alsóvárra néző) oldalak. Sajnos azonban éppen e falakat érte a legtöbb károsodás:

A kápolnahajó terrazzó padlója, a téglá peremezésű lépcsődalap maradványaival

Az 1960-as (balra) és az 1990-es évek feltárásából előkerült behullott boltozati bordák (jobbra)

az 1960–62. évi ásások idején sem álltak már addig a magasságig, hogy bármely jelét megőrizhették volna a hajdani ablakoknak. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy nem is voltak ott, de kétségtelen bizonyításukra nem maradt támpont. Egyetlen reményt keltő jel csak a déli falon bukkant fel: egy keretkő, melyet „in situ” (eredeti helyzetében fennmaradt) könyöklőként értelmeztek megtalálói. Erről azonban ma már tudjuk, hogy bár valóban egy 15. századi ablakhoz tartozhatott, mégsem hozható kapcsolatba kápolnánk egykori ablakával. E faragvánnyal a felsővár lehetséges kőemlékei kapcsán volt már alkalmunk megismerkedni: nem könyöklő, hanem függőleges szárkő valójában, mely az épület egy későbbi — már nem is a kápolnaként való használathoz kötődő — átépítése során került ide, az újratervezés során fekvő helyzetben befalazva. Ablak vonatkozásban kápolnánk keleti, a felsővár sziklafalának támaszkodó oldala is egyértelműen negatívnak bizonyult. Ekkor még úgy gondoltuk, ez nem is lehet másként. Annál nagyobb volt a megdöbbenésünk, amikor a látszólag szintén sziklaoldalnak támaszkodó szentély északi falán egy — ott igazán nem várt — ablak bukkant fel, a kápolna középtengelyében, mégpedig a külső falsíkon. Kissé megdöbentő, de igaz: a csaknem függőlegesre levéselt szikla és a kápolna fala közt egy rendkívül keskeny, lényegében falszélességnyi (kb. $3 \times 0,8$ m alapterületű) aknát, jobb szó híján „lichthof”-ot hoztak létre, hogy e nem várt ablak valamennyi fényt is kaphasson. A keskeny lőrésablak könyöklője beépítve, eredeti helyén került elő, a hozzá tartozó, szépen hornyolt, karcsló

szárkövek egyikét pedig az akna törmelékes betöltése rejtette. E különös ablak jeleit a fal belső síkja egyáltalán nem mutatta. Ma már tudjuk, mindez azért történt így, mert a szentély erősen megrongálódott, számos helyen kiomlott északi falát — valószínűleg ugyanazon 16. századi átalakítások során, melyek a déli kápolnafalat is érintették — csaknem teljesen újjáépítették. E munka során az ablakot elbontották, helyét befalazták, a világító-aknát (a feleslegesnek ítélt, ezért otthagytak szárkővel együtt) betemették. A belső falsíkot (a csekély szélességben meghagyott falmagtól eltekintve) pedig teljes felületén újrafalazták. E teljes és egységes felületkialakítás anyagát a kápolna „rég” kövei adták, a többi 15. századi falétól semmiben sem különböző rakási technikával, fugázással, habarccsal. Nem maradtak tehát „falelválások”, más falszövetű foltok, melyek segítségül hívhatók lettek volna ennek kiderítésére. Az egyetlen árulkodó jelet az 1960-as években szentségtartó fülkének

Az elfalazott gótikus ablak könyöklője (Bodó Balázs felvétele; fent), és az aknában eltemetett szárkő, kiemelés után (Gál Tibor felvétele; lent)

Alapozás maradvány a szentély északnyugati sarkában

értelmezték, melyből az 1990-es évekre (talán mondanom sem kell) semmi nem maradt. Ennek fényében természetesen másként kell értelmeznünk a szentély északnyugati sarkában álló lépcsős kialakítású (visszabontású?) falcsonkot is, melyet a korábbi feltárások oltár-alapozásként értelmeztek. Ennek szokatlan, sarkos elhelyezkedése komoly kétségeket ébreszt a meghatározást illetően. Annál is inkább, mert belső síkja mentén — vagyis éppen a szentély középtengelyében — egy, a természetes sziklaalapba mélyedő, s habarcsba rakott kőréteggel kitöltött téglalap alaprajzú sekély bevésés is található. Okkal gyanítható, hogy sokkal inkább e maradványban tisztelhetjük a hajdani oltár helyét, a sarokban álló falcsonk pedig nem más, mint a későbbi faljavítást megtámogató pillér maradványa.

Kápolnánk 15. századi „virágkorára” visszatérve, még szót kell ejtenünk annak padlójáról is. A szentélyben közvetlenül a sziklaalapra, a hajóban pedig sóderes–murvás feltöltési ágyazaton elterítve, terrazzo-jellegű kavicsos–habarcsos járószintre (pontosabban annak változó kiterjedésű foltjaira) bukkantunk, melynek felületét híg anyaggal, ill. öntött habarccsal simították felül.

Az eddig megismertek alapján az Olvasó ismét felteheti a kérdést: kápolnából is csak ennyi járta volna egy Rozgonyinak? Megint csak azt tudjuk válaszolni, hogy egy feltárás a sok évszázados enyészet „túlélő” maradványait, töredékeit képes csak napvilágra hozni, a hajdani pompa csekély visszfényét. Apró jelekkel azonban most is rendelkezünk, melyek igen sokatmondóak lehetnek a figyelmesebb szemlélőnek. Mindenekelőtt: szentélyünket a 15. században színes falfestmények díszítették. Az 1960-as években a szentély pusztulási törme-

lékéből egy egyértelműen erre utaló kváderkő (H: 31 cm, Sz: 19 cm, V: 13 cm) került a Szent István Király Múzeumba. A leltárkönyvi bejegyzés szerint: „előlapján *secco* technikával festett Jézus (szent?) fej. Az arc homlokrésze egy másik kváderen folytatódott, itt csak az ovális arcon a két szem, orr, száj a (...) haj és a dicsfény maradt meg”.¹⁸⁰ Érthető, hogy az 1990-es évek feltárása ennek megfelelő figyelemmel és gondossággal igyekezett további darabok fellelésére, sajnos sikertelenül. A szentélyben feltáratlan rétegek ekkorra már nem maradtak, a hajóban lelt vakolat-töredékek pedig csak arról tudtak bizonyosságot adni, hogy a középkori művész munkája a szentélyre terjedt ki, a hajó csupán egyszerű fehér meszelést kapott. Kápolnánk reprezentatív külsőjét illetően nem kevésbé árulkodóak a kőfaragványok sem. A diadalív pilléiről és boltozati bordáiról már esett szó, s ezeken kívül további, igen szép faragvány töredékek is előkerültek. Ezek részletekbe menő bemutatása a tudományos feldolgozás befejeztéig korai volna, legyen elegendő csupán néhány darab felvillantása: egy kettős-pálcás tagolású kannellurás nyílászáró (ajtó, ablak?) lábati töredéke, és egy keskeny ablakkeret karéjos kimetszésű csúcsban záródó szemöldökköve.

15. századi „vartúránkat” e ponton le kell lezárunk. Ismereteink ma idáig terjednek, a folytatáshoz további feltárások szükségesek. Amit ehhez még feltétlenül hozzá kell fűznünk: a szemünk elé tárult töredékes és hiányos képből is nyilvánvaló, hogy várunk igen komoly anyagi értéket képviselt. Ennek kitapintásához talán nem tanulság nélküli Werbőczy híres *Tripartitumá*-t segítségül hívunk, mely — a 15. század végi–16. századi eleji ország nemesi -

Gótikus faragványok a kápolna pusztulási omladékából

szokásjogát írásba foglalva — szabályozta váraink hétköznapi (ún. közbecsű), valamint örökösödés, vásárlás vagy zálogügylet során „minimum árként” irányadó, névleges (ún. örökbecsű) értékét is. Ez az ár természetesen nem volt tekintettel az adott vár tényleges nagyságára, kiépültségére és pillanatnyi „műszaki állapotára”, mint ahogy a kapcsolódó váruradalom javaira sem. Jelezte azonban azt a határt, amely alatt a korszakban várról és annak értékéről nem beszélhetünk. Eszerint egy kőből épült vár közönséges (közbecsű) értéke 100 girát, vagyis 400 arany forintot tett ki, mely ingatlan átruházás esetén már tízszeres áron került beszámításra (örökbecsű), vagyis 4000 forintot ért. Mindez pedig 100 népes jobbágyporta, vagyis kb. 4–5 falu értékével volt egyenlő.¹⁸¹

Egy „kulcsrakész vár” létehez azonban nem elég a pusztá szándék, megvalósítása is hatalmas tőkét igényel (a szakismeret, szervezés, nyersanyag és munkaerő árát), alaposan megterhelve a jövőendő tulajdonos erszényét. Ennek ismeretében ismételten nem csodálkozhatunk Csókakő „szolgálati” honor-birtokosainak csupán elengedhetetlen minimumokra szorítókozó fejlesztéseinek. Mint ahogy várunk 15. századi nagyívű építési programja is csak azért történhetett meg, mert a Rozgonyi István fia János már a „sajátját” építette: nem sajnálta rá a komoly elszánást és anyagi ráfordítást. Ebben a székhely funkcióknak való megfeleltetés, a presztízs- és ingatlanérték-növelés éppen úgy szerepet kaphatott, mint a biztonság igénye: a már ismert polgárháborús események (különösen 1442–1443. évi csókakői rajtaütés) keserves tanulságai is. István fia János ez irányú anyagi lehetőségeiről (fizetőképességéről vagy pénzgondjairól) nincsenek ugyan pontos ismereteink, de árulkodó jelek akadnak. Ezek alapján biztosra vehető, hogy komoly és állandó nehézséget jelentett számára (olykor tisztának egyáltalán nem nevezhető eszközök alkalmazását is kikényszerítve) a szükséges anyagi háttér előteremtése. István fia János már 1449-ben azzal a kéréssel fordul Hunyadi Jánoshoz (ekkor még a csicsvaiak által is támogatva), hogy kormányzó — János különböző adósságokból fakadó pénzügyi problémáira való tekintettel — engedje el összes birtokai után 4 esztendőre a „lucrum camerae”-t (vagyis jobbágycsókák állami adóját).¹⁸² Ezután éppen négy esztendővel (1453) pedig arról értesülünk, hogy István fia János eddig nála soha nem tapasztalt keménységgel szipolyozza csókakői uradalma falvait. A kétségbeesett csicsvaiak — akik januárban kelt adománylevelük alapján immár Csókakő tulajdonosának tekinthették magukat — megdöbbenő (és most már saját pénztárcájukat is sértő) állapotokat találtak frissen szerzett javaikban. Kiderült, hogy a pénzhiánnyal küzdő János „az elmúlt zavargások lezajlása után” — tehát az 1446 tájtól beköszöntő konszolidációs időszakban — a csókakői uradalomhoz tartozó birtokokat „elviselhetetlen adók kirovása révén nagy mértékben tönkretette, azonkívül elvette az ott élő jobbágyok ingó és ingatlan javait, a halastavakat és az erdőket pedig nagyrészt kihalásztatta és kivágatta”.¹⁸³ A csicsvaiak egy másik (de ugyanezen helyzetre és időszakra vonatkozó) panasza nyomán még egyéni esetekről is vannak adataink. Ez alkalommal János több igari, dinnyésmédi és zámori jobbágy borát és marháját vette el jogtalanul, továbbá azt is megtudjuk, hogy e kétes „jövedelemnövelő módszer” csókakői várnagyai, Isten Demeter, Kálnai Mátyás és Móri Sandrinus tanácsára tette napi gyakorlattá. Aligha tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, István fia János várépítése időben nagyon is összevág e történésekkel. Mint ahogy meglehetősen pontossággal sejlik fel az is, hogy a csókakői vár e rendkívül látványos 15. századi „metamorfózisának” árát valójában kik, és hogyan is fizették meg.

A Rozgonyiak végnapjai Csókakőn

A csicsvaiak által olyanyra áhított csókakői vár birtoklása sokkal rövidebb ideig tartott, mint azt a megszerzés 20 küzdelmes évében bárki is képzelte volna. Mire kezükbe tudták kaparintani a frissen kiépült erősséget, a négy fivér közül Lőrinc és Osvát már nem is élt, a várat János és Rénold, továbbá az ifjú Osvát fia Osvát vették át.¹⁸⁴ Csaknem feleslegesen. Különös fintoraként a sorsnak, a mindvégig bőséges gyermekáldást magáénak mondható csicsvai ág a Jagello-kor hajnalára (1490–92) fiú örökös hiányában kihalt. Pedig János országbíró 4 leánya mellett 3 fiúnak is örvendhetett, de különböző okokból ezek közül 1492-re már egy sem volt életben. Rénold és Osvát fia Osvát házasságai szintén „csak” leányokat eredményeztek. Nem végezték jobban a semptei–varannóiak sem. A Csókakőért oly sokat pereskedő (idővel országbíróvá lett) Györgynek is leányai születtek, az erdélyi vajdává emelkedett Sebestyén fia (László kamarás) 1491-ben, unokája (Ferenc) pedig rá egy évre hunyt el.¹⁸⁵

Ha a sors fintoráról beszélünk, most jön csak az igazi fordulat! A semptei–csicsvai potenciális örökösök eltávoztával egyetlen férfi Rozgonyi volt már csak életben: István. Aki nem volt más, mint a mi szerencsétlen sorsú István fia Jánosunk és Kálnai Borbála unokája, mégpedig elsőszülött fiuk, János révén! Hiába volt tehát az oly sok cselszövés, háborúskodás és per. A Csókakőről kiebrudalt, s a korábbi vagyonhoz mérve évtizedekig csupán „morzsákon vegetáló” mogyorósi ág utolsó sarjának 1491–1492-ben egycsapásra hullott az ölébe mind a csicsvai–csókakői, mind a semptei–varannói örökség! E mérhetetlen vagyon közepette, a törvénybe iktatott zászlósúrrá és a királyi tanács tagjává lett Rozgonyi István már nem is igazán ügyelt kiemelt figyelemmel a rossz emlékű Csókakőre. (Ne felejtjük, Csókakő az érdekkörébe került 10 vár- és 3 kastély-uradalom egyike volt csupán, melyet legfeljebb apja — János fia János — alkalmanként talán felidézett, szomorú gyermekkori élményeiből ismerte csak).¹⁸⁶

Ma még nem tudjuk, hogy milyen okból és körülmények közt, de Csókakő gondja a továbbiakban is a János országbíró után maradt három élő leány, Klára, Apollonia (Csáky Benedekné) és Borbála (Frangepán Mihályné) jussa és gondja maradt. Illetve a források tanúsága szerint — ezt majd látni fogjuk — kizárólag Klaráé. Ebből esetleg arra következtethetünk, hogy Klára a Rozgonyi-vagyonból őt továbbra is megillető leánynegyed formájában juthatott a csókakői váruradalomhoz. Ezzel az is magyarázatot nyerne, hogy Rozgonyi István 1523-ban bekövetkezett haláláig mindössze kétszer avatkozott Csókakő ügyeibe (1508, 1511–1514), mégpedig az idegeneknek történő eladományozás ellen.¹⁸⁷

A Mátyás trónját frissen megszerző, üres zsebű II. (Jagello) Ulászló (1490–1516) Rozgonyi Klára ellenében szinte azonnal érvényesíteni akarta érdekeit. Ehhez igen kapóra jött neki középkori királyaink nem túl igazságos, de annál hasznosabb jövedelem utánpótlási eszköze, a férfi ágon kihalt — tehát a nevet továbbvivő férfi nélkül maradt — nemesi családok birtokainak visszavétele. Külön uralkodói kegyként történhetett csak meg a leány utódok fiúsítása, amiért rendre elkeseredett jogi küzdelmet folytatott minden ilyen helyzetbe jutott familia.¹⁸⁸ Nem segített Klára ügyének ekkori férje, Egervári László (Mátyás bizalmasa, sziléziai kormányzója és horvát–szlavón bánja) ellenséges politikai magartása sem az új királlyal szemben.¹⁸⁹ Így került sor 1490–91-ben arra, hogy a király a csókakői várat és uradalmat vissza-

vette Klárától, és — a frissen szerzett korona fejében, a kárpótlásnak szánt birtokok sorába illesztve — azt Corvin János hercegnek engedte át.¹⁹⁰

A folytatás számos találgatásra adhat okot. Talán nem lehetett minden rendben a királyi háramlási jog csókakői alkalmazhatósága körül? (Ez Klára leánynegyed-jogaira is utalhat, miként a mindvégig személyes szerep a későbbi jogügyletekben). Talán az éppen ekkoriban Ulászló hűségére tért, s királyi tárnokmesterré lett Egervári László tett lépéseket? Bármelyik körülmény legyen is a valós, II. Ulászló 1493-ban újra döntött Csókakőről, bár meglehetősen vegyes eredménnyel. A várat ugyan visszavette Corvin Jánostól, de mégsem engedte át Rozgonyi Klárának. „Harmadik utas” megoldást választva azt a férjnek, Egervári Lászlónak engedte át, mégpedig zálogként, 2000 forint fejében.¹⁹¹

E fejlemény mégsem hozott hosszabb távú megnyugvást. Egervári László még 1493 telén elhunyt, egy fiúgyermeket — Egervári Istvánt — hagyva maga után. Rozgonyi Klárának pedig hamarosan új kérője akadt Kanizsai György személyében: egy, a Rozgonyiakéhoz hasonló súlyú és történelmi múltú nagy családból.¹⁹² Ezzel lényegében Csókakő várának új fejezete vette kezdetét: a Kanizsai-korszak.

A Kanizsaiak vára

A Kanizsaiak

Történetünk folytatásának jobb megértése érdekében egy igen fontos körülmény közlésével kell kezdenünk: Rozgonyi Klára második házassága Kanizsai Györggyel hatalmas botrányt kavart. Mégpedig oly mértékűt, hogy következményei szinte midvégig rányomták bélyegüket Csókakő Kanizsai-korszakára.

Azonnal előre kell bocsájtanunk, a probléma nem valami „rangan aluli” viszony miatt támadt. Hiszen a 14. század vége óta a Kanizsai név egyike volt az ország legfényesebb, igen előkelő és ősi hagyományú (az Árpád-kori Osli nemzetségből leszármazott) arisztokrata neveinek. Mint ahogy — 4 várukkal, 1 kastélyukkal, 10 mezővárosukkal és 78 falujukkal — az ország 15 legvagyonosabb bárói nagycsaládjá közt is ott találjuk a Kanizsaiakat, bár semmi esetre sem a legelsőik között. Ennek hátterében Zsigmond király korának történései húzódnak meg. A frissen megkoronázott luxemburgi herceg támaszai közt még a Kanizsaiak voltak a legelsőik és a legbefolyásosabbak. E „nagy hatalmi helyzet” ékes bizonyítékaként ekkoriban — mai szóval élve — szinte a „fél kormányt” a család adta, János esztergomi érsek és kancellár, Miklós tárnokmester és István ajtónállómester révén. 1401–1402-re viszont már éppen ők álltak annak a bárói lázadásnak az élén, amely — a Kanizsaiak megítélése szerint túlságosan is erőre kapó — Zsigmond trónjába került csaknem, és többek közt a király fogságba vetésével is együjtjárt (mint láttuk, ebbe a Rozgonyiak is belekeveredtek). A zavarokon úrrá lett király látszólag megbocsátott, de nem felejtett, miként utódai sem. A Kanizsai fivérek életét, vagyonát Zsigmond meghagyta (1407-re János még érseki jogaiba is visszakerült, s a király távollétei idején bizonyos helytartói feladatokhoz is hozzájutott), azonban a régi bizalom, s ezzel együtt az országos főméltóságok távoli ábránddá váltak min-

den Kanizsai számára, egészen Mátyás trónra kerüléséig (1458). Előkelőségüket, vagyonukat soha senki nem kérdőjelezte meg, de hivataluk súlya és hatóköre két generáción át nem léphette túl a megyés ispáni szintet, és nyugat–magyarországi birtokaik körzetét (Sopron, Vas, Zala megyék).¹⁹³ Mindenből viszont az is következett, hogy a Kanizsaiak jobbra kimaradtak Zsigmond és utódai (Albert, Erzsébet) nagy várbirtok adományából, amit az 1440-es évek polgárháborús veszteségei is tetéztek. Számos birtokuk került ekkor osztrák kézre, mint ahogy — e történésekkel volt már alkalmunk megismerkedni — a „kalandorkorszakban” Jagello Ulászló pártján hadakozó Rozgonyiak (a csicsvai fivérek) is éppen a meggyengült Kanizsaiak javait tekintették először szabad prédának a Dunántúlon. E hátrányok és veszteségek közepette tűnt fel a színen a fordultatos sorsú Kanizsai László. A család második fénykorát elhozó ifjú — Habsburg-párti családjától függetlenül — inkább a törökverő Hunyadi János „vízei iskoláját” választotta. Így vette ki részét a nándorfehérvári diadalból, mint ahogy Hunyadi Lászlóval és Mátyással is együtt került rabláncra V. László parancsára. Hunyadi László kivégzésének éjjelén aztán két lepedőt összekötve sikerült leereszkednie budai börtönük ablakából (Mátyás nem követte), hogy hamarosan Szilágyi Mihály seregéhez csatlakozva vegyen részt a Mátyás királyságához elvezető küzdelmekben. Ilyen előzmények után érthető a mindvégig rásugárzó királyi kegy. Mindez nem is csak országos főméltóságok elnyerésében mutatkozott meg (volt főlovászmester és erdélyi vajda), hanem a megbocsátásában is. 1459-ben Kanizsai László és fivére Miklós (talán osztrák kézen lévő birtokaik visszaszerzése reményében?) III. Frigyeshez pártoltak át ugyanis, Mátyás ellenében. Lászlót jellemző módon az osztrák győzelem józanította ki: a körmendi csata utáni éjjel (úgy látszik ez volt a „specialitása”) visszazökött a magyar táborba. A király megbocsátott kedves rabtársának, aki az osztrákokat kiűző sereg egyik vezéréként köszörülte ki a csorbát. Kapcsolatukat többé nem árnyékolta be semmi László 1478-ban bekövetkezett haláláig. A Kanizsaiak nagypolitikai „száműzetése” ezzel lezárult, a család következő generációi mindvégig meghatározói voltak a királyi udvarnak.¹⁹⁴

Fordítsuk azonban figyelmünket most már Kanizsai Miklós fiára Györgyre, a legendás László unokaöccsére. Elsősorban természetesen azért, mert Rozgonyi Klára újabb férjeként benne tisztelhetjük Csókakő első Kanizsai urát. Másodsorban pedig azért, mert a híres László fiainak (László horvát–szlavón bánnak, István pohárnokmesternek és Jánosnak) magtalan halálával György (és nővére, a még nála is nevezetesebb Dorottya) ágán folyt tovább a Kanizsaiak története, s került egy kézbe a nem csekély családi vagyon.

Nos, György sem volt kevésbé fontos alakja a családnak, mint nagybátyja.¹⁹⁵ Ahogyan László a Hunyadiak idején kalandból–kaladba keveredve, fegyverrel szerezte vissza a család fényes udvari pozícióit, úgy György a Jagellok alatt, a vagyongyarapítás terén hozta be a Kanizsaiak lemaradását: mégpedig a „Habsburg-receptet” követve, roppant előnyös házasságok útján. Pedig történetének kezdetén még úgy tűnt, hogy ő is harctereken fogja követni a családi hagyományt. Az alig 22 esztendő, lelkes és önzetlen Kanizsai György — Corvin János barátjaként, s pártjának egyik vezéréként — a vesztes oldalra került a csonthegy-i ütközetben (1490 nyara), mely II. Ulászló oldalára billentette a mérleget a koronáért folytatott versengésben. Báthori István országbíró csupán Beatrix özvegy királyné közbenjárására engedte szabadon az ifjút, miután az kényszerű hűségesküt tett a Jagellokra. Alighanem e

történések is hozzájárultak ahhoz, hogy György figyelmét a jövőben sokkal inkább a vagyonszerzés kötötte le, mintsem a nagypolitika, bár később viselt országos hivatalokat is. Három esztendőös „remeteség” után tért vissza. Ekkor vette feleségül Alsólendvai Bánfi Erzsébetet, a semptei ágba tartozó utolsó Rozgonyi, László özvegyét. A frigy igen jövedelmezőnek bizonyult: a mi mogyorósi Jánosunk unokája (akire, mint láttuk, a mérhetetlen Rozgonyi-vagyon szinte egésze szállt), nem volt szűkmarkú. Erzsébet özvegyi jussként a debrői uradalmat vitte az új házasságba, s mellé Sempte várának zálogjogát, falvak sorával. Ugyanekkor nyerte el György II. Ulászlótól a főpohárnoki tisztelet is, melyet aztán 1498-ig viselt.

Alig három év múltán, 1496-ban azonban György megözvegyült, s újabb asszony után nézett. Választottja (talán nem túlzás ebben némi célzatosságot látnunk) ismét a hatalmas vagyonú, de kihalófélben lévő Rozgonyi-ház egy özvegye volt: Klára, kinek kezén nem csak Csókakő, hanem az elhunyt Egervári László nem kevésbé tetemes, nyugat-magyarországi és horvát–szlavón javai is összpontosultak. Klára és György váratlan, rendkívüli gyorsaságú esküvője sokakat megdöbbentett, s több szempontból is botrányosnak bizonyult. Még fél éve sem volt, hogy Egervári Lászlót örök nyugalomra helyezték a család egervári monostorában, mikor Klára — nem töltve ki az illendő özvegyeségi időt — már kezét nyújtotta a gyaníthatóan korban sokkal hozzá illőbb új kérőnek. Ez azonban csak a kisebbik baj lett volna. Az igazi felháborodást az váltotta ki, hogy első felesége nem volt más, mint Klára édesanyjának — Csókakő korábbi, s igen csak keménykezű úrnőjeként megismert Dorottya asszonynak — a húga. György tehát Klára nagybátyjának minősült, s az egyház törvényei szerint bűnben éltek, amit hamarosan kiátkozás, kiközösítés követett. A megrendült egzisztenciájú pár nehézségeit csak tovább fokozták a bajban azonnal ébredő Egervári rokonok is, akik e házassággal komoly érdeksérelmeket szenvedtek. A helyzettel vagyonuk növelése céljából olyan „zavarosban halászó” hatalmasságok is élni kívántak, mint Bakócz Tamás esztergomi érsek, vagy a Gergelylaki Buzlaiak. Ádáz ellenfelekként csaknem két évtizeden át keserítették meg Kanizsai György és Klára életét. Súlyos személyes vádakkal is terhelt (főként Klára első házasságából származó gyermeke, Egervári László árvája, István sanyarú sorsának ürügyén), évtizedes harc vette kezdetét, melyet perek, olykor fegyverek útján is vívtak, s amelynek középpontjában rendre ott találjuk Csókakőt is.

A Kanizsaiak és Csókakő

Az egyházi átok súlya (mely egyfajta törvényen kívüliséget is jelentett elszenvetőinek) már a házasság első napjaitól–heteitől kezdve komoly ütkőkartya volt az ellenfelek kezében. Így a király kegyét elvesztő Györgytől (ez pohárnoki hivatalába, majd a Bakócz Tamás kezére jutott debrői uradalmába került) Egervári Bereck tinini püspök, a néhai László bán fivére, már 1496 elején ki tudta csikarni azt a megállapodást, melynek révén sikerült jelentősen „megnyírbálnia” a kiskorú árva, Egervári István javait.¹⁹⁶ Hozzátehetjük: érdekes módon ugyanezekben a hetekben történt meg Csókakő várának Szerdahelyi Imrefi János általi váratlan fegyveres megvétele is. Ha nem tudnánk, hogy a sikeres foglalóban éppen Bereck püspök egyik kedvenc, bizalmas rokonát kell tisztelnünk (akinek egyébként „magán érdekeltégei és elszámolni valói” is voltak a csókakői és vitányi váruradalmak falvainak

körében), mindezt akár a véletlenek összjátékának is tarthatnánk. Mint ahogy igen kevésbé hihető, hogy Kanizsai György „erélyes” írásbeli tiltakozása eredményezte volna Csókakő pár héttel későbbi, ugyanilyen gyors kiürítését és visszaadását is.¹⁹⁷ A háttérben alighanem a már említett, februárra nyélbeütött vagyonsztás és talán egy váratlan ellentámadás állt.¹⁹⁸ A megszületett egyezés értelmében a sarokba szorított György és Klára kénytelen volt belenyugodni abba, hogy Berecknek jut az egervári rezidencia (a fényes várkastéllyal, családi monostorral és összes uradalmi tartozékával együtt). Cserébe az anya és az újdonsült mostohaapa is kaptak valamit, ami mai szemmel bizony visszatetsző és szívszorítóan gyanús: István esetleges halála esetén Kanizsainak jutna — egyéb várak és birtokok mellett — Vitány és Csókakő (mely utóbbit, úgy látszik, a Bereck-unokaöccstől már vissza is nyertek). Természetesen eleget tettek azért az illendőségnek is: amennyiben a gyermek mégis elné a 12 éves kort, mindkét fél visszaadja neki a ráeső Egervári László-vagyont. (Óhatatlanul felmerülő kérdés, melyet nem tudunk sem egyértelműen bizonyítani, sem elvetni, hogy vajon Kanizsai Györgynek voltak-e „különtervei” mostohaafiával, s annak vagyonával, amit a szülőanya, Klára érthetetlen közönyt nyel szemlél? Mindenesetre a körülmények kényszerére és Kanizsai György ügyeskedésére egyaránt utalnak jelek, melyek megítélését a továbbiakban az Olvasóra bízjuk.)

Gyanítható, hogy a megállapodásnak volt még egy pontja, melyet nem foglaltak írásba: az egyházi átok alóli feloldozás rendezése. Ebben valószínűleg Bereck püspök szerepet vállalt, de szükség lehetett egy még erősebb pártfogóra is. Talán ezzel magyarázható Bakócz Tamás (1496-ban még csak egri püspök, 1497-re már esztergomi érsek) aktív jelenléte a Kanizsai–Egervári birtokügyek ekkori alakulásában. A történesek biztos összekapcsolhatóságára nézve bizonyosságunk nincs, három tényt viszont ismerünk. A híres Borgia pápa, VI. Sándor (1492–1503) 1496 decemberi felhatalmazásával a veszprémi püspök 1497 áprilisában megadta és kihirdette a feloldozást, mely György és Klára házasságát érvényesnek nyilvánította. Az események nem feltétlenül véletlen összjátékaként éppen 1496 decemberében volt kénytelen a szegény István nevében Apáti Tamás egervári várnagy is tiltakozni a felelőtlen szülők, György és Klára, valamint a nagybácsi, Bereck püspök ellenében, hogy azok ne játszassák át Bakócz Tamás kezére az árva különböző birtokait, különösen Gyöngyöst és Hévízgyörköt.¹⁹⁹ Ahogyan a decemberi pápai döntésre, úgy az áprilisi püspöki kihirdetésre is jutott egy igen hasonló birtokvita. Ez alkalommal Bereck püspök háborodott fel, hogy a Kanizsai-házaspár nem tartja magát korábbi megállapodásaikhoz, amit aztán a megint csak Egervári István kárára kívántak elsimítani, ez alkalommal Velike vár és tartozékai átengedésével.

Történetünkben tíz év nyugalom következett. A házassági botrány elült, Kanizsai György visszanyerte a király kegyét és pohárnokmesteri címét, sőt 1498-tól valóban felelős méltóságokat kapott: horvát–szlávón majd nándorfehérvári bán lett, egészen 1507-ig. Ennek megfelelően csendesültek el az ellenfelek is.

1507-re azonban Kanizsai György — az egyébként igen jól ellátott és eredményes török elleni védelmi tevékenysége során — konfliktusba került II. Ulászlóval, maga és katonái rendre elmaradó zsoldja miatt, így hivatalviselése lezárult. Talán mondanunk sem kell, hogy a visszavonult nagyról figyelme azonnal a birtokügyek irányába fordult, hogy végre tető alá hozhassa álmai örökösödési szerződését. Így vált 1507–1508 Csókakő története szempont-

jából döntő fontosságúvá, amikor is Klára asszonytól időközben született édesgyermeké, Kanizsai László nevében kölcsönös örökbefogadási szerződést kötött az ekkorra már udvari ifjúvá cseperedett, s a királyt szolgáló gyámfiával, Egervári Istvánnal. A fehérvári keresztes konvent előtt, 1507 júniusában aláírt szerződés lényege ugyanaz volt, mint amit a Rozgonyi ágak egymás közti örökösödési ügyei kapcsán már megismertünk. Amennyiben László vagy István fiú örökös nélkül halna meg — tehát vagy a Kanizsai, vagy az Egervári családnak „magva szakadna” — úgy mindent a másik örököl. Miután István betöltötte tizenkettedik évét, György számára csak ez a megoldás maradt, hogy szerencsés esetben az Egervári vagyon valahogy mégiscsak a Kanizsaiak ölébe hulljon. A megállapodás természetesen Csókakő (és Vitány) várára és uradalmára is kiterjedt, a 14 ezer forint értékben lekötött királyi zálogbirtokok körében. A hírre természetesen a felbolydult Egervári rokonok, sőt a mogyorósi Rozgonyiak is azonnal tiltakoztak, ennek ellenére 1508 folyamán a szerződés királyi jóváhagyása és a szerződő felek egymás birtokaiba való kölcsönös beiktatása megtörtént.²⁰⁰ Kanizsai György e látványos sikere talán a II. Ulászló királlyal való kibékülés egyik jeleként is értelmezhető, melyben sógora (Kanizsai Dorottya férje, Perényi Imre nádor) segíthetett. Nagyon is erre látszik utalni, hogy 1509 elejétől Györgyöt ismét horvát–szlavón bánként látjuk viszont.

A Kanizsai szempontból biztatónak látszó jövőt György bán váratlan halála törte derékba, 1510 nyarán. Klára asszony újra magára maradt, s e hatalmi súlytalanná válás biztos jeleként azonnal meg is jelentek az ennek hasznát lefölözni kívánók. Bakócz Tamás érsek már októberben levélben fordult az özvegyhez, hogy látni szeretné Csókakő és Vitány várak okleveleit. (E nem titkolt érdeklődést Csókakő esetében 1516-ban fegyveres várfoglalás is követi majd).²⁰¹ Az áldatlan verseny 1511-ben is folytatódott. Jellemző a várunk körüli (zálog)jogi bizonytalanságokra és II. Ulászló király ingatagságára, hogy az év folyamán két ízben is döntött Csókakő sorsáról. Egrésztt az 1507–1508. évi szerződés alapján megerősítette Egerszegi István és Kanizsai László csókakői zálogjogait, ugyanakkor a változatosság kedvéért Gergelylakai Buzlai Mózes Fejér megyei ispánnak és királyi ajtónállómesternek adományozta a várat, ami ellen még az utolsó Rozgonyi, mogyorósi István ügyvédje is tiltakozott (a per hosszan elhúzódhatott, a protestáló levél az 1514. évi helyzetet tükrözi). A Gergelylakai Buzlai adománynak külön érdekessége, hogy egy olyan, időközben a legmagasabb társadalmi–hatalmi szférába jutott családdal állunk szemben, melynek korábbi generációi még egyszerű várnagyként szolgáltak Csókakő várában, miként Gergelylakai Sandrin az 1440-es években. Hasonlóan „fűszerezi” az ügyet az is, hogy a vár elnyerésével Gergelylakai Buzlai Mózes voltaképpen sógorához, Szerdahelyi Imrefi Mihályhoz „társult be” a jó fogás reményében.²⁰²

1512-ben a családot újabb súlyos csapás érte Egerszegi István váratlan halálával. Ez néhány éve talán még Kanizsai György álmainak netovábbja lett volna, most viszont Klára végre férfikorba lépett egyetlen támasza szállt sírba. Ráadásul mindebből egy „újabb front” természeteszerű megnyitása is következett, az István vagyonáért azonnal jelentkező Egerszegi rokonokkal szemben. A Bereck püspök és unokaöccse, Szerdahelyi Imrefi Mihály budai várnagy, egyben királyi allovázmester elleni harc — mely nem csak perek, hanem fegyveres hatalmaskodások formáját is öltötte — főleg a nyugat-magyarországi birtokok vonatkozásában

követhető nyomon.²⁰³ Rozgonyi Klára a küzdelmet mindezek ellenére sem adta fel. Sikerült elérnie, hogy fiát, az időközben Vas megye ispáni rangjára emelt Kanizsai Lászlót Bereck püspök 1513-ban testvéréül fogadta (Egervár birtokába is beengedve), majd 1515-ben Csókakő várára vonatkozó összes jogait is átengedte, miként Klára is.²⁰⁴ Már szinte úgy tűnt, hogy Csókakő ügye a Kanizsaiak szempontjából jó mederbe terelődik. László zavartalan birtoklását, egyúttal a Gergelylakai Buzlaiak tulajdonlásának „virtuális” mivoltát jelzi a csókakői uradalom 1515. évi Kanizsai-urbárium²⁰⁵ is. Az viszont, hogy a további hasonló iratok²⁰⁶ ezt követően megszakadnak, s csak 1525–1528 között válnak ismét folyamatossá, hasonló hűséggel tükrözi a nem várt újabb fordulatokat és problémákat. 1516-ban ugyanis László csókakői várnagya már azért kénytelen tiltakozni, mert Bakócz Tamás erőszakkal elfoglalta az erősséget.²⁰⁷ Úgy tűnik, hogy e hirtelen támadt lehetőséget Szerdahelyi Imrefi Mihály is ki tudta használni, mégpedig néhány régóta vágyott, s a csókakői és vitányi uradalmakból most végre kiszakíthatóvá lett birtok megszerzésével (pontosabban visszaszerzésével).²⁰⁸

1522-ben azonban nagyot fordult a kocka, amikor is II. Lajos (1516–1526) régóta nélkülözött jóindulata hirtelen Kanizsai László felé fordult (talán apósának, az ekkoriban óriási udvari befolyással bíró temesi ispánnak, Béltői Drágfi Jánosnak köszönhetően). Ezt az ifjú király nem csupán László kincstartóvá való kinevezésével juttatta érvényre, hanem apja, Ulászló király tetemes adósságainak rendezésével is. Hiszen ekkorra a csókakői vár soha vissza nem fizetett zálogértéke, s Kanizsai György éveken át elmaradt báni fizetése már 11 ezer forintra rúgott. E „számlát” most László fia végre benyújthatta, s 8000 forintnyi adósság jóváírása ellenében a csókakői vár és uradalom tényleges, adományos urának tekinthette magát (igaz, cserében Semptéről le kellett mondania).²⁰⁹

Öröme azonban nem tarthatott soká, a fehérvári káptalan előtt már 1523-ban újra tiltakoznia kellett Csókakő Szerdahelyi Imrefi Mihály részére történő eladományozása ellen,²¹⁰ aki ráadásul közben Egervárt is elfoglalta. A király hirtelen pálfordulásában alighanem igen jelentős szerepet játszott az örök bajkeverő és nem kevésbé befolyásos Szerdahelyi Imrefi Mihály áskálódása éppen úgy, mint az 1523. évi nagy politikai „rendcsinálási” kísérlet. II. Lajos, de talán még inkább Habsburg Mária királyné Csehországból hazatérve ekkoriban kívánták letörni az egymás ellen hadakozó főúri és országgyűlési klikkeket, egyúttal a növekvő török veszély közepette elejét venni a déli határvédelem tehetetlenségének, s valamilyen módon megtölteni az üresen tátongó kincstárat. Kiemelt szerepet kapott ebben az elrettentő példák statuálása is, különösen, ha az adott eset e szempontok mindegyikének megfelelt. Így került sor a Nándorfehérvár 1521-ben elvesztő Hédervári Ferenc vagyonának elkobzására, s a hűségesnek vélt hívek közti újraelosztására.²¹¹ E hirtelen akció a már évtizedek óta halott Egervári László bán emlékét sem tisztelte. Neretva várának elvesztéséért (melyet egyébként már az 1498-as országgyűlés is firtatott) a korona most végre teljes erejével lecsapott. László bán árulónak nyilvánított, így javai is a koronát illeték, miáltal a másokra — vagyis a többi Egervárra és a Kanizsaiakra — átszállt vagyonrészek is vitathatóvá váltak (Szerdahelyi Imrefi nyilván már e javak II. Lajos általi újbóli kiosztása körül szorgoskodott), még az eddigieknél is zavarosabb birtokjogi helyzetet teremtve. Kanizsai László Egervári-eredetű vagyonrészének (ebbe tartozott Csókakő is) mentésébe nagy erővel kapcsolódott be apósa, a már megismert Béltői Drágfi János. Helyzete úgy lát-

szik az uralkodói pár környezetében kikezdzhetetlen volt, így már 1523-ban magának tudta adományoztatni a veszni látszó Egervári-hagyaték horvát–szlavón részeit. A következő évben pedig kölcsönös örökösödési szerződést kötött vejével, ami lehetőséget adott László e délvidéki birtokainak családon belüli visszajuttatására, továbbá elejét tudta venni az uralkodópár és Szerdahelyi Imrefi további „kutakodásainak” is a Kanizsai vagyonban. A király által is szentesített 1524. évi megállapodás László vagyonmentésének teljes sikerét jelzi: ott találjuk benne a legvitatottabb helyzetű Csókakőt, Egervárt és a horvát–szlavón várakat, természetesen uradalmaikkal együtt, de megismerhetjük a Kanizsai „törzsvagyont” is (László budavári palotája, továbbá Kanizsa, Léka, Sárvár, Kapuvár várak, uradalmaikkal együtt).²¹²

Azt mondhatjuk, hogy ezen aktussal a Kanizsaiak Csókakővel kapcsolatos kálváriája végre megnyugtatóan lezárult. A nyugodt birtoklást a már említett 1525–1528 közötti urbáriumok és számadások is tükrözik. Kanizsai László — talán a vagyonának megmenekülése fölötti megkönnyebbült hálából, talán valamely nem gyógyuló betegség elmulasztásának csodájában bízva? — még 1525 tavaszán loretoi zarándoklatra utazott. Innen még visszaért a nyáron a híres hatvani országgyűlésre (ahol csaknem újra kincstartóságra, más vélekedés szerint ország-bíróságra jutott), de szeptemberben már haláláról tudósítanak a források. Bélteki Drágfi Annától született két árvát hagyott maga után, Ferencet és Orsolyát. (Több utódjuk is született, de a kor nem gyógyítható gyermekbetegségei a nagyúri családokat sem kímélték).

Az utolsó Kanizsaiak nevelését nagynénjük, a család talán leghíresebb tagja, Dorottya vállalta magára. Korának közvéleménye egybehangzóan Kanizsai Dorottyát tekintette Magyarországra „nagyasszonyának”, ami nem csak rangjából és hatalmas vagyonából fakadt (két férje, Geréb Péter, majd Perényi Imre is viselte a nádori méltóságot), hanem műveltsége, kiemelkedő szelleme, egyházakat, kolostorokat, iskolákat támogató nagyvonalúsága is erre jogosította. Legnagyobb tette a mohácsi csatavesztés (1526) utáni borzalmas napokhoz kötődik. A király nélkül maradt ország politikai zűrzavarában, a török dúlások közepette ő volt az egyetlen, aki az elesettekre gondolt. Négyszáz emberével helyezte végső nyugalomra a csatatér temetetlen halottait, papjai szentelték be a szörnyű tömegsírokat, s birtokainak templomaiban misézett az elesett katonák lelki üdvéért. Ilyen védőszárnyak alatt cseperedtek fel tehát a gyermekek. Ferenc azonban túl hamar követte apját, majd hamarosan a nevelőanyja, Dorottya is távozott az élők sorából. Így 1532-re az alig 12 esztendő, végleg elárvult Orsolya vált az utolsó Kanizsaiivá, s „fiúsítása” révén egy mérhetetlenül hatalmas vagyon, többek között Csókakő őrnökjévé.²¹³ Ekkor jegyezte el őt a 22 évvel idősebb Nádasy Tamás, megint csak új korszakot nyitva Csókakő történetében.

A vár képe a Kanizsaiak korában

Arra a kérdésre, hogy a csókakői vár miként fejlődött, milyen állapotban lehetett az Egervári–Kanizsai korszakban, a régészeti kutatások eddigi eredményei alapján igen rövid, s lényegre törő válasz adható: építésnek, komolyabb fejlesztésnek nyoma sincs.

Jóval többet tudnak erről — a régészeti „fehér folt” magyarázatát is megadva — a kor írott forrásai. Legfontosabb támpontunk egy 1528-ban, tehát két esztendővel Mohács után készült birtokszámadás, melyet talán még a gondos Kanizsai Dorottya utasítására állítottak

össze az uradalom tisztartói.²¹⁴ Ebből megtudjuk, hogy az erősség alapvető hadifelszerelése (tűzfegyverek, puskapor stb.) többé-kevésbé rendelkezésre állt.²¹⁵ Működött a vár alatti allódiium (jobbágyi robotban művelt nagygazdaság), mint ahogy befolytak a várba fordítható vám- és erdőhasználati jövedelmek is, továbbá két telkenként a jobbágyok rendszeresen szállították a szükséges fát a várba. Azonban maguk az épületek és falak dűledeztek, s egyetlen olyan ház állt csak a várban, melybe eső idején egyáltalán be lehetett húzódni.

E siralmas kép kialakulásában számos körülmény játszhatott közre. Mindenek előtt az, hogy várunk — jöllehet Oláh Miklós híres műve²¹⁶ még ekkoriban is a térség legjelentősebb erősségei közt tartotta számon — rezidenciális és hadi szerepét már a 15. század utolsó évtizedeire elvesztette, s ennek helyébe egyre inkább a hozzá tartozó uradalom gazdasági jelentősége lépett. Katonai szempontból ne feledjük: a vár urai a Rozgonyi-korszak végén már éppen azok a csicsvaiak, akik ellen a védelmi fejlesztéseket a mogyorósaiai leginkább szorgalmazták, mint ahogy a polgárháborús időket (1440–1446) is Mátyás tartós békeévei váltották fel. A csókakői rezidencia lehanyaglását pedig alapvetően befolyásolhatták a csicsvaiak országos közhivatalaiból, s Buda közelségéből fakadó, szinte állandósult távollétek. E tekintetben igen beszédes, hogy az otthoni ügyeket intéző Dorottya asszony és ifjabb Osvát (vagyis Rozgonyi Klára édesanyja és nagybátyja) sem feltétlenül éltek már a várban. Nem tűnik véletlennek, hogy 1476-ban a csókakői uradalomhoz tartozó Igar birtokukról idézik őket egy hatalmaskodás miatt bíróság elé, официálistaikkal együtt.²¹⁷

Klára végképp nem élt e falak közt. Mindennapjait előbb Egervári István fényes és új — 1488–89-re elkészült — egervári kastélyában, majd Kanizsai György központjaiban (Kanizsa, Léka, Sárvár, Kapuvár) tölthette.²¹⁸ Hosszú harcai során — a családi vagyon mindenek feletti védelme mellett — inkább csak gyermekéveinek szép emlékei kötötték Csókakőhöz. E magára hagyatottságot eredményező körülmények mellett természetesen további pusztító hatást gyakorolt várunkra az Egervári–Kanizsai tulajdonlás körüli három évtizedes persorozat (bármilyen költséges építés, fejlesztés kidobott pénz lett volna a jogi bizonytalanságban), nemkülönben az állandó „férfigazda” kezének hiánya (a folyamatosságot ezekben az évtizedekben a „vár-karbantartásban” aligha járatos Rozgonyi Dorottya, majd Klára, később pedig Kanizsai Dorottya jelentette), mint ahogy károkkal járhattak a fegyveres várfoglalások is (1496: Szerdahelyi Imrefi János; 1516: Bakócz Tamás). A vár 1520-as évekre ily módon kialakult lakhatatlanságát nem is csupán az 1528-as helyzetleírás jellemzi, legalább ennyire beszédes az erősség ekkori urának bevett „birtoklátogatási gyakorlata” is. Tudjuk, hogy Kanizsai László évente többször is megfordult csókakői uradalmában (Sárvár vagy Buda felé átutazván), de soha nem a várban, hanem csurgói udvarházában szállt meg vendégeivel és kíséretével, melyet ilyenkor gazdatisztjei természetesen minden jóval elláttak.²¹⁹

Az 1520-as évek közepére elülő birtoklási küzdelmek után talán esély lett volna a vár Kanizsaiak általi megújítására, ezt azonban László halála, majd Mohács és annak kihatásai (főként az általános elszegényedés, mely a kor leggazdagabbjait és legszegényebbjait egyaránt érzékenyen érintette) 1528-ban még igencsak illuzórikussá tették. Mint majd látni fogjuk, a mindent „felülíró” szükségszerűség csak az 1530-as évektől kényszeríti ki e várfejlesztési munkálatokat. Ez azonban már egy másik történet.

A török uralom előestéjén

A Nádasdyak vagy a Bakicsok vára?

A Kanizsai–Nádasdy „örösváltás” Csókakő birtoklásában távolról sem volt olyan egyszerű ügy, mint ahogy azt képzelnénk. Olyannyira nem, hogy a mindennapok gyakorlatában meg sem valósult. Közbeszólt ugyanis a történelem: a Mohács után politikailag kettészakadt ország Habsburg- és Szapolyai-párti belharcai, valamint a török támadások állandósulása, melynek következtében Csókakő vidéke — miután a minden fél által első helyen birokolni kívánt „*Medium Regni*”, vagyis az ország szívéét jelentő Buda–Esztergom–Székesfehérvár háromszög térségéhez tartozott — szinte állandó háborús övezetté vált. Hiába nyerte el tehát 1532–1534 között Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya Csókakő várát és uradalmát mind Szapolyai János (1526–1540), mind I. (Habsburg) Ferdinánd (1526–1564) királytól, a házaspár itteni javait lényegében soha nem élvezhette. Új riválisok jelentek meg ugyanis a színen: a török előrenyomulás előtt Magyarországon hazát lelt, szerb eredetű Bakics Pál és rokonai, akik az anarchikus állapotokat kihasználva, önkényesen vették be magukat a várba, az 1530-as évek első felében. Bár Nádasdy Tamás ez ellen éveken át tiltakozott, Csókakő ügyét 1557-ben zárta csak le királyi ítélet, mely Nádasdy igazának adott helyt. Ekkorra már csaknem feleslegesen: a döntés legfeljebb a jogfolytonosság fenntartása, esetleg — a lassanként kialakuló kettős adóztatás útján csak ügyel-bajjal beszédhető — csekély földesúri jövedelmek szempontjából bírt fontossággal, hiszen Csókakő már 1544-re a törököké lett. Mielőtt e történések részleteire térnénk, ismerkedjünk meg közelebbről is főszereplőinkkel.

A deákból lett nádor

Csókakő „hivatalos ura”, Nádasdy Tamás (1498–1562) ugyancsak a kor legnagyobb formátumú egyéniségei közé tartozott, bár nem származott jelentős főúri családból. A szerény vagyonú nemesi ifjú az elindulásához szükséges háttérrel is inkább édesanyja rokonaitól, a híres enyingi Török Bálint családjától kapta meg, kiknek támogatása lehetővé tette számára az ausztriai tanulmányokat (Graz, Bécs) és az itáliai egyetemi éveket (Róma, Bologna). Pályája a továbbiakban egy különleges szerencsesorozatnak tartható. Hazatérésekor a rendkívül művelt és tehetséges, írástudó fiatalember azonnal II. Lajos király titkára lett, s életét alighanem annak köszönhette, hogy az 1526-os mohácsi csatavesztés idején éppen Bécsben járt követként. Miután e válságos napokban az ország helyzetéről éppen ő tárgyalt Habsburg Ferdinánddal (az özvegyé lett Mária királyné testvérével), a jövőben király benne látta magyar politikájának első számú szakértőjét, bonyolítóját. 1527-től Buda Habsburg-párti várnagyává lett, így 1529-ben is ő védte a királyi székvárost Szulejmán szultántól, és lett Szapolyai János foglya. A kiváló katonát és „értelmiségi” politikust azonban János is a maga oldalára kívánta állítani. Kevés sikerrel. Hiába halmozta el hivatalokkal (kinstartó, alkormányzó) és hatalmas javadalmakkal (a grófi címmel járó Fogaras és Huszt váruadalmaival), Tamás ellentétei oly mértékűek voltak Lodovico Grittivel, a Szapolyai mellé kirendelt szultáni kegyencsel, hogy már 1531–1532 folyamán megkezdte a titkos előkészületeket a Ferdinánd oldalára való visszatéréshez, amit aztán 1534-ben, Kanizsai Orsolyával való házasságkötésekor meg is valósított.

Jellemző Tamás „kaposságára”, hogy Szapolyai János — hírül véve Orsolyával való 1532-es eljegyzését — azonnal adományba adta a jegyespárnak Kanizsai László minden vagyonát (így Csókaköt is), még hozzá örökjogon, Orsolya teljes körű „fiúsítása” mellett. Ugyanerre — Thurzó Elek és Szalaházy Tamás egri püspök titkos ajánlattétele útján — a Nádasdy érkezését már igen türelmetlenül váró Ferdinánd is ígéretet tett. Nem akármiről beszélünk, hiszen Orsolya kezével váruadalmak egész sorához jutott Nádasdy (pl. Csókaköt, Sárvár, Kanizsa, Egervár, Kapuvár, Léka, Borostyánkő, Zalavár, Somogyvár, Csepreg, Vörösvár, Velike, Sztenyicsnyák, Berzence, Mogyorókerék stb.), a fogarasi grófság elvi fenntartása mellett), ami nem csupán magukat az erősségeket, hanem minden egyes várhoz kapcsolódóan falvak tucatjait, mezővárosok sorát jelentette, a bennük élő jobbágy- és zsellércsaládok ezreivel.

Az 1534-re tehát a Habsburg oldalra visszatért Tamás nem csupán egy, a korabeli magyar viszonyok közepette grandiózusnak tekinthető vagyon ura lett, de politikai pályafutása is elképzelhetetlen magasságokig ívelt fel. Már 1536-ban tárnokmester lett (a feladatot 1543-ig ellátva), mely megbízatása 1537–1539 között a horvát–szlavón báni hivatallal is kiegészült. 1540-től nyerte el az országbírótságot, mely főméltóság mellé hamarosan a Habsburg-birodalomban is sikerült elismertetnie fogarasi gróf címét (1541). Ezzel nem csak a közhivatal viselői körének, hanem az ország született arisztokráciájának is az élvonalába került, tartósan biztosítva maga és családja számára a főrendi státuszt. Valószínűleg ennek kifejeződéséeként is lett 1551-től Vas megye főispánja, amit 1552-ben az országos főkapitányi rangot elnyerése követett. Pályája csúcát a legnagyobb magyar közjogi méltóság, a nádori (egyben királyi helytartói) hivatal megszerzése jelentette, 1554-ben.

Nádasdy Tamás azonban nem csak politikusként, hanem kora legműveltebb kultúrapártoló mecénásaként is beírta nevét a magyar művelődéstörténetbe. Sárváron híres iskolát alapított, s ugyanitt (pontosabban Újszigeten) jelent meg az első magyar nyelvű könyv hazánkban, Sylvester János Újszövetség-fordítása (1541).²²⁰

Az íródeákából nádorrá, kisenemesből gróffá lett Nádasdy Tamás fantasztikus karrier-története (ehhez Tamás képességein túl Orsolya vagyona és neve, arisztokrata családi összeköttetései is kellettek), no meg a házasságok közötti nagy korkülönbség (a 22 évvel idősebb Tamás az apja lehetett volna Orsolyának) egyaránt azt sugallhatnák, hogy itt egy klasszikus érdekházasságról van szó. Ellenkezőleg! A személyes levelezésüket kutató történészek előtt — legnagyobb megdöbbenésükre — a 16. századi Magyarország legendás szerelme tárult fel. Kedves, gyengéd, érzelmekkel teli leveleik — Tamás részéről gyakran „*Szerelmes Orsikám!*” megszólítással — páratlan emlékei a kor magánéletének. Ezek legszebb, gyakran idézett gyöngyszeme Orsolya levele urához, házasságuk immár tizenkilencedik évében. Ekkor értesült Tamás nádori kinevezéséről, s ezen alkalomból köszöntötte tréfásan–évődve szeretett, immár a király utáni második emberré lett férjét: „*Az hol kegyelmed azt írja, hogy más módon fogadjam kegyelmedet, az úgy vagyon, mert úgy fogadom, mint én édes nádorispán uramat, de jól meglássá nádorispán uram is, mint jó haza, mert nyilván csak kevély nádorispánné asszonyra talál*”.²²¹ A fényes és felelősségteljes megbízatások azonban egyet jelentettek Nádasdy szinte örökös távollétével. Orsolya egy ilyen alkalommal írta: „*Magam maradtam, mint egy mezőbe egy szál fa*”.²²² Mindezt Tamás sem élte meg könnyen: „*Kérlek, kérlek, kérlek ne véld*

szánt szándéknak, hogy az meghagyott napokra hozzád nem mehetek. Nemcsak te undad meg az sok hazug leveleket, kikbe azt írtam, hogy ím ma, s ím holnap hazamegyek. Isten látja, én is megunnám a sok hazugságot”.²²³ Így az otthoni feladatok rendre Orsolyára maradtak, s nem is mindig voltak nőnek valók. Ugyancsak Tamás egyik Pozsonyból írott leveléből tudjuk, hogy ez 1559-ben egyenesen férfimunkát jelentett: „Az törökök igen gyülekeznek oda tífélétek. Tudod, hogy egyszer is, mikoron Erdélybe mentek, tereád és Battyányiné asszonyomra bíztram vala a végeket, és akkoron Beszprimmél igen megveritek volt a törököket. Most is mindenfelől vigyáztass és emberkedjél, és az végöknek viseld gondját. Én most semmi segítséggel nem lehetek innen”. Nem is csoda, hogy a nádor levelének megszólítása is ezek után a „szerelmes Hadnagyom”.²²⁴ Szerelmemük-szeretetük Tamás haláláig kitartott, mely 1562-ben egy pestisjárvány során jött el. Most fordítsuk figyelmünket az ellenfélre.

Az első magyar huszár és az utolsó szerb despota

Csókakő tényleges ura, Bakics Pál — ellentmondásos személyiségével, olykor gátlástalan kalandor cselekedeteivel — szinte mindenben ellentéte volt Nádasdy Tamásnak. Egy dologtól eltekintve: rendkívül színes alakját éppen úgy a korabeli ország nagyjai közé kell sorolnunk. Benne az 1526 és 1537 közti időszak egyik legvitézesebb és legsikeresebb katonáját becsülhetjük, aki — bár az első délszláv és esetleg vlah huszárok Hunyadi Mátyás, sőt, talán már Zsigmond hadseregében feltűntek (e tekintetben tehát a cím bizonyosan túlzás)²²⁵ — a törökökkel szemben igen sikeresnek bizonyuló könnyűlovas harcmódor „végvári változatának” első számú magyarországi meghonosítói közt tartható számon.

Bakics Pál venecásnci (Vencac, Szerbia) vajda, a Szerbiát már korábban megszálló oszmán hatalom kegyeltje volt sokáig. Kényszerű távozását pártfogójának, Ferhát pasának bukása idézte elő, 1524–1525 körül. Öt testvérével és népes „rác” huszárcsapatával együtt csatlakozott a déli végek védelmét ekkor még sikerrel irányító (és délszláv gyökerekkel is rendelkező) Tomori Pál érsek seregéhez. Ez már önmagában is történelmi pillanat volt, hiszen Bakics Pál hozta az országnak az első riasztó hírt Szulejmán hatalmas hadi készülődéséről, amely végül a mohácsi tragédiába torkollott. Az 1525. évi küzdelmekben tanúsított vitézségükért II. Lajos nemességre emelte a Bakicsokat, amihez a Somogy megyei Lak várkastélyát (ma Öreglak) és uradalmát nyerték adományként. Mindezt 1526 nyarán a Buda szomszédságában fekvő Solymár vára, továbbá a Nándorfehérvárat elvesztő Héderváry Ferenc elkobzott szigetközi és más birtokai is követték (a hasonlóan érintett Kanizsai László sorsát követve az üggyel már találkoztunk). Bakics Pál vitézül harcolt Lajos király oldalán a mohácsi ütközetben is, majd az összeomlás heteiben Szapolyai pártjára állt. (Ekkori, még eltökélt hűségét jelzi, hogy nem csatlakozott honfitársa — a szerb menekültekből komoly erőt kovácsolva önálló hatalmi terveket dédelgető — Cserni Jován felkeléséhez).

Nem tudjuk, milyen megfontolásból — talán Szapolyai képességeiben csalódva, talán szép ígéretek fejében — Bakics a tokaji ütközet után (1527–28-ban) Ferdinánd táborába állt át. Előbb 200 válogatott huszárával Esztergomban szolgált (1527–1528), majd a királyi naszádosok főkapitánya lett (1528–1530). A Habsburg uralkodó külön figyelmét Bakics először a Bécs elleni 1529-es török hadjárat idején vonta magára, amikor is „gerilla-harcmódorával” rendkívül eredményesen tudta zavarni és lassítani az oszmán hadmozgásokat,

különösen a Rábán való Győr melletti átkelést. Győr külvárosait ugyan a törökök kíméletlenül felégették, azonban már ekkor kiderült, hogy olyan súlyú stratégiai csomópontról van szó, mely alkalmas hadvezér kezén nem csak a Dunántúl Balatontól északra eső felének, hanem Bécs védelmének is kulcsa lehet. Az alkalmas parancsnoknak Bakics Pál bizonyult, aki 1530 februárjától — az egyház nagy sérelmére a győri püspök javadalmaiba ülve, továbbá Héderváry Ferenc elkobzott szigetközi birtokait immár Ferdinándtól is elnyerve — nagy eréllyel látott munkához. Elsősorban Győr, Szentmárton (Pannonhalma), Tihany váraira és egyéb erősségekre (mint majd látni fogjuk Csókakőre is) támaszkodva az 1530-as évek közepére egy roppant hatékony ütközőzónát hozott létre, megvetve alapjait az 1550-es évekre kiformalódó győri főkapitányságnak. A szélvész gyorsaságú rác huszárait mesterien vezérlő, s mind félelmetesebbnek bizonyuló Bakics sajátos védelmi technikájával — alig pár száz fős hadereje ellenére is — az Észak-Dunántúlt élete végéig (1537) hatékonyan tudta biztosítani királya számára. Emellett mindvégig élő délszláv kapcsolatai révén egészen bámulatos török kémhálózatot is működtetett, mely állandó és pontos információkat szolgáltatott Bécs számára a török erők és Szapolyai terveiről.

E védelmi rendszer kiépítése és működtetése közepette az 1532. esztendő még nagyobb dicsőséget hozott Bakics Pálnak, amikor az Oszmán Birodalom hadereje újra Bécs ellen fordult. Bár e hadjárat hősei és eseményei közül az utókor emlékezetében Jurisics Miklós és Kőszeg ostroma maradt fenn leginkább, nem felejthető, hogy Szulejmán kudarcához két, ekkor még legendás jóbarát (később annál halálosabb ellenség) is hozzátette a magáét. Bakics Pálról, valamint — Gárdonyi Géza művéből, az *Egri csillagok*-ból oly jól ismert — Török Bálintról van szó. Egyesített lovasseregük sikerrel vett részt a nyár végi dunántúli hadmozdulatokban, majd V. Károly császár (1516–1556) Bécs alá érkező hadaihoz csatlakoztak. Istvánffy szerint a városból rendszeresen kitörő Bakics több ízben is figyelemre méltó bemutatót tartott a magyar-rác „huszárvirtusból”, ámulatba ejtve a birodalom nagyjait is. A legnagyobb fegyvertényük Török Bálinttal mégis az volt, amikor Kászim pasa visszavonuló török seregét — Frigyes bajor palotagróf csapataihoz beosztva — Wienerwaldban (Leobersdorf mellett) sikerült szétverniük, melynek során maga a pasa is elesett. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy Bakics hamarosan elnyerte a királyi huszárság főkapitányi rangját. Élete csúcspontja talán a „szerb despota” rang, hajdani hazájának legnagyobb főméltóságának elnyerése volt, 1537 őszén, az eszéki hadjárat előtt. Nyilvánvaló, hogy a törökök által régóta megszállt Szerbia vonatkozásában ez nem volt több pusztá címnél. Azonban jelezte Bécs távolabbi jövőre vonatkozó politikai aspirációit, kifejezte továbbá az Udvar megbecsülését, elismerve azt is, hogy a Birodalom fennhatósága alá tartozó délszláv közösségek körében milyen tekintéllyel is bírt Bakics Pál.²²⁶

Amint a bevezető sorok is utaltak rá, volt azonban Bakicsnak egy „árnyékos oldala” is, melyet nem árt ugyancsak megismerünk. A sikeres védelemi rendszerért Győr és a környező falvak népe ugyanis igen keserves árat fizetett: a „Bakics-korszak” fosztogatásai és erőszakoskodásai csaknem a törökökével vetekedett. A korabeli források szerint katonái a győri polgárokat „ütik-verik, bebörtönzik, kezeiket eltörik; pénzt zsarolnak, marháikat elhajtják, borukat megisszák; a török által el nem égetett házaikat lebontják, háztetőiket és egyéb dolgaikat a várba hordják be”.²²⁷ Nem jártak szerencsésebben a Bakics kezére került nagyurak sem. Jó példázta

ezt a Héderváry-vagyon kárvallott örököseinek sorsa, akiket a Ferdinánd által is szentesített II. Lajos-döntés érthető módon kergetett a Szapolyai oldalra. Az ily módon törökbaráttá lett Héderváry Istvánt és fiait az 1529. évi hadjárat idején Bakicsnak sikerült kézrekerítenie, évekre bebörtönözve. Valahogy a fülébe jutott Pálnak, hogy a szerencsétlenek hatalmas kincset rejtettek el Héderváron, mely őt illetné meg. Így Héderváry István fia Györgyöt még 1532-ben is arról vallatta, hogy apja „*Hol Hedervarot az falba rakta volna az arany forintokat*”. Mivel választ nem kapott, 1534 decemberében (dühében vagy elszántságában?) a hédervári várat elbontatta, s miután nem talált semmit, köveit a szomszédos Ráróra vitette át, ahol tornyot építtetett magának belőle.²²⁸

Még cifrábban alakult a viszonya a nem kevésbé öntörvényű Török Bálinttal, kinek hatalom- és vagyonéhsége semmivel sem maradt el Pálétól, miként tehetsége sem. Ahogy a Balatontól északra Bakics volt az úr, úgy mindezt a Dél-Dunántúlon Török Bálint jelentette. Rivalizálásuk az 1530-as évek közepére elkerülhetetlenné vált. Alighanem Pál volt a jobb katona. A nagyobb magánvagyonra támaszkodó, emellett intézményesült főúri státusszal bíró, tehát a legmagasabb körökben is tárgyalóképes Török Bálint — bár katonának sem volt megvetendő — inkább a nagypolitika cselszövéseiben jeleskedett. Elhidegülésük talán már az 1529–1532 közötti török háborúk végén megkezdődött, hiszen ennek babérai inkább Bakicsnak jutottak. Az ily módon I. Ferdinánd kegyében is csalódott és sértett Bálint úr — aki megbonthatatlan párosukban eddig az „ész” képviselte — szintén komoly réseket ütött barátságukon. 1532 után külön utakra tért (mind komolyabb lépéseket téve a Szapolyai oldalára való átállásra), s e titkos tervekben többé nem volt helye Bakics Pálnak.²²⁹ A kettőjük közt folyamatosan növekvő feszültségre, a nyílt kenyértörésig vezető út köztes állomásaként — mint majd látni fogjuk — éppen Török Bálint gesztesi és Bakics Pál csóka-kői várnagyainak 1534-es ellenségeskedése szolgált adalékokat.

A drámai csúcspont 1536-ban jött el, amit Martonfalvy Imre deák, Török Bálint legendás pápai várépítő kapitánya és bizalmasa lakonikus rövidséggel így emleget emlékiratában: Bakics Pál „*meg akarta az én uramat mordáltatni*”. A részletekről így ír: „*Lak várához nem messze (...) egy harasztból Dely Pál, Bereczk deák és Rácz Mikola (...) az kocsikon ütöttek, Dely Pál az én uramnak kicsibe hogy fejébe nem vágta az csákányt, az uraim kocsikról azmi kevesen voltak, leszökdöstek; ott volt Nagy Sigmond is az én urammal, ki azelőtt Bakit Pál szolgája volt. Nagy hamar egybeverik az kocsikat, semmit Isten segítségéből nékik nem árthatának, elváltak azután egymástól*”.²³⁰ Istvánffy értesülései gazdagabbak: „*vala, Bakicsnak születése napja, ki akkor (...) Győről elmenvén az maga várában, Lakban lakik vala. Bálintot ezért (...) születése napjának megtisztelésére hívá, és az szekéren odamene. (...) Midőn az friss étel s ital és az vígan elmúlt vendégség után Bálint hazamene, és az napnak hőségétől (...) s az bortól megmelegülvén az szekéren aluddogálna, rác Dely Pál, Bakicsnak (...) lovasseregének előttejárója három vagy négy társával az úthoz közel levő tövisek közül és berekből, amelyekbe beállottak vala, hegyesített szekeréjével annak megsebesítésére rohana, de az hozzáütésével hibálván az szekerce az szekér oldalában olyan nagy erővel vágattatik, hogy belőle ki nem vonyattathatnék. Akkoron Dely elhagyván az fegyvert és megsarkantyúzván erősen az lovat, a közel lévő erdőkre vitetik és elszalad. Hogyha pedig ezt az nagy iszonyú gonosztságot Bakics hagyásából (mely az oly jámbor ember felől alig hitethetik el) vagy valami külön (...) bosszúságnak megtorlásának okáért cselekedni akarta (...), ekekedig*

nem tudatott. Maga Bakics, hogy oly nagy véteknél egyetértője lött legyen, állhatatosan tagadni szokta vala. De Bálint ötlet az (...) bajra kihívá, s Pál is az megvívást nem ellenzi vala”.²³¹ A történeti kutatások tisztázták (az írásos bizonyítékok fennmaradtak), hogy mindez hosszú előkészítés mellett, Ferdinánd király tudtával és bejegyzésével történt, Török Bálint Szapolyai pártjára való átállásának megakadályozása céljából. Nagy botrány kerekedett, azonban a két nagyúr párbaja — jóllehet az olykor kihívó hetvenkedésekkel és sértésekkel tarkított levelekben nem volt hiány — elmaradt (bár ehhez Ferdinánd hozzájárulását adta). Helyette viszont a török dúlásokat is megszegyenítő „magánháború” vette kezdetét. Az 1537 kora tavaszán induló hadjáratra Török Bálint 3000 lovas és 2000 hajdút mozgósított, szisztematikusan dúlva végig Bakics birtokait, korlátlan, szabad zsákmányolást engedélyezve. Bevette Lakot, Jánosházát, Veszprémet, Tihanyt, Szentmárton minden birtokát (a monostor és a vár kivételével). Őszre már Győrjig jutott, amikor végre a sokorói szőlőhegnyél vereséget szenvedett. 1538-ra viszont Bálint úr kényszerült visszavonulásra, foglalásai feladására és a saját „birodalmában” való védekezésre (Enying, Pápa).²³² Ekkorra azonban maga Bakics Pál már nem volt életben, az ellentámadást öccsei, Péter és Mihály irányították. A végvári hadakozás első „nagy mestere” és magyarországi meghonosítója 1537 októberében a török elleni (a balszerencséjére Hans Katzianer által vezetett) eszéki hadjáratban lelte halálát. A vesztés diakovári (gorjáni, ill. garai) csatában elesett, félelmetes hírű lovasvezér levágott fejét egyenesen a győztes Mehmed bég fia vitte Konstantinápolyba, Nagy Szulejmán színe elé. Bakics Pál nem hagyott hátra fiút. Leányai, Margit (Balassa Menyhért neje) és Angelika (Révay Imre, majd Czobor Imre neje) azonban házasságaik révén bebocsátást nyertek a főúri körökbe, miként a család férfi ágon való továbbélését biztosító Péter fivére is, aki vitézsége mellett a habánok magyarországi betelepítésében játszott szerepével is öregbítette hírnevét.²³³

A Bakicsok Csókakőn

A Bakicsok csókakői jelenléte a vár történetének egyik leghomályosabb pontja. A korábbi kutatások e tekintetben komoly forráshiánnyal küszködtek, nem véletlen, hogy jobbra csak találgatások fogalmazódtak meg. Csókakő első kitűnő kutatója, Károly János szerint Bakics 1536-ban lett Csókakő gazdája,²³⁴ mégpedig Szapolyai jóvoltából, aki így kívánta volna büntetni az átpártoló Nádasdy Tamást. Miután azonban hamarosan mind Bakics, mind Nádasdy egy oldalra került, a várbirtoklás körüli problémák „gyorsan” megoldódtak. (Ennek politikatörténeti akadályaival Bakics életpályája kapcsán már volt alkalmunk megismerkedni). Záborszky Miklós ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy Csókakő fegyverrel jutott a Bakicsok kezére, mégpedig 1537 júniusa táján, s maradt birtokukban egészen a török foglalásig (1544).²³⁵ A vár török időkig való Bakics birtoklása valóban nem kérdőjelezhető meg. Azonban egy, munkája megírásakor már ismert, s igen fontos adat elkerülte Záborszky figyelmét: e szerint Bakics Pál már 1536-ban Csókakő uraként tárgyalt a fehérvári keresztessékekkel, az uradalmához tartozó Csurgó jobbágyainak bérleti ügyében.²³⁶ (Vagyis utóbbi adat inkább a Károly János által javasolt 1536-os birtokbavételt erősíti.)

Nyilvánvaló, hogy e vélemények egyike sem teljesen elfogadható, de szerencsére nem állíthatjuk azt sem, hogy az elérhető források felgyűjtésével és értelmezésével eljutottunk volna jelenlegi lehetőségeink végső határáig. Ugyanis számos további, Csókakő szempont-

jából még nem vizsgált szórványinformációval rendelkezünk. E tekintetben sem volt véletlen Bakics Pál magyarországi pályájának ilyen részletességű áttekintése: ennek összefüggésrendszerébe illesztve a régi és új mozaikszemeket, árnyaltabb képet nyerhetünk a problémáról.

Kiindulásként — a már megismert urbáriumok és számadások alapján — bizonyosra vehető, hogy várunk és uradalma 1528-ban még a Kanizsaiaké volt. 1534 júniusában viszont (ez újabb adat) Bakics Pál már azért fordult levélben Török Bálinthoz, mert annak gesztesi várnagya, Bornemissza Mihály súlyosan megkárosította az ő csókakői várnagyát, Désy Boldizsárt.²³⁷ E levél — amellet, hogy a két nagyúr 1532-től mind ellenségesebb viszonyának fontos tanúságtevője (tartalma nem más, mint a Török Bálint emberei által, Bakics és hívei kárára elkövetett garázdaságok és túlkapások sorozata) — egyértelmű bizonyíték arra is, hogy Csókakő Bakics-kézre kerülésének időpontját az eddig véltelnél korábbra, 1528 és 1534 közé határozzuk meg. Minden bizonnyal e körülményre figyelemmel tett ígéretet éppen 1534-ben Thurzó Elek és Tamás egri püspök is Csókakő visszaadására Nádasdy Tamásnak, amennyiben az Ferdinánd királyt követi a János szövetségében hacoló törökök ellen.²³⁸

Bakics Pál történetének ismeretében időhatáraink tán még szorosabbra is húzhatók, mint ahogy megérthetjük Csókakő megszerzésének mozzatát is. Láttuk, hogy Pált Ferdinánd oldalán elnyert tisztségei 1530 februárjáig még Esztergomhoz és Komáromhoz kötődtek (1527–1530). Csak ezt követően kapta meg Győrt, ami legkorábban maga után vonhatta a Fejér megyére is kiható Bakics-aktivitást. Figyelemre méltó adalék lehet ehhez az utókor számára jól ismert, de 1531 novemberében még a legnagyobb titokban kötött berzencei egyezség is. E titkos paktum készítette elő Nádasdy Tamás útját Ferdinánd táborába, így a rendezendő kérdések közt helyet kapott Kanizsai Orsolya birtokainak problémamentes átvétele is. Márpedig Csókakő szempontjából egyáltalán nem lényegtelen, hogy ebbe az egyezségbe többek közt Bakics Pált is bevonták.²³⁹ (Ennek alapján nem zárható ki, hogy a szerb nagyúr a várba és az uradalomba már 1531-ben betelepedett, de sajnos nem is bizonyítható.)

Ugyancsak tisztázandó kérdés: a Bakicsoknak vajon miért is volt oly fontos az 1528-as leírás szerint igencsak rossz állapotú vár megszerzése? E tekintetben igen beszédes lehet Csókakő stratégiai helyzete, s az a tény, hogy a Bakics-kori várunkkal — a nyugati iránytól eltekintve — szinte kizárólag Ferdinánd-ellenes erősségek néztek farkasszemet. Székesfehérvár már az 1529. évi török hadjárat óta Szapolyai pártján állt, Pápa és Gesztes Török Bálinté volt (ne felejtjük, Bálint úr sem 1536-ban cserélt először pártot), Palota várában pedig előbb a Mohács utáni anarchia idején törvényen kívüli rablólovaggá lett Móré László, majd a Szapolyai-párt hívei, Laszki Jeromos, később pedig a Podmaniczkyak ültek, Tata szintén János király hűségén volt.²⁴⁰ Komoly célzatosságot láthatunk tehát abban, hogy Bakics Pál rátette a kezét Csókakőre is, a Győr elé húzott védelmi zóna legkeletibb pontjaként, a Fehérvárról odavezető főút mentén.²⁴¹

Mindebből viszont az is következik, hogy Pál a legkevésbé sem gondolt arra, hogy Csókakőn alakítsa ki családi rezidenciáját, sokkal inkább észak-dunántúli „birodalma” keleti határerődjeként tekintett várunkra. Ezt látszik megerősíteni a rezidenciális szerepre sokkal alkalmasabb, vagy azt bizonyíthatóan el is látó Bakics-várak és várkastélyok sora. Ezek körében első helyen kell említenünk a Magyarországra költözésükkor elnyert Lakot (Öreglak,

Somogy m.).²⁴² A család „Laki” nemesi előneve e tekintetben már önmagában is árulkodó. Értelemszerűen kiemelten kell gondolnunk Győrre is, mely Pál hivatalviselési székhelye volt. Fontos rezidenciális szerep jutott 1529-ig Solymár várának is (Pest m.), ez azonban Buda Szapolyai-kézre kerülésével elveszett a Bakicsok számára.²⁴³ Igen komoly tervei lehetnek Bakics Pálnak Máré várával (Baranya m.): e szintén meglehetősen „homályos” jogi körülmények közt megszerzett erősségekben konkrét régészeti bizonyítékok utalnak egy reneszánsz stílusú, reprezentatív palota kiépítésére az 1530-as években.²⁴⁴ Végezetül meg kell említenünk a Felvidéken, tehát a biztonságos „hátszágban” fekvő Éleskő várát is (ma Ostry Kamen–Buková, Szlovákia), mely a növekvő török veszély tudatában mind komolyabb távlatokkal bírt a Bakicsok számára.²⁴⁵ Az itt megvalósult, s a főúri luxust sem nélkülöző „Bakics-beruházással” még lesz alkalmunk megismerkedni.

Összefoglalva az eddigieket feltehetjük, hogy a már az 1530-as évek első felében Bakics kézre jutott Csókakő elsősorban katonai fontossággal bírt új gazdáinak számára, mégpedig a Győr elé vont védősáv legkeletebbi végpontjaként. Mint ilyen, mind kevésbé minősülhetett magánvárnak: Bakics-kézben tartása, s katonai használata Habsburg birodalmi érdeket szolgált. Ezzel az is magyarázatot nyerhet, hogy a Ferdinánd által uralt országgrész legnagyobb hatalmasságai közé emelkedett Nádasdy Tamás — jóllehet minden más tekintetben szinte korlátlanul sugárzott rá az uralkodói kegy — miért éppen ebben az esetben nem tudta kellően érvényesíteni magánérdekeit. Erre látszik utalni, hogy Nádasdy Tamás 1538-ban — tehát Bakics Pál halálát követően, s immár tárnokmesteri és horvát–szlavón báni hivatalát együttesen viselve — is kudarcot vallott Csókakő jogi úton való visszaszerzésével.²⁴⁶

Csókakő vára e stratégiai szerepének megfelelően vette ki részét Bakics Pál és Török Bálint „magánháborújából” is. 1537 áprilisában — biztonságból Szombathelyre telepített főhadiszállásáról — Bakics Pál arról tudósította Ferdinánd királyt, hogy egyelőre sikerrel tudja tartani Sopron, Pozsony, Vas és Győr vármegyék nagy részét Török Bálint ellenében. Azonban a folytatáshoz elengedhetetlen a fontosabb erősségekbe — így Győr, Szombathely, Lak és Csókakő váraiba — ültetett katonák zsoldjának haladéktalan kifizetése.²⁴⁷ A hadjárat további eseményeiről röviden már volt szó. Így tudjuk, hogy Bálint úr az elkövetkező hónapokban áttörte e védelmet, s Győrig jutott, csak itt fordult meg hadiszerecséje. E tekintetben érdekes igazán az 1537 júliusában Ferdinánd királynak írott újabb Bakics-levél, melyben Pál Csókakő sikeres megvételeéről számolt be.²⁴⁸ Miután a vár áprilisban még Bakicsé volt, csak arra tudunk gondolni, hogy Török Bálint hadjárata során nem csak Jánosháza, Veszprém és Tihany esett el, hanem — április közepe után, Lak várkastélyával közel egy időben — Csókakő is.²⁴⁹ Várunk 1537 júniusi sikeres ostroma tehát nem tekinthető a Bakics „honfoglalásnak” Csókakőn (ahogy azt Záborszky javasolta), az valójában „visszafoglalás” volt.

Nádasdy Tamás 1538-as — tehát Bakics Pál halálát és Török Bálint háborúját követő — jogérvényesítő kísérletéről már esett szó. Így fordítsuk figyelmünket inkább arra a történetre, mely Csókakő példájával is jelzi: bár Bakics Pál eltávozott az élők sorából, és Török Bálint bosszúhadjárata 1538 folyamán lassan elcsendesült, a nagyúr Bakicsok iránti gyűlölete és dühe nem csökkent. 1539-ben járunk, Csókakő ura pedig Bakics Mihály. Ekkor történt az a nevezetes eset, hogy a Bakicsok 1534-ben már megismert csókakői várnagyának, Désy

Boldizsárnak egyik szervitora, Révfalvy Mihály sikerrel tudott megszökni gesztesi várfogságából. Emlékezzünk: Gesztes vára Török Bálinté volt, élén az ugyancsak 1534-ben feltűnő Bornemissza várnaggyal, aki — a jószomszédság és az urától elvárt kutya–macska barátság jegyében — kártételeivel már akkor is megkeserítette csókakői „kartársa” életét. Hogy a csókakői Révfalvy Mihály vitéz mikor és milyen körülmények közt került Török Bálint fogságába (talán még Törökék 1537 tavaszi várfoglalása alkalmával, talán a későbbi csatározások során?) nem tudjuk. Egy tény: Bálint úr oly nagy haragra gerjedt a szökés után, hogy néhány lovasát azonnal Gesztesre küldte, akik nem csak a kapus őrt, hanem magát Bornemissza Mihály várnagyot is helyben megölték. Özvegye és árvái még évtizedekkel később is perelték az ügyben a Török családot, így maradtak fenn a történetek, melyeket az alperesek igyekeztek inkább — a szökés részeként — Révfalvy Mihályra számlájára írni.²⁵⁰

Csókakő szerephez jutott a gyászos emlékezetű 1541. esztendő eseményeiben is, melyek végül Buda elvesztéséhez, és Török Bálintnak az isztambuli héttoronyban halálig tartó fogságához vezettek el. Májusban ebből még semmi sem volt előrelátható, csak a Buda ostromát előkészítő hadmozdulatok zajlottak a Ferdinánd-párti Perényi Péter és Roggendorff vezetésével. Buda körülvételében természetesen — a Szapolyai-oldalon immár országos főkapitányságra és (Fráter Györggyel, valamint Petrovics Péterrel osztozva) kormányzói posztig jutott — Bálint úr volt a legnagyobb ellenlábask. Az augusztusi jövőjéről még mit sem sejtő nagyúr nem zárkózott be Budára. Előbb „hátról” zaklatta szorgosan lovasságával az ostromlókat, majd dél felé vonult, és ostromzár alá vette Dombó várát (Tolna m.). Ekkor kapcsolódott a küzdelembe Bakics Péter alvezérével, Nagy Ferencsel, továbbá Kápolnay Ferenc és Ráskay Balázs (a kor jeles Ferdinánd-párti katonái). Dombó várát felmentették, Török Bálintot pedig a Kapos-folyón túlra üldözték. Innen a győztesek Fehérvár mellé, pontosabban Bakics Péter várába, Csókakőre tértek pihenőre. Azonban Bálint úr sem hagyta magát: egészen Fehérvárig merészkedett vissza, majd sikerült Csókakő alól Báránd (Baranth) mezejére csalnia Ráskayt 6–700 huszárával, akiket aztán rettenetesen megleckéztetett.²⁵¹

1540–1544 között több más forrás is tanúsítja a Bakics uralom folyamatos érvényesülését Csókakőn, jellemzően délszláv származású várnagyság útján. 1540-ben Horváth Marko kormányoz Bakics-védlevéllel (személye számos találgatásra adhat okot: vajon nem azonos-e Szigetvár majdani legendás kapitányával?),²⁵² 1544-ben pedig Borochovity János a várnagy.²⁵³ Ezen értesüléseink alapján biztosan állíthatjuk, hogy Csókakőn a török őrségváltás valóban úgy jött el 1544-ben, hogy a Nádasdyak a várat egy pillanatra sem vehették ténylegesen birtokukba. Mire az ehhez szükséges királyi döntés 1557-ben megszületett, Csókakő már csaknem másfél évtizede élt a török félhold uralma alatt.²⁵⁴

A Bakics-vár régészeti képe

A Csókakőn folyt eddigi régészeti kutatások talán egyik legnagyobb meglepetésének bizonyultak a Bakics-korszak építkezései. Mindazt, amit 1999-ben (a feltárások még csak első lépései nyomán) várunkról tudni véltünk, alighanem ezen a ponton kell a legnagyobb mértékben átértékelnünk. Nem véletlenül. Az akkori kutatások elsősorban a felsővár és a kápolna területére koncentráltak, vagyis éppen azokra a váregységekre, melyekre a leg-

erőteljesebben hatott a több évszázados pusztító enyészet, s a legkevésbé maradtak fenn a 16–17. századi részletek. Máshol a feltárások meg sem kezdődtek (alsóvár), vagy pedig félig feltárt, „munkaközi” állapotú egységek (pl. a kaputorony, vagy a hamarosan részletesebben is megismert barbakán) esetében kellett szembenézni a nagy kérdéssel: egy-egy kétségkívül 16. század középső harmadára tehető átalakítás, új építkezés az adott korszakon belül kiknek is tulajdonítható? Azok vajon „még” az 1534–1544 közötti magyarok (vagyis Bakicsék), vagy „már” a várat 1544-ben megszerző (vagyis a saját ostromuk pusztító nyomait frissen eltüntető, egyúttal a várat a maguk igényei szerint átformáló) török hódítók műve? A kutatások első összefoglalójának lezárását és megjelenését követő,²⁵⁵ 1999–2000. és 2007–2008. évi feltárások új eredményei, s a leletanyag múzeumi kiértékelése nyomán mind több 16. századi (korábban „korai töröknek” vélt) részletről derül ki, hogy inkább a vár magyar birtoklásának utolsó évtizedére tehető.²⁵⁶ (A biztos időrendi támpontokat ez esetben a vár teljes lepusztultságát jelző 1528-as várleírás és az 1544-es török foglalás jelenti). Mind világosabban rajzolódik ki, hogy a Bakicsok építő–erődítő tevékenysége — mind nagyságrendjét, mind a vár ma ismert külső képére gyakorolt hatását tekintve — sokkal meghatározóbb Csókakőn, mint azt valaha is véltük. Most pedig lássuk a részleteket.

A legmarkánsabb változás az alsóvár déli (vagyis a falura, s egyben a Móri-árokra néző) frontján volt észlelhető. A 16. századi építők ezen az oldalon a Rozgonyi-korszak várfala elé egy újabb kőfalrendszert emeltek, melynek külső síkját helyenként „olaszos” — vagyis

A csókakői vár a Bakics-korszakban (1528–1544)

az olasz bástyákat utánzó, tehát oldalazó tüzérségi védelemre alkalmassá tett — lépcsős törésekkel tagolták. Fontos hangsúlyoznunk, hogy e Bakicsoknak tulajdonítható új várfalnak egyelőre csak legnyugatibb, kb. 17–20 m hosszúságú szakasza feltárt. Ami ebből következik: csak e szakaszon tisztázott egyértelműen az átalakítások és fejlesztések minden részlete, s a viszonyrendszer a korábbi (15. századi), illetve későbbi (törökkori) építésekkel, amit a keletebbi folytatásról ma még nem mondhatunk el. Új védőövről tehát korai volna minden tekintetben átfogónak és véglegesnek szánt véleményt alkotni. (A jövő talán leglényegesebb kérdése az, hogy vajon egységes, teljes hosszúságában új kialakítású falrendszerrel van-e szó, vagy csak a 15. századi fal egyes szakaszai elé épített, bástyaszerűen kiugratott „tömbökről”? Hasonlóan tisztázandó az is, hogy a törökkor építései milyen módon és mértékben alakították mindezt tovább.) Amit a már feltárt nyugati részről biztosan tudunk: e szakaszon a 15. századi várfal és a kaputorony déli homlokzata elé egy kb. 20 m hosszúságú, és 3 m szélességű, keleti végén olaszbástya-jellegű faltöréssel visszaugratott védőöv-szakasz került kialakításra. A 15. századi (véltetően pártázatos) gyilkjárófalat — a toronyhoz csatlakozó csonk kivételével — elbontották, miáltal (a Rozgonyi-várfal széles alapozási szakaszát is hozzáadva) egy csaknem 5 m-es falvastagságú, s a korábbinál 3,5 m-rel alacsonyabb, oldalazó tüzérségi védelemre is alkalmas „zömökebb” várfal alakult ki, a tetején öntött habarcs járószint-elterítéssel, alacsony mellvéddel.

Ugyanekkor, az alsóvár új déli főfalrendszerének szerves folytatásaként (azzal egybeépülve) emelték az alsóvár kaputornya elé azt a szabálytalan patkóalakot formázó (meg-

Az alsóvár déli, lépcsős tagolású, valószínűleg Bakics-kori falrendszere (Sztraka Ferenc felvétele)

A 15. századi fal elé húzott új várfalszakasz

közelítően U-alaprajzú, kb. $10,5 \times 8$ m alapterületű), s a szárvégek felé fokozatosan kiszélesedő falú (Sz: kb. 1,4 m) kapu-elővédművet, mely az 1960-as évek feltárásai során a *barbakán* nevet kapta,²⁵⁷ bár nem minden tekintetben felel meg a korszak e jellegzetes védmű-típusát meghatározó formai jegyeknek.²⁵⁸ Barbakánunk — melynek legközelebbi „rokona” a felvidéki Lednic (Lednica, ma Szlovákia) várából, ötszögletes megoldású változata pedig Füzérről (mégpedig az 1530-as évekből) ismert²⁵⁹ — északi oldalán még ma is igen jelentős felmenő szakasszal rendelkezik (legmagasabb pontján az 5 m-t is eléri). Itt pártázat, lőrés, tető nyomai napjainkra ugyan nem maradtak fenn (vagyis az eredeti falkoszorú ennél is magasabbra eshetett), de a 19. századi leírások még egyértelműen hangsúlyozzák, hogy az egykor tető alatt állt.²⁶⁰ Az eltűnt lőrések tekintetében Könyöki József 1886-os, és Csernó Géza 1897-es rajzai nyújtanak némi információt: ezek a barbakán (időközben sajnos az alapokig leomlott) nyugati záróívén még meg tudták örökíteni egy homlokzati lőrés helyét, hozzávetőlegesen az ív középtengelyében.²⁶¹ Ugyancsak a barbakán északi oldalán — ott, ahol a török kori felvezető úttal együtt a 17. századi állapotokat rögzítő, s már megismert karlsruhei vártérképünk is jelöli — került feltárássra a kapu. E 2,25 m szélességű bejáratot még a 17. század végén jelentős károk, sérülések érték (ezeket hevenyészett javításokkal igyekeztek orvosolni), így szabályosan faragott, nagy méretű hasábkövekből álló küszöbének csak néhány eleme maradt az eredeti helyén: a barbakánfal keskeny kiülésű alapozási párkányzatának és keskenyebb felmenő falának váltási határán. Rendkívüli szerencsével őrződött meg az egyik oldalon a küszöbhöz csatlakozó kapukeret legalsó rétegekőve is (hasonlóan szabályos

A helyreállított barbakán

faragású hasáb). Miután a többi réteggöved kiszedték, sajnos semmilyen biztos támpontunk sincs a kapuzáradék magasságára, formájára nézve. A keretező elemektől megfosztott — s az idők folyamán nyilván tovább sérült–csorbult — kapuüreg nyugati felének sziluettje mindenetre felvetheti a sarkain lekerekített egyenes, esetleg szegmens-íves záródást, óhatatlanul is bizonytalan, 3–3,5 m közé eső magasságban. A kapuküszöb — a török időkben még kétszer megújított 16. századi udvari járósínttel, továbbá a barbakán nyugati falában lelt udvari vízkifolyóval összezsengve — egyaránt azt jelzi, hogy a barbakán udvar jóval (kb. 1,6 méterrel) a 15. századi szint alatti mélységben került kialakításra. Tehát a barbakán udvarát lényegében „lesüllyesztették”. Mindez pedig a 15. századi kaputoronyhoz vezető középkori előtér — vagyis a már megismert bevezető út és a farkasverem — elbontásával járt együtt, így a Rozgonyiak toronykapuján át való közlekedést a továbbiakban már csak faszervezetes feljáróval tudták megoldani. (Az ehhez tartozó cölöpök helyét több ponton is megtaláltuk.) Az ily módon beszűkült hely már aligha tette lehetővé a szekérrel való kanyarodást, s az alsóvárba jutást. Minden bizonnyal erre a körülményre is vonatkozik a vár 1691-ben készült (s majd a török idők tárgyalásakor bővebben is megismerésre kerülő) leírásának egy kitétele: „A csókakői vár (...) lényegében kis vár (...), legfeljebb két lépés széles úttal, melyen kocsival járni nem lehet”.²⁶²

Az alsóvárba vezető kaputorony is igen jelentős változáson esett át ekkor. Tornyunk eddig nyitott keleti, vagyis az alsóvárra néző „hátsó” oldalának földszintjét bizonyosan (Könyöki rajzából ítélve lehet, hogy teljes magasságban), zárt homlokzattá formálták át,

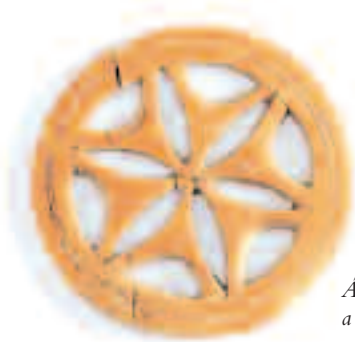
mégpedig egy „szögletes patkóalakot” formázó, vékony falú (Sz: 0,6–0,8 m) köpenyezett beszükités útján, középtengelyében egy belső kapuval. Magát a keskeny bejáratot (a barbakán-udvar és a korlátozott szekérforgalom ismeretében beláthatjuk, hogy a megvalósult 1,6 m-nél komolyabb szélességre nem is volt szükség) közvetlenül az alsóvárba vezető falszoros 15. századi kövezetére ültették. A torony belsejébe nyúló „patkó” déli szárának alapozásából (mely a toronybelső 15. századi, fehérmurvás sziklakeresztű ágyazatára támaszkodott) pedig Matthäus Lang von Wallenberg salzburgi érsek (1519–1540) évszám nélküli ezüstpénze (Zweier) került elő. Tornyunk északi oldala is tartogat a Bakics-kori javításokkal összefüggő új információkat. A régészeti részmegfigyeléseket e helyütt mellőzve csupán a lényegre szorítkozunk: tornyunk északi falát, az annak meghosszabbítását jelentő északi falszoros-falát, továbbá az alsóvár toronnyal egybeépült nyugati zárófalát olyan súlyú sérülések érték, melyek „Bakics-kori” kijavítását jelentős visszabontásokkal kellett előkészíteni, majd e visszabontásokra emelték az új falakat. Ezzel függ össze a nyugati zárófal furcsa „beugrása”, de talán az északi toronyablakunk hiánya is. Korábban már esett arról szó, hogy ezen az oldalon már Csernó Géza sem talált ablakot (pedig a szemben lévő délit jelölte), jóllehet egy korabeli fotó szerint 1897-ben még az északi fal is viszonylagos épségben, kellő magasságban állt. Vagyis, ha e hiányolt ablak a 15. században esetleg létezett is, igen nagy valószínűséggel már a 16. századi javítások során sem épült újjá.

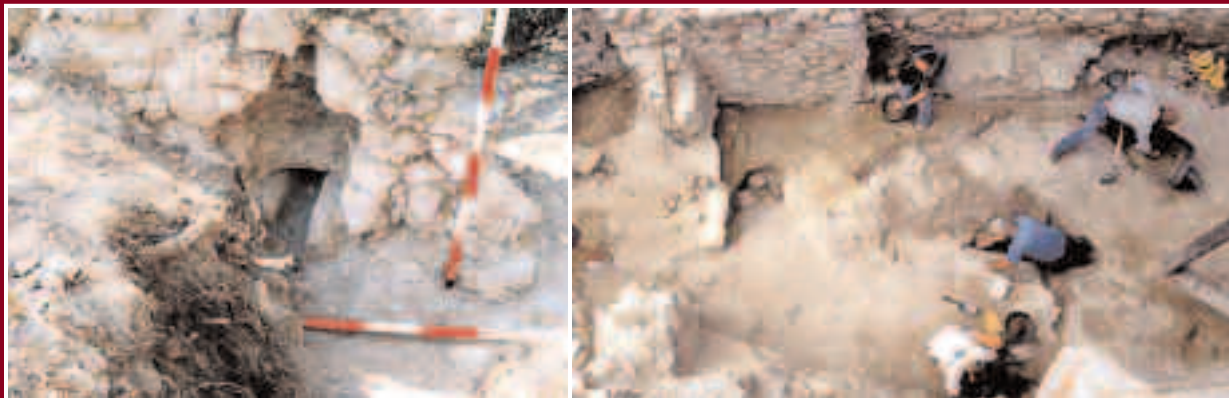
A barbakán bejárata a feltárások megindulása előtt (a kapurést 1962-ben támasztották alá egy téglapillérrel)

Az alsóvár belsejébe lépve is tapasztalhatunk változásokat, mégpedig a falszorostól északra emelkedő sziklaterazon. Itt a kápolna és lépcsősora elé — a sziklaperemet követve — egy kelet–nyugati irányú (gazdag 16. századi leletanyagot eredményező) támfalrendszer épült ki, a terasz 15. századi járósíntjére alapozva. E több pontján is keresztirányú osztófalakkal tagolt támfalrendszer funkciója nem teljesen egyértelmű. Elképzelhető, hogy egy lőkamrás–kazamatás lőállás–sor, ill. ágyúterasz (alapozási faltetőig visszabontott) maradványával állunk szemben.²⁶³ Nem zárható ki azonban az sem, hogy egy műhely funkcióval bíró épületsor maradványáról van szó. Eszerint a támfalrendszer középső szakaszán (az ekkor már alsó szakaszán erősen visszabontott kápolnalépcső közvetlen tövében) előkerült osztófalas leválasztás egy északi irányban kiugratott aknaként is értelmezhető, melynek vastagon vakolt, ma is vízzáró szigetelése (a belső falára rakódott vastag vízkőréteggel együtt) megengedi az esetleges a víztároló funkciót is. Ehhez az alaprajzi rendszerhez gyanúsán illeszkedni látszik az az aknával közel azonos méretű és elhelyezésű fémmegmunkáló műhely is, mely az 1960–62. évi feltárások során a támfal nyugati végén került napvilágra. Emlékezzünk: e műhely-maradvánnyal a „Rozgonyi-korszak” emlékei körében már volt alkalmunk megismerkedni, miután azt feltárói a 15. századra keltezték. A most leírtak nyomán kirajzolódó ellentmondást az akkor feltárt leletanyag ismételt múzeumi vizsgálata oldhatja csak fel. Hozzá kell tennünk, hogy a műhely és víztároló akna feltételezett együttesét még egy (éppen a két objektum közé eső kisebb sziklaplatón lelt) 16. századi tüzelőhely is kiegészíti. Ezen túlmenően — a már megismert akna keleti oldalán — sikerült rábukkannunk a „Bakics-kori” támfal-együtteshez tartozó külső járósínt (agyagba nyomott kőburkolatos) csonkjára is, mely ráfedett a kápolnalépcső alsó, immár elbontott szakaszára.

Szót kell még ejtenünk a kápolnáról is. Már a felvezető lépcsősor imént jelzett állapota nyomán is gyanús lehet az Olvasónak, hogy a reprezentatív gótikus templomocsksa a 16. század 30–40-es éveire már elveszíthette régi fényét és eredeti funkcióját. Valóban, a feltárások egyértelműen ezt bizonyították: a diadalív beomlott faragványai egy átégett szeneshamus–törmelékes 16. századi pusztulási rétegből kerültek elő, mely a kápolna padlóját vastagon borította. E gyászos vég kárainak csökkentésével, s a kápolna más funkciójú használatba vételével függhet össze a szentélyfal elé ekkor húzott köpenyezés, mellyel már volt alkalmunk megismerkedni, hiszen ez tüntette el a szentély szép gótikus ablakát, s talán oltárát is. A kápolnát ért katasztrófa pontos idejére és körülményeire vonatkozó kielégítő

*Áttört díszű csontkorong
a 16. század első feléből*

A barbakán udvari vízkifolyója a feltárások megindulása előtt (balra), illetve a torony belső kapuja és köpenyezett beszűkítése feltárás közben (jobbra)

válással sajnos adósak maradunk. Alighanem ez az a pont, ahol leginkább szembe kell néznünk azzal a problémával, mellyel a Bakics-kor régészeti örökségének tárgyalását kezdtük: mennyire nehéz az 1544 előtti magyar és az 1544 utáni török beavatkozások és jelenségek szétválasztása. A kápolna pusztulásának és hevenyészett javítgatásainak kiváltó oka lehetett a Kanizsai-kori elhanyagoltság (tűzvész, villámcsapás) éppen úgy, mint Szerdahelyi Imreffy vagy Bakócz érsek váratlan várfoglalása. Hasonlóan vehetjük számításba Török Bálint 1537. évi villámháborúját, melynek rövid időre Csókakő is áldozatául esett. Végezetül nem hagyhatjuk figyelmen kívül az 1544. évi török foglalást sem: bár a pusztulási anyagban jellegzetes török edényanyag nem került elő, azonban a helyi magyar áru mellett már ott pihent a hamuban egy olvashatatlanságig kopott török akcse is.

Mint arról már esett szó, a felsővár őrizte meg a legkevésbé e korszak emlékeit. Ami gyanítható, hogy ekkor került elbontásra a Rozgonyiak megrokkant 15. századi palotájának nyugati szárnya. Helyére csak egy — az évszázadok viharaival már az Árpád-kor óta dacoló északi palotaszárnyhoz „ragasztott” — keskeny kőfalú toldalék épületecske került. Komolyabb építkezés csak az elengedhetetlen létszükségletet jelentő ciszternánál volt észlelhető. Külső kávéja új, szögletes, sarkain lekerekített kőkeretezést kapott, s a víz szennyeződésének csökkentésére cölöpszerkezetű tetőzetet. Ennek nyomai a káva külső vonalát kísérő, sarkain ugyancsak lekerekített négyzetes alaprajzot kiadó cölöplyuksor formájában jelentkeztek. A javítás korára nézve fontos adalék: az új, szögletes kávéra futó és szintén felújított anyagpadló törmelékágyából (ez arra is utal, hogy a várudvar új járósíntjét megemelték) I. Ferdinánd 1530-as kibocsátású denárja került elő.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Csókakőn a Bakicsokhoz köthető építkezéseknek több fontos, ámde távolról sem minden részletét hozták napvilágra az eddigi feltárások. Biztosra vehető, hogy az előttünk álló évek még sok új eredményt fognak még hozni e kérdésben. Az azonban már az eddigi leíratakból is látszik, hogy messze jelentősebb beavatkozásokkal kell

A 16. század első felében átépített nyugati várfal

számolnunk, mint ahogy azt az 1990-es évek végén gondoltuk. Ezek léptékeiket, arányaikat nézve elmaradnak a Rozgonyiak munkálataitól, jelentőségüket tekintve azonban nem. A Bakicsok átalakításai és bővítései — amellet, hogy megszüntették az 1528-ban tapasztalt áldatlan állapotokat — erejükhöz, lehetőségeikhez mértén megkíséreltek választ adni a kor nagy haditechnikai kihívására, a tüzérségi háborúra is, alapvetően határozva meg ezzel a vár 16–17. századi képét.

Már esett róla szó, hogy a török veszélyt mindenkinél pontosabban felmérő és ismerő, délszláv gyökerű, idővel magyarrá lett harcedzett nagyurak (nem csak Pál, hanem Péter és Mihály is) meglehetősen nagy céltudatossággal készülhettek a nem éppen szép jövőre. Láttuk: Solymár, Márévár, Ráró szintén példa arra, hogy igen nagy energiákat fektettek a kezükön lévő várak modernizálásába, megerősítésébe (olykor szépítésébe is, mint Máréváron), vagy akár új erősség emelésére (Ráró tornya). E várakban, s Csókakőn a „Bakicskori” építkezéseknek a régészeti kutatások csupán a végeredményét tudták-tudják tisztázni. A munkálatok lefolyásáról, körülményeiről azonban (jelenlegi ismereteink szerint) nem szólnak források. Ezért is olyan fontosak Neumann Tibor kitűnő kutatási eredményei, melyek nyomán az Olvasó képet alkothat ilyen részletekről is.²⁶⁴

Az egykor Pozsony megyei Éleskőre vezet az utunk, ahol a Bakicsok — gyaníthatóan a csókakői építkezésekkel közel egy időben — fogtak várfelújításba. Magát az erősséget ezúttal teljesen „jogszerűen” vették birtokba: a tulajdonos család nevében 1534 végén Czobor János bocsátotta Bakics Pálnak és Péternek zálogba, 1700 arany forint értékben (ekkoriban a

két családot már rokoni szálak is egybefűttek: Bakics Péter hitvese Czobor Anna volt). A szerződésben külön hangsúlyozták, hogy a vár régi és romos, a felújításon túl korszerű erődítésekkel is el kell látni, melynek költségei a visszaváltáskor a tulajdonosokat fogják terhelni. Az építkezés megtörtént, a visszaváltáskor esedékes fizetés persze elmaradt, így per kerekedett még a Pál halálát hozó eszéki hadjárat (1537) előestéjén. E per anyagából kikövetkeztethető, hogy a négy-öt hónapot igénybe vevő építés 1536 nyarán–őszén zajlott. Ennek során (tízezernél több zsindegy felhasználásával) új tetőzetet kapott a belső-, ill. felsővár épületegyüttese (közülük 3 tető padlóssal és fa esőcsatornával is kiegészült), továbbá egy almárium, két lépcsősor és három latrina készült el. Az ácsok mellett asztalosok is dolgoztak (9 hársfa ajtó és 3 asztal). A szobákba a kályhások 6 fehér cserépből készült kályhát raktak, s 11 ablakra kaptak megrendelést az ideérkező üveges mesterek. A legnagyobb tömegű munka a kőműves mestereknek jutott. Három épület kéményét kijavították, 15 ház falainak kiomlásait megszüntették, majd újravakolták és lemeszelték. A várfalak sok helyen úgy leromlottak, hogy az alapig visszabontva kellett újraemelni azokat, máshol csak a magasztás volt a feladat (a várfalakon végzett munkák mennyisége elérte a 72 ölt). A váruradalom job-

Az osztófalas támfalrendszer részlete, alatta az alsóvár falszorosza és a déli falrendszer

bágyai heti egy nap robotban fuvarozták az építőanyagokat, a többi napon napszámért dolgoztak. A faanyagokat a Bakicsok részben vásárolták, részben a várhoz tartozó erdőkből nyerték. A követ (külszíni fejtéssel) a vár mellett emelkedő egyik szikla adta, de a külső-, ill. alsóvár néhány romos épülete is nyersanyagul szolgált. A meszet a vár alatti területen égették. A szakképzettséget nem igénylő segédmunkába az uradalmi jobbágyok mellett más környékbeli falvak népe is bekapcsolódott, „illő” bérért. Ez a hosszabb nyári napokon 6, a rövidebb őszi napokon 5 bécsi dénárt nyomott; az asszonyok munkája csak 4 dénárt ért. Ellátmányt (ételt, italt) nem kaptak. A kőművesek mestere egy hétre 1 forint 20 dénárt, segédei fél forintot kaptak, amihez viszont étel–ital is járt. (Ekkortájt egy lovas katona havi zsoldja 3 forint 20 dénár, egy gyalogosé 2 forint volt).²⁶⁵ Nagyjából így kerestek az ácsok is: kéthavi munkájukért 31 forint járt, amit heti 3 nagyszombati mérő (kb. 80–90 liter) liszt és 3 juh egészített ki (bort ők már nem kaptak). Az asztalosok munkája 9 rajnai és 2 magyar forintot ért, a 6 cserépkályháért elkészítőjük 17 forintot kapott. Az ablakok értékét 9 forint 40 dénárra, a kőműves munkákat kereken 300 forintra taksálták. Az építkezés végösszege 372 forint 25 dénárt tett ki.

Természetesen meg sem szabad kísérelnünk, hogy szoros megfelelést keressünk Éleskő és a Bakicsok másik ekkoriban zajló építkezése, a mi Csókakőnk között. Látható, hogy Éleskőn legalább akkora hangsúlyt kaptak a luxusberuházások (üvegezett ablakú, rakott kályhás palotaszárnyak), mint a hadifejlesztések. A török veszélytől messze eső felvidéki főúri rezidencia e tekintetben is igen távol állt az I. Ferdinánd és Szapolyai János trónharca

A felsővári ciszterna megújított 16. századi külső kávjának részlete

folytán már ekkor is „frontvonalba” tartozó vértesi erődítménytől. Mások a léptékek is: Éleskő várának akkori méretei közel a kétszeresét tették ki Csókakőnek. Mindezzel egyúttal sem volt talán érdektelen bepillantásunk a Bakicsok várépítő tevékenységének hétköznapijaiba, hiszen (kisebb nagyságrendben, szigorúan hadi céllal) a mi várunk Bakics-periódusa is valahogy így épülhetett.

A megismertek összegzéseként elmondhatjuk, hogy a Bakicsok — főként az alsóvár és a kaputorony védelmének erősítését szolgáló fejlesztéseikkel és átalakításaikkal — hősiességű erőfeszítéssel, a mozgósítható anyagi és emberi erőforrások lehetséges határáig jutva, a korábban véltéknél ugyan mindenképpen nagyobb, de mégsem elégséges esélyekkel kellett, hogy szembenézzenek a közeledő török hódítókkal.

A középkori váruradalom évszázadai

Az előző fejezetekben leírtak alapján bizonyára a legtöbb olvasóban felmerült: a Csókakő várának középkori (vagyis az 1290-es évektől az 1544. évi török hódításig tartó) történetét lényegében mindvégig átszövő pereskedések és erőszakos foglalások, gyűlölködések és egyezségek nem pusztán csak az erősséget folyták. Impozáns mivolta ellenére is be kell látnunk: az inkább a birtokló hatalmát, erejét és társadalmi presztízsét hirdette a külvilág felé. A harcok igazi tétjét — vagyis a vagyont — sokkal inkább a hozzá tartozó uradalom, a kiszolgáló falvak, szántók, kertek, gyümölcsösök, erdők, halastavak és malmok, vámhelyek hálózata jelentette, miként az állatállomány is, és természetesen a birtokokon élő jobbágyok száza: munkaerejükkel, adóikkal és szolgáltatásaikkal együtt. Hozzá kell tennünk, e háttér nélkül nem is létezhetett volna a vár, e gazdasági erő tudta csak létrehozni s fenntartani azt, létezése során mindvégig. Elengedhetetlen feltételről, s hatalmas értékről van tehát szó, illő, hogy várunk megismerése során erről is szó essék.²⁶⁶

Várunk uradalmának kialakulásáról, a kezdetekről igen keveset tudunk. Annyi mindenképpen sejthető, hogy a 15–16. századra kiformalódó hálózat egy része már a Csákok korától kezdve a várat szolgálta. Erre több, az Olvasó által már megismert és részletesen tárgyalt forrás — így a dudari rokonság 1323. évi osztozkodása, valamint a Csákok Károly Róbert királlyal 1326-ban bonyolított cseréje alkalmával megörökített birtoklista — nyújthat támpontot (pl. Etyek, Hörcsök, Dád, Csernye, Lovasberény, Cset avagy Oroszlánkő falu, Kér, Csákvár, Celény, Vám, Tés, Salamonföldre, Tímár, Csurgó, Vál egy része, Tabajd, Barok, Szár, Martonvásár, melyek közt számos, a majdani csókakői uradalomba tartozó birtok tűnik fel). Eme „uradalmi mag” nagyságrendjén és összetételén jelentős mértékben változtatott Károly Róbert király.

Uradalmunk birtokállománya világossá és nyomon követhetővé a Rozgonyi és Kanizsai–Egerszegi birtoklás időszakában vált. Hála az évtizedes perfolymoknak, a zavaros királyi adományozásoknak és zálogügyleteknek, az 1430 és 1511 közötti nyolc évtizedben összesen 14 alkalommal (vagyis 5–6 évenként) szükségessé vált ugyanis az uradalmi javak számbavétele. Általuk tudjuk, hogy ez alatt az idő alatt összesen 32 Fejér vagy Veszprém megyei falu, birtok (köztük több csak részföld), halastó, malom, vámhely, esetenként a várúr egy-egy „vidéki” kúriája tartozott a csókakői vár javainak körébe. Ezek közül azonban mintegy 16–28 alkotta csak egyszerre az uradalmat, az állomány ugyanis — egyes javak kiválásával

vagy újak érkezésével — folyamatosan változott az idők során. Lássuk ezeket: Apátfája (erdők, malmok), Apostol vagy Sós, Árki, Boldogasszonykáporna, Csákberény, Csala, Csurgó (halastó, vám, malmok, kúria, különleges káposzta termesztését se feledjük), Dinnyés-méd, Dudar (Veszprém m.), Fornaszentmiklós, Gerencsér (halastavak, erődített kúria-vár?), Igar (vám, malmok, halastó), Isztimér, Kankuta, Kér, Kerekszenttamás, Mór (vám), Nagyveleg, Ópátka, Orond (vám, szőlő), Pátka (halastó), a két Sárkány (Veszprém m., halastó), Sikátor, a két Tés (Veszprém m.), Tímár, Vaja (vám és szőlő), Váralja (vagyis a „főváros”, a mi Csókakőnk vámmal és szőlővel), Veleg, Vinér (halastó), Zámoly, Szentgyörgy, Kerek- (Szenttamás-) egyháza. Mint láttuk, e javak összértéke 1522-ben meghaladta a 11 ezer arany forintot.

A 15. századra felvirágzó, de még a 16. század első évtizedeiben is számottevő csókakői uradalom falvairól, mindennapi életéről a Kanizsaiak korából rendelkezünk páratlanul értékes forrásokkal (uradalmi összeírásokkal, vagyis urbáriumokkal és egyéb számadásokkal, melyekről már szintén esett szó). Mind világosabb ismeretekkel rendelkezünk gazdálkodásukról (földművelés, állattartás, erdőgazdálkodás, adófajták stb.), esetenként a jobbágyság egymás közti perpatvarairól, olykor a tisztartók kemény kezéről is.²⁶⁷

Már említettük a vár kapcsán, hogy 1528-ból maradt fenn a középkori uradalom legrészletesebb leírása. Érdemes közelebbről is szemügyre vennünk, a részleteket illetően. Eszerint az uradalomban 157 egész lakott telek volt, ám ebből csak 80 után fizettek adót, a többi 77 telken szabadok vagy frissen érkezett, tehát még kedvezményeket élvező jövevények éltek. (Még ez sem ad világos képet a tényleges népességről, hiszen a fél- és negyedtelkesek, föld nélküli zsellérek töredékadója nem nyújt alapot demográfiai következtetésre). Ferdinánd király előző évi fehérvári koronázása alkalmából 182 forint rendkívüli adó került kivetésre. A földesúri kilenced 134 köből gabonát tett ki, amit az úr allodiális földjén robotban termelt további 126 köből gabona egészített ki, s ehhez jött még 18 hordó bor, továbbá 141 baromfi-féle is. Egyéb járulékként a földesúri kocsmáltatás 19 forintot, a malmok használata további 100 köből gabonavámot hozott a jobbágyoktól.²⁶⁸

Igen tanulságos az ebből származó földesúri jövedelmek alakulása. A Kanizsaiak csókakői uradalmának teljesítménye — beszámítva a kiadásokat is — 1525-ben 175 arany forint tiszta hasznót, viszont 1526-ban 194 forint veszteséget, 1527-ben 255 forint veszteséget, 1528-ban 45 forint veszteséget eredményezett.²⁶⁹

Hogy mindez mit jelent? Figyelembe véve az 1525-ös utolsó „békeév” optimálisnak tekinthető hasznát, majd az 1526–27-ben tetőző, s 1528-ban lassan enyhülő „veszteség-özönt”, felvethetjük, hogy mindez nem független a Mohács utáni idők bajaitól. Ami a befolyt vagy be nem folyt forintok értékét illeti, következzen néhány orientáló adat. A 16. század elején a törvény a legminimálisabb koronaadók alóli mentességet a 3 Ft-os jobbágy-paraszti magánvagyonnál húzta meg, ami gyakorlatilag a legelső, zselléri lét határát jelezte. A jobbágy-ság kivételesen vagyonos legfelső rétegére is vannak adataink, többek közt egy 1510-ben, Pilisen kelt paraszti végrendelet. Az elhunyt — sajnos nem részletezett — vagyonát fiára hagyta ménesével együtt, emellett azonban elég gazdag volt ahhoz, hogy további 17 lovat, 12 ökröt, 25 tehenet és 4 borjút elajándékozzon. Továbbá 80 Ft 50 denár értékben adóssai is voltak, többek között tulajdon földesura s felesége, 15 Ft 60 denár erejéig. Ilyen

gazdagság természetesen a kor parasztságának legszűkebb, „vállalkozóinak” is nevezhető rétegére lehetett csak jellemző.²⁷⁰ Kulcsár Péter számításai szerint a 16. század elején egy átlagos, egész telken gazdálkodó család évi többféle adója (1–4 Ft-nyi census, 1–2 Ft-nyi rendkívüli taksa, halászhely, rét, erdő használata, a terményjáradék és egyéb kötelezettségek megváltása utáni, rendszerint ugyancsak 1–4 Ft-nyi összeg, egyházi tized stb.) elérhette a 12–15 Ft-ot. Ha ehhez hozzá vesszük az akkori optimális létminimum 12 Ft-ra becsülhető összegét, úgy tűnik, egy-egy átlagos parasztcsalád — ha minden adókötelezettségének eleget tett, s úgy-ahogy megélt — évente kb. 24–27 Ft jövedelmet tudott előteremteni.²⁷¹ Az összehasonlítás kedvéért: ekkoriban a királyi had egy lovasának havi zsoldja 3 Ft (évi 36 Ft), egy gyalogosé 2 Ft (évi 24 Ft) volt.²⁷² II. Lajos 1525. évi számadáskönyve szerint kb. ugyanennyit (24 Ft) keresett a királyi istálló egy-egy magyar lovásza is, míg a német lovászok már 31–32 Ft-ot.²⁷³ Ekkoriban a nándorfehérvári várnagy évi fizetése 500 Ft értékű só,²⁷⁴ Frangepán György kalocsai érsek évi jövedelme 25 ezer Ft. A csúcsot Bakócz Tamás esztergomi érsek 85 ezer Ft-os jövedelme jelentette.²⁷⁵

1 Ft-ért ekkor kb. 2 mázsa búzát vagy mondjuk 20 kis gyertyát lehetett kapni.²⁷⁶ Ugyanebből egy személy 1508-ban 20 napig fedezhette Budán az akkoriban szokásos napi kétszeri főétkezést (villásreggeli és estebéd), de csak bor nélkül.²⁷⁷ A királyi konyha ellátására 1525-ben egyébként napi 100 Ft-ot fordítottak.²⁷⁸

Mindebből kiderül, hogy a csókakői váruradalom nem kis értéket képviselt, még a hanyatlás idején is. Az elkövetkező bajós idők, először a Mohács utáni — még csak kisebb — belharcok (1526–1544), majd a török hódoltság korának nagy léptékű pusztításai (1544–1687) egy, még a 16. századi hanyatlás időszakában is virágzónak mondható kis „birodalmat” töröltek el a föld színéről.

Csókakő, a török végvár

A török uralom első szakasza (1544–1593)

Nagy Szulejmán szultán 1543 tavaszán — mint csaknem minden esztendőben — újra meghirdette hadjáratát, ezúttal megint a magyar földek ellen, immár hatodszor. A cél — a két évvel korábban, család hitszegéssel megszerzett — Buda köré, egy immár kendőzetlenül török birodalmi tartomány (vagyis pasa vezetése alatt álló „vilajet”) kiépítése volt, a Duna-menti nagy hadiút biztosítása mellett. Ennek elengedhetetlen feltétele — miként azt a török hadvezetés is világosan látta — a Buda–Székesfehérvár–Esztergom várháromszög birtoklása, valamint a körülöttük csoportosuló kisebb várak hálózatának megszerzése volt. A hadiesemények ennek megfelelően alakultak.²⁷⁹

A Dél-Dunántúl (Somogy, Tolna, Baranya m.) keleti sávjának lerohanása után a török seregek július 23-án érkeztek Budára. Nyugat felé fordulva hamarosan Esztergom következett (augusztus 10.), majd Tata (augusztus 17.). Miután a hódítók augusztus 29-én már Székesfehérvár ostromához láttak hozzá, egyes történészek felvetették, hogy Csókakő bevételére is ekkortájt, a Vértes-vidéki többi kisebb erődítésével együtt, 1543. augusztus 18–28. között kerülhetett sor. Feltételezésük szerint fegyveres ellenállásra a Bakicsok emberei-

nek aligha volt esélye. A korszerűtlen, leromlott állapotú kicsiny vár ugyan hogy is állhatott volna ellen a ruméliai (vagyis az európai török tartományok) és a budai beglerbég csapataival kiegészült oszmán erőket személyesen vezető szultánnak? A török had mérete és tűzérési ereje ismeretében sokáig úgy tűnt, hogy a foratókönyv nem is lehetett más, mint Esztergom és Tata esetében: a fegyveres ellenállás nélküli feladás, a szabad elvonulás feltétele mellett.²⁸⁰

Ezzel szemben más kutatók — Kjátib Mehmed Záim török udvari krónikás *Dzsámi-etteváríkh* című munkája nyomán — Ahmed bégnek, a székesfehérvári szandzsák első fejének (és királyi temetkezéseink egyik nagy kirablójának) tulajdonítják a foglalást, melyre csak a királyi koronázó város lerohanását követően, 1544-ben került sor. Szintén e véleményt erősíti az a már megismert adat, mely szerint még 1544-ben is a Bakicsok várnagya, Borochovit János kezén volt Csókakő.²⁸¹ A régészeti adatok alapján hozzátehetjük, a Bakicsok által sietve korszerűsített erősség alighanem váratlanul „kemény diónak” bizonyulhatott az oszmán hódítók számára. Természetesen nem arról van szó, hogy Csókakő bármikor is képes lett volna tartósan dacolni a nagy Szulejmánnal! A vár korszerűsített védelme azonban túl sok vért, de még inkább túl sok időt követelt volna az ostromlótól, melyet stratégiai bűn lett volna elpazarolni a valódi zsákmányt jelentő Székesfehérvár megkaparintása előtt. Augusztus 19–20. táján megkerülték tehát Csókakőt, s tovább nyomultak a koronázó város hódoltatására (Mór irányából augusztus 20-án érték Fehérvár alá).²⁸² Így történhetett, hogy 1544 áprilisára–májusára már csak egyetlen, parányi „magyar sziget” létezett a Dunántúl e térségében: a mi várunk. Sorsát ekkor azonban már Csókakő sem kerülhette el, s rövid megszakításokkal közel százötven éves török uralom alá került.

A török hódítók ugyan hamar felismerték a csókakői vár stratégiai jelentőségét,²⁸³ de — ismert hátrányai miatt — várunk a Bakics-kori korszerűsítés ellenére sem nyerhette már vissza középkori katonai súlyát. A hatalmas hadseregekkel és nehéztűzéréssel vívott 16–17. századi hadjáratokban eredményesen már nem védhető, kis befogadóképességű hegyi erősség a Győr és Komárom irányából érkező főút figyelésére, az esetleges ellenséges csapatmozgások zavarására, a napi végvári csetepatékban való aktív részvételre, s a környékbeli falvak ellenőrzésére volt alkalmas. Ahogyan a Bakics időkben a Ferdinánd-párti Győrnek, úgy most az oszmán Isztolni Belgrádnak (Székesfehérvár) lett igen fontos előretolt bástyája, elővéra Csókakő. A későbbi hadiesemények mind azt bizonyítják, hogy várunk többé már nem volt önálló katonai tényező. Mindenkor hovatartozása kizárólag attól függött, hogy Székesfehérvár éppen török vagy magyar kézen volt-e: annak ostromai, oda- és visszafoglalásai alkalmával rendre gazdát cserélt, többnyire a komolyabb fegyveres ellenállás minden jele nélkül.

Ennek megfelelően alakult Csókakő török helyőrségi létszáma és összetétele is, melyet — ez jelzés értékű — esetenként Fehérvár hadiállományához is számítottak. Első ismert adatunk szerint 1545–46-ban 32–34 müsztafíz, 1551–52-ben Musztafa, majd Hüszejn Janina dizdár (várparancsnok) alatt 3 bölük-ben (tized) mindössze 38 müsztafíz, 1556–1559 között Iliász dizdár alatt 3 bölükben 32–33 müsztafíz szolgált a várban. 1556–1559 között Iljász Musztafa (talán az 1551-ben megismert kapitánnyal azonos?), illetőleg Iljász Naszuh parancsnoksága alatt e helyzet nem változott (34 müsztafíz).²⁸⁴ Bár a müsztafizok a jani-

csárokhhoz hasonlóan igen magas színvonalon kiképzett s jól felfegyverzett, elit várvédő katonák voltak, nem hagyható figyelmen kívül, hogy Csókakőn ekkor számottevő tüzérségnek nyoma sincs, ehhez hiányoztak a hivatásos kezelők, a topcsi-k. Nem lehetett várunk komolyabb portyák, ellenséges területre mélyebben hatoló határvidéki csatározások bázisa sem, az ehhez szükséges ulufedzsi szúvárikat (elit lovasság) nélkülözve. A megváltozott katonai súlypontok érzékeltetéséhez fontos adat, hogy jónéhány környékbeli, frissen alapított török erősség létszáma is messze meghaladta Csókakőét. A váli középkori templom köré kiépített párkány (palánkvár) őrsége 1552–53-ben már 50 fő volt, s a század későbbi évtizedeiben 100 fő fölé emelkedett. A katonai létszám az ugyancsak föld-fa szerkezetű védművekkel megépült Adonyban 100–130, Érden 36–75, Ercsiben 80 körül, de még Szabadbattyánban is 50–60 fő között mozgott, jóval változatosabb — tüzérséggel és lovassággal is rendelkező — összetételben.²⁸⁵

A magyarországi török zsoldosok átfogó kritikai kiadása keretében, a névanyag elemzésekor Hegyi Klára rámutat, hogy Csókakő török helyőrségében is megfigyelhetők a balkáni származású elemek. Érdekes bepillantást nyerhetünk a hétköznapiakba is az 1558–59-es adatokból: 4 katona — megunván a „végek dicsőségét” — megszökött, egy harcost pedig „lázadás” miatt elbocsátottak. Természetesen Csókakő őrsége is részt vett azért komolyabb hadmozdulatokban. Így 1556 júliusában Gall Ádám győri főkapitány azt jelentette I. Ferdinándnak, hogy a fehérvári Veli bég parancsnoksága alatt Csókakőről (továbbá Budáról, Esztergomból, Válról, Veszprémből és Simontornyáról) 1500 lovat és 600 gyalogost összpontosítottak ellene. A török akció télbe nyúló halogatása, majd elmaradása után derült csak ki a kémek jelentése nyomán, hogy a cél a romokban heverő zirci apátság váratlan megszállása és palánkvárrá alakítása lett volna.²⁸⁷

Csókakő lényegében mint uradalmi központ is megszűnt, mégpedig éppen stratégiai helyzetéből adódóan. Miután nem csak a vár, hanem a hozzá tartozó falvak éppúgy a Kelet-Dunántúl meghatározó hadiútja mellett feküdtek, ráadásul a végvidéken — vagyis a legfontosabb hadmozgások vonalában — sorsuk már a hódoltságkor első évtizedeiben megpecsételődött. Farkas Gábor adatai szerint a környékbeli falvak közül az elsők a török hadak 1543–1544. évi felvonulásainak estek áldozatul (Vajal, Dobos, Árki, Tőrös, Tímár, Mór, Csákvár).²⁸⁸ Gyanítható azonban, hogy mindez csak a jéghegy csúcsa, a helyzet ennél jóval lesújtóbb lehetett.

A pusztulás valódi mértékének tisztázásában sokat segíthetne az időközben megszervezett székesfehérvári török *szandzsák* (a vilajeten belüli résztartomány, közigazgatási és adóköri terület, élén béggel) Halil bég által készített 1544–45. évi első *deftere* (adóösszeíró település- és népességjegyzéke). Ez sajnos nem maradt fenn, csupán említése ismert.²⁸⁹ Nem rendelkezünk kellő adatokkal a túldalról sem, bár ennek oka mégis sokatmondó: az 1548. évi dekrétum 19. cikkelye, mely a királyi Magyarország megyéit felsorolja, nem említi Fejér megyét, miután az megszűnt létezni, és tisztikara is feloszlott.²⁹⁰ Kettősen — tehát esetleg magyar részről is — adóztatható falvai olyannyira nincsenek, hogy még egy másik megyéhez való átsorolásuk sem aktuális ekkor.

A következő, 1563–65. évi török defter viszont már szolgál adatokkal, visszamenőleg is számos körülményre fényt derítve. Mindenekelőtt kiderül belőle, hogy a hódító törökök

tisztában voltak a csókakői uradalom hajdani jelentőségével, így Vass Előd kutatásai szerint a várat *náhije* (a szandzsák kisebb, kerületi egysége) székhellyé jelölték ki, olyan központok körébe rendelve, mint például Veszprém, Palota, Pápa, Vázsony, Sümeg. A dolognak csupán egy szépséghibája volt: az egykor virágzó térségben — magát a Váralját is beleértve — szinte egyetlen Csókakőhöz kapcsolható település sem akadt már 1563–65 táján! A várhoz sorolt falvak száma mindössze négy, 43 adózó háztartással (Sokoró–Kajár: 11 család, Dinnyés Méd: 8, Csetény: 18, Csákvár: 6). Világosan látszik, hogy a megelőző években a középkori uradalom megsemmisült, e falvak — a kissé kieső Csákvár kivételével — földrajzilag távol feküdtek, és Dinnyésmédtől eltekintve nem is vezethetők vissza a középkori váruadalom birtokhálózatára.²⁹¹ Lakatlan pusztasággá vált tehát a Móri-völgy, a váruadalom eredeti falvaival együtt. Az adólajstrom névjegyzéke akaratlanul is arról árulkodik — mégpedig az itteni középkori falvak teljes hiánya nyomán —, hogy még a túlélő családok is elmenekültek, s nem maradt senki, aki az adóösszeírókkal legalább az uradalom valódi falvainak nevét és fölperzselt helyét közölhette volna. Vagyis a törökök részéről inkább csak a visszánépesülésben bízó, elvi és távlati tervnek tekinthetjük Csókakő náhije központ-rangra emelését, melyről 1582-re mondtak le végleg.²⁹² Miután pedig 1544 és 1565 között komolyabb hadmozdulatokra a környéken nincs adat, gyanítható, hogy e szomorú helyzet Szulejmán szultán, majd Ahmed bég 1543–44. évi „személyes látogatásaival” függhet össze. Némi rosszmájúsággal azt is megjegyezhetjük, hogy ezek után talán nem is csoda, hogy a magyar oldalon Ferdinánd király csak ekkoriban (1558–ban) biztosította Nádasdy Tamást és Kanizsai Orsolyát birtoklási igényük jogosságáról.²⁹³

Ebben a helyzetben került sor gróf Niclas Salm generális, győri főparancsnok 1566. évi nevezetes hadjáratára. A támadás voltaképpen Thúry György palotai kapitány fölmentésére indult 1566 júniusában, akit maga Arslán budai pasa szorongatott, immár csaknem két hetes kemény ostrommal. Salm június második felében ért oda, sikerrel verve szét a török hadat. Arslán pasa kudarcáért még ugyanezen év augusztusában az életével fizetett a szultán nagyharsányi táborában. Nem is teljesen ok nélkül, hiszen az energikus Salm tábornok előrenyomulása során nem csak Palotát mentette fel, hanem Veszprémet, Tatát és Zsámbékot is visszavette, és ami a számunkra még fontosabb, sorra kiűzte a törököket a Vértes kisebb váraiból: Gesztesből, Vitányból és Csókakőről. Az oszmán védők — s ez alól a mi várunk sem kivétel — már a felszabadító királyi csapatok hírére elmenekültek, ellenállás nélkül hagyva hátra erősségeiket. Csókakő védői Istvánffy és Orteliusz szerint bizonyosan így tettek, s a Vértes rengetegén át egészen Esztergomig, majd Budáig futottak.²⁹⁴ (Csókakő megszokott 33 műsztafhiból álló őrsége egyébként az 1565. július 27. és 1566. január 20. közötti időszakra kapta meg zsoldját).²⁹⁵ A diadal után Komáromba vonuló Salm magyar helyőrséget hagyott hátra Csókakőn. Nos, a későbbi eseményekből ítélve az ő katonái sem vitézkedtek hősiesebben, mint török „kartársaik”. Amikor szeptemberben Salm tábornok Székesfehérvár ellen vonult (a menekülő Mahmud béget üldözve, majd elfogva), várunkat ismét török kézen találta.²⁹⁶

Érdekes adalék kapcsolódik még Salm második csókakői megjelenéséhez. Istvánffy Miklós híres történeti művében leírja, hogy a generális a vár megfigyelésére egy közeli (általa „csókainak” vélt) kerek dombot választott, rajta Szent Vitalis romos templomával.

Körülötte az egykori faluból már semmi sem látszott. Szaszinek Mór jeles 19. századi régész kutató még be tudta azonosítani helyét, az újkori Sőréd külterületének északkeleti részén. Közlése szerint a templom téglából épült, néhány darabját még Rómer Flórisnak is megmutatta. Körülötte a cinterem (temetőkert) sírjai is jelentkeztek, s ugyaninnen őrzött egy Mátyás aranyat a csókakői plébános. A helymeghatározás nem tűnik Csókakőre vonatkozathatónak, elsősorban a középkori Sőréd (esetleg Orond) maradványaival azonosítható.²⁹⁷ A lényeg: Csókakő környéke még mindig néptelen volt.

Viszont túlzás nélkül állítható, hogy Salm generális 1566-os, két hullámban végrehajtott hadjáratának lezárulásával gyökeresen új, jobb idők jöttek. Az 1567 és 1593 között áldásként beköszöntő fegyvernyugvás békeévei — még a szigorú török uralom nyomorúsága, s a természetesen továbbra sem csituló „illegális” végvári villongások közepette is — éreztették hatásukat.

A nyugalmasabb idők jeleit vizsgáljuk először várunkon. Az 1566-ban visszatért törökök száma és összetétele az 1569-es zsoldjegyzék tanúsága szerint lényegében nem változott. Olyannyira nem, hogy még mindig Iljász aga a parancsnok, immár 17 éve, mint ahogy a legénysége is a szokásos 32–34 müstahfiz, ami még legalább két évtizeden át (de 1572–1581 között bizonyosan) így is maradt.²⁹⁸ Meg kell, hogy állapítsuk: kitűnően működött a korabeli magyar kémszolgálat is. Ogronffy István cseszneki várnagy 1577 júliusi jelentéséből kiderül, hogy „*Csókakőben vagyon dizdár aga (várkapitány) és az fejérvári bég vajdája lakék benne. Izaralyák (müstahfizok) és egy harámbasa*”.²⁹⁹ Pontos létszámot ezúttal ugyan nem közöl (Fehérvár és Battyán esetében igen), de rámutat egy nagyon fontos körülményre. A „harámokról”, vagyis a haramiákról van szó, a török végvárak egyik jellegzetes irreguláris eleméről. E szolgálatukért jobbra csak földben részesülő vagy szabadrablásból élő „parasztkatonák” zsold hiányában nem mindig jelentek meg a jegyzékekben, jóllehet létszámuk növelte a várak erejét.³⁰⁰ Basijuk csókakői jelenléte arra utal, hogy várunk török katonasága (nyilván mozgósítás idején) annál több lehetett, mint amit török forrásaink tükröznek. Mindezzel együtt, a hadikrónikák és levelek hallgatásából ítélve, hosszú évek teltek el anélkül, hogy e csókakői erőket bármely ostrom vagy hadjárat különösebben igénybe vette volna.

A székesfehérvári szandzsák *hász* (kincstári ill. szultáni birtok) és *tímár* (zsoldos birtok) javadalmainak 1570. évi összeírása egyértelműen ezt jelzi. Megjelentek az „első fecskék”: a régi csókakői uradalom vagy egyáltalán a tágabb móri térség középkori eredetű falvainak egy része apránként visszánépesült. Adózó faluként jelent meg Almás, Keresztes, Csákberény, Bodajk, Csákvár, Curgó, Csernye, Igar, Isztimér, Moha, Veleg, Pátka, Zámor. Népeességük azonban már csak részben állhatott a régi, visszatérő családokból. Vegyes települtségre vall, hogy néhány lakatlanul maradt környékbeli falu — pusztá névként — még fennmaradt a visszatérők emlékezetében (pl. Borbála, Csala puszták), viszont Moha és Zámoly határához csatolva akadtak bizony olyan pusztahelyek is, melyek régi nevét az ottlakók már nem ismerték, így azokra a maguk élő falunevét ragasztották.³⁰¹

E fejlődés további üteméhez a székesfehérvári náhije III. Murád szultán idején (1574–1595), ezen belül valószínűleg 1582-ben készült adóösszeírása nyújt támpontokat. A csókakői váruradalom hajdani birtokait és Csókakőhöz közeli, egyéb helyeket is figyelve, a következők állapíthatók meg a vidék lassú újjáéledésének mértékéről, jellegéről. Almás, Csákvár, Curgó, Dinnyésméd, Zámor, Sőréd és Forna, Igar, Szár mind élő falvak. Néptelen pusztá

viszont Vajal, Veleg, Pátka, Árki, Tímár, Bodajk, Csákberény, Csernye, Millár.³⁰² Utóbbiak közül némelyik már megjelent 1570-ben is. Kérdés, hogy miért alakult így a sorsuk? Miután számottevő hadi eseményről e korszakban nem tudunk a környéken, spontán pusztasodásuk is feltételezhető. Vagyis az évek során egy-egy jobb adottságú, védettebb községbe költöztek át a családok, az adott helyzetben életképtelennek bizonyult falvakból. Persze az adóösszeírókkal szembeni „gazdasági védekezés”, helyszínelésük napjaiban való elrejtőzés sem zárható ki, mely a korszak nem példa nélküli jelensége.

A III. Murád-kori adóösszeírásban végre feltűnik a minket leginkább érdeklő Váralja is, törökkori nevén „Csóka város”.³⁰³ Az elnevezés sokat elárul a középkorban virágzó település hajdani jelentőségéről, török szemmel nézve csaknem városias rangjáról. E kiemelt jelzővel a térség települései közül ekkoriban csak Székesfehérvár, továbbá a több falurészből (negyedből) álló, vámszedő joggal s folyami átkelővel, valamint török erősséggel rendelkező Battyán (Csíkvár) rendelkezett.³⁰⁴ „Csóka városra” (vagyis Csókakőre) visszatérve, annak tényleges állapota igen tragikus: üres, lakatlan, a környező falvak népe művelési bérleti rendszerben, jövedelme mindössze 1000 akcse. Korabeli értékéhez fontos adalék, hogy egy közönséges műsztafiz — mint láttuk, ilyenek szolgáltak ugyanekkor a várban — évi zsoldja átlag 2500–2700 akcse volt. Egy ló ára 6–700 akcse között mozgott, egy kés vagy egy pokróc 5 akcsébe került).³⁰⁵ Érdekesek a jövedelmek mögött meghúzódó művelési, hasznosítási formák: búzatized, gyümölcstized, méhkastized, „bosztánkert” illetve, legeltetési illeték, ingatlanforgalmi illeték. Csókakő borkultúrájának ősi előzményeire különleges adalék, hogy mindehhez musttized is járult, a defter szomorú, szó szerinti megjegyzésével: „*a nevezett város közelében lévő és egykor virágzó, de most pusztuló szőlőkből...*”.

Csókakő eme lehangoló helyzetéből is adódóan történelmi jelentőségű Mór falu feltűnése ugyanekkor. Az 1543–44-ben elnéptelenedett település végre újra lakott, 11 családos, adózó telke van, bevétele 2500 akcse. Gazdasága jellegére utal a búza-, must-, méhkas-, len- és kender-, hagyma- és fokhagymatized, sertésadó.³⁰⁶ Lakói feltehetően a környékről származók illetve visszatérők lehettek, akik — helyismeretük révén — végre már meg tudták nevezni a török adóösszeíróknak az addig névtelen környékbeli lakatlanná lett pusztákat (így tűnik fel újra több középkori faluhely, pl. Tímár, Vajal, Vám stb.). Bizonyos tekintetben ezt vallhatjuk meghatározó történelmi fordulópontnak abban a sok évtizedes folyamatban, melynek végeredményeként az újkorban aztán Mór átvehette Csókakő korábbi vezető szerepét a térségben. Nem véletlen az sem, hogy ekkorra már a török szandzsák adminisztrációja is lemondott Csókakő náhije központtá emeléséről, a környéket ezért kapcsolta közvetlenül Székesfehérvárhoz. Farkas Gábor szintén e korszakra mutatva hívja fel a figyelmet a királyi Magyarország oldaláról: a kettős (magyar és török oldalra való egyforma) adóztatás elkövetkező évszázadában (1560–70-es évektől) Csókakő helyett mindinkább Mór veszi át a Nádasdy-uradalom központjának szerepét,³⁰⁷ ami felett — jól felfogott érdekekben — a török földesúri felek is szemet hunytak.

Valóban, az 1570-es évektől magyar oldalról is fokozott figyelem kísérte Csókakő vidékének újjáéledését. 1573-ban maga Salm generális is pártolta például Moha újabb telepésekkel való benépesítését.

Ugyanekkor nyitott új fejezetet a Nádasdyak csókakői birtoklásának történetében Tamás

fia, Ferenc fellépése. Apja 1562-ben bekövetkezett halálakor mindössze 9 éves kisfiú volt, így csak az 1570-es évektől vehette kézbe személyesen birtokainak irányítását, legyen szó a nyugat-magyarországi uradalmakról, vagy a török kézen lévő területeiről. Csókakői uradalmának fokozatos felértékelődését jelzi 1575. évi tiltakozása a győri káptalan előtt, midőn Csurgót Literátus Kapornoki Ferenc I. Miksától (1564–76) meg akarta szerezni.³⁰⁹ Látva Csókakő környéki falvainak gyarapodását, Nádasdy Ferenc annak felügyeletével hamarosan győri tiszttartóját bízta meg, s néhány évvel később — már mint a királyi kézen lévő Dunántúl egyik legjelentősebb katonai parancsnoka — egyenesen arra utasította a tatai és győri magyar portyavezéreket, hogy rajtaütéseik során kíméljék meg falvait.³¹⁰ Így is történt! Erről nem csak a már idézett török források tanúskodnak, hanem a hadikronikák is. Miközben a csókakői várórség napjai békés semmittevéssel teltek, az 1589-ig tartó időszakban szinte mindennaposak voltak az érdi, adonyi, váli, zsámbéki török palánkok elleni rajtaütések. Szokollu Musztafa budai pasa 1578-ban kelt panaszos levele szerint e várak környékének lakói *„immár sem barmot, sem juhót ugyan nem tarthatnak! Még csak fáért sem mernek kimönni, szőlőkben vagy kertőkben sem mernek kimönni”*.³¹¹

Ferenc egyébként korának nagy formátumú, apjához méltó alakja volt: Vas és Sopron megye főispánja (1562, 1588), dunántúli főkapitány (1598), királyi főlovászmester (1587), az udvari haditanács tagja, aranysarkantyús birodalmi lovag. Ki gondolná, hogy ebben a bécsi császárfiakkal együtt nevelkedő, művelt udvari ifjában egy másik lélek is ott rejtőzött? Amikor csak birtokait, s főként a fényes Habsburg fővárost maga mögött hagyta, s a dunántúli végekre érkezett, mindig egy különös átváltozás történt, s egy „másik” Nádasdy Ferenc jelent meg. A kényes udvaronc helyett a kérlelhetetlen, legyőzhetetlen katona, akit — félelmetes híre, kiismerhetetlen haditaktikája, hadvezéri teljesítményei miatt (melyekkel csak barátja, Pálffy Miklós érdemei vetekedtek) — a rettegő törökök csak „Fekete Bégnék” neveztek. Ferencben mintha Kinizsi Pál éledt volna újjá: azt rebesgették róla, hogy roppant erejével akár két embert is képes egyszerre fölemelni, majd a levegőbe dobni. Legendás győzelmei mellett benne tisztelhetjük a magyar lovasság egyik korszerűsítőjét (puskával ill. karabéllyal való felszerelőjét) is. Nála talán csak felesége, a „rosszhírű” Báthori Erzsébet vált híresebbé az utókor szemében. A „szűz leányok vérében fürdő” csejtei várúrnőként is ismert asszonyt 1610-ben (hat esztendővel nagyhírű és kikezdzhetetlen férjének halála után!) jobbágleányok halálra kínzásának vádjával elfogták, s 1611-ben saját várában való életfogytiglani elzárásra ítélték. Történeiszek egész sorát foglalkoztatja mind a mai napig, hogy a vádak vajon igazak voltak-e, vagy esetleg a Báthori–Nádasdy vagyona éhező hatalmi-politikai ellenfelek által gerjesztett „konceptiós perről” volt szó? A szerencsétlen asszony a vádak súlya alatt összetört, s elborult elmével halt meg, rabságának negyedik esztendejében. A vádlók nem érték el minden céljukat, hiszen Nádasdy Ferenc és Báthori Erzsébet fia, Pál maradéktalanul örökölte a család vagyonát, pozícióját, majd nagyapjához és apjához méltó pályát futott be, bár nem hadvezéri képességeiről volt híres.³¹²

De túlságosan is előreszaladtunk történetünkben. Térjünk vissza a fiatal, még ereje teljében lévő Ferenchez, aki az 1570-es években, főként a dél-dunántúli katonai vállalkozásokban szerzett hírnevével csak ezután fogja megkapni azokat a feladatait, melyekkel beírta nevét a magyar hadtörténetbe, s melyek jórésze éppen Csókakő környékén zajlott le.

Az első felszabadítási kísérletek (1593–1599)

Csókakő várának és uradalmának életében is merőben új helyzetet teremtett az 1593. esztendő politikai fordulata. A több mint 10 éven át a perzsa hadszíntéren lekötött török impérium ismét nyugati ellenfelét, a Habsburg-birodalmat vette célba, s III. Murad szultán (1574–1595) augusztus hónap folyamán hadat üzent I. Rudolfnak (1576–1608), s kitört a 15 éves, avagy „hosszú” háború.

E nagy háborúra való török készülődés és a határmenti harcok megélénkülésének jeleként értékelhető az a fontos újítás, hogy 1591–1597 között, Turszun Hizir aga várkapitány és helyettese, Kurd kethüdá parancsnoksága idején megjelentek a tüzerek is Csókakő őrségében. A 33–34 műsztahfiz mellett immár 3–5 topcsi szolgált folyamatosan: Ferhád, majd Mümin Timur aga és helyettesük, Juszuf Abdullah parancsnokságával.³¹³ A későbbi történések fényében nem véletlenül, hamarosan igen nagy szükségük lett rá. Miután a kitört háború az egyik leglényegesebb céljának a Habsburg katonai vezetés Székesfehérvár, az oszmán pedig Győr megszerzését látta, a nyugalomhoz szokott csókakői vár — egyik pillanatról a másikra a kettő közé szorulván — ismét a határvidéki véres–puskaporos küzdelmek kellős közepében találta magát.

1593 októberében–novemberében a csókakői törököknek még szerencsájük volt. Falaik közé zárkózva csak messziről kellett figyelniük, miként vonul a Móri-völgyön át gróf Ferdinand Hardegg győri főkapitány, Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, Zrínyi György és Thurzó György mintegy 25 ezer fős egyesített hada Székesfehérvár ostromára. Ez ugyan nem sikerült, viszont Pákozd–Zámoly–Magyaralmás háromszögében teljesen szétzúzták a Budáról érkező, hasonló létszámú török felmentő sereget.³¹⁴

Hiába került 1594 őszén a vereségből magukhoz tért törökök kezére Győr, a keresztény erők portyái folytatódtak, sőt fokozódtak. Az oszmán erőket vezető Szinán pasa naponta várta, hogy mikor tűnnek fel újra Nádasdy és Pálffy rettegett seregei Fehérvár alatt, s tudta, hogy ennek megakadályozása során a legkevesébe sem bízhat Csókakő védelmi képességeiben. Egyértelműen jelzi ezt Koháry Péter érsekújvári tisztt 1596 júniusi levele, melyből kiderül, a magyarok ekkoriban „*egy csauszt (hírvivőt) fogtak el, kinél oly leveleket találtak, hogy az basa az török császár parancsolatjával ezt hagyta, hogy mihelyt az keresztény (...) megindul, azonnal (...) az veszprémiek és palotaiak, csókakőiek, hogy (várait) mind pusztán hagyják, felégessék és (Székes)fejérvárba menjenek*”.³¹⁵

Lényegében ez a módszer érvényesült aztán a keresztény erők 1598. évi híres nyári vilámhadjárata során is. Ekkor a báró Adolf Schwarzenberg, Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vezette támadás eredményeként — augusztus alig 8–9 napja alatt — Tihany, Veszprém, Palota, Gesztes, Vitány és Csókakő ismét magyar kézre került. Ebben nagy szerepet játszott az új fegyver, a várkapuk beszakítására rendkívül alkalmas petárda, bár Csókakőn ezt felesleges volt bevetni. Jóllehet a vár az ostromlók szerint kitűnően meg volt erősítve (láttuk a Bakicsok által modernizált vár immár tüzérséggel is rendelkezett), védői mégis elszöktek.³¹⁶ E vér nélkül szerzett, augusztus 5-ei győzelem így is hatalmas elégtétel lehetett Nádasdynak, hiszen végre tulajdon várát, a belülről addig még soha nem látott Csókakőt foglalhatta vissza!

Megtartani az erősséget azonban most sem sikerült (ezt az is bizonyítja, hogy Székesfehérvár 1601. évi ostromakor Csókakőt újra meg kellett venniük). A török visszavétel

konkrét forrással ugyan nem adathozható, de időpontját 1599 őszére valószínűsítik a körülmények. Ugyanis Schwarzenberg, Pálffy és Nádasdy még 1599 májusában is urai voltak a Móri-völgynek. Ekkoriban nem csak Budáig és Zsámbéig vezették portyáikat, hanem egy váratlan rohammal (alig ötezer ember élén) csaknem be tudták venni Székesfehérvárt is. A külvárosok már a kezükön voltak, csupán a Castrum (a mai történelmi belváros) erődfalai állították meg őket. Imbrahim nagyvezír központi birodalmi seregének szeptember közepi érkezése és visszafoglaló hadműveletei tudták csak visszaállítani a Kelet-Dunántúl török erőfölényét.³¹⁷ E változást Csókakőn megint csak egy török zsoldlista jelzi: 1600 júniusától ismét 38 török műsztahfiz kapott zsoldot, mint a vár helyőrsége.³¹⁸

A magyar „intermezzo” Csókakőn (1601–1602)

1601 áprilisában hatalmas vállalkozásra szánta el magát a bécsi hadvezetés. Philip Emanuel Mercoeur lotharingiai herceg parancsnokságával, egy — egyes francia adatok alapján mintegy 18 ezer főre, más források által 28 ezresre becsült — keresztény sereg, 19 ágyúval és soraiban a török elleni harcokban edzett zsoldostisztek és magyar végvári parancsnokok színe-javával, indult Székesfehérvár megvételeire. (Ugyanekkor Ferdinánd főherceg parancsnoksága alatt egy másik, 15 ezres sereg Kanizsa ellen vonult). Mercoeur előbb remek hadicsellel — Buda látszólagos megtámadását mímelő elterelő hadművelettel — jelentős oszmán erőket vont el Fehérvárról, majd váratlan, gyors meneteléssel (mely a budai és fehérvári törököket egyaránt meglepte) a koronázó város alatt termett, és szeptember 9-re be is fejezte a körülzárást.³¹⁹ A meginduló ostrom nyomkövetése most nem célunk, csak azokra a momentumokra fordítjuk figyelmünket, melyek Csókakő szempontjából lényegesek.

Hofkirchen ezredes már a fehérvári körülzárás másnapján (szeptember 10-én) parancsot kapott arra, hogy hat zászlóaljnyi emberével és két ágyújával vegye ostrom alá Csókakő várát. Alig két ágyúlövés is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a mindössze 20 főnyi török helyőrség (úgy látszik a 38 műsztahfiz csaknem fele már elszelelt), továbbá a velük együtt a várba szorult 150 török „civil”, főként asszony és gyermek (bizonyára a tágabb környék mohamedán háborús menekültjei) a várat szabad elvonulás fejében feladják. Ez megtörtént, Csókakő törökjei ez alkalommal Simontornyán kaptak menedéket.³²⁰

Szeptember 20-án a keresztény erők egy sikeres rohammal végre Székesfehérvárt is bevették, ezzel a királyi koronázóváros csaknem egy esztendőre visszanyerte szabadságát. A győztesek tartós berendezkedést terveztek, tehát erejükhez és lehetőségeikhez mérten igyekeztek hozzálátni a szükséges erődítési munkálatokhoz, s a meghódított várakba saját helyőrségeiket ültették be. Csókakő e rövid „magyar” időszakának ma ismert egyetlen és sokáig lappangó dokumentuma került elő az 1990-es évek végén a bécsi Kriegsarchiv gyűjteményéből, Pálffy Géza történész érdeméért. Eszerint a csókakői vár magyar őrsége ekkor — talán az itt lelt „csonka” török csapat mintája alapján — szintén 20 főből állt. A két tizedes vezette 20 magyar gyalogost Székesfehérvárról rendelték ki, ezért zsoldjukat is ott vették számba. Viszont megtudjuk, hogy a vár parancsnoka havi 10 rajnai forint zsoldban részesült. Ennek Georg Leschenprand „mustráirnok” általi folyósítási kimutatása — Székesfehérvár török visszavételével, 1602. augusztus 29. után — természetesen lezárult.³²¹

Csókakői avagy sárréti csata?

1601 ősze azonban nem csupán Fehérvár ostroma és várunk visszavétele folytán nevezetes Csókakő történetében, hanem a „csókai vagy csókakői”, avagy „sárréti” csatának nevezett, a maga korában igen széleskörű európai közfigyelmet kiváltó diadal kapcsán is. A fontos eseménynek emléket állító 19. századi történelmi munkák némelyike — óhatatlanul korlátozottabb ismeretanyagra alapozva, az információkat leegyszerűsítve, s a fehér foltokat olykor fantáziával pótolva — e nevezetes diadal kizárólagos helyszínéként Csókakőt nevezték meg, természetesen vetve el magvait a generációról generációra mind terebélyesebb helyi hagyományoknak, melyek kizárólagosan a csókakői vár alatti síkra korlátoznák az ekkori történéseket.

A „csókakői szívnek” ugyan kedvesebb, ámde nem mindig helytálló ismereteket jelentősen árnyalták az elmúlt évtizedekben a modern hadtörténeti kutatások. Az eredmények részletes ismertetése—elemzése, s a felmerülő ellentmondások tételes ütköztetése túllépi e munka kereteit.³²² Így a hajdani valósághoz valamivel közelebb álló kép vázolásakor csak a leglényegesebbek felvillantására szorítkozhatunk. Kiindulásként elengedhetetlen jelezniük, hogy ezen új (az utóbbi 25–30 évben született) eredmények a legkülönbözőbb forrásokban rejtőző adatmorzsák fáradtságos felgyűjtése, rendszerezése és értelmezése nyomán kristályosodtak ki, s ebben az elsődleges, irányadó szerepet a csatában tevéleges katonaként részt vett szemtanúk vallomásai játsszák. Így a gróf Hermann Russwurm generális segédtsíjtjének tulajdonítható nürnbergi hadijelentés (1601), Székesfehérvár rövid életű magyar alvárnagyának, Wathay Ferencnek híres „énekes könyve”, s a keresztény erők főparancsnokának, Habsburg Mátyás főhercegnek a hadinaplója. Csupán az 1970-es évektől váltak a hazai kutatás számára is fontos forrássá azok a francia feljegyzések, melyek a Fehérvárat elfoglaló, Mátyás főherceg feltűnésével a hadfőparancsnok helyettesévé visszalépő Mercoeur herceg tisztikarához köthetők. E körbe vonhatjuk még a kortárs, és igen pontos értesülésekkel rendelkező török (Haszan bejzáde, Abdul-Kadir, Pecsevi, Kjátib Cselebi) és európai (Istvánffy Miklós, Ortelius) történetírókat, s csupán a legvégső esetben ajánlatos kézbe venni Lindenberger bécsi ügyvéd 1602-ben kiadott, latin nyelvű dicsőítő verses eposzát a történetekről.

Az e forrásokra alapozott új vizsgálatok eredményeként ma már mind világosabban látszik, hogy voltaképpen egy 16 napon át (október 9–25. között) vívott, a Móri-völgy déli szakaszának csaknem 20–25 km-t felölelő területén végighullámzó ütközet-folyamról kell beszélnünk. Ebben ugyan lényeges szerepet kapott a várunk alatti sík is, de a döntő fordulatok tényleges helyszíneit figyelembe véve jogosabb a nagy diadal „csókai szorosban vívott”, illetőleg a „sárréti csata” elnevezése. Most lássuk a történéseket.

Szeptember 20-ára ugyan felszabadult Székesfehérvár, de a győztesek alig örülhettek sikerüknek. Híre érkezett, hogy Mohamed budai pasa mintegy 30 ezer fős hada északról, Jemicsi Haszán nagyvezér hasonló nagyságú belgrádi serege pedig délről közelít erőltetett iramban a város visszavételére. Ekkor Mercoeur herceg győztes, ámde alig 13 ezer főre apadt német–francia hada (melyet az ostrom veszteségei, s a Fehérvár védelmére hátrahagyott egységek egyaránt csökkentettek) szeptember 25-én Csókakő vára alá vonult, ahol megfelelő „háttérvédelmet”, továbbá kellő mennyiségű tüzelőt és épületfát talált erődített

tábora kiépítéséhez. E csókakői táborba érkezett meg szeptember 27-én Mátyás főherceg (a „prágai” II. Rudolf császár öccse, aki 1608-tól Magyarország, 1611-től Csehország királya, 1612-től pedig német-római császár lett). A Habsburg nagyúr azonnal átvette a főparancsnokságot Mercoeur hercegtől, aki a lovasság irányítását vette át. A főherceggel jelentős magyar erősítés is érkezett: a mi Nádasdy Ferencünk és Batthyány Ferenc országos főkapitány ezer lovas és ezer gyalogost, a Thurzó fivérek (György és Szaniszló), valamint Pogrányi Benedek (aki félelmetes portyázó hírét a Duna-menti hadiút török várainak felégetésével szerezte) pedig kétezer lovas hoztak.

A csókakői tábor azonban október 7-ig állt csak fenn. A keresztény sereg — amint értesült az Adonynál egyesült oszmán hadak közeledéséről — felkerekedett, s Kjátib Cselebi szerint Fehérvártól számítva *„mintegy két mérföldnyire a Csókai szoros néven ismeretes két hegy között lévő nádasok felé volt háttal, maga előtt pedig árkokat ásott”*. Vagyis várunktól legalább 5–6 km-re délebbre vonult, s a Vértest és Bakonyt elválasztó Móri-árok szűkületében új védelmi rendszert épített ki. Mátyás főherceg és vezérkara csak itt remélhette, hogy a háromszoros török erőfölényt kiegyenlítheti, miután a környező erdők és hegyek egyfajta természetes védelmet adtak az ellenséges átkarolással és bekerítéssel szemben. A hosszan elnyúló sarlóívet formázó „frontvonalat” — az ellenséges lovasromak lefékezése érdekében — árokkal-sáncsal, szekértorlaszokkal erősítették meg. E védővonal „balszárnyát” északkeleten egy földerőd zárta le, melyet a Vértes legdélibb nyúlványának tövében építettek meg, Csákkerény és Zámoly között, a sáncokhoz képest kissé „előretolva”. A centrumban — tehát a Móri-árok középtengelyében — egy központi földerőd került kialakításra, az árokrendszerhez képest hasonlóan előretolva. Ennek helyét történelemszűrésünk Sőréd és Magyaralmás közé valószínűsítik. A 200 zsoldossal és négy ágyúval felszerelt erődöcske parancsnoka az ekkor még ifjú Tilly hadnagy lett, a harmincéves háború majdani legendás tábornoka. A védővonal „jobbszárnya” már a Bakony oldalába települt, délnyugati végpontján egy harmadik földerőddel, mely Iszkaszentgyögnél emelkedett. Védői Nádasdy Ferenc és hajdúi lettek.

Az október 9–13. között, minden áldott nap pirkadattól alkonyatig vívott „állóháborút”, az egymásnak feszülő több tízezer ember véres küzdelmét, a hőstetteket és megfutamodásokat, a sűrűn arató halált nem részletezzük. Az első napokban a török lovasság kísérelt meg a Gaja-patak mocsarán átvergődve támadni, rendre kudarcot vallva. Így a janicsár gyalogság és tüzéség következett. Kjátib Cselebi szerint *„a tó fejenél lévő átmenetl végett hidat készítettek s másnap a tábor ellen mentek. A magaslati helyekre ágyúkat vontattak fel. (...) Másnap ismét átvonultak a hídon és a csatatérre mentek.”* Az új módszer jobban bevált. A keresztény védővonal október 11-én a bakonyi oldalon, október 13-án pedig a centrumban csaknem összeomlott. Előbbi esetben szinte már csak a mi híres Fekete Bégünk erődje tartott ki, Mercoeur herceg lovasai mentették csak meg a helyzetet, az arcvonal helyreállt. A centrum két nappal későbbi átszakadásakor a török tüzekek és janicsárok már az oly ismerős Szent Vid templom dombjáiig (Sőréd határa) jutottak, megpillantva Csókakő várát is. Szerencsére Mercoeur herceg lovasai megint ott termettek és győztek.

Ezzel a Csókai-szorosban vívott harc lényegében eldőlt, s a küzdelem új szakasza vette kezdetét, az október 14–25. között vívott „sárréti csata”. Ugyanis az oszmán sereg vissza-

húzódott Fehérvár északi előteréig. Vigyázat: ez még nem volt vereség (bár Haszan bejzáde történetíró így hitte), csupán a török nagyvezér próbálta így fellazítani a keresztény hadrendet, s nyílt csatamezőre terelni az ütközetet, ahol végre „hozzáférhetett” volna ellenfeléhez. Ahogy Kjátib Cselebi írta, a „*ravasz ellenség*”, mely addig „*azon a szűk helyen szorokonkodott*” október 14-én hajnalban végre megmozdult, és első egységei „*a síkságra kijutottak*”. Látszólag tehát minden az oszmán főstratéga, Jemiszi Haszán forgatókönyve szerint indult. A folytatás azonban megdöbbentő fordulatot hozott. A Fehérvár északi előtere és a Sárret mocsarának peremén (nagyjából Iszkaszentgyörgytől a Boglyas-hegyig ívelő) félkörben felállt hatvanezres „kivégzőosztag” ugyanis hiába várta áldozatát! Az első 12–13 km-en zavartalanul vonuló keresztény sereg a Móri-völgy kijáratánál (nagyjából Sárkereszttest és Mohát elhagyva) „hirtelen” — ez a kor seregmozgási sebességével mérendő — nyugatnak fordult, s átkelt a Gaja-patakon. A törökök meglepetését csak tovább fokozta, hogy ugyanilyen hirtelen tört ki a Bakony erdőiből a keresztény had eddig láthatatlan iszkaszentgyörgyi szárnya is, lerohanva a Palotai-szorost elzáró, gyanútlan török balszárnyat. Most már a nagyvezír számára is világossá vált, hogy ismét „gazda nélkül csinált számítást”. Hiszen Mátyás főhercegnek esze ágában sem volt nyílt ütközetet vállalni, hanem ugyanolyan védelembe kívánt vonulni, mint a Csókai-szorosnál: csak most északról a Bakony erdős vonulataira, délen pedig a Sárvíz hadsereg számára járhatatlan lápjára bízva magát. Mondanunk sem kell, hogy a palotai úti meglepett török balszárny legázolásában ismét a Fekete Bég jeleskedett, ahogy Wathay megörökítette: „*Nádasdy hada előljáró vala. Szentgyörgy föliben a hegyre kiállta*”. Az eredmény önmagáért beszél: e rohammal a győztes keresztény had a szoros megszerzésén túl 18 ágyút és 13 hadijelvényt zsákmányolt, a palotai út őszi sarában pedig 1200 török halott hevert.

Most szabadult csak el igazán a pokol! A hatalmas balfogás nyomán az áhított zsákmány kezdett kicsúszni a török had kezéből, s a fényes vezérek előtt egyre tisztábban ködlött föl a szultáni selyemzsínór képe. Valamit tenni kellett. Némi reményt adott, hogy Mátyás főherceg csapatainak csak egy része érte még csak el a Palotai-szorost, a lassúbb gyalogos derékhad, a tüzérség és a málha még úton volt. A török roham azonnal megindult, a vonuló keresztény sereg mégsem tört meg, hanem a régi cseh huszitáknak az oszmánok számára ismeretlen, szekeres harcászatát alkalmazta. A szinte fejvesztetten rohamozó török had — különösen a tatár lovasság — tehetetlen volt, amit tovább nehezített, hogy Nádasdy Ferenc újra nyeregbe ült, és társaival (a Thurzó fivérekkel, Batthyányval) most a magyar lovasság élén vetette magát a küzdelembe. A cél az volt, hogy igyekezzenek minél nagyobb mértékben magukra vonni a Palotai-szoros biztonsága felé araszoló keresztény egységekről a török nyomást. A nyugati nehézhévtészek élén álló Mercoeur herceggel remekül működtek együtt, hallatlan pusztítást okozva a törököknek, olykor a halál torkából is kimentve egymást. Közben, ha csak lépésről-lépésre is, de Mátyás hadoszlopa továbbhaladt. Ahogy Kjátib Cselebi és Ibrahim Pecsevi megörökítette: „*Szekereiket körbeállították, az ágyúikat tüzelésre készen tartották, s lovasságukat és gyalogságukat a szekerek közé vették, s ily módon megindultak. Egész nap haladva hacsak három ágyúlövésnyire mentek előre. Csak lassan haladtak, s egy-egy kődobásnyi helyen megálltak, s körös-körül katonaságunkra ágyúval és puskával lövöldöztek*”. A feljegyzések arra vallanak, hogy irtózatos mészárlás folyt egész nap, mindkét oldalon. Kjátib

Cselebi szerint „másnap ismét az említett módon lassan előrehaladtak és a palotai úton lévő szorosban megállapodtak”. Istvánffy ugyanezt konstatálta: “a császári hadsereg rendben vonult át a morosáron, a Palota és Székesfehérvár között elterülő síkságra”.

Meglehetősen szenttelen sorok, melyek a végeredményét rögzítik csak annak, ahogy a keresztény sereg (minden méterért megküzdve), október 15. estéjén végre beért a szorosba, ahova a törökök már nem követhették őket. Az itt újra rendezett keresztény hadsorokat hiába rohamozta az immár minden tartalékát bevető, teljes törökség, áttörni nem tudtak. Emögött még az eddigieket is túlszárnyaló, végsőkig feszített küzdelem állt: a mindkét oldalon félelmetes tűzerővel dolgozó ágyúk és a véres közelharc nyomán egyaránt sűrűn aratott a halál. Az egymást okoló, gyűlöletbe forduló török vezéreken pedig pánik uralkodott el, a sereg irányítása anarchiába fulladt. Eredményeként az éjszakába fordult harcban a főparancsnoktól önmagát függetlenítő Menkurkusi Mehmed budai pasa és helyettese Mehmed khiája egyaránt odaveszett, híres bégek sorával, s ötezer katonával együtt. A keresztény táborban szintén óriásiak voltak a veszteségek, a sereg tízezer főre olvadt, s a csatatéren maradtak a magyar végvári világ felnövekvő új nemzedékének nagy reménységei, ifjabb Batthyány Kristóf és Osztovics Mátyás. Talán csak Mátyás főherceg őrizte meg testi épségét, rajta kívül még alvezéreinek legtöbbje (így Nádasdy Ferenc, Thurzó György) is komoly sebeket kapott.

Ez volt a 16 napos csata csúcspontja. Október 16–17-én csökkent a török nyomás, a rohamok közt követjárással és a magas rangú halottak kicserélésével is telt az idő. Így mód nyílt a Csókai-szoroséhoz hasonló sáncrendszer kiépítésére (ami tovább csökkentette a török esélyeket), s a halottak temetésére. A magyar hajdúk még arra is sort kerítettek, hogy élelem szerzése végett rajtaüssenek a török táboron. A lanyhulás hátterében azonban más is állt. A magára maradt Jemiscsi Haszán nagyvezír október 21–22-én egy utolsó, kétségbeesett próbát tett Fehérvár visszafoglalására, úgy látszik ez könnyebb dolognak tűnt, mint Mátyás főherceg állásainak lerohanása. Első nap vég nélkül dörögtek az ágyúk, a másnapi roham azonban megint kudarcba fűlt, a török ostromlók véres fejjel takarodtak el a falak alól. A folytatás igen hasonlóan alakult, mint 1552-ben, Egerben. A hideg, őszi klímát nehezen tűrő, s most már éhező és járványtól is sújtott török had a következő napokban széthullott, megtagadva az engedelmességet. Október 25. hajnalán Haszán pasa a legnagyobb csendben megindította seregét hazafelé.

Mindezek alapján fájó szívvel, de meg kell fosztanunk Csókaköt egyik legmegbecsültebb hagyományának kizárólagos birtoklásától, a nevezetes eseményt a Móri-völgy délebbi településeinek közös örökségként határozva meg, mely Csókaköt mellett Fehérvárcsurgót, Sórédet, Magyaralmást, Zámolyt, Sárkesztest és Mohát, valamint Iszkaszentgyörgyöt, s talán Csórt is megilleti. Talán némi „vígaszul” szolgálhat, hogy a véres ütközet-folyam maradéktalanul keresztény diadalt hozott, s Mátyás főherceg mégiscsak csókakői táborából indult a nagy győzelem kivívására.

Végezetül még valakit meg kell említenünk: Brindisi Szent Lőrincet (1559–1619), a tudós kapucinus szerzetest, kora egyik legnagyobb hitszónokát és diplomatáját, kinek nem kis szerepe volt a Katolikus Liga létrejöttében. A „szent tábornoknak” is nevezett olasz szerzetes gyalog járta be Európát, prédikált, s minden erejével küzdött a pogány oszmán

török hatalom ellen.³²³ Így jutott el Magyarországra is, kivéve részét a sárréti csatából, talán Mátyás főherceg Csókakőről érkező seregének tagjaként. Amint Istvánffy írta róla: „A fölfeszített Krisztus keresztjével a kezében emelt hangon harcra buzdította a keresztény csapatokat s mit sem törődött a körülötte röpködő golyókkal”. A palotai útnál tanúsított hősiességéről ugyanígy emlékezett meg (a kapucinust nem nevezve meg) Mercoeur herceg tetteinek francia megörökítője, Montreux is.³²⁴ Minden bizonnyal e diadalnak és Lőrinc ebben játszott kimagasló szerepének is köszönhető, hogy Lőrinc hamarosan rendjének generálisa lett. 1881-ben avatta szentté XIII. Leó pápa, majd 1959-ben XXIII. János pápa egyháztanítóvá emelte. Erényei és dicsősége sok hívet és támogatót szerzett rendjének az osztrák, katolikus német (bajor), cseh területeken, de hazánkban is. Mórón 1695-ben, tehát a török kiűzése utáni újjáépítés szinte első pillanataiban helyet kapott Lőrinc rendjének kultusza, a Lamberg család templomot és rendházat alapított a kapucinusok számára.³²⁵

A sárréti győzelmet azonban hamarosan a tényleges katonai erőnlétből fakadó, ki-
józanító események követték. Haszán nagyvezér szerencsésen elkerülte a selyemzsinórt, s a következő év nyarán visszatért. 1602 augusztus 29-től ismét a török félhold hatalma alá került Székesfehérvár és Csókakő vára.³²⁶ A bécsi katonai vezetésnek pedig tudomásul kellett vennie, hogy a Székesfehérvár–Esztergom–Buda háromszög feltörésére, vagy legalább a gyengítését célzó részfoglalások megtartására nem elegendő az ereje. Még további 85 esztendőnek kellett eltelnie a felszabadulásig.

Ismét török uralom alatt (1602–1687)

A Székesfehérvár–Esztergom–Buda háromszög és Győr megszerzésének sikertelensége, továbbá Bocskai István 1604–1605 folyamán tetőző mozgalmának kihatásai vezettek oda, hogy a 15 éves háború hadi eseményeinek súlypontja a továbbiakban inkább a keleti (Erdély) és északi (Felvidék) országrészekre helyeződött át.

Mindez Csókakő török helyőrségének bizonyára kellő elégedettségére szolgált, hiszen a rájuk nehezedő háborús nyomás jelentősen csökkent. Az 1593–1602 közötti időszakhoz képest — legalábbis a Vértes térségében — tulajdonképpen áldott békeévek következtek. Pedig várunk török őrségének létszáma és összetétele jelentős minőségi és mennyiségi változáson esett át, talán az 1601–1602. évi eseményekből levont tanulságok eredményeként. De lássuk a részleteket. 1608–9-ben Sábán dizdár és Oszmán kiája alatt (3 bölükben) 28 műsztahfiz, továbbá Mohamed aga és Ali kiája tüzér parancsnokok vezetésével (3 bölükben) már 21 topcsi szolgált a várban. Vagyis az összlétszám az előző évszázad gyakorlatához képest csaknem 25%-kal emelkedett (49 fő), és ami még lényegesebb: a tüzérség részaránya a korábbinak a négyszeresére nőtt. Érdekes, hogy a legénységnek már csaknem felét tették ki a balkáni eredetű katonák. 1612–15-ben, 1619-ben, majd 1628–29-ben is igen hasonló a helyzet: 27–29 műsztahfiz és 17–19 topcsi, összesen 46–47 fő szolgált. (Oly mértékű volt már ekkor a „született” oszmán török katonákban a hiány, hogy helyüket egyre több keresztény ráccal pótolták, akik persze idővel iszlám hitre tértek). 1629–30-ban Sábán dizdár és Oszmán kiája alatt ismét 47 fő (28 műsztahfiz, továbbá Mohamed aga és Ferhád kiája alatt 19 topcsi) védte várunkat, ami lényegesen 1631–32-ben sem változott (összesen 47 fő, ebből 28 műsztahfiz és 19 topcsi).³²⁷ E két évtizednyi idő alatt nem is csak az őrség

nagyságának és fegyvernemi összetételének állandósága figyelemreméltó, hanem a vár tisztjeinek csaknem teljes azonossága is! Sábán aga (dizdár) és Oszmán Kurd (kethüdá) 1608-tól egészen 1632-ig töretlen „regnálása” nyomán némi tiszteletlenséggel azt is mondhatjuk, hogy ekkoriban szinte nyugdíjas állással volt egyenlő Csókakő vár tisztjének lenni, mely akár „családon belül is örökölhetővé” válhatott.

Mindkét értelemben rendelkezünk ezt erősítő, további adatokkal. Sábán aga dizdár valóban nem katonai hőstetteiről, hanem embernyúzó jobbágysanyargatásairól híresült el a környéken. A Győr megyei Pázmánd lakói — melynek Sabán részbeni tímár birtokosa volt — elmenekültek kemény keze alól. „*Lehetetlen, hogy ilyen nyomorult falu négy hatalmas török ispáját* (szpáhik birtokosokat — H. G.) *eltarthasson, táplálhasson és szolgálhasson*” — írták panaszos levelükben. Feleslegesen: Ibrahim aga (Sábán veje és az 1640-es években utódja a csókakői várkapitányságban) 1618-ban az adók további emelésével válaszolt csak. Más alkalommal, mikor e jobbágyaikat azon kapták, hogy magyar uraik számára is dolgozni mertek (kettős adózatás!) dühükben úgy elverették őket, hogy többen örökre nyomorékok maradtak. Ibrahim sok tekintetben még apósán is túltett. Midőn Csókakő dizdárjaként 1643-ban kutat vágatott a várban, a munkát oly kegyetlenül hajtotta, hogy egy tápi jobbágy abba bele is halt.³²⁸

Ezeket az „idillikus” béke éveket alig zavarták meg a magyar oldal kisebb portyái. Szinte különleges esetnek tekinthető, midőn 1657-ben Moharem csókakői tihaja (a kethüdá ronított magyar alakja, vagyis a vár alkaptánya) feleségét és két leányát a móri–fehérvári országúton Batthyány Ádám lovasai elfogták. A váltságdíjat — 1000 kocka kő és 25 font selyem — a férj és apa kissé sokallhatta vagy nem tudta előteremteni, így az csak 1659-ben került kifizetésre.³²⁹ Sokkal jellemzőbbek voltak a falvak közti belső, határhasználati perpatvarok, miként az történt Sóréd és Bodajk között 1641-ben. A „háborúba” maguk a török szpáhi földesurak is bekapcsolódtak, s a végvári magyar ellenség helyett egymás falvait sarcolták, s állataikat elhajtották. Végül magának Veli bégnek, a fehérvári szandzsák urának kellett rendet teremtenie, melyhez — a korra jellemzően — a magyar földesurak, a Nádasdyak pecsétes igazolását kellett bekérnie a határokról (ellenkező esetben a bodajki jobbágyok elköltöztek volna, a magyar és török földesúr egyforma kárára).³³⁰

A békeidők konszolidációját jelzi, hogy 1618–19-ben a csókakői váruradalom falvait első ízben vették fel Veszprém, valamint Komárom vármegye összeírt birtokai közé,³³¹ amit 1622-ben a rendes vármegyei közigazgatás részleges és némileg jelképes — hiszen a török megszállás még javában tartott — visszaállítása is követett. (Komárom vármegye esetében például ekkor Bicske székhellyel járási közigazgatást szerveztek az egykori Fejér megye északi területeinek bevonásával, mely Komárom megye dunántúli járásaként került megnevezésre. Első szolgabírójában Berczy Jánost tisztelhetjük).³³²

Mindezt azért is szükséges annyira hangsúlyoznunk, mert a csókakői uradalom lakosságának legbiztosabb oszmán–török forrásaira (a különböző defterekre) a 17. században már nem számíthatunk. Szerencsére a békésebb körülményekre, de még inkább a kettős adózatás gyakorlatára (ez gyaníthatóan kisebb lelkesedéssel töltötte el a kor jobbágyát, mint az utókor kutatóját), mindezt részlegesen pótolni tudják a magyar oldal rovásadó-összeírásai. Ezekből dereng fel, hogy 1618–19 és 1647–48 között lassú és fokozatos újjáéledés jelle-

mezte Csókakői környékét, illetve hajdani váruradalmának falvait. Ne feledjük: e települések a már részleteiben megismert 1593 és 1601–1602 közötti hadiesemények következtében lényegében a földdel váltak egyenlővé, lakóik vagy elpusztultak, vagy pedig védettebb vidékekre menekültek. Mór 1622-től, Forna és Csurgó 1626-tól, Bodajk, Keresztúr, Moha és Csákvár 1635-től, Vám 1647-től, Zámoly és Pátka 1648-tól mutatta először az élet jeleit.³³³ Lakói persze előbb is visszatérhettek, de a romok eltakarítása és az elvadult szántó–gyümölcsösök újraélesztése után gazdaságilag csak ekkorra szedhették magukat annyira össze, hogy adózóképesek legyenek.)

Ennek megfelelő nyugalommal (rész)birtokolta itteni javait a Nádasdy család is, természetesen szintén részt vállalva a halott vidék újra élesztésében, 1604 és 1629 között a korábban már említett Pál személyében. Az 1620-as évektől a váruradalom tisztartója, Iványosi Miklós — természetesen a török fél egyetértésével — fokozatosan továbbnépesítette Mórt, amit 1629-ben (Csurgóval és Bodajkkal együtt, bizonyára elmaradt fizetése fejében) zálogként is megkapott egy időre urától.³³⁴

Az 1630-as évek elejétől Pál fia, Ferenc örökölte meg a Nádasdy vagyont. Ő tekinthető talán a család Tamás utáni legnagyobb alakjának, aki inkább államférfi volt, mint katona. Politikusként viszont az egyik legnagyobb formátumú magyarnak bizonyult a 17. században, egyfajta hídként a költő Zrínyi Miklós és az eljövendő II. Rákóczi Ferenc között. Karrierjének állomásai a családjától szinte elvárt mintát mutatják. Előbb Vas, Zala és Somogy megye főispánja (1633), 1644-től királyi tanácsos, 1646-tól főudvarmester, 1664-ben országbíró lett, végül pályája csúcán — a nádor halálát követően — királyi helytartó. Hatalmas volt e felívelés, de még hatalmasabb a bukás. A nagyívű pályát a Habsburg-háznak a magyar ügyekkel kapcsolatos politikájában való csalódás, és ennek folyományaként az I. Lipót (1657–1705) uralma ellen szerveződő nemzeti mozgalomhoz, a Wesselényi-összeesküvéshez való csatlakozás törte derékba. 1670 szeptemberében a király parancsára pottendorfi várában tartóztatták le, a várat persze a katonák rögvest kirabolták. 1671. április 30-án a bécsi rendkívüli bíróság által tárgyalat hűtlenségi per ítélete halál volt, miként bűntársai — Frangepán Ferenc és Zrínyi Péter grófok — esetében is.³³⁵

Nádasdy Ferenc sorstragédiáját megismerve, nem könnyű visszatérnünk csókakői váruradalmának 17. századi hétköznapjaihoz. Az országos ügyekhez mérten apróságoknak tűnő dolgokból azonban felsejlik Nádasdy Ferenc egy másik, nem kevésbé fontos arca is: a jó és gondos gazdáé. Az apja halála után (1633–1641 között) az Iványosi tisztartónak bérletbe adott falvakat kiváltotta. Igen tevékeny szerepet vállalt a Móri-völgy, ill. a csókakői uradalom egykori egyéb falvainak újranevesítésében, melynek eredményeiről már volt alkalma képet nyernie az Olvasónak. Többek közt 1648-ban Csurgón és Pátkán szorgalmazta a beköltözést, 1649-ben Vas megyei birtokairól telepített jobbágyokat Fornaszentmiklósrá, 1657-ben pedig Szenterszébetre. 1661-ben Csákberény újranevesítésére hatalmazta fel Keresztesi Varga Miklóst. A pusztaságok újjáéledését, majd lassú felvirágzását látva talán nem is csoda, hogy 1662-ben Balaskó Istvánnak bíróság előtt kellett ura nevében tiltakoznia, hogy a csókakői váruradalom 37 faluját ill. pusztáját mások is maguknak igénylik. Most már volt mit irigyelni az ellenfeleknek.³³⁶

Az uradalom 1660–1690 közötti állapotairól páratlan értékű dokumentumok, mégpedig

urbáriumok egész sora maradt ránk, számos körülmény szerencsés vagy szerencsétlen összjátéka eredményeként. Ezek részletes ismertetése és elemzése messze túlhaladja e munka kereteit, annyi azonban feltétlenül megjegyzendő velük kapcsolatban, hogy önálló tudományos témaként rendkívül érdekes problémákat, s ígéretes eredményeket tartogat az avatott történész kutatók számára.

Első összeírásunk 1660-ból maradt fenn. Eszerint ekkor a csókakői uradalomban lakott falu már Bodajk (23 telek), Csurgó (29,5), Zámoly (29), Pátka (34,5), Igar (15) Mór (24,5) és Keresztes (21,5). Lakatlan puszta még Vajal, Árki, Pusztavám, Pusztanána, Gerencsér, Ondód, Dobos, Sárkány, Kis- és Nagyveleg, Tárnok, Söréd, Orond, Csákberény, Gánt, Szent Borbála, Nyék, Ság, Kisfalud.³³⁷

1662-ben — vélhetően a perrel is összefüggésben — újabb összeírás történt. Eszerint a lakott falvak körébe tartozott Szent Erzsébet (11,5 telek), Mór (31), Bodajk (23), Csurgó (34,5), Zámoly (29), Pátka (38,5), Igar (10), Keresztes (22,5). Lakatlan puszta volt továbbra is Vajal, Árki, Vám, Nána, Gerencsér, Szentgyörgyvár, Szentkereszt, Kereki, Ondód, Szent Albert, Dobos, Sárkány, Kis- és Nagyveleg, Tárnok, Tőrös, Tímár, Söréd, Orond, Csákberény, Almás, Gánt, Apostag, Nyék, Kisfalud, Kerekszenttamás, Ikrény.³³⁸

Bárhogyan is sikerült az uradalom ezen összetételének jogosságát bizonyítani Nadasdy Ferencnek, a történeti igazsághoz hozzá kell tennünk, hogy messze más birtokállomány tűnik a szemünkbe, mint amit a török hódítások kora előtt (1440–1528 között) Csókakő tartozékeként már megismertünk. Már a területi szóródásból is nyilvánvaló, hogy számos olyan birtok is bekerült ekkoriban a csókakői váruralom javainak körébe, melyekhez a Nadasdyak más úton jutottak hozzá, de a török–magyar kettős adóztatás, és a távoli Győről való igazgatás következtében ez a koncentráció volt a célszerű. Óhatatlanul merül fel az a gyanú is, hogy a Mohács utáni kettős királyság, majd a zavaros végvári időkben olyan falvakat is beolvasztottak a különös császári kegyben álló Nadasdyak csókakői birtoktömbjébe, melyekkel kapcsolatban akár igaz is lehetett az ellenfelek jogigénye.

Szinte mindegy, hiszen Nadasdy Ferenc hűtlenségi pere és kivégzése után e hatalmas vagyon (még ha nagyrészt most is lakatlan földterületben feküdt) visszaszállt a koronára. (Ennek egy vérszjósó jele már az 1662. évi urbárium kapcsán is feltűnik, 1670. október 23-án Lakoczy Gáspár Győr megyei szolgabíró által hitelesített másolat készült róla.) A javak zárolására azonban már a per megindulásakor, 1670 szeptemberében sor került, amikor Zichy István, a pozsonyi magyar kamara elnöke megbízta Farkas Andrást a lefoglalással. Október 20-án Balaskó István csókakői tisztartó már át is adta azt a kincstárnak. Ez alkalmából 1670–71 folyamán több új összeírási dokumentum is született.³³⁹

Csókakőt először maga Zichy István tervezte megszerezni, majd a Kamara 1672-ben az eladásával próbálkozott. Végül 1678-ban Széchényi György kalocsai érsek kapta zálogba, 15 ezer forint ellenében. Az érsek már ekkortól kezdve meg kívánta vásárolni családjá számára, de Lipót császár többszöri kérését is visszautasította.³⁴⁰

Uradalmunkról 1685-ben egy újabb, s igen nevezetes urbárium készült, Werlein János jóvoltából, s a Kamara megbízásából. Nyilvánvaló, hogy Bécs ekkor már tudatosan és tervszerűen készült a jövőre, a törökök küszöbön álló magyarországi kiűzésére. Ennek jegyében igen nagy hangsúlyt kapott a koronajavak körébe tartozó, s hamarosan „visszatérő” uradal-

mak, de még inkább várható jövedelmeik pontos megismerése. Külön is szót érdemel ezen 1685-ös összeírás adatfelvételi rendszere (mely mintául szolgált az 1690-es évek hasonló dokumentumai számára is). Ez a lehető leghűségesebb tükörképe a hódoltsági területek ket-tős földesuraságából fakadó viszonyainak: többek közt lelkiismeretesen feltüntetni mindazon jobbágyi terheket, melyek a török és magyar földesúrnak, továbbá a szultánnak is jártak.³⁴¹

E források sorát áttekintve igen figyelemreméltó, hogy a mi Csókakönc, vagyis a várhoz tartozó Váralja falu folyamatosan hiányzik e jegyzékekből, miként „romvárosként” tűnt fel már a 16. századi török defterekben is, melynek földjét más falvak művelik, bérben. Ezen nem szükséges csodálkoznunk, hiszen bármely, az erősséget ért támadás, ostrom vagy lesvető portya első és legbiztosabb áldozata mindig e település lehetett, újratelepítése a végvári idők csaknem másfél évszázados korszakában reménytelen volt.

Mindezzel véget ért mindaz, amit a csókakői váruralalom török hódoltsági korszakáról röviden elmondhattunk. Az 1691. esztendő nagy változása, amikor Hochburg báró 60 ezer rajnai forintért Csókakő uradalmát megvásárolta, már egy következő fejezet nyitányát jelenti történetünkben.

A török uralom végnapjai

A csókakői vár meglehetősen békés török világának utolsó pillanatait Evlia Cselebi, a híres török világotudató örökítette meg, amikor az 1664. évi hadjárat alkalmával — talán a messzi Szentgotthárd felé tartva — egy török hadoszloppal elhaladt a vár alatt. „*Székes-fehérvár alá tartozó szubasiság (közigazgatási alközpont — H. G.) és helyettes bíróság: parancsnoka és elég katonája van. Palota és Bakony hegyei között egy magas dombon álló kicsiny, erős építésű váracska, de én nem mentem be. A várban III. Murád khán dzsámija van, amelyről midőn a mohammedi ezán (műezszinek, vagyis papok imára szólító éneke — H. G.) éneklését hallottam a vár felől kérdezősködtem. (...) E vár harcosai ismételten elmentek az ellenség birtokában lévő Tata, Pápa, Szent-Márton és Győr vára alá s ott raboltak, azután pedig, mint sólyom a fészkébe, úgy jöttek ők is vissza. Az ellenség ismételten is kényszerült e szót mondani: kegyelem! Egyetlen kapuja keletre néz, hadi szertára, mindenféle készlete bőven van. Ennél előbbre nekünk nincs várunk, mert annyira a határszélen van, hogy ide minden oldalról az ellenség kakasainak hangja hallatszik*”.³⁴² Bár a forrás egyes tárgyi tévedéseit elhagytuk, néhány még így is maradt benne (a vár például nem a Bakonyban áll, kapuja pedig a nyugati oldalon van). Cselebi mindezekkel együtt is érdekes, érzékletes képet fest az erősségről. Ami pedig a csókakői törökök portyáit illeti — bizonyára néhány helybeli nagyotmondótól hallott róluk — a már idézett zsoldjegyzékek alapján nehezen hihető, hiszen a helyőrség nem nagy távolságokat bejáró lovasokból, hanem gyalogosokból és tüzérekéből állt. E kedélyes, lódító magabiztosságot azonban, már nem is olyan soká, egészen más érzések váltották fel a csókakői végvár török vitézeiben.

Bécs 1683. évi sikertelen ostroma alapjaiban rendítette meg a török birodalom magyarországi hatalmát. Október 7-én a felszabadító keresztény csapatok már Párkány alatt voltak, 21-én pedig Esztergom következett. A csókakői vár alatt haladó fehérvári úton is mind többször tűntek fel a környéket felderítő és nyugtalanító magyar portyázók (köztük egy igen tehetséges lovastiszt, a későbbi kuruc időkben történelmi nevet szerző, bizonyos Bottyán János ezredes egységei) nem ritkán a szandzsák központjáig dűlva a vidéket. A csókakői hely-

őrség lassan már ekkor visszaszorult várába. 1686. szeptember 2-án elesett Buda is, közeledett a vég.³⁴³

1687 májusától lényegében Csókakő sorsa is megpecsételődött. Zichy István győri alkaptány ekkor ugyan még nem kezdett a vár ostromához — nem is nagyon tehetette, hiszen csak huszárai voltak — de blokádját, kiéheztetését azonnal elrendelte. A döntő napok októberben érkeztek el. Ekkor Areyzaga ezredes, Székesfehérvár későbbi várospancsnoka nagyobb, ostromra is alkalmas sereggel vette körül a várat. Október 15-én pedig végre megérkezett a legendás ferences szerzetes–tüzér, Tüzes Gábor is ágyúival és görögtüzet lövellő „csodafegyverével”. Szeptember 28-a óta várta már e hívást Esztergomban. Jelenléte egyszerre volt biztosíték arra, hogy a keresztény erők gyorsan és csekély véráldozat árán legyenek túl az ostromon, másrészt — napjaink szavával élve — Tüzes Gábor személye és hírneve komoly „PR-értéket” is hordozott. Erre utal Gábor papot a budai várparancsnoktól elkérő levelében Zichy: „*Egynihány bumbát hánynának be Csókába így mégis hírt-nevet kaphatnánk Bécsben, úgysis az, füstnek inkább örülnek, mint a valónak*”. Október 17-én elegendő volt Tüzes Gábornak három bombát belőnie a várba, s délután három órakor a védők már ki is tűzték a fehér zászlót.³⁴⁴ A kapu ezután már hamar megnyílt: 68 török katona és családjaik (97 asszony és 39 gyermek) vonultak ki a várból, ennyien próbálták 20 ágyújukkal védeni — az egyébként készletekkel jól felszerelt — erősséget.³⁴⁵ E pillanatokban Csókakő 143 esztendő török uralom alól szabadult fel.

Az igazi fegyvernagyvadás azonban még nem következett el. Csókakő Székesfehérvár elfoglalásáig igen fontos támaszpontjává lett a döntő támadásra készülő keresztény erőknek. 1688 áprilisában a vár alatt gyülekeztek Areyzaga ezredes német egységei (emlékezzünk ezt már Mercoeur herceg és Mátyás főherceg is alkalmas táborozási terepnek tartotta 1601-ben), s innen indultak el április 22-én az utolsó török „sziget”, a szandzsák központ körülvétele. Május 19-én végre felszabadult Székesfehérvár is.³⁴⁶

Azonban alig köszöntött be a béke Fejér megyében, Csókakő máris új, meglepő szerepet tűnt fel, az eljövendő kuruc időket előrevetítve. Szeptember 9-én a fehérvári provizor arról panaszkodott egy levelében, hogy Csókakőn és Palotán kizárólag magyar hajdúk és huszárok állomásoznak, akik az itteni németekkel ellenségesebbek, mint a törökök voltak. „*Csókakő és Palota stratégiai szempontból Fehérvárra akkor lenne veszélyes, ha magyar felkelés törne ki*” — írta a provizor.³⁴⁷ A megnyugtató végkifejletet csak 1690 hozta el, amikor Csókakő megszűnt erődítés lenni, az osztrák hatalom számára gyanússá vált helyőrsége elvonult, és hadifelszerelését elszállították.³⁴⁸

Várunkat 1695-ig még néhány török hadifogoly várbörtönként használták: egyetlen zsoldos katona, Wolf „muskatéros” őrzése mellett. Rendkívül érdekes számadások maradtak fenn ebből a korszakból, bepillantást engedve a börtönévek költségeibe és költségnemeibe. Megtudhatjuk többek között, hogy mennyibe került a cellák új ajtaja és zárja (együtt 105 denár), a rab Mummi török bocskora és nadrágja (együtt 2 forint 35 denár), végül három török szökevény vérdíja, amely az őket visszahozó rác fejedelmek vajdáját illette (14 forint, a járulékos költségekkel együtt).³⁴⁹ Az utolsó török fogoly távoztával Csókakő várkorszaka végleg lezárult, hogy átadja helyét a majd évszázadokig tartó, szomorú enyészetnek.

A csókakői vár régészeti képe a török időkben

Végezetül már csak egy kérdéssel vagyunk még adósak: hogyan is nézhetett ki a vár a török időkben? Előljáróban leszögezhetjük, hogy a tűzfegyverek korában korszerűtlenné vált erősségben a törökök számára nem volt értelme a költséges és munkaerő igényes átfogó modernizálásnak. Nem járunk messze az igazságtól, amikor röviden így jellemezzük az 1543–1687 közötti időszakot: csupán a Bakics-kori alapokon nyugvó, részleges átalakításokról beszélhetünk, a stratégiailag elengedhetetlen pontokon.

A részletek ismerete tekintetében azonban ma még igen „felemás” a helyzet: várunk e korszakáról egyszerre tudunk sokat és keveset. Hogy ez mit jelent? A feltárások még folyamatban vannak, így ma még sokkal kevesebb a régészeti adattömeg, mint — a korábbi korszakokhoz képest ekkorra már ugrásszerűen megnövekedett — írott források mennyisége.

Ezek jellegüket tekintve igen sokfélék lehetnek. Konkrét építkezések emlékét őrző adatokkal rendelkezünk például 1618-ból, amikor a vár erődítési-javítási munkálataihoz Nagy Nyúl község jobbágyait rendelték ki robotra.³⁵⁰ Egy másik fontos adattal más összefüggésben már találkoztunk: 1643-ban tápi jobbágyok dolgoztak egy új csókakői várkút mélyítésén.

Felbecsülhetetlen értékű forrásokat jelentenek a 17. század végétől felbukkanó, de ezt követően 40–50 évenként folyamatosan gyarapodó várleírások. Jóllehet ezek már a vár használaton kívül kerülése utáni viszonyokat rögzítették, de nekünk mégis becsesek. Hiszen az 1687. évi visszafoglalás nem járt különösebb rombolással, 1690-től pedig katonailag már nem volt szükség a várra, hát nem is költöttek rá. Vagyis a szemtanúk — a természetes romosodástól eltekintve — még 50–100 évvel később is jobbára azokat az állapotokat tapasztalták és rögzítették, melyeket a távozó törökök maguk után hagytak.

Mielőtt ezek tanulmányozásába fognánk, lapozzuk fel ismét a csókakői vár már ismerős, 1690-ben készült karlsruhei térképét.³⁵¹ Rajzunkkal kapcsolatban roppant csábító, ám egyértelműen nem bizonyítható (többek közt francia nyelvű jelzetei miatt sem), hogy készítője vagy készíttetője esetleg az a Werlein István János lehetett, aki 1690-ben jelentette a Bécsi Kamarának, hogy a helyszínen megtekintette a csókakői uradalmat, s javasolja annak kincstári kézben tartását. Hogy e találgatás még érdekesebb legyen, a Magyar Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptiones* gyűjteménye őriz egy harmadik, ugyancsak kiemelkedő értékű dokumentumot: mégpedig egy ugyanezen időből származó (1690. június 12-ei dátummal keltezett), kétnyelvű (német–latin) leírást a várról és környékéről.³⁵³ Ha e három dokumentum nem is kapcsolható teljes bizonyossággal össze, s nem mind köthető Werlein személyéhez, az kétségtelen, hogy az utókor kutatói számára a három ugyanazon évben született forrás együttese alkot zárt egységet.³⁵⁴ Nézzük tehát a rajzot, s lássuk az 1690-es várleírást, Jeney Károly fordításában: „*A csókakői vár két mérföldnyire fekszik Székesfehérvártól, Győr fele néz, lényegében kis vár: 30 öl hosszú, 12 öl szélességű, szűk, legfeljebb két lépés széles úttal, melyen kocsival jární nem lehet. Az épületek magyar, vagy inkább török módra kőből épültek. Az erődítmény kőalapra épült »non tamen regulariter« (de rendszer nélkül — H. G.). A vár előtt negyedmérföldnyi körzetben minden csupa erdőség. A vár lábánál van néhány gyümölcsös kert és csekély értékű, legfeljebb 100 akó bort adó szőlő. A vár mellett gazdaságot létesíteni nem lehet, mert nincs víz. A vizet fél mérföldről kell ideszállítani. A törökök jobbágyokkal szállították a várra a vizet robotban. A várban robbantással létesítettek egy kutat, vize azonban nem volt elég, s gyakran elapadt.*”

A csókakői vár a törökkorban (1544–1687)

Most lássuk, mit tapasztalt három évtizeddel később a várban Bél Mátyás, a híres ország-leíró: „Maga a vár a hegy kerek meredekén álló, régimódi épület. A legalsó részét a pincék és egyéb effajta mélybenyúló boltozatok foglalták el. Ezek fölé épültek az istállók és a katonák szállásai. Az épület legfelső részén voltak a szinte minden rend és csín nélkül épült szobák. Ez volt az épülettömeg magja, amelyet a terephez alkalmazkodó falak és bástyák vettek körül. Ezt a helyet tehát a természet és az emberi munka egyaránt megerősítették”.³⁵⁵

Rendkívül értékes részmegfigyeléseket őriz az 1881-ben elhunyt Seidel Ignác jószágkormányzó munkája is,³⁵⁶ melyben a csókakői várról megemlékező sorok az 1830–40-es évek állapotaira vonatkoznak. Adatai jelentőségét külön is kiemeli, hogy a várat ismertető első műemléki leírások (Könyöki József, Náczi József, Károly János, valamint Fitz Jenőnek az 1960-as évek feltárásai előtt közzétett művei) sok tekintetben e megfigyeléseken alapulnak.³⁵⁷ „A csókakői vár a Vértes hegyen található, a mostani Csókakő településhez egészen közel, északkeleti irányban (...) a várrom egy félkör alakú előudvarból állt, ahonnan balra, egy másik kapun keresztül, amely a torony alatt volt, a tulajdonképpeni vár első részébe lehet jutni (...), még ebben a részben egy lakószoba, valamint a kaputól balra egy kamrácska — valószínűleg őrszobaként szolgált — alapjait lehetett látni. Egy kút is volt ott, körülbelül öt ölnyi mély, azonban már ekkoriban is rengeteg törmelék volt benne (1 öl = két kiterjesztett kar távolsága, kb. 1,8–2 m — H. G.). A torony most már nagyon roskadozik, fennáll a veszélye, hogy teljesen leomlik; magassága most már az eredeti torony felét is alig éri el. Én még láttam rajta egy ablakot, azon felül még egy öl magasságba

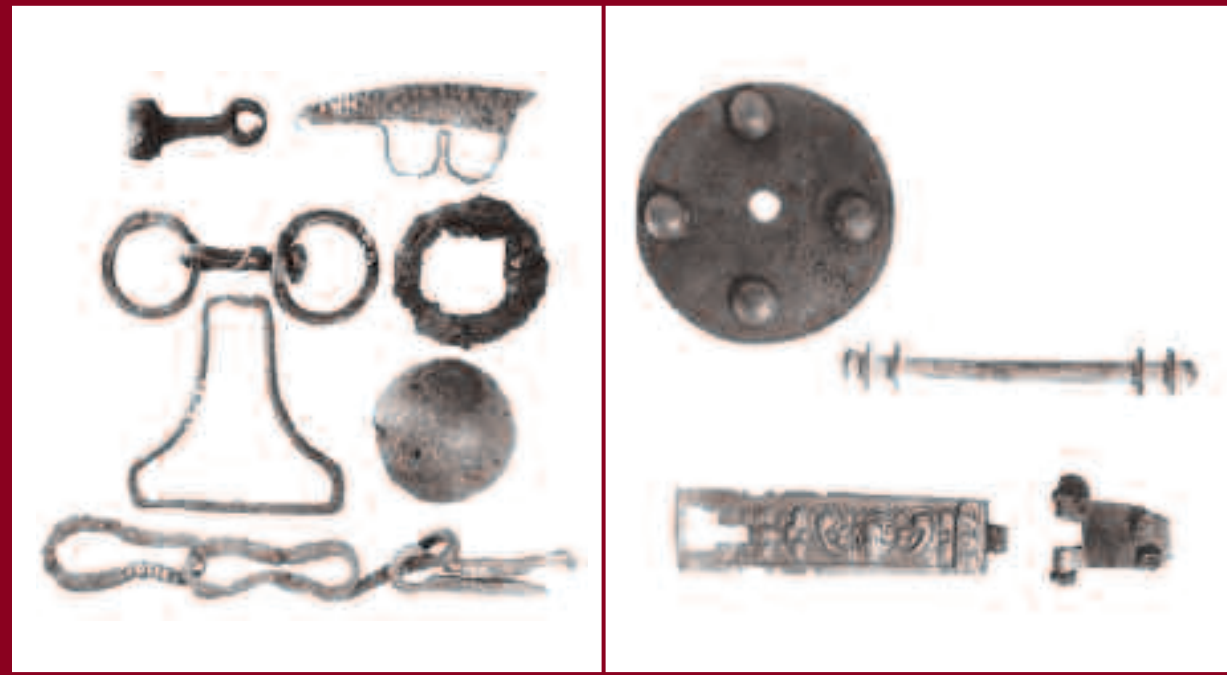

Régészeti leletek a vár 1960–62. évi feltárásaiból: kályhaszemek

nyúlt. Kicsit feljebb a vár egy másik része része található – a nép nyelvén második udvarnak nevezik – ezt még egy másik fal is erősítette; itt is megtalálhatóak a lakóhelyiségek nyomai. A várba vezető utat fal védte, amelyből még látható néhány rom. (...) Három paraszt érkezett Pest megyéből, akik a helytartóság engedélyét, vagy inkább parancsát hozták magukkal, hogy két hétig felfogadott napszámosokkal a vár minden irányában kincs után kutassanak. Ezáltal bizonyos mértékig a még látható alapokat részben tönkretették és betemették. Ahogy az lenni szokott, nem találtak semmit, kivéve néhány lándzsavéget, egy sarkantyút és néhány golyót”. Seidel Ignác visszaemlékezéseiből kiderül, hogy ilyen kincskeresés gyanújába keveredett már 1756–60 között az akkori jószágkormányzó, Goger György és az uradalmi méhész is.³⁵⁸

Mit tehetnek hozzá mindehhez régészeti eredményeink? Mindenekelőtt azt, hogy mérhetetlen kincsekre, aranyhegyekre napjaink feltárásai sem bukkannak. Az avatatlan kincskeresők turkálásai csupán a vár építéstörténetének, hajdani lakói mindennapi életének utolsó nyomait semmisíthetik meg értelmetlenül. Ami napjainkban a régészre maradt, azt várunk egységeinek már megismert sorrendjében vesszük számba.³⁵⁹

Sajnálatos tény, de a felsővár területén a pusztulási folyamatok az 1990-es évekre már oly előrehaladott szakaszba léptek, hogy a legfelső, törökkori épületmaradványok és rétegek lényegében eltűntek, különösebb kincskereső turkálások nélkül is. Egykori meglétükre már

Régészeti leletek a vár 1960–62. évi feltárásaiból: csiholóvas, ágyúgolyó, láncok, számszerűj kengyel (balra), illetve övtartozékok és ládaveret (jobbra)

az 1960–62. évi feltárások során is csak néhány elszórt jelenség utalt, téglafal-csonkok és padlók formájában. Nem hallgatható el, hogy az 1960-as évek óta eltelt évtizedek elhagyatottsága — helyenként csaknem 1,5 m-es — további eróziót eredményezett. Nem csoda tehát, hogy a felsővár újbóli feltárása az 1990-es évek végén csupán egy igen gyenge minőségű, közönséges sárba rakott (sárga agyagba tapasztott) kőfal maradványait tudta rögzíteni, amely az északi paltaszárny és a ciszterna északkeleti sarka között húzódott. E „fehér folt” csökkentésében némi segítséget jelent az 1690. évi karlsruhei várrajz, melyről a felsővár törökkori viszonyai vonatkozásában néhány igen fontos adalék szűrhető ki. Így megállapíthatjuk, hogy az Árpád-kori eredetű északnyugati sarok-tornyocska helye ötszögű bástyává épült ki, ugyanakkor a szintén a 13. század óta álló öregtoronyhoz a törökök nem nyúltak: az továbbra is meghatározóan uralta a felső várat. A felsővár török átalakításainak egyes nyomait szerencsére bizonyos mértékig a kerítőfalak „szöveve” is megőrizte. Vagyis a 16-17. századra már erősen omladozó középkori kőfalakat a törökök kijavították, a keletkezett lyukakat, kiomlásokat kő, vagy vegyes (kő-tégla) anyaggal „befoltozták”, esetenként nagy felületen köpenyezték. E faljavító építkezés léptéke a felsővár déli (falura néző) homlokzatán bizonyult a legnagyobbak: a köpenyezés itt a 14. századi bővítés támpilléret is csaknem teljesen elrejtette (ezt részben elbontották, részben elfalazták).

Az 1997–2008. között folyt kutatások eredményeként — s itt már a kápolna, valamint az alsóvár területére is át kell lépünk — számos olyan nyomra bukkantunk, mely azt jelzi: e törökkori javítások jegyében sor került a felsővár jelentős területi megnövelésére is. Ennek során — az eredeti funkcióját már a Bakics-időszakra is elvesztett — kápolnát a felsővárhoz kapcsolták, ami az alsóvárból oda felvezető (s részben már a 16. században elbontott) lépcsősor végleges elzárásával járt együtt. A kápolna elé új, keleti irányban fokozatosan kiszélesedő várfalat húztak (ma követhető H: kb. 20 m, Sz: 2,6–4,6 m), melynek vonala napjaink kutatásai nyomán a felsővár falura néző homlokzatának csaknem felezőjéig folyamatosan követhető (a későbbi kutatások döntik majd el, hogy vajon nem teljes hosszában-e). E várfal nyugati, a kápolna előtt húzóódó szakasza igen érdekes kiképzésű: lényegében „kettős” fal. „Belső” falát a kápolna déli homlokzatának felmagasításával hozták létre, mely elé — egy kb. 1,2 m-es üres sáv beiktatásával — egy újabb, helyenként téglanyaggal kevert külső kőfal került. A két fal ily módon kialakított közét döngölt földkitöltéssel látták el. Vagyis a külső szem számára tömör, monumentális falazat belül csaknem üres! E furcsa „földkazetta” érdekes találgatásokra adhat okot. Vajon a várépítési munkákra kihajtott jobbágyok

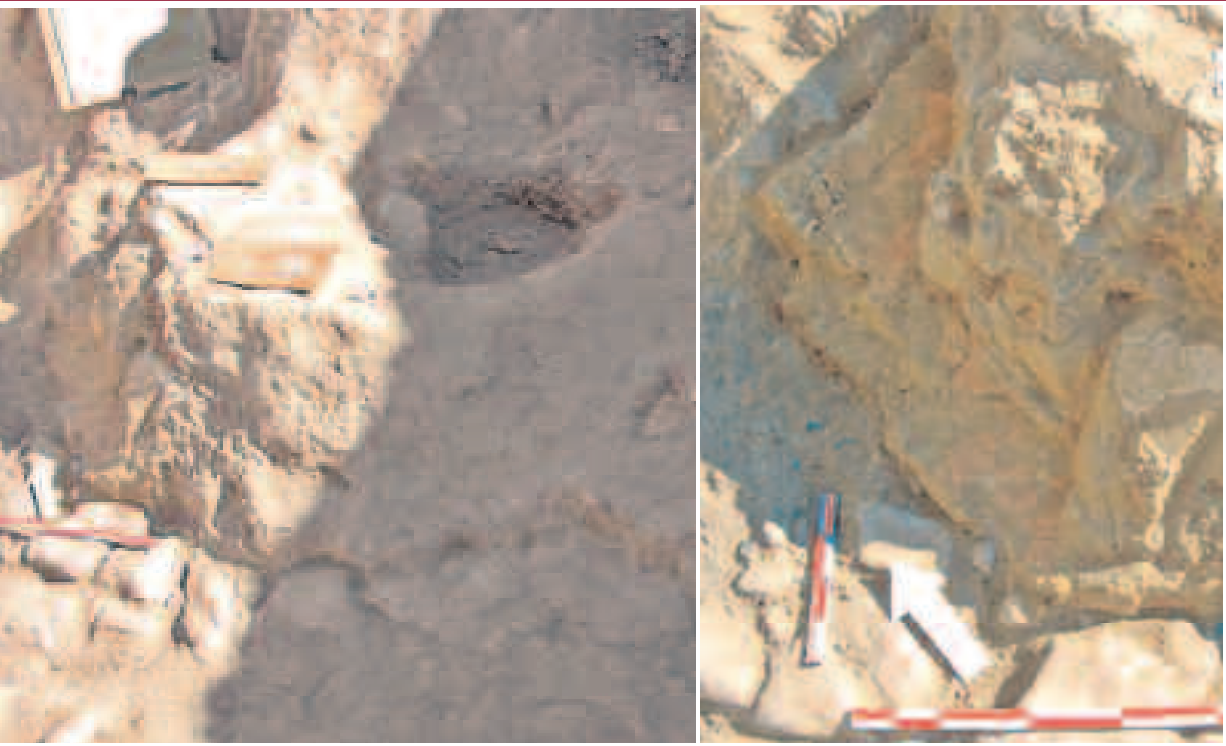
A kápolna elé húzott török fal homlokzata (balra) és a belül kazettás fal földkitöltése (jobbra)

A kápolnahajó törökkori sárga agyag járószintje (alatta a középkori padlóra fedő 16. századi pusztulási törmelék), valamint a 17. századi téglá tűzhely

„szabotázs-akciójával” állunk szemben? Talán a török építők „beruházási moráljával” volt baj, melyre csak a távoli utókor régésze bukkant rá? A legvalószínűbb magyarázat mégis talán a végvári harcok időszakára már uralkodóvá vált tűzfegyverek elleni védekezésben rejlik: e földkitöltésű, rugalmasabb kettős fal esetleg jobban ellenállt az ostromlók ágyúgolyóinak. E fal kápolnalépcsőre futó szakasza már „tömör”. A kelet felé trapéz-alaprajzú teraszá kiszélesedő szakaszt az erózió sajnos megint csak rendkívül lepusztította. Így csupán halvány, bizonytalan jelek mutatnak arra, hogy itt ugyancsak földkazettás kitöltést alkalmaztak, mely a külső falsík felezőjénél egy belső támpillér kialakításával is párosult. Logikus volna arra gondolnunk, hogy e falrendszer megépülése, s különösen a trapéz alakú belső támpilléres terasz kialakítása esetleg a csókakői tűzérségnek a 17. század első harmadában észlelhető felfejlesztésével függhet össze (ágyúállás). A végleges tisztázásához azonban elengedhetetlenek a következő évek új ásatásai.

Érintőlegesen esett már szó a kápolnáról is, melyet a törökkorban összekapcsoltak a felsővárral. A kápolnatér megközelítésének új, felsővár felőli módja (ne felejtjük, hogy a felvezető lépcsősor elfalazásával a hagyományos útvonal megszűnt) sajnos feltárásaink egyik mindmáig megoldatlan kérdése maradt, miként a felsővár török bejáratának helye is. Úgy látszik ez — a Csókakői felsővára esetében immár hagyományos — „átok” a törökkorban sem tágit sajnos mellőlünk. Csak annyi állítható biztosan, hogy a felsővár udvari szintjét

A falszorosban emelt karóvázás törökkori agyagfal, vörös és fehér vakolás nyomaival (Harsányi Eszter felvételei)

(tszf. 359 m) figyelembe véve a kápolna (tszf. 352 m) egyfajta nyugati alsóbb terasszá alakult át (a szintkülönbség kb. 7 m), melyet talán ácsolt tetőzettel fedtek le, s ugyancsak ácsolt lejárattal tehettek megközelíthetővé. Ezek után egyáltalán nem meglepő, hogy kápolnánk belső tere a török időszakban eredeti funkciójához képest — látható módon — méltatlan felhasználást kapott (talán legénységi szállássá vagy műhellyé alakították). A kápolnahajó 16. századi pusztulási törmelékekkel fedett padlója és a szentélybe felvezető, részben el is bontott lépcsősor egységes zárófedést kapott, egy vastag sárga (17. századi török leletanyaggal jól keltezhető) agyag járószint formájában. E járószinten került megépítésre — részben a nyugati kápolnafal alapozásig visszabontott falára ültetve — egy téglalap alaprajzú, vörös téglából, valamint az elbontott szentélylépcső egyik kőből faragott járólapjának felhasználásával épített — tüzelőtér is (H: 2,5 m, Sz: 2 m, Falv.: 0,3 m, M: 1,2 m). E tüzelőtér már az 1960-as években napvilágra került. Az 1990-es évek végén történt újrafeltárásakor megállapítható volt, hogy kötőanyaga (mely a padlóval megegyező sárga agyag) egyáltalán nem égett át. Az a nedvességre felpuhult, bontásakor szinte „kenhető” volt. Mindebből viszont az is következik, hogy ez esetben aligha beszélhetünk magas hőfokot biztosító téglakemencéről,

A falszoros 17. századi agyagfalának, s a korábbi, ugyancsak török terasz alapozási maradványai (mellette a falszoros középkori kövezetének maradványa)

A falszoros 17. századi agyagfala, bontás közben (felette a sziklaterasz törökkori köpenyezett támfalának részlete)

inkább valamiféle „parázstartóval” állunk szemben. Késő-török jellegére mutat, hogy legfelső, pusztulási omladékából 1960–62-ben I. Lipót (1657–1705) érme került elő, jelezve a vár rövid, 1687–1695 közé eső utóhasználatát is.

Többször is szó esett már arról, hogy a jóval épebb alsóvár feltárása túlnyomórészt még előttünk áll, s az itteni kutatások első lépéseit tettük csak meg. Most lássuk ezek eredményeit. Az alsóvár kaputornyán csak minimális átalakítások voltak észlelhetők. Így az eredeti középkori járószint helyébe kétperiódusú, agyagba rakott kőburkolat került. Ennek felső szintjén, a torony északi és déli oldalán, a Bakics-kori falköpenyezés vonalát követve egy-egy cölöpsor maradványai jutottak napvilágra. Ezen kívül a Bakics-köpenyezés kisebb kiomlásainak sárga agyag javítgatásai voltak még megfigyelhetők. E javítási foltok jellege minden tekintetben azonosnak bizonyult a kápolnában lelt 17. századi török padlóéval.

A torony belső kapuján át az alsóvár falszorosába lépve viszont annál jelentősebb törökkori változásoknak lehetünk tanúi. Az északi, 2,5–3 m magas terasz csaknem függőleges sziklafala mentén Csókakő törökjei egy karóvázis, vörös-fehér vakolású sárga agyagfalat emeltek vagy emeltettek, melyet újra hasznosított középkori kváderkövek agyagos földkötésbe lerakott sorára alapoztak. (Omladékából egy kopjahegy is előkerült). Megint csak azt tudjuk hangsúlyozni, hogy e fal anyaga és kísérő régészeti leletei milyen szoros kapcsolatot

mutatnak a kaputorony belső javítása és a kápolna átalakítása során észlelt 17. századi jellemzőkkel. A falszoros belsőbb — kissé kiszélesedő — szakaszán újabb meglepetések vártak ránk, mégpedig a karóvázas agyagfal folytatásaként egy különös, kétperiódusú török építmény formájában. Az ugyancsak az északi sziklafalhoz támaszkodó objektum korai periódusa voltaképpen egy kelet felé kiszélesedő, háromszög alaprajzú, alacsony terasz. Ennek alapozása, falképzése igen hasonlóan bizonyult a már megismert karóvázas agyagfaléhoz. A fal és a sziklaoldal közti teret bőséges török kerámiaanyagot tartalmazó pusztulási törmelékkel töltötték fel, majd a falszoros középkori kövezetétől számított kb. 1 m-es magasságban agyag járószinttel zárták le. A második periódust jelentő sárga agyagtámfal nem csupán hasonlatos, hanem egyenesen szerves folytatása a már megismert 17. századi karóvázas, vörös–fehér vakolású falnak, mellyel a toronyból kilépve már megismerkedtünk. Ennek megépítésekor a korábban itt állt török teraszt nem bontották el, hanem az új építménybe foglalták. Nem könnyű eldönteni, hogy ennek az új agyagfalnak a sziklaterasz oldalán kb. 45 fokos szögben lefutó nagy felületű maradványai hogyan is értékelendők. Vajon pusztulásakor az agyagfal dőlt be így, vagy pedig egy eredendően — a 16–17. századi erődtípusok kötőgátjait, esetleg ágyúdombjait utánzó — rézsűs kiképzésű ágyúfal maradványával állunk-e szemben? E sorok írója inkább az utóbbi értelmezés felé hajlik, de csak a következő évek újabb feltárási megfigyelései segíthetnek a nagyobb biztonságú döntésben. Fontos régészeti bizonyítékokkal rendelkezünk ezen építmények törökkoron belüli finomabb időrendi meghatározásához is. Az új támfal megépítésekor ugyanis a nem elbontott, hanem befoglalt korábbi terasz járószintje erősen átégett, törmelékes feltöltést kapott (benne egy elbontott szemeskályha „alkatrészeivel”). E réteget többek között az 1601-ben Csókakőn személyesen is megfordult, s idővel uralokodóvá emelkedett II. Mátyás (1608–1619), valamint II. Ferdinánd (1619–1637) denárjai kelteznek a 17. század középső harmadára. Óhatatlanul felmerülhet, hogy ez esetben — az írott forrásokból már ismerősként köszönhető — Sábán aga, de még inkább veje, Ibrahim aga által elrendelt, s a környék jobbágysai által kivitelezett munkálatok egyikével állunk szemben. A korábbi terasz pedig mindebből következően a 16. század második fele — 17. század első harmada közti időszakra kelteződik. Érdekes pénzre bukkantunk egyébként rézsűs agyagfalunk tetején is, mégpedig egy igazi ritkaságra: III. (helyesebben II.) Szulejmán szultán (1687–1691) 1689-ben vert „mangir”-jára. Miután Csókakő már két esztendővel korábban felszabadult a török uralom alól, e pénz itteni jelenléte valamilyen módon az 1695-ig várunkban őrzött török hadifoglyokkal hozható (ma még nem megmagyarázható) összefüggésbe. A falszoros déli oldalán kevesebb beavatkozásnak lehettünk tanúi. A kaputorony közelében a kövezet kisebb megbontása, majd sokkal gyengébb nivójú helyreállítása volt megfigyelhető, beljebb (kelet felé) pedig — a már megfigyelt török szokás szerint — újrahasznosított középkori kváderkövek agyagos földkötésbe lerakott sorára bukkantunk megint, mely ez esetben kerékvetőként szolgálhatott.

Az alsóvár déli (falura néző) falrendszere az eddigi feltárt szakaszon a törökkorban is megőrizte a Bakicsok által kialakított formáját. A nagy változást így az e várfal tetején emelt két, egymásba nyíló helyiség jelenti. A torony déli oldalának támaszkodó „belső” vagy nyugatabbi szoba (belterülete 7,5 × 3 m, fal Sz: 0,8 m) már az 1960–62. évi feltárások során

napvilágra került, s műemléki bemutatást nyert. Az ettől keletre eső helyiséggel (belterülete 5×3 m, fal Sz: 0,8 m) már volt alkalmunk megismerkedni, mégpedig Seidel Ignác már hosszan idézett leírásának „őrszobájaként”. E szoba azonosíthatóan szerepel várunk „karlsruhei” felmérésén is. Megépülésének korára nézve adalék, hogy a helyiség közepén (annak padlóját áttörtve) véstek a várfal tetejébe egy 17. századi török hulladékgyödröt, melyről a későbbiekben még szó lesz.

A falszorostól északra emelkedő sziklaterasz tetején csak kisebb átalakítások észlelhetők. Alapvetően itt is megőrizték a Bakicsok által épített (kazamatás ágyúállásként esetleg műhelyépület maradványaként értékelhető), osztófalas támfalrendszert, vagy legalábbis alapfalait. Ezeket két ízben is megújították. A törökkor korábbi (talán még a 16. század második felére tehető) szakaszában az építmény egy keleti irányban meghosszabbított, s félkörösen lezárt vegyes (kő–tégla) anyagú köpenyfalat kapott, mely a már megismert trapéz alaprajzú, belső támpillére török ágyúállás faltövéhez kötött be. Jelen ismereteink szerint már a 17. század második felében került sor a következő megújításra, amikor is e támfal újabb megerősítő köpenyezésen esett át (hasonló összetételű falazattal). A támfalrendszer belseje pedig sárga murvás–törmelékes feltöltést kapott, elfedve az alatta húzódó korábbi rétegeket. Ebben az esetben sem zárhatjuk ki, hogy az építmény ágyúteraszként szolgált. (A vár déli frontján feltűnő ágyúterasz-jellegű építmények szempontjából nem csupán a 17. századi zsoldjegyzékek relatíve magas topcsi-aránya érdekes — a csaknem 50 fős őrség fele tüzer —

A fal és a sziklaoldal közötti teret kitéltő kályhaomladék

hanem Bél Mátyás azon értesülése is, mely szerint az egyéb hadfelszereléssel — így kisebb tűzfegyverekkel — is jól ellátott török várát 1687-ben már 20 ágyú védte).³⁶⁰

Az alsóvári „sétánk” ezen a ponton egyelőre véget ért, hiszen belsőbb részei ma még régészetileg ismeretlenek. Egyetlen kivétel ez alól a 1996-os feltárások során, a felsővári kutatások befejezésének egyfajta „melléktermékeként” napvilágra került téglalobozatos helyiség, melyet építői a felsővár keleti (bányára néző) homlokzatához „ragasztottak”.

A vár nyugati, sziklaszurdokra néző védőfalának komoly megerősítése és vastagítása is megtörtént. E szakasz szokatlan szélességére és teraszos kialakítására már NácZ József is felfigyelt.³⁶¹ Az 1990-es évek feltárásai megerősítették száz évvel korábbi helyszíni megfigyeléseit: egy olyan, napjainkra a vésett sziklaalapig lepusztult külső támfalrendszer került napvilágra, melyet törökkori építői a vár 16. századra kialakult főfala és a barbakán ívének északi, kiszélesedő szára elé húztak. A karlsruhei térkép szerint a felsővár északnyugati sarkát ekkor uraló ötszögletű bástya vélhető helyétől induló északi, valamint a barbakántól induló déli támfalszakaszok egyenes síkjai egy V-alaprajzot metszettek ki, mellyel az építők megint a korszerű kötőgátakat idéző megoldásra törekedhettek. E szakaszon is figyelemreméltó volt a homlokfalak keskenysége (fal Sz: 0,8 m), melyek mögé igen vastag (törmelékes) bedöngölt földkitöltés került.

A legkisebb változás talán barbakánunk esetében volt megfigyelhető. A Bakics-korhoz képesti módosulást itt legfeljebb az udvar járószint többszöri (legalább kétszeri) megújítása jelentette.

A régészeti kutatások jövőbeni folytatásával kapcsolatban feltétlenül előrebozsáthatjuk, hogy már a rendelkezésünkre álló előzetes adatok is komoly reményekre jogosítanak. A megismert várleírások az alsóvár belseje felé haladva kivétel nélkül sűrű beépítettséget jeleznek (őrszobákat, pincéket vagy kazamatákat, műhelyeket, kaszárnya épületeket, istállókat), de ezeken túl is rendelkezünk olyan forrásokkal, melyek konkrét — s reményeink szerint beazonosítható — épületek, létesítmények előkerülését sejtetik.

A legkülönlegesebb ezek közül Evlia Cselebi tudósítása, mellyel volt már alkalmunk megismerkedni. Eszerint 1664. évi utazása során Evlia Csókakő alatt elhaladva hallotta a müezzin énekét, s megtudta, hogy a várban mecset, pontosabban dzsámi áll, amely III. Murád szultán (1574–1594) idején épült. Cselebi szavahihetősége gyakran szokott kételeyeket kelteni a korszak kutatóiban. Most sem lenne ez másképp, ha e mohamedán imaház helyét nem jelölné az Evlia irodalmi munkásságát aligha ismerő és használó 1690-es (karlsruhei) váralaprajz is! Mégpedig annak „C” pontja, az alsóvár területén! Ezek után már nem is meglepő, hogy a 17. század zsoldlistáiban időről-időre feltűnnek e mecset, ill. dzsámi működtetői is. 1608–9-ben bukkan fel az első müezzin. 1618–19-ben többet is megtudunk: a dzsámi imámja Ibrahim (14 akce aapidíja), müezzinje Memi Boszna (véltetően áttért bosnyák, 13 akceapidíjjal). 1630–1632 között Mehmed Hasszan a müezzin (megint csak 13 akceapidíjjal, egyben azért a 3. tizedbe katonaként is beosztva).³⁶² Ezek az adatok az iszlám vallási épület korára is némi fényt vethetnek. Az Evlia által jelzett III. Murád-kori vagy az annál korábbi építés lehetőségét eléggé kizárni látszanak zsoldjegyzékek: a 16. századi listákon egyetlen templomi személyzetre utaló adat sem jelenik meg. Mint ahogy az 1593–1602 közötti háborús időkben sem egy templom építése lehetett a legfőbb gondja a

Leletek az alsóvár törökkori anyagából: kések és csontfaragvány

török védőknek, ráadásul várunkat éppen e korszakban foglalták el többször is a keresztény erők. Ezzel szemben 1608–9 és 1632 között rendszeres volt a csókakői erősségben az iszlám vallási alkalmazottak jelenléte, ami a dzsámi emelését 1602 és 1608 közé valószínűsíti. A végső szót természetesen csak a nevezetes épület fellelése, s beható régészeti vizsgálata mondhatja ki ebben. A 2008. évi feltárás során már igen közel jutottunk a dzsámink vélhető, pontosabban a karlsruhei térképen jelölt helyéhez. Érthető, hogy türelmetlenül várjuk a folytatást.

Röviden volt róla már szó, hogy 1643-ban Ibrahim aga (Sábán veje, s utódja a dizdári poszton) új kutat vágatott a várban. E híradás hitelét az 1690. évi várleírás is megerősíteni látszik: „a várban robbantással létesítettek egy kutat, víze azonban nem volt elég, s gyakran elapadt...”. E kutat a szakemberek sokáig a felső vár ciszternájával tartották azonosnak, amit azonban az 1996–98. évi ásatások eredményei megcáfoltak. Egyrészt a források egyértelműen kútról, nem pedig víztározóról beszélnek, másrészt a ciszterna — korai formájában — már a 13. században működött, tehát nem lehet törökkori építmény. Sokáig úgy véltük, hogy a kút helyéről Seidl Ignác tudósít perdöntően. A toronyból az alsóvár területére lépve

ugyanis ezt írta: „a kaputól balra egy kamrácska — valószínűleg őrszobaként szolgált — alapjait lehetett látni. Egy kút is volt ott, körülbelül öt ölnyi mély, azonban már ekkoriban is rengeteg törmelék volt benne”. Az említett őrszobát (erről már volt szó) 2007–2008 folyamán feltártuk, s közepén valóban rábukkantunk egy gazdag 17. századi török leletanyagot tartalmazó, törmelékkel feltöltött aknára. Ez azonban nem bizonyult kútnak, csupán egy, a várfal tetejébe vésett, meglehetősen szabálytalan körvonalú és csekély mélységű hulladékgyűjtőnek. Nem könnyíti meg a helyzetet a Vasárnapi Újság 1864-es tudósítása sem, mely e nevezetes kút várbeli helyét is megkérdőjelezi: „A hagyományokból, melyek az itteni nép ajkán keringnek, még annyit mondhatunk, hogy a török uralom alatt e várban felütötte tanyáját valamely kegyetlen basa népével, és az egész vidéket szüntelen rémülésben tartotta, a keresztyéneket, a hol csak lehetett, kinozta, velök szántatott s mindenféle nehéz munkára hajtatta. Így azt állítják, hogy azon roppant mélységű kutat is ő ásatta a leigázott nép által, mely a vár déli aljában épen a szőlőhegyek kezdetén máig is megvan, s igen jó vizéről az egész vidéken nevezetes”.³⁶³ A reményt természetesen ezzel együtt sem adjuk fel, hiszen az 1643. évi adat várbeli kútról beszél, s az alsóvár kétharmada még feltáratlan.

Most sem zárhatjuk máképp mondandónkat, mint 1999-ben. Feltárásaink során idáig jutottunk, s ez egyúttal a csókakői vár múltjában való kalandozásunk pillanatnyi végét is jelenti. E sorok írója reméli, hogy az ásatási és helyreállítási munkálatok az elkövetkező években is töretlenül folytatódnak, s új eredmények egész sorát vonják maguk után. Ha a csókakői vár jövőjéért aggódó és harcoló „csapat” reményei nem hiúsulnak meg, s munkánk tovább haladhat, úgy néhány év múlva talán még érdekesebb, még több kérdésre választ adó „időutazásra” invitálhatjuk az Olvasót. Addig is búcsúzzunk Károly János ideillő szép soraival: „Ezek azon történelmi emlékek, melyek (...) Csókakő várához fűződnek. Azóta ott állnak rozoga falai, a melyek az idő vas foga s a kincseket kereső kabzsi emberi kéz pusztításai után még fönmaradhattak: ott áll mint egy kiszolgált vén harcos, beszélve a multnak eseményeit”.³⁶⁴

Leletek az alsóvár törökkori anyagából: mázas talpástálak és írókázott tál

Székesfehérváron születtem, jelenleg is ott élek. Gyógypedagógusként autizmussal élő gyerekek oktatásával foglalkoztam hosszú időn keresztül. A kicsi autista gyermekek autista felnőttekké váltak, de továbbra is gondoskodásra, támogatásra szorulnak.

Csókakőn létrejött számukra egy speciális létesítmény, ahol rehabilitációs foglalkoztatást és lakhatást is biztosítunk. Nagyon hálás vagyok a sorsnak, hogy ezen a településen valósulhatott meg az álmunk, és azért is, hogy ennek az álomnak a megvalósulásának részese lehettem. Különösen összetartó, hagyományőrző közösséget ismerhettem meg Csókakő lakossága személyében, akik hamar befogadtak minket mindenféle másságunkkal együtt, és készek segítő kezet nyújtani bármilyen problémával fordulunk hozzájuk.

Különleges hely számomra Csókakő, mert egy olyan páratlan természeti környezetben élhetik mindennapjaikat a rám bízott személyek, amely már önmagában is terápiás hatású, s a nagyváros forgatagából kiszabaduló embernek is megnyugvást, békét hoz. Kívánom, hogy hosszan élvezhessük Csókakő kivételes kisugárzását, szellemiségét.

Habalin Csilla, Csókakői Autifarm, majorságvezető

Számomra Csókakő olyan, mint a Móri-árok aránya, a bor. A Szent Donát Borrend alapító tagjaként sokat tanultam a borról. Temérdek összetevő kell ahhoz, hogy egy bor kellemesen harmonikus legyen, és ezen alkotóelemek százai, a falu lakossága, melyet a Vértés védője, a vár, gigászi borászként őriz több mint 700 éve. A palack az a csodálatos környezet, ami körülvesz minket, a savtartalom pedig az a tulajdonság, mely a tartósságot adja, hiszen évszázadok mentek, világháborúk, forradalmak jöttek, de a sav megcselekedte, amit megkövetelt a haza. Nem engedte, hogy az egység bomlásnak induljon, gátolva a behatolók térhódítását. Ahogy az alkohol a hegy levének az ereje, úgy a község ereje a munkaszeretet, mely fittyet hány a nehézségekre. Azt a csodálatos, sárga színt, mely a csókakői borokra oly jellemző, azt gyermekeink, ikreink adják, akik bearanyozzák mindennapjainkat. A cukor pedig az itt élő, irányításra termett asszonyok szerelme.

Így kerültem én is ide a városból, „gyüttmentként”, ám feloldódva a savban, erősödve az alkoholban, boldogítva az arany ragyogásában és émelyítve a cukorban, így tart fogva a hely vonzereje, a dugó, mely nem enged.

Palocsai Jenő, üzenet a palackból

Az újjáéledő település

Dr. Erdős Ferenc

Csókakő betelepítése

1687. október 17-én délután 3 órakor fehér zászló jelezte a török félhold 145 éves uralmának végét, de jelezte azt is, hogy a török kiűzését követően újjá kell szervezni a csókakői uradalmat, az uradalomhoz tartozó településeket be kell népesíteni. Közép-Kelet-Dunántúlnak a Bakony és a Vértes lankáinak, a Móri-árok térségének vidékét be kell kapcsolni az újjászerveződő ország gazdasági vérkeringésébe. Ez a feladat az uradalom új birtokosára, Hochburg Jánosra várt. Ugyanis Nádasdy Ferencet, a Wesselényi-féle szervezkedés jeles tagját 1671. április 30-án kivégezték. A csókakői domínium a kincstár birtokába került.

Az uralkodó, I. Lipót 1678-ban 15 ezer forintért zálogba adta Széchényi György kalocsai érseknek, majd a török uralom megszűntével visszaváltotta az uradalmat.³⁶⁵ A bécsi udvari kamara 1688. július 1-jén megbízta az újszerzeményi területek gazdasági kiaknázására létesített budai kamarai adminisztrációt, hogy tegyen jelentést a csókakői uradalom helyzetéről. Werlein István Jánosnak, a budai kamara adminisztrátorának 1690-ben kelt jelentéséből ismerjük a domínium és Csókakővár leírását, amely szerint a vár 30 öl hosszú és 12 öl széles, keskeny, legfeljebb két lépés széles úttal. A vár előtt negyed mérföldnyi körzetben mindent erdő borított. Előterében néhány gyümölcsöskert terült el, legfeljebb 100 akó bort adó szőlővel. A gazdaság létesítését az is akadályozta, hogy nem volt megfelelő mennyiségű ivóvíz. A törökök fél mérföldről, főként a móri jobbágyokkal robotban szállították a várba a vizet. Robbantással ugyan a várban létesítettek egy kutat, de ennek vízhozama nem volt elegendő, s gyakran el is apadt.³⁶⁶

Werlein nem javasolta az uradalom elidegenítését, hanem annak kincstári kezelésben történő megtartását sugallta. Az állandó pénzhiánnyal küzdő kincstár „a sürgős állami szükségletek kielégítésére” a csókakői uradalmat hatvanezer rajnai forintért Hochburg János udvari tanácsosnak és katonai élelmezési főbiztosnak 1690. november 8-án eladta.³⁶⁷

Hochburg Jánosnak korábban Haas volt a családi neve, s mint magyaróvári élelmezési tiszt állt a hadsereg szolgálatában. III. Ferdinánd királytól 1648-ban magyar nemességet kapott „Hochburg” előnévvel. 1683-ban a Haas családnév elhagyásával s a Hochburg felvételével birodalmi lovag lett. Legidősebb fia, Hochburg János Miklós Győrben, majd 1686 és 1693 között Székesfehérváron katonai élelmezési tiszt. A nemességszerző Hochburg János az újnemességnek azon rétegéhez tartozott, amelynek tagjai a török elleni háború során hatalmas vagyont gyűjtöttek. Így különösebb gond nélkül — 1690-ben — egy összegben fizette ki a kamarának a hatvanezer rajnai forintot. Ezzel a Mórtól a Székesfehérvár közelében fekvő Kisfaludpusztáig terjedő hatalmas uradalom birtokosa lett, s ezen területre megkapott minden hasznot hajtó jogosítványt, a művelés alatt álló, nem művelt földeket, réteket, legelőket, erdőket, hegyeket, völgyeket, szőlőket, halastavakat, malmokat és regálé jogokat.

A bécsi udvari kamarával 1691. július 10-én megkötött szerződés alapján a kegyúri- és a pallosjog is megillette. A győri káptalan 1691. október 21-én Hochburg Jánost a csókakői uradalom székhelyén — Mór — birtokaiba és jogaiba beiktatta.³⁶⁸

A beiktatási szertartás is jelezte, az uradalom gazdasági központja Mór lett, Csókakővár hadászati jelentősége már a múlté, s két évtizeddel a török kiűzése után a csókakői uradalom elnevezést a móri uradalom váltotta fel.

Csókakő a 18. század elején elnéptelenedett puszta, az egykori Váralja nem népesült be, területén hatalmas erdőség és kevés, de jó minőségű bort adó szőlőterület található. Fő értéke a tölgy, amely nemcsak kiváló épületfa, hanem termése, a makk sertéstartásra is alkalmas.

Az 1696. évi országos összeírás népességről nem tesz említést, mégis azt kell mondanunk, a szórványosan fennmaradt adatok alapján, hogy a 17–18. század fordulóján, ha nem is a Váralján, de a várban kisszámú népesség, főként török rabok és a rabokra felügyelő katonák éltek. A vár erődítmény jellege megszűnt, az 1690-es években a fennmaradt hadi felszerelések elszállítását rendelte el az uradalom. Hogy a vár lakott, illetve lakható állapotban volt, azt egy Németi nevű — a Hochburg család szolgálatában álló tisztartó — számadáskönyve őrizte meg. 1692-ben ajtót készíttetett a várban. Ugyanezen évben két zárat is vásárolt. A török foglyok jelenlétét bizonyítja az a bejegyzés, amelyet 1692. augusztus 23-i keltezéssel rögzített a tisztartó: Nagyságos Hochburg rendeletére Mummi nevű töröknek egy pár bocskort, két év múlva ugyanennek a töröknek egy nadrágot vásároltak két forintért. Az uradalom egy Wolf nevű muskétásnak — aki a várban több időn át tartózkodott — egy forintot fizetett. 1693-ban a csókakői várban fogva tartott törökök megszöktek, a rácok a Duna mellett elfogták a szökevényeket. Németi tisztartó András ispánnal indult a törökök kiváltására. A váltságdíj és a rácoknak adott ajándékok összege elérte a 14 forintot. 1695-ből ismerjük a török foglyokra vonatkozó utolsó bejegyzést: január 15-én a tisztartó hat mérő kenyérnek valót utalt ki.³⁶⁹

A Hochburg uradalom a törököket munkára is alkalmazta, ők is művelték a szőlőt, irtot-

ták az erdőt, s a Rákóczi-szabadságharcig a vár karbantartását sem hanyagolták el; a kőműveseknek kifizetett összegek legalábbis azt bizonyítják.

Az 1730-as évektől már lakatlan a vár, hamarosan megjelentek a romossá váló erődítmény falai között a kincskeresők. Két Pest megyei vállalkozó két hétig napszámossal ásatott a romok között. Több kárt tettek, mint az idő vasfoga, de nem találtak egyebet néhány ágyúgolyónál és lándzsahegynél. A csókai vár feltételezett kincsei bekerültek a köztudatba. Seidel Ignác, a móri uradalom tisztartója a 19. század utolsó harmadában összeállított krónikájában több regényes elemekkel ötvözött kincskeresést sorol fel.

A regényes elemeket tartalmazó história valóságmagva ma már nehezen ítéltető meg, az azonban bizonyos, hogy a 18. század végéig a vár értékeiről, a törökök elásott kincseiről több elbeszélés keletkezett és élt az itt megtelepedő lakosság ajkán. Egy csókakői lakoshoz bekopogtatott két ismeretlen egyén, a távolról jött utasok szállást kértek. Éjszaka az ismeretlenek felkeltek, s gyors léptekkel megindultak a vár felé. A házigazda utánuk eredt, s azt látta, hogy az ismeretlenek „*az irányt nézik, lépésekkel a távolságot mérik, végül egy kőoszlopra bukkantak, amelyet feldöntöttek s alóla kivették a török őseik által elrejtett kincset*”.³⁷⁰

Bél Mátyás kéziratban fennmaradt *Fejér vármegye leírása* című művében felidézi a vár történetét, korszakunkról azonban csak annyit jegyzett meg: „*Most már csak rom és valóban csak a csókák fészke. Fehérvártól északra fekszik, két mérföldnyi távolságra*”.³⁷¹ Lakosságról, a Váralja benépesítéséről Bél Mátyás nem tett említést. De nem tett említést a csókakői pusztán levő erdőkről, szántókról és szőlőkről sem. Holott az 1720-as években a móri jobbágyok évente egy napot az uradalmi szőlőkben kapáltak, s itt volt a móriak legjelentősebb szőlőterülete. Az 1723-ban keletkezett uradalmi összeírás adatai szerint a szőlőtermelésből származó jövedelem döntő hányada a csókakői szőlőkből származott. A borkilenced éves összege meghaladta a 220 forintot, a bevételből 179 forint Csókakőre esett. A csókakői szőlő és gyümölcsös értékét háromezer forintra becsülték.³⁷²

A móriak használták a pusztát legelőjé, a jobbágyok itt kapták meg erdőhasználati jogukat, a terület szántóföldjeit az uradalom kezelte, mindössze 115 pozsonyi mérő földön — mintegy 55 magyar holdon — termeltek búzát, rozsot és kétszerest.

1740-es évek végén 17 zsellér telepedett meg Csókakőn, ők alkották azt a népességet, amely házait felépítve kialakította a központi falumagot, újabb szőlőket telepítve megteremtették megélhetésük gazdasági alapját. Az uradalom is szorgalmazta a pusztát benépesítését, a megtelepedett házas zselléreknek átadta az uradalmi legelőt, amelyért évente 17 forint fűbért fizettek. Felgyorsult a település benépesítése, nemcsak móriak, hanem székesfehérváriak is telepítenek szőlőt az uradalom engedélyével. 1749-ben megkötött szőlőtelepítési szerződés szerint nyolc évig adómentességet kaptak.³⁷³

A település benépesítésére vonatkozóan feltehetően nem emlékeztek rosszul 1864-ben azok az idős csókaiak, akik szerint Székesfehérvárról is jöttek az emberek, és az erdőket kiirtva szőlőket telepítettek a Vértes délnyugati lankáira. Arra is emlékeztek, hogy kezdetben csak nyáron laktak Csókakőn. A település benépesülését a szőlőkultúra fellendülése határozta meg. A szőlőművelés tavasztól őszi munkát biztosított, sőt követelt, s az itt termelt bor keresett áru lévén biztos megélhetést jelentett, de előmozdította a település

benépesítését az erdőművelés is, a téli hónapokban az uradalom fakitermelésre alkalmazta a megtelepedetteket. Az erdő nemcsak munkát adott, hanem húst, élelmet is biztosított, a vadászat tilalma ellenére a csókaiak ügyes puskások, jegyezte meg az uradalmi fővadász.

Öt évtizeddel Csókakövár felszabadulása után kezdődött meg tehát az uradalmi pusztá benépesítése. Az 1744–45. évi plébánia-összeírás már arról számolt be, hogy néhány katolikus lakja, s Csókakő Bodajk fiúja, a lelkipásztori teendőket a bodajki kapucinusok látták el. Két település vonzáskörzetében fejlődött, alakult a település, a hitélet központja Bodajk lett, a gazdasági, piaci központ pedig Mór.

Csókakő benépesítésére nem spontán folyamatok, hanem tudatos döntések következtében került sor. A tudatosságot a Hochburg család birtokait házasság révén részben birtokló Lamberg család tagjai képviselték. Ugyanakkor nem tekinthetjük mellékesnek a 18. század közepén kirobbant osztrák örökösödési háborút (1740–1748), majd a hétéves háborút (1756–1763). A több mint két évtizedig tartó meg-megújuló hadjáratok jelentős mértékben megnövelték a mezőgazdasági termékek — köztük a bor — iránti keresletet. Az uradalom részéről adódott a döntés: a szőlő- és gyümölcsstermelésnek kedvező természeti adottságokat biztosító térséget állandó lakosokkal kell benépesíteni, a csak részben művelés alá vont területeket hatékony gazdálkodással mind a leteleplők, mind az uradalom gyarapodására kell kiaknázni.

A 18. század közepén a móri uradalomhoz tartozó települések benépesítése nemcsak Csókakő esetében érhető tetten, hanem a tárgyalt időszakban népesül be Gánt és Nagyveleg (mindkét lakatlan pusztá „megszállására” 1757-ben került sor). 1749-ben német nyelvtérületről érkezők népesítik be Pusztavámot. A betelepülőket illetően az uradalomnak egyetlen kikötése volt: „*csak Istenfélők legyenek!*”³⁷⁴

Hasonló gazdasági döntések és vallási elvárások figyelhetők meg Csókakő betelepítésénél is. Az egykori Váralja helyén kialakuló hegyközség első lakói 1749-ben Székesfehérvárról érkeznek. Valamennyien magyarok, római katolikusok és szőlőmunkások. A szőlő- és gyümölcsstermeléssel összefüggő ismereteket a székesfehérvári szőlőhegyen, az Öreghegyen sajátították el. Tulajdonhoz, önálló egzisztenciához a szabad királyi városban már nem juthattak, ennek következtében „kirajzottak” a kedvező feltételeket biztosító Csókakőre. A kitelepülők egyéni érdeke egybeesett az uradalom birtokosának, gróf Lamberg Ferenc Antalnak gazdasági érdekével. „*Etetni kell a juhokat, ha nyírni akarjuk!*” — intette a földbirtokosokat Mária Terézia királynő. Az intelem az uradalomban meghallgatásra talált, a letelepedők nyolc esztendő adómentességet kaptak azzal a feltétellel, hogy felépítik házaikat, művelhetővé teszik a mezőgazdasági területeket, újabb és újabb szőlőket telepítenek. Megfeszített munka vette kezdetét, irtották az erdőt, a bozótot, mederbe terelték a vízfolyásokat, feltörték az évtizedek, esetleg évszázadok óta nem művelt, szőlőtelepítésre, gabonatermesztésre alkalmas mezőgazdasági területeket, s mindezt tették az uradalmi tisztartó s a hegybíró (hegymester) felügyelete mellett.

Az újkori település alapítói (az adózó családfők)

Rákos Pál, Bognár István, Radics Pál, Németh Ferenc, Rákos József, Lencsés István, Rákos János, Fűrész András, Vasbajszú Pál, Kiss András, Babanics (Babonics) György, Szentes Mihály, Szabó János, Kemény János, Szabó Ferenc, Csík Ferenc, Krieszenberg Antal, Radics Mihály, Kemény István, Lencsés Mihály, Németh István, Babanics Mátyás, Fejérvári Mihály, Szabó Miklós, Takács Mihály, Gruiber Péter, Csapó István, Paál Márton, Rákos Sebestyén, Hatos Jakab, Barcza Mihály, Kalmár Márton, Stollár Márton, Babanics András.³⁷⁵

Az 1760-as évektől a hegyközség kereteit kinőve megkezdődött a falu kialakulása. A szőlőművelő lakosság 1762-ben egy kápolnát épített, 1760-ban Lencsés Mihály csókai lakos egy keresztet állíttatott fel a településen, amelyet 1760. november 14-én Balassa István kerületi esperes benedikált.³⁷⁶

1 ^o Rákos Pál	18 ^o Radics Mihály
2 ^o Bognár István	19 ^o Kemény János
3 ^o Radics Pál	20 ^o Németh Mihály
4 ^o Németh Ferenc	21 ^o Kemény István
5 ^o Rákos József	22 ^o Babanics Mátyás
6 ^o Lencsés István	23 ^o Fejérvári Mihály
7 ^o Rákos János	24 ^o Szabó Miklós
8 ^o Fűrész András	25 ^o Takács Mihály
9 ^o Vasbajszú Pál	26 ^o Gruiber Péter
10 ^o Kiss András	27 ^o Csapó István
11 ^o Babanics György	28 ^o Paál Márton
12 ^o Lencsés Mihály	29 ^o Rákos Sebestyén
13 ^o Szabó János	30 ^o Hatos Jakab
14 ^o Kemény János	31 ^o Barcza Mihály
15 ^o Szabó Ferenc	32 ^o Kalmár Márton
16 ^o Csík Ferenc	33 ^o Stollár Márton
17 ^o Babanics András	34 ^o Babanics András

Csókakő benépesítői, 1774–1775

Amíg az 1740-es évek végén 17 család, addig 1763-ban — a bodajki *Canonica Visitatio* adatai szerint — összesen 140 gyónásra kötelezett népesség élt a településen³⁷⁷, s húsz év múltával 287-en. A 287 főt 68 család alkotta, egy családra átlagosan négy fő jutott, ami azt bizonyítja, hogy az egy háztartásban élők két generációt — szülőket és gyermekeket — tömörítettek. Újabb két évtized, s kialakult a jellegzetes nagycsalád modellje, a nagyszülők–szülők–gyermekek közösségére épülő gazdasági egység. A 68 családból 64 szőlőműveléssel foglalkozó zsellér, a Görög, a Porpáczy és a Hollósy családok armalista nemesek, ami azt jelentette, hogy nemesi kiváltságlevelet kaptak ugyan, de nemesi adománybirtokot nem. A csókakői nemesek közül a Hollósyak voltak a legelterjedtebb család: tagjai Fejér, Tolna, Győr, Veszprém és Pozsony vármegyében éltek.³⁷⁸

A Hollósy család tagjait az 1742. április 18-i közgyűlésen vették fel a megyebeli nemesek közé. Ekkor Székesfehérváron élt Hollósy István, Pátkán Hollósy Mihály, Felcsúton Hollósy István, Alcsúton Hollósy János. Kiváltságos helyzetüket, adómentességüket 1848-ban elveszítették. A csókakői lakosokhoz hasonlóan adófizető polgárok lettek.

A népesség gazdasági erejét csak részben tükrözik az állatállományra vonatkozó adatok, hiszen Csókakőn nem földművelésből, hanem szőlőművelésből élő lakosság élt. 1774-ben 28 szarvasmarhát — köztük 6 ökröt — 24 lovat és 21 sertést írtak össze. De ezeket sem tekinthetjük megbízható adatoknak, hiszen a makkoltatásra az erdőbe kihajtott sertéseket a tölgyesek elrejtették az összeírók elől.³⁷⁹

A 18. század 60-as éveiben bekövetkezett a lakosság gazdasági megerősödése. Az 52 házból álló település lakossága megfogalmazza az önálló templom és iskola felépítését. A század végéig felépülnek azok az egyházi és oktatási intézmények, amelyek a falu megszervezését lehetővé tették. 1772-ben megkezdték a templom felépítését. A lakosság az építőanyag kitermelését, szállítását végezte, az építkezésnél a segéderőt biztosította.

Támogatták a templomot építő közösséget a földbirtokosok is: Lamberg Ferenc 50 forinttal, Luzsénszky György 3 császári arannyal segítette a csókai lakosságot. A templom építését két esztendő alatt fejezték be, felszentelésére 1774-ben került sor. A templomot Dravecz József veszprémi káptalani helynök Szent Donát püspök és vértanú tiszteletére szentelte fel. Az egyszerű, szerény külsejű épület kőből, tornya fából épült.³⁸⁰

Közel 10 év múlva, 1783-ban felépült az iskola is, amelynek első rektora Kiss István lett. A kétszobás épületben a tanító lakását és az osztálytermet alakították ki. Kiss István a 11 tanulót — 6 fiút és 5 leányt — magyar nyelven tanította. Évi járandósága a közösségből 28 forint volt, s a szülők tanítványonként természetbeni járandósággal látták el, a téli hónapokban a fűtéshez szükséges fát a tanulók vitték magukkal. A tanító egyéb, főként egyházi és közigazgatási feladatokat is ellátott. Köteles volt viharkor, viharfelhők közeledtekor harangozni. Közigazgatási feladatokat pedig abban az értelemben látott el, hogy a közösség jegyzőjeként az írásbeli munkákat teljesítette.³⁸¹ A templom, az iskola felépítését követően megkezdődött a római katolikus hívek önálló egyházközségének megszervezése. A bodajki római katolikus egyházközségtől történő elszakadást a sörédiek is támogatták. Csókakő és Söréd katolikusainak kérelmét a főszolgabíró Meszlényi János és Hrabovszky Gáspár esküdt is felülvizsgálta. Az egyházközség megszervezését illetően a gondokat leginkább az 1774-ben felépült, az ekkor 300 fős felekezet befogadására alkalmas templom okozta, ugyanis a

A Lamberg és a Luzsénszky család címerei

sörédi római katolikusokkal megnövekedett hívek befogadására a templom már nem bizonyult elégségesnek. Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspökhöz eljuttatott kérelmükben a csókakői és a sörédi lakosok ígéretet tettek arra, hogy bővítik a templomot: „*ereinkhez képest minden némű hozzája szükséges matériákat meg hordgyuk és kézi munkával telles erőnkbiül hozzá látni fogunk csak egyedül a kész pénzbeni fizetistül és adóztatástul mentek lehessünk*”.³⁸²

A kérelem és a templom bővítésére tett ígéret megtette hatását, a székesfehérvári egyházmegye főpásztora 1788-ban engedélyezte a csókakői egyházközség megszervezését, s Söréd az egyházközség filiája lett. A település első plébánosa Jankó Péter, 1799-től Stublits Ferenc, 1802-től Dani István látta el a lelkipásztori teendőket.³⁸³ A plébánia megszervezését követően felgyorsult a település községgé szerveződése, bírót és esküdteket választanak. A 18. század végén Szabó Ferenc töltötte be a bírói tisztséget, esküdtekké Szabó Jánost, Rákos Józsefet, Bognár Istvánt, Hatos Pált és Krieszenberger Antalt választották. A 19. század első éveiben a lakosság létszáma megközelítette a 400-at, 1820-ban 525, 1828-ban 553 fő él Csókakőn. Túlnyomórésztben római katolikusok, mindössze 2 zsidó család élt a községben. Területe 1910 katasztrális hold 550 négyszögöl, amelyből 495 katasztrális hold a szántóterület, 825 katasztrális hold az erdő és 511 katasztrális hold a szőlő.³⁸⁴ A szőlő, illetve a bor jelentette a lakosság alapvető megélhetését, keresett cikk volt a csókai bor, már a 18. században is tudták, hogy Csókakőn terem megyszerte a legjobb bor.

Fejér vármegye térképe, készítette Csapó Benjámín (1798)

A 18. század végére Csókakő, a térség több településéhez hasonlóan, több nemzetiségű községgé vált. A népesség 70–75%-át a magyarok, 20%-át a németek, s néhány százalékát a szlovákok alkották. A magyarok közül itt élt a Hegyi, a Fejérvári, a Hollósy, a Szentés, a Pintér, a Lencsés, a Takács, a Virág, a Csillag, a Kádár, a Fűrész, a Szabó, a Király, a Kalmár, a Bognár és az Őri család.

Németek voltak: Maur (Maurer), Moll, Wolf, Mack, Mackl, Tiffinger, Szautner, Khatz, Karger és Krieszenberger. Szláv eredetű családok: Babanits, Ivanits, Kolonits.

Megszilárdul az írásbeliség, a községi adminisztráció: Kiss János jegyzőt (egyben iskola-mestert) 1801-ben Stuklits Mátyás követte. A helyben keletkezett, láttamozott dokumentumokat a község nevével ellátott pecsétlenyomóval hitelesítették. A kör alakú, közel 2 centiméter átmérőjű pecsétnyomó középrészében szőlőfürt és kacorkés, valamint a Vértesre utaló sziklaorom látható. A pecsétnyomót szegélyező gabonakalászok a Csókakő feliratot veszik körül.³⁸⁵

Rendkívüli feladatok hárultak a megszerveződő település vezetőire, különösen a bíróra és a törvénybíróra, nevezetesen az élet- és vagyonbiztonság követelményeinek betartása. 1788-ban készült el a Sármelléki járás főszolgabírájának tűzvédelmi utasítása (Fejér vármegye Sármelléki járásának volt települése Csókakő). A falvak bíróinak megküldött rendelet a tűzvédelmi előírásokat taglalja. Szól a bírók és a bakterok felelőségéről, a tűz ellen való eszközök meglétéről (vizes szekér 10 akó lajttal, középszerű létra, csáklya, kapa, ásó, lapát). A rendelkezés közli a bakter-kiáltás szövegét is:

„Hallod-é ez háznak ura,
már 8-at ütött az óra!
Minden vigyázzon házára,
Cselédjére, gyertyájára,
hogy tűz ne legyen kárára!”

Az utasítás további szakasza részletesen felsorolja a bakter kötelmeit, nemcsak az a feladata, hogy „éjszaka a szokott órákat megkiáltsa, hanem szeles üdövel nappal is a tűzre való vigyázásra a népeket serkengesse. (...) Azonkívül pipásokra, káromkodókra és éjszakai kóborlókra (...) szemes vigyázással legyen”.³⁸⁶

„Megérdemli a munkás a maga bérét”

A 18–19. század fordulójára mindinkább gyarapodó településsé vált az évtizedekkel, két emberöltővel korábban csak roppant erdőséggel, zömében móri lakosok művelte szőlős- és gyümölcsöskerttel rendelkező pusztja. A gazdasági megerősödést bizonyítják a fennmaradt végrendeletek és vagyonleltárak. Nincstelének, csak két kezük munkájából élők nem rendelkeztek örökölhető ingatlannal és ingóságokkal. Így azt állíthatjuk, hogy a fentebb hivatkozott dokumentumok egy faluközösség tagjainak életviszonyait is tükrözték.

1784. június 28-án végrendelezett özvegy Németh Györgyné. A testamentum formulája, nyelvezete a kor írásbeliségét tükrözi. Akaratát a nótárius (jegyző), Kiss István foglalta írásba: „*Minek előtte* — olvasható a bevezetőben — *az én teremtő Istenemtől ki szollíttatnám*

1784
 En Csabán László Öze György Németh György
 Alon Indira Mindenképp ezen Testamentum
 Levélnek szerzője György Németh előre az én
 név szemmel ki, Székesvárosban az árnyék világból
 tehát az én élő nyelvemmel ilyen rendelkezést teszek
 az én gyermekeim között György Németh

1° Az én Vagyományból egy rész az én házam
 és a kenderes kertjémet az én házam László
 János Panna, endoromból, és Magyar jászok
 öböl egy részét Hosszú Hosszú János és a többiek
 között meg osztom

2° Hanem az én házam el adassék és a többi
 részemmel, és a mi ottani részemmel vagy
 az én házam felé osztom

3° És az én házam és a többi részemmel
 mind Bécs felé osztom

Die 18° Janj 1784
 János László György X
 György Németh X
 János László György X
 Ezek előtt

Özvegy Németh Györgyné végrendelete, 1784

ez árnyék világból tehát az én élő nyelvemmel ilyen rendelést teszek az én gyermekeim között.” A halálra felkészült özvegyasszony házat, kender- és kukoricás kertjét, továbbá szántóföldjét hagyja két gyermekére. Külön szolt a szőlőről, amelyet eladni rendelt, majd arra intette gyer-

mekeit, hogy a halála után testvéri egyetértésben éljenek. A testamentumot mint közhitelű bizonyosság aláírásával látta el a jegyző, továbbá a bíró, Hatos Pál és a törvénybíró, Szabó János neve mellett egy-egy kereszt jelzi a hitelességet.

Figyelmet érdemelnek a vagyonösszeírások, amelyek nemcsak az ingó és ingatlan javakat veszik számba, hanem értéküket is feltüntetik. A gondosan összeállított és hitelesített dokumentumok utalnak a lakosság vagyoni helyzetére, az eltérő szociális, gazdasági viszonyokra. A források egyértelműen tükrözik, hogy a zömében szőlőművelésből élő zsellérek nem a gazdasági hierarchia alsó grádusait foglalták el.

Az 1801-ben elhunyt Kelemen György vagyonát 344 forintra becsülték. Számba vették tartozásait is, ezek összege 74 forintot és 39 krajcárt tett ki. Az aktív vagyon elérte a 296 forintot. Szőlő és lakóház jelentette a legnagyobb értéket. Az 1802-ben elhalálozott Babonits (Babanits) Jakab házat 203 forintra becsülték, a szőlőt, a lakóépület folytatásában levőt 504, az öreghegyit 353 forintra taksálták. Ezekkel szemben a munkavégzésre használt két ló, kocs, szerszámok mindössze 65 forintot tettek ki.

Első ízben a 19. század kezdetétől fennmaradt források tartalmaznak adatokat épített présházakról és pincékről. Tanulságosak a gyümölcsstermesztésre utaló bejegyzések is: az 1804-ben elhalálozott Bognár István vagyonleltárában szerepel a „szilvás”-nak mondott birtokrész, ennek értéke a szőlővel együtt meghaladta a 840 forintot.³⁸⁷ A gyümölcs jelentősége vetekszik a szőlővel és a borral, a lakosság egyik jelentősnek mondható bevételi forrása a kora nyári időszaktól késő őszig. E kiegészítő bevételi forrásra mintegy ráépül a január-februártól értékesíthető újbork eladásából származó jövedelem.

A 19. század első évtizedei a Napóleon elleni háborúk esztendei. A hadjáratok, hasonlóan az örökösödési és hétéves háborúhoz ismételtelen fellendítették a mezőgazdasági termékek iránti keresletet. A Móraon létesített katonai élelmiszerraktár befogadta a terményeket, megjelentek az élelmiszerszállítók. A szőlő, bor, gyümölcs volt a csókaiak eladható terménye.

Csókakő előjárói, és a település első pecsétlenyomata

Kedvező gazdasági folyamatok mellett megfigyelhető a munkaerőben, a munkavégzés folyamatában bekövetkezett fennakadás. Életerős férfiak voltak kénytelenek katonai szolgálatba állni. Több kérvényt ismerünk ezen időszakból, az otthoniak a katonasághoz besorozottak elbocsátását kérelmezik, mert a munkaerő hiányában gazdaságuk tönkremegy.

Az előjárók Babanits Ádám hazabocsátását azzal indokolták, hogy felesége súlyosan megbetegedett, kisgyermekéről és gazdaságáról is gondoskodni kell. A kérelmet kivizsgáló Zlinszky Imre főszolgabíró jogosnak találta a hazabocsátást, azzal egészítette ki jelenlétét, hogy a 800 forint értékű szőlő is gazdátlan. Idős korára hivatkozott Rákos István, aki a Csákberényből besorozott sógora, Cséri József felmentését kérelmezte, mert ő maga öreg, és gazdaságát nincs más, aki folytathatná.³⁸⁸

A francia hadseregtől 1809. június 14-én Győr térségében súlyos vereséget szenvedett nemesi felkelőereg már visszavonulóban Csókakőre és a szomszédos településre, Csákberénybe rendelte a négy századból álló 17. Gömör vármegyei gyalogzászlóaljat. Bizonyára a francia seregtől megrettent nemesi felkelők kipihenték magukat, ugyanis szüreti időben érkeztek: 1809. október 27-én és a következő napokban állomásoztak Csókakőn és Csákberényben. Október 31-én pedig megérkezett a térségbe a borsodi 16. számú ezred.³⁸⁹

Mind jelentősebb gondot okozott az 1774-ben felépített szerény méretű templom állapota. 1805-ben az egyházlátogatási jegyzőkönyv arról tudósít, hogy „a katolikus hitnek megfelelő forma és mód” szerint épült templomot statikai repedések hálózák be, nem elégséges a hívek befogadására. A 19. század elejére a katolikusok létszáma 395 főre gyarapodott. A templomhoz fából épített átriumot a tomboló szélvihar 1804-ben ledöntötte, a templom előtt álló haranglábat is megrongálta. A kegyúri jogok és kötelezettségek a Lamberg családról átszálltak a helytartótanácsra, s a kegyuraság már 1806-ban cselekedett: tervek készítettet, 910 forinttal támogatta az építkezést, az uradalom építőanyagot biztosított. Nem volt elhanyagolható a hívek áldozatkészsége sem, ők biztosították a fuvarokat és a nem lebecsülendő kézi munkaerőt. Az új templom 1806-ban a régi helyén el is készült, a község centrumában bejáratával nyugat felé fordul, tornya kőből épült, amelyben két harang lakott, a 196 font súlyú nagyharang és a 80 fontos lélekharang. A csókai és sörédi hívők néhány esztendeig látogatták tiszta szívvel megújult templomukat, ugyanis az 1810. évi móri földrengés súlyos, már-már helyrehozhatatlan károkat okozott.³⁹⁰

Tehát a 19. század elejére megszilárdult a helyi közigazgatás, megteremtődtek az önálló hitélet alapjai, az 1806-ban bővített templommal egy időben megépült a plébánia, rendszeressé vált — jöllehet csak az őszi, téli időszakban — az oktatás, s mindaz, ami a fejlődés alapjait megteremtette megszilárdult a gazdálkodás, mindenekelőtt a nagyfokú önállóságot biztosító szőlő- és gyümölcsstermesztés, továbbá az erre épülő, szaktudást igénylő borászat.

Kialakulnak a helyi népszokások, amelyek a lakosság közösséggé alakulásának bizonyosságai. A hiedelmek zöme a Hold változásaihoz kötődik. Újhold idején gazdasági munkát nem végeztek, abbahagyták a szőlők metszését, attól tartottak, hogy a szőlővenyigék „megkukacosodnak”. Nem vetettek, mert úgy gondolták, ritka lesz a vetés, nem raktak tojásokat a kotlós alá, mert nem lesz „főka” bennük. Mind gyakrabban tiltakoztak a templom közelében lévő zsidó kocsmá nyitva tartása ellen, különösen a férfiak cserélték fel az istentiszteletet a kocsmázással, a kocsmá előtti ácsorgással. Szóvá tették az „ősi fogadalmuk”-nak

voltak, nem vonatkozott. Sem a két hegymester, sem a hegybíró az ősi fogadalmat maradtalanul betartatni nem tudta.

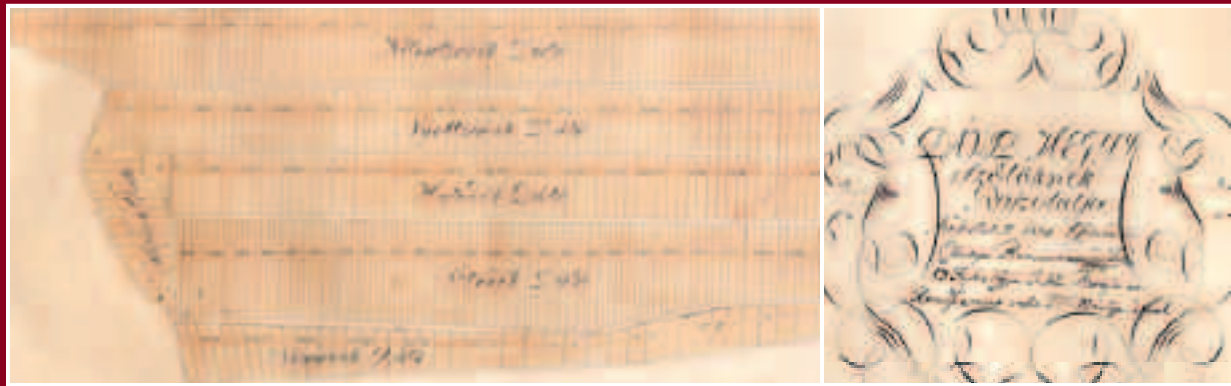
A lakosság általános jellemére utalnak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, amelyekből megtudjuk, hogy a plébánia hívei mind az anya-, mind a fiókegyházban (Söréd) magyarok és római katolikusok. Igen szorgalmasak, békeszeretők és istenfélők, semmi más vétekre a mértéktelen iváson kívül nem hajlandók, s ez leginkább a csókai szőlők nagy termékenységének tulajdonítható.³⁹¹

Csókakő gazdasági fellendülésére felfigyelt a vármegye is. Csapó József táblabíró, vármegyei földmérő megbízást kapott a település térképének elkészítésére. A feladatot 1823-ban teljesítette, s napjainkig fennmaradt a *Csókai pusztának rajzolatja*. A 70 × 50 centiméteres „földabrosz” a szomszédos településeket tünteti fel, továbbá a csókai erdők alatt húzódó, a falumagot mintegy körbeölelő szőlőket és gyümölcsösöket, majd a vörös színnel megjelölt lakott területekből az országútig terjedően a kender- és kukoricaföldeket, a szántókat jelöli. A térkép bal sarkában hitelesnek tekinthető ábrázolással megörökítette a hajdani időkre emlékeztető várat. Ugyanő készítette el — díszes címkerettel — a *Dávidhegyi szőlők* térképét is.³⁹²

A század első felében Csókakő népessége meghaladta az 550 főt: a nyolc izraelitán kívül valamennyien római katolikusok. A lakóházak száma 86, minőségüket illetően valamennyi harmadosztályú, azaz vályogból és vertfalból épült. 1838-ban készítette el a vármegye a nem

A csókakői vár és környékének rajza, 1823

A Dávidhegyi szőlők felmérése, 1824 (részletek)

nemesek összeírását. Főbb adatai: tisztviselő 2, kézműves 12, nemesek szolgálói 7, zsellérek, kertészek 103, fiúgyermek 145, nők (lányok, asszonyok) 259.³⁹³

Az oktatást illetően is változásokra került sor. Pozitív eredmény, hogy az 1830-as évek közepén az iskolaépületet megújították. A világos és egészséges iskolát az őszi és téli időszakban 63 iskolaköteles látogatta: 35 fiú és 28 leány. Az iskolakörű gyermekek száma meghaladta a 90-et, tehát egyharmaduk az iskola falain kívül maradt. A tanító Ehmann János tanulmányait Budán végezte. Magyar nyelven tanított írást, olvasást, számtant, hit- és erkölcsant. Egyben a község jegyzőjének feladatait is ellátta. Az 1868-ban megfogalmazott oktatási törvényig a mindenkori tanító a jegyzői, sőt a kántori tisztséget is betöltötte. Oktató munkájáért minden házaspártól kapott 20 pozsonyi mérő rozsot, 30 krajcárt, a Lamberg uradalom évente még négy öl fával támogatta, továbbá 11,5 magyar hold szántó termése illette meg.³⁹⁴

Utaltunk arra, hogy az iskolakötelesek egyharmada maradt távol. Együttérzéssel állapította meg a megyei bizottság, hogy a távolmaradókat a szülők „*ruházatokkal ellátni nem képesek*”.

Az 1840-es évek közepétől rossz, sőt silány terményeredmények éhínséget eredményeztek. 1847 telén és tavaszán romlott a helyzet. A Sármelléki járás felső területében a zselléreket sújtotta leginkább az inség. Csókakőn 119, Móron 614, Bodajkon 180, Söréden 39 volt az éhezők száma.³⁹⁵

Az életkörülmények, szociális viszonyok romlását az 1848. március 15-én kirobbant forradalom, a pest–budai események és a Pozsonyban ülésző országgyűlés törvényjavaslatai enyhítették. A Lamberg uradalomhoz tartozó településekben március végén eltörölték a robotot. Az áprilisban szentesített törvények csak részben érintették a csókakői zselléreket: nem lévén telkes jobbágyok az általuk művelt szántók szabad birtokosai nem lettek. A törvények eltörölték az egyházi tizedet, ugyanakkor a bordézsmaat továbbra is be kellett szolgáltatni. Ez volt a csókakői gazdák legfőbb sérelme. 1848 májusában a nemesi közgyűlést felváltó megyei bizottmányhoz fordultak, kérelmükben arra hívták fel a megye vezetőit: „*ők is ma-*

gyar honban laknak, és a jele korban kivivott szabadságban hogyan részesednek?”.³⁹⁶ Választ nem kaptak, illetve a hatóság írásban megfogalmazott tudósítása nem maradt fenn. A járás főszolgabírája arra törekedett, hogy az áprilisi törvényeket megértesse a családodott zsellérekkel, ugyanis e réteghez tartozók üres kézzel lépték át a polgári korszak küszöbét. (A szőlődézmát 1848. szeptember 15-én törölték el, a szabadságharc leverését követően a császári hatóságok a rendeletet megsemmisítették. Csókakőn a szőlődézsma megváltására 1858-ban került sor.)

Az 1848. évi V. törvénycikk népképviselési alapra helyezte az országgyűlés alsótáblája tagjainak megválasztását. Vagyonhi cenzushoz kötve passzív választójoghoz jutott 17 lakos, akik közül 15-en gróf Festetics Gézára adták szavazatukat. Festetics Gézát mandátumától 1849-ben megfosztották, mert nem követte az országgyűlést Debrecenben. Az 1849 nyarán megtartott választásokon a kerület képviselője Lethenyey Károly lett.

1848 szeptemberében a szabadságharc erőteljes kibontakozásának időszakában 56 csókakői férfiú a nemzetőrség tagja lett. Felügyelték a település rendjét, megakadályozták a rendbontást, s védtek falujukat.³⁹⁷

A móri csatavesztést (1848. december 30.) követően egy császári alakulat betört a faluba. A csókakői megismerték „Ófelsége” katonáit: raboltak, feltörték a pincéket, 7186 forint kárt okoztak. Két lovas ezred garázdálkodott, s az esti órákban maga Ottinger tábornok, a lovas ezred parancsnoka is megjelent Csókakőn. Felgyújtották Simkovits János plébános presbiterházát. A lakosság a fosztogatók előtt a szőlőhegyekbe menekült. Hegyi György bírót is kirabolták, mert azonnal nem tudta teljesíteni a követeléseket. Súlyosan meg is sebesítették. A bírón kívül 63 gazdát károsítottak meg.³⁹⁸

A csókakői lakosok a garázdálkodást nem feledték, mint azt sem, hogy Haynau parancsára 1849. július 14-én Nagyigmádon kivégezték a szomszéd falu, Csákberény római katolikus papját, Mansbarth Antalt és a református tiszteletest, Szikszay Jánost. Nem tettek egyebet, mint a szószékről a szabadságharc folytatására lelkesítették híveiket.³⁹⁹

„Ne igyál vizet, élj kevés borral...!”

Fényes Elek 1851-ben megjelent *Magyarország geographiai szótára* című munkájában Csókakőről a következőket írja: „magyar falu Fejér vármegyében, a magas kősziklás csókakői hegy tövében, igen szép vidéken. (...) Lakja 613 katolikus, parókiája és temploma [van]. A csókakői meredek hegy oldalán látható a régi omladékokban heverő csókakői vár. Itt terem az egész megyében talán a legjobb bor. Hajdan a Nádasdy grófok lakhelye, s feje volt egy 11 helységből álló uradalomnak. Mostani birtokosai [a] gróf Lamberg és báró Luzsénszky nemzetsége”.⁴⁰⁰ Fényes Elek leírását azzal kell kiegészítenünk, hogy immár egy évszázada egy kereskedő, korcsmáros zsidó család — a Grünfeld — is élt a településen.

A forradalom és szabadságharc leverését követően a megtorlás — hat székesfehérvári polgár, az Aradon kivégzett tábornokok és főtiszték kivégzése — mély együttérzést váltott ki. Az osztrák hatóságok és hazai kiszolgálóik Fejér vármegye népéről, a közhangulatról megfogalmazott sorait idézem: a lakosság „még most is (...) egyre várja a hazát s Monarchiát

tönkre tenni igyekezett kárhozatos népboldogítókat, kapja, hordja, terjeszti a veszedelmes értelmű híreket, s úgy mondva, csak úgy neszez, hogy a lázítók által agyába vert szerencsétlen szabadság és kommunizmus eszméit hol nyílik alkalmá újra életbe léptetni? (...) Megtagadják a földesurak irányában tartózsáikat, bitangolják, pusztítják a más tulajdonát, kiváltképp az erdőket...”.⁴⁰¹

Feszült hangulat uralkodott a késő nyári, kora őszi hetekben, a szüret megkezdése előtt általános tanácstalanság volt tapasztalható a szőlősgazdák között. Az 1848. szeptember 14-én eltörölt szőlődézsma hatálytalanításáról terjedtek el hírek, majd a császári rendelet megerősítette a félelmet. A képviselőház határozatát azért semmisítették meg, mert a szőlődézsma eltörlése nem szerepelt az 1848. áprilisi, az uralkodó, V. Ferdinánd által aláírt törvények között. Tovább fokozta a bizalmatlanságot a császári nyílt parancs a földadókataszter munkálatainak megkezdéséről.

Rablók garázdálkodtak 1850. december 13-án az éjszakai órákban. 12 garázda megrohanta a plébániát, megkötözték és kirabolták a plébánost. Magukkal vittek 113 forintot, továbbá 50–60 forint értékben ingóságokat. A csendőrök másnap megkezdtek a nyomozást, s a rablók egyikét Simkovits plébános személyleírása alapján el is fogták.

A császári és királyi megyei hatóság a történetekről megjegyezte: a legtöbb büntett télen fordul elő, a katonaköteles férfiak közül többen elmenekülnek a katonasállítás elől; fokozottan vonatkoznak az elmondottak a volt honvédekre. A jelentés megszövegezője véleményét sem hallgatta el, „ezek bujdosva lopásra kényszerülnek”.⁴⁰²

Közel egy évtizednek kellett eltelnie, hogy a szőlősgazdák megválthatták a bortizedet. Erre 1858-ban került sor, ekkor a Mórhoz tartozó vajalpusztai és a csókakői szőlők tulajdonosai 157 816 forint összegben megváltották a bordézsmát, amelyet öt év alatt, egyenlő részletekben kellett kiegyenlíteni. Ebből az összegből a Lamberg uradalom a csókakői szilvással együtt 79 875 forinttal részesült.⁴⁰³ A bortized megváltása jelentős terhet rótt a gazdákra. Erre nem vonatkozott az állami kármentesítés, amely az úrbéri szolgáltatásokat elvesztő birtokosokat illette meg. A földbirtokosok kármentesítését a magyar képviselőház 1848. szeptember 23-án fogadta el, majd az 1853. március 2-án kibocsátott úrbéri pátens és a „kárpótlási és földtehermentesítési nyílt parancs” erősítette meg.⁴⁰⁴

A bordézsmá megváltása ugyanazt jelentette, mint az 1848. évi törvényeknek a jobbágyokra vonatkozó részei, a teljes jobbágyok 1848 tavaszától földesúri szolgáltatásoktól és kötelezettségektől mentes szabad paraszti birtokosok lettek, 1858-tól szabadon rendelkező birtokossá váltak a szőlősgazdák is.

A bordézsmá megváltása mellett a Szent Donát plébániatemplom már-már életveszélyes állaga aggasztotta a hívőket. Simkovits János plébános törte meg a csendet: bizalommal fordult a Székesfehérvári Római Katolikus Egyházmegye új püspökéhez, a szelíd szívű Farkas Imréhez. Arra kérte a főpáoszt, vegye igénybe a bécsi magyar kancellárián hivatalnokoskodó Simor János székesfehérvári kanonok segítségét. Az életveszélyessé vált templomról megjegyezte: a gyakori esőzések következtében a víz már nemcsak a sekrestyét, de a templom boltozatát is átztatta, a veszély mind fenyegetőbb.

Felfigyelt a csókakői templom állapotára a császári és királyi megyehatóság is. Viczenty Ferenc főszolgabíró 1853-ban arra hívta fel a püspök figyelmét, hogy a csókakői hívei „immár félő borzalommal” látogatják templomukat. Vénosz Imre kerületi esperes 1857 feb-

ruájában bezáratta a templomot, s az istentisztelet helyéül az iskolaépületet jelölte ki. A súlyos helyzet lelki károkat okozott, a 72 esztendő, 1826-tól Csókakón szolgáló plébános arról tudósította az egyházmegyei hatóságot, hogy a hívek alig egyharmada vesz részt az istentiszteleten, holott Csókakón 701, Söréden pedig 464, összesen 1165 lélek élt.

Változás csak azt követően bontakozott ki, hogy a helytartótanács 1862 augusztusában több mint 15 ezer forintot utal ki a templom felépítésére. Az árajánlatok kedvezőtlen volta miatt, mind a tervek elkészítése, mind a munkálatok megkezdése váratott magára. Időközben a Simkovits Jánost 1861-ben felváltó Branizsa József plébános az iskolából a templomba helyezte vissza a szentmiséket. 1862 áprilisában súlyos baleset történt, leszakadt a tetőzet néhány gerendája, s a boltozat is veszélybe került.

Újabb tervek készültek, amelyeket az építésügyi hatóság jóvá is hagyott. Borchert János székesfehérvári építési vállalkozó 20 605 forint összegben vállalta a régi templom elbontását, s annak helyén az új felépítését. A csókakői és sörédi katolikusok 5266 forinttal járultak hozzá az építéshez.

Borchert János 1863 tavaszán lebontatta a régi templomot, istentiszteletek tartására 1864 őszén vált alkalmassá. Ekkor, 1864. október 9-én Szilassy István, a Branizsa József helyébe kinevezett plébános meg is áldotta a templomot. Az építkezés, a templombelső berendezése 1866-ban fejeződött be. Elkészült a Szent Donátot ábrázoló oltárkép, a szószék, gyóntatószék, 28 pad. A kivitelezést a Wanner József és Társa budai asztalos cég végezte, igen jó minőségben. A főoltár megáldására 1865. augusztus 15-én került sor. A régi orgonát felújították, amelyet majd 1912-ben váltanak fel a Rieger Ottó készítette nyolc változatú hangszerrel.

A község központjában enyhén lejtős terepen szabadon álló, gótizáló épület háromhajós, hegyes sisakos homlokzati toronnyal, keskenyebb szentéllyel és nyitott fedélszékkal.⁴⁰⁵

A bordézsma megváltása és a templomépítés jelentős anyagi áldozatot követelt. A csókaiak nemcsak magukért, hanem utódaikért is vállalták a terheket. Mindehhez a szőlőművelés és a gyümölcsstermesztés minőségi fellendülése adott alapot.

Az 1860-ban megalakult Fejér Megyei Gazdasági Egyesület felhívására a csókai szőlősgazdák is részt vettek a székesfehérvári borversenyeken. 1861-ben Walter János községi tanító és jegyző az 1857. évi borával arany jutalmat és oklevelet szerzett. Dicsérő oklevelet kapott Matter Endre csókai jeles kezelésű boráért. Elismerésben részesült a csókakői Zichy pincészet és Steiner János fehér bora. A kerti termények és gyümölcsök kiállításán a község plébánosa, Branizsa József kiváló eredményt ért el: az első díjat nyerte el 11 különböző fajtából összeállított gyümölcsgyűjteményével. A plébános, aki csak három esztendeig szolgálta a csókai és sörédi hívőket, nemcsak lelkipásztor, hanem kiváló gazda is volt.⁴⁰⁶ Világi munkássága abban is tetten érhető, hogy a szakszerű szőlőművelésre, borkezelésre és gyümölcsstermesztésre hívta fel, oktatta híveit. Bizonyára többször idézte Pál apostolnak Timoteushoz írt első levelének figyelmeztető sorait: „*Ne igyál vizet, élj kevés borral...!*”⁴⁰⁷

A szőlőművelés és borászat iránti elkötelezettségét a Székesfehérvári Borász-csarnok című folyóiratban Walter János jegyző is megvallotta. 1863-ban a szerkesztőhöz, Tóth Istvánhoz, a bicskei uradalom tisztartójához írt soraiban azt tette szóvá, hogy a környező falvak szőlősgazdái megorroltak a helybeliekre, mert a szokástól eltérően Teréz-nap előtt (október 15.) kezdték meg a szüretet. A viszonylag korai szüret okát így összegezte a jegyző:

V Á Z L A T
n
FEJERMEGYEI
GAZDASÁGI EGYESÜLET
1860-, 1861-, 1862-ik évi
munkálatairól.

AZ IGAZGATÓ VÁLASZTMÁNY MEOBIZÁSÁBÓL

megalkotó

FEKETE JÁNOS,

egyleti titkár.

Sz.-Féjervárait.

Sz. H. Hammer Pálusé Váltóval 1862.

A Fejér Megyei Gazdasági Egyesület kiadványának címlapja

A Székesfehérvári Borász-csarnok címlapja

„a szőlőhegy közelében igen sok erdőség van (...), gyümölcs ez évben (...) igen csekély termett, és így minden néven nevezendő madár, még a cinege is a szőlőt pusztította, hasztalan volt a lövöldözés vagy ostorral való durrogtatás, volt hely, hol (...) több akós károkat okoztak. Mennyiségre nézve fele termék volt, mint a múlt évben, jóságra nézve jobb a tavalyinál, akóját veszik öt forinttól kezdve hét forintig, magyar akót számítva.” (Egy magyar akó 54,3 liter.) 1864-ben a szőlők „ragyás” betegségéről értekezett a személyét a Csókahegyi álnév mögé rejtő tudósító.⁴⁰⁸

A Fejérmegyei Gazdasági Egyesület 1862. évi értesítője függelékben közölte a megyében elterjedt szőlőfajtákat. Csókakő esetében a kadarkát, kövidinkát, hárslevelút és a rakszőlőt sorolja fel. Feltehetően nyomdai hiba, hogy az ezerjót sem a móri, sem a csókai szőlők között nem említik.⁴⁰⁹

Rakszőlő: Erdélyben hóvív, a Balaton térségében világos néven ismert. Igen bőtermő magyar szőlőfajta, fürtje nagy, a szőlőszemek vékony héjúak és levesesek. Az országban mindenütt elterjedt, kivált ott, ahol nem a bor minőségére, hanem a mennyiségére fektetik a súlyt.

Kövidinka: fürtje kicsi vagy közepes nagyságú, tömött, hengeres alakú. Rövid metszés mellett is bőven terem, bora kellemes, könnyű asztali bor.

Kadarka: a legelterjedtebb és a legkitűnőbb magyar kékszőlő, alapja a legkitűnőbb magyar vörösboroknak.

Hárslevelű: őshonos a Kárpát-medencében, egyenletesen és bőven terem. Fürtje igen hosszú, laza szerkezetű, bogyói vékonyak, lédúsak. Napos, száraz fekvésű dűlőkben jól aszúsodik, októberben érik. Száraz borként a hárslevelű sűrű, testes, zöldesarany színű, erős virágillat jellemzi.

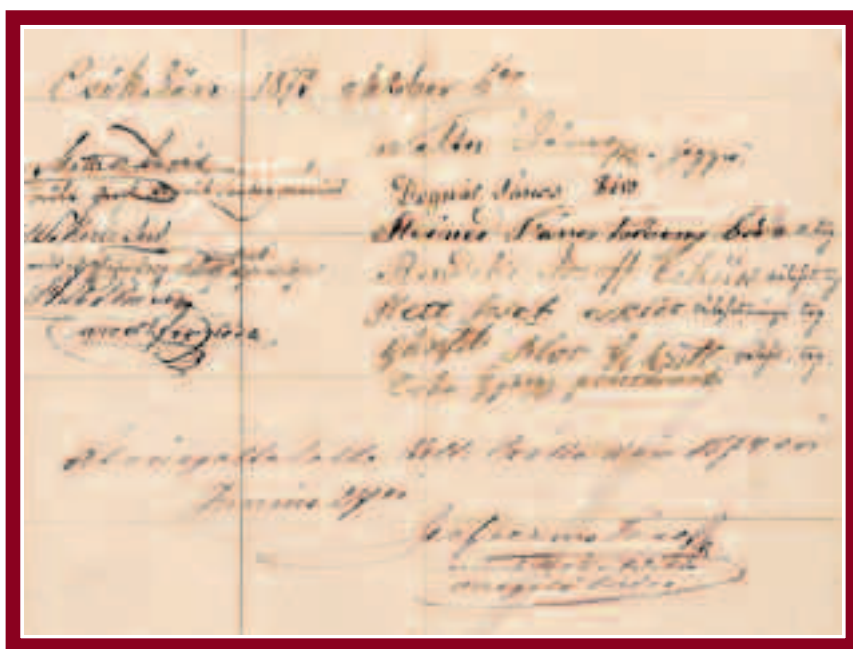
Ezerjő: a móri borvidék legismertebb fehér, savas borát adó szőlőfajta.⁴¹⁰

A gazdasági fellendülést elősegítette a közlekedésben bekövetkezett forradalmi változás. Megjelent a „vasparipa”, 1860. június 1-jén megnyitották a Székesfehérvár–Újszóny közötti vasútvonalat. Mind tágabb lett az elérhető környezet, a vasút olcsó, gyors és megbízható

szállítást biztosított. A csókaiak előbb a bodajki vasúti megállót használták, majd évtizedek múlva helyben is létesült megálló.

A dűlők, mezők leírását tartalmazó jegyzőkönyvben feltüntették a dűlő nevét, művelési ágát, jellemző tulajdonságait. A dokumentumot Csókakőn 1873. október 6-án az alábbiak látták el aláírásukkal: az uradalom részéről Mattesz András gróf Lamberg Henrik megbízottja, Wekerle Sándor gróf Lamberg Rudolf tiszttartója, Hub Rezső uradalmi főerdész, a község képviseletében Walter János jegyző, Bognár János bíró, Steiner János törvénybíró, Rendeki József esküdt, Schlett József esküdt, Grünfeld Mór esküdt, Erha (?) György községi pénztárnok. A „dűlők összeírását”, azaz a hitelességet 1874. június 27-én Stefanicza József vizsgálóbiztos ellenőrizte.⁴¹¹ A részletező adatok az alábbiak:

- 1.) *Község-dűlő*. Házakból és kertekből áll.
- 2.) *Cser- és Cipóhegy*. Erdő, tuskókról alászántják, kemény tüzelőfát ad, közepes jövedelemmel.
- 3.) *Kukoricakertek a Krisztinahegyen felül*. Szántóföld, az első esztendőben rozsot és kukoricát vetnek, a másodikban ismét, a terület vízmosásos, közepes termést ad.
- 4.) *Krisztinahegy*. Szőlő, talaja homokkal kevert, átlagos termést biztosít.
- 5.) *Temető-dűlő*. Szántóföld, az első évben búzát és rozsot, a másodikban árpat és zabot termesztenek.
- 6.) *Kút-dűlő*. Szántóföld, művelése megegyezik a Temető-dűlővel.

A dűlők, mezők leírását hitelesítők aláírásai, 1873–1874

- 7.) *Rókahegy*. Szőlő és kert. Talaja részben vörös, részben sárga lösz.
- 8.) *Konyhahegy*. Szőlő, északi fekvésű, talaja vöröses, közepes termést ad.
- 9.) *Szilas és Bencehegy*. Erdő, keményfát ad, átlagos növekedésű.
- 10.) *Aranyhegyi-dűlő*. Szőlő és kert, a terület hat részre tagolódott: Aranyhegyi alsó dűlő, Aranyhegyi felső dűlő (a csókai erdő alatt), Aranyhegyi harmadik dűlő, Aranyhegyi negyedik dűlő, Aranyhegyi ötödik dűlő és Aranyhegyi új ültetvény. Jó termést adott az Aranyhegyi alsó dűlő, a továbbiak közepes termést biztosítottak, az új ültetésű dűlőről feljegyezték: „*csekély termésű*”.
- 11.) *Szilvás-dűlő*. Szőlő és kert, jó fekvésű, fekete talajú, kiváló szilvát termő terület.
- 12.) *Öreghegyi-dűlő*. Szőlő és kert, hat tagból állt: első, második, harmadik, negyedik, ötödik és hatodik dűlő, az ötödik a Borhordó út, a hatodik az Ertl kút mentén terült el. Termőképesség szempontjából jó minőségű volt az Öreghegyi első, második és harmadik dűlő, a továbbiak közepes termést biztosítottak.
- 13.) *Felső Magyaros-dűlő*. Szőlő és kert. Hegyi fekvésű, sovány talajú, keveset termő.
- 14.) *Közép Magyaros- vagy Kelemen-dűlő*. Szőlő és kert, talaja köves, közepes termést ad.
- 15.) *Közép Magyaros- vagy Ertl-dűlő* (az Ertl család lakóhelye Mór). Szőlő és kert, talaja ugyancsak köves, átlagos minőségű.
- 16.) *Alsó Magyaros*. Szőlő és kert, „*fehéres földű, középtermő*”.
- 17.) *Cipóhegy*. Szőlő, közepes termést biztosít.
- 18.) *Űrgehegy*. Szőlő, talaja, termése átlagos.
- 19.) *Mór-Csókai-dűlő*. Szőlő és kert, három tagból állt, az országút mentén, a középrészen és a Vértes aljában. Részben homokos, részben agyagos talajú, közepes termést biztosított. A Vértes aljában húzódó dűlőrészeiről megjegyezték: „*köves, rossz talajú és kevés termő*”.
- 20.) *Vértes-dűlő*. Erdő, talaja kősziklás, tuskókról hajt, keményfa tenyésztetik.
- 21.) *Dávidhegyi-dűlő*. Szőlő és részben kert, nyolc tagból állt, zömében szép fekvésű területek, termőképességük a középezt meghaladja, bő termőnek minősítették a negyedik, a Sáncon felüli részt, az ötödik és hatodik tagot, a hetedikhez fűzött megjegyzés: „*részben északi fekvésű, így a téli időszakban a fagyok károkat okoznak, különben első osztályú terület*”.
- 22.) *Csókai föld*. Szántóföld, a dűlő három vetőre tagolódott: csókai szőlők melletti, középdűlői, látóhegyi részhez közeli. Mindhárom dűlőrészt a következő rend szerint művelték, az első esztendőben rozsot, a másodikban zabot vetettek. A harmadikban pedig pihentették, ugarolták a területet. A szántók hozama a közepesnél gyengébb.
- 23.) *Sánci-dűlő*. Szántóföld, ugyanúgy művelték, mint a csókai földek szántóit. Egyetlen megjegyzést fűztek a dűlőhöz: „*aránytalan fekvésű*”.
- 24.) *Kenderföldek-dűlő*.
- 25.) *Káposztásföldekre-dűlő*.
- 26.) *Tóhelyre fekvő-dűlő*.
- 27.) *Látóhegy alatti-dűlő*.
- 28.) *Sörédi hídhöz-dűlő*.
- 29.) *Csóka-sörédi híd-dűlő*.

Tétel- szám	A földbirtokosnak		
	neve	Házszám	Helyrajzi szám
383	Vigh György		207. 211. 212. 213. 214.
384	Vigh Sándor		215. 216. 217. 218. 219.
385	Vigh Sándor		220. 221. 222. 223. 224.
386	Vigh Sándor		225. 226.
387	Vigh Mihály	100	227. 228.
388	Vincze György		229. 230.
389	Vincze Sándor		231. 232.
390	Vincze Sándor		233. 234. 235. 236. 237.
391	Vida Sándor		238. 239. 240. 241.

Földbirtokosok névjegyzéke, 1873 (részlet)

Az utóbbiak szántóföldek, a háromnyomásos gazdálkodás rendszerében műveltek, az első esztendőben rozsot, a másodikban zabot vetettek. A harmadik évben pihentették, legelőnek használták a területeket.

- 30.) Bikarét. A rétet évente egyszer kaszálták. Kevés, de jó szénát termett.
- 31.) Tóhely-dűlő. Szántó föld. Az első esztendőben búzával vetették be, a másodikban árpával és zabbal, majd ugarolták. Jó termőképességű dűlő.
- 32.) Vadászréti. A Bikaréthez hasonló réti föld.
- 33.) Meredek-dűlő. Szántó föld.
- 34.) Békás tói-dűlő. Szántó föld.
- 35.) Közép-dűlő. Szántó föld.

36.) *Hegyháti-dűlő*. Szántóföld.

37.) *Bödönkúti-dűlő*. Szántóföld.

38.) *Cser-dűlő*. Szántóföld.

A szántóföldeket a fentebb ismertetett művelési rend szerint használták. Általában átlagos hozamúak. Gyenge termést biztosított a Meredek-dűlő, a Cser-dűlő egyik része jó gabona-termő, a másik része gyenge hozamú.

Rendkívül tanulságos, a Fejér megyei települések esetében pedig példátlan, hogy a mezőgazdasági művelés alá tartozó ingatlanoknak többségében nem helyi lakosok a tulajdonosai. A Móri Adóhivatal a dűlők leírásával és minősítésével egy időben készítette el a földbirtokosok betűsoros névjegyzékét. A község tulajdona mellett 981 birtokost írtak össze, köztük a Lamberg és a Zichy uraságokat, rögzítették a csókaikat, feltüntették a más településen lakó, de csókai földek — zömében szőlők és kertek — birtokosait. A csókakői határban 718 móri lakos, 57 bodajki, 33 sörédi, 9 csákberényi, 8 fehérvárcsurgói, 2 mohai, 1 csákvári, 1 sáregresi (Csók Lajos), 4 székesfehérvári, 1 hantosi, 1 sárkeresztesi, 1 nagylángi (a Zichy grófok), 2 budapesti, 1 komáromi rendelkezett ingatlannal. A csókakői lakosok közül mindösszesen 142-en voltak tulajdonosok, azaz a birtokosok 14,5 százaléka volt helyi polgár. A móri lakosok a birtokosok 73,2 százalékát tették ki — íme a magyarázata annak, hogy Csókakőn termett (terem ma is) a legjobb móri bor.⁴¹²

A sáregresi Csók család legismertebb tagja Csók István (1865–1961) a modern magyar festészet egyik kimagasló alakja. Élete végéig fogyasztotta mértékkel a csókai bort. Édesapja Csók Lajos sáregresi molnár vásárolta a közel egy katasztrális hold szőlőt.

Csók István (Sáregres, 1865. február 13. — Budapest, 1961. február 1.)

Kossuth-díjas kiváló művész. Középiskolai tanulmányait Székesfehérváron végezte. Utána Budapesten, Münchenben és Párizsban tanult. Ott telepedett le, s 1889-ben a francia fővárosban volt az első kiállítása is. 1895-ben hazatért, s 1896-ban a nagybányai festők csoportjához csatlakozott. 1903-ban ismét Párizsba költözött, 1911-ben tért haza. 1921 és 1932 között a Képzőművészeti Főiskola tanára. 1951-ben a Képzőművészeti Szövetség elnökévé választották. Szülőföldjéhez: Sáregreshez és Cecéhez, Csókakőhöz — ahol a család hosszabb ideig szülőlgazda volt —, Székesfehérvárhoz, diákkora városához erős érzelmi szálak fűzték. Születésének 90. évfordulóját Székesfehérváron ünnepelte. A fehérvári Megyeház utca, amelyen diákkorában naponta végigment, akkor kapta a Csók István utca nevet és a Szent István Király Múzeum képtárát is róla nevezték el.

Czeizel Endre genetikus *A magyar festőművész-géniusok sorsa* című tanulmánykötetében Csók István életmódjáról a következőket fogalmazta meg: „Nagyon szerette a társaságot, a mulatozást (...), igazi hedonistaként élvezte az ételeket és italokat (napi fél liter bor)”.⁴¹³

A polgári közigazgatás kialakulása

A kiegyezést (1867) követően megszilárdult az alsó fokú közigazgatás. A községek rendezéséről szóló törvények (1871, 1886) alapján Csókakő nagyközségi besorolást kapott, azaz önállóan látta el a törvényekben meghatározott feladatokat.⁴¹⁴ Ez idő tájt Csókakőhöz tartozott külterületi lakott hely minősítéssel Újmajor. A népesség létszáma 748-ra növekedett, a művelés alatt levő terület meghaladta az 1936 katasztrális holdat, a belterületen 121 lakóházat regisztráltak.⁴¹⁵

A nagyközség az 1886. évi XXII. törvénycikkben meghatározott jogait a képviselő-testület és az előljáráóság gyakorolta. A képviselő-testület húsz főből állt, tíz tagot a legtöbb adót fizetők (virilisek) juttattak a testületbe, ugyancsak tíz főt a választójoggal rendelkezők közül választottak. A rendszerint negyedévente ülésező testület hatáskörébe tartozott a szabályrendelet-alkotás joga, a költségvetés megállapítása, a községi törzsvagyon kezelése, a közmunkák elrendelése, a községi pénztárak felügyelete, a szociális gondoskodás, az előljárók, a segéd- és kezelőszemélyzet létszámának megállapítása, tagjainak megválasztása és felmentése, a községi illetőségi és letelepedési ügyek, továbbá a szüret idejének meghatározása egyetértésben a hegybíróval és a hegy mesterekkel.

Rangban első tisztviselő a bíró, feladatainak ellátásáért 60 forint tiszteletdíjban részesült (az 1886. évi községi törvény végrehajtásának időszakában a tisztséget Végh János töltötte be). Az adminisztráció vezetője a jegyző, fizetése 400 forint, ehhez járult 60 forint lakbér, továbbá a magánfelek részére teljesített munkák díja egészítette ki a jövedelmét. Walter Jánost Heltay Imre váltotta a jegyzői tisztségben, elődjéhez hasonlóan előljárói és a lakosság megelégedésére hozzáértéssel látta el feladatait. Az elmondottakat igazolja, hogy 1883. július 30-ától 36 éven át volt a csókakői jegyzőség vezetője.

Az előljáráóság további tagjai: a törvénybíró (helyettes bíró), a négy esküdt, a közgyám, a pénztárnok, a körorvos. A segédszemélyzethez tartozott a szülésznő, a kezelőszemélyzet tagjai: a kisbíró, egyben kézbesítő is, az éjjeliőr és a levélhordó (postai kézbesítő). A kisbíró a kézbesítő teendőit is teljesítette, a közérdekű rendeleteket dobszó kíséretében hirdette ki. Feladata volt továbbá a községi iroda takarítása, télen a fűtés, azaz a hivatalszolga valamennyi teendőjének ellátása. Tiszteletdíja mindössze 40 forint volt. Az éjjeliőr a belterületen téli időszakban este 9 órától hajnali 5 óráig, nyáron este 10-től reggel 4-ig „*folyamatosan órséget tartani*” köteles. Fizetése mindössze 20 forint. Tekintettel arra, hogy postahivatal nem működött a községben, a képviselő-testület levélhordót alkalmazott, kötelmeit az alábbiakban sorolták fel: „*kötelessége a hivatalos leveleket és küldeményeket Móra a postahivatalba és egyéb hivatalokba elvinni, s az onnan érkezőket átvenni*”. Magánszemélyek megbízásait, leveleit, postai küldeményeit alku szerint teljesítette. Fizetése a községi pénztárból 22 forintot tett ki.⁴¹⁶

Vagyon- és életbiztonsággal összefüggésben intézkedett a testület, a gyúlékony anyagok elhelyezéséről 1887-ben alkottak rendeletet, a képviselő-testület megállapította: asztagokat, kazlakat, boglyát, rőzsét, s általánosságban minden könnyen gyúlékony anyagot az épületektől, kerítésektől és egymástól öt méternél közelebb elhelyezni nem szabad. A rendeletet Fűrész György bíró és Heltay Imre jegyző írta alá, s ellátták a Csókakő község feliratú körpecséttel.

Változás az önkéntes tűzoltó egyesület megalakulásától következett be. 1893-ban a módosított tűzrendészeti szabályrendelet utal arra, hogy „a községben kielégítőleg működő önkéntes tűzoltó egyesület létezik”. Az egyesület tevékenységét a községi pénztárból biztosították.⁴¹⁷

A községháza építésére 2000 forint kölcsön felvételéért folyamodtak. A kérelmet támogatta Grossinger István a Móri járás főszolgabírája. A vármegyei főszámvevő, Udvardy Sándor nem javasolta a kölcsön felvételét, elutasító álláspontját azzal indokolta, hogy a község, mint erkölcsi testület vagyonnal nem bír, így a kölcsönre fedezettel nem rendelkezik. Tíz esztendő múlt el, amikor újabb, immár kivitelezhető megoldást találtak. A községháza és a jegyzői lakás céljára megvásárolni tervezték Jankó József volt magyaralmási lakos házát és szőlőföldjét, „mely községházának nagyon alkalmas volna”. Időközben erre a célra 800 forintot takarított meg az előljáróság, 200–200 forinttal támogatták a csókakőieket Lamberg Anna grófnő és a választókerület országgyűlési képviselője, báró Aczél Béla is. A kedvező fordulatnak meg is lett az eredménye: a képviselő-testület 1894-ben 1410 forintért megvásárolta az épületet. Megkezdődhettek az átalakítási munkák, s 1896-ban, a honfoglalás millenniumi esztendejében Csókakő saját tulajdonú községházával és jegyzői lakással rendelkezett.⁴¹⁸

A gazdasági viszonyokat, az adófizetők szociális helyzetét visszavető filoxéravész nem tette lehetővé a nagyobb szabású megemlékezést a honfoglalás történelmi jelentőségéről, mégsem állíthatjuk, hogy megfeledkeztek a csókakőiek a millenniumról, a templom és a községháza közötti térre hat lucfenyő-csemetét ültettek.⁴¹⁹

A községháza és a jegyzőlakás tetemesen megnövelte a törzsvagyont, amelyet a századfordulón több mint 4000 forintra becsültek. Részletezve: az ingatlanok értéke 3650, a hivatali helyiségek bútorai 88, a tűzoltószerké (tűzoltókocsi, nyomófecskendő, lajt, létra és eszközök) 437 forintot tett ki.⁴²⁰

A 20. század küszöbén Csókakő területe 1936 katasztrális hold, lakóinak száma 740, választójoggal 65-en rendelkeztek (a lakosságnak mindössze 8,78 százaléka). A jegyző és anyakönyvvezető feladatait Heltay Imre látta el. Bíró Makk János törvénybíró Hollósy Imre, közgyám Rendeki Mihály, pénztárnok és adószedő Remete Mihály, körorvos dr. Szőke Károly (lakóhelye Csákberény). Elöljárók: Makk József, Király Mihály, Szántó Lajos, Bognár József. A római katolikus népiskola tanköteleseinek száma 102, a tanulók oktatását az egyetlen tanító, Csinos János látta el. Kereskedő és kocsmáros: Grünfeld Lajos. Biztosítási ügynök: Heltay Imre, aki egyben jegyző, anyakönyvvezető és hegybíró. Iparosok: Bognár Imre ács, Szabó István ács, Hollósy Imre asztalos, Király József asztalos, Szántó Lajos bognár, Kaiser Ferenc kőműves, Kaiser József, kőműves, Véninger János kőműves, Gálicz Pál kovács, Laub Sebestyén kovács, Végh György molnár.⁴²¹

1895. szeptember 29-én újjászerveződött a hegyközség. Hegybíróvá Heltay Imrét választották, a hegyközség választmányában kapott helyet Hollósy Imre, idős Makk János, Suralik István, Rendeki János, Gálicz Pál, Laub Sebestyén, Steiner Imre, idős Fűrész Mihály és ifjú Végh János.⁴²²

Csókakő lakosságának gazdasági, szociális helyzetét a 20. század hajnalán az alábbi adatok jellemzik. A mezőgazdasági területből az uradalom művelt 1365, a kisgazdák 571 holdat, amelyből a szőlőhegyek összterülete 360 hold. Az egy lakosra jutó mezőgazdasági ingatlan

csak négyszögölökben fejezhető ki, azaz — nem számítva az urasági területeket — csupán 1235 négyszögöl. A földművesek vagyoni rétegződésére utal a következő adatsor, 127 család rendelkezett 1–4 hold közötti területtel, a nincstelen családok száma 25. A 152 család közül gyermektelen 13, egy–két gyermeket 34, három vagy annál több gyermeket 105 család nevelt. Az állami adófizetési kötelezettség mellett teljesítették az egyház és az iskola fenntartását is, ezen kötelezettség maximuma 11 korona 35 fillér, minimuma 5 korona 20 fillér volt. A nincstelenek napszámából tartották fenn családjukat, nyári dologidőben 1 korona 60 fillér, télen 1 korona 20 fillér volt a napi kereset. Aratás, betakarítás idején a környező uradalomokban dolgoztak, évente 60–70 idénymunkás került ki a lakók közül.

Nem került el Csókaköt — különösen a filoxéra pusztításának időszakában — az Amerikába irányuló kivándorlás. 1907-ben öten hagyták el szülőfalujukat, három családfő és két családtag. Az Amerikában tartózkodók rendszeresen támogatták az otthoniakat, a postai úton érkezett pénzküldemények évente 1000–1300 koronát tettek ki. Az összeget az otthoniak földvásárlásra fordították, egy katasztrális hold ára megközelítette a 400 koronát.⁴²³

„A boldog békeidőket” nem háborúk zaja, hanem a szőlőművelést és borászatot sújtó filoxéravész törte meg. 1886-ban a filoxéra a móri borvidéket is elérte, a megye 34 szőlőtermelő községében jelentkezett a kártevő, 1890-ben már arról szóltak a jelentések, hogy Fejér megye valamennyi szőlőhegye fertőzött. A filoxéra csókakői kártételéről egyértelmű adatokkal nem rendelkezünk. A védekezés hatékonysága érdekében szénkéneg-raktárat létesítettek, 1895-ben pedig a képviselő-testület azt állapította meg, hogy „*Csókakő községnek legfőbb és még mindig elég jelentékeny jövedelmi forrása a bortermelés (...), és eddigi tapasztalat szerint a filoxéra pusztítása ellen a szőlőbirtokosok (...) a szénkénegezéssel sikerrel védekeznek*”. Korábban a budafoki szénkénegraktárból sok esetben jelentős kiséssel kapták meg az igényelt mennyiséget, a helyben létesített raktár a szőlőbirtokosok gondját oldotta meg, csökkentette a feszültséget a képviselő-testület és a lakosság között. 1895 őszén már azt is megállapították: „*a lakosság újabb időben a filoxéra ellen a szőlők szénkénegezésével védekezik, minek következtében a szőlők jó karban*” vannak, a földadó törlésére okot nem találtak. Azon területeken sem, ahol a szőlők kipusztultak, ugyanis az ilyen helyeket szántóföldi művelés alá vették, sőt az 1890-es évek elején az amerikai szőlőalanyokba oltott vesszőkkel új szőlőskerteket is telepítettek.

Újabb növényi károsító jelentkezett, a csókakői szőlőkben is megjelent a peronoszpóra, amely elsősorban a zsenge hajtásokat és a leveleket, majd a virágos fürtöket és szőlőszemeket támadta meg. Ellene rézgálictartalmú permetezéssel és porozással védekeztek. A szőlőtermesztés nemcsak munkaigényes mezőgazdasági kultúrává, hanem igen költségessé is vált. A 19. század végéig a szőlő a „*hajlott hátat kedvelte*”. Ettől az időtől viszont megkövetelte a szénkénegezést és a permetezést is. Az újabb és újabb nehézségeket a szőlőművelők szorgalmas munkával, jelentős anyagi ráfordítással győzték le. A szőlőművelés az átmeneti megtorpanás után újabb lendületet vett, a század végére a szőlők terület elérte a 300 katasztrális holdat.

Egy évtizeddel a filoxéra megjelenése után, 1895 őszén volt az első „boldog” szüret. A must cukortartalma — a Wágner-féle mérő szerint — 13–15 fok között változott. A szénkénegezés és permetezés használt a szőlőknek, sőt a bordói lével permetezett szőlők cukor-

tartalma meghaladta az átlagosat. A termést 3000–3500 hektoliterre becsülték, a must literét pedig 24–26 krajcárért árusították. „*A móriak és a csókaiak nagy áldozatokat hoztak a szőlő újbóli felvirágoztatására — olvashatjuk a jelentésben —, fáradságuk és anyagi áldozatuk nem veszett kárba, a négy éves új szőlők szépen hoztak termést, átlag egy holdra tíz hektolitert számítottak*”.⁴²⁴

Megállapíthatjuk, hogy a 19–20. század fordulóján, közel egy évtizedes visszaesés után a szőlőtermesztés ismételten fellendült. A szőlők egységes kezelése, a védekezés megszervezése, a szőlőben végzett munkák — köztük a szüret idejének meghatározása — érdekében hegyközségeket hoztak létre.

Két világhégés között

1914. június 28-án Szarajevóban Gavrilo Princip szerb anarchista megölte Ferenc Ferdinándot, az Osztrák-Magyar Monarchia trónörökösét és feleségét. A gyilkosságot követő napokban feszült várakozás volt megfigyelhető Csókakőn is; háborúról, a gyilkosság megtorlásáról beszéltek az utcákon, a kocsmában és a pincékben. A július 14-én elrendelt részleges mozgósítás, majd a július 28-án kiadott általános mozgósítás a háború kezdetét jelentette. Országszerte optimista közhangulat alakult ki, a sajtó tudatosan felkorbácsolta a nemzeti érzést, tápot adott nacionalista felhangoknak is: új 1848-ról, a haza védelméről, az emberiség szebb jövőjének nyitányáról szóltak a háborút dicsőítő vezércikkek. I. Ferenc József osztrák császár és magyar király „*Mindent meggondoltam, megfontoltam*” kezdetű felhívását a megyei sajtó is közzétette, és megtoldotta a szerkesztői véleménnyel, hogy „*a monarchia megtalálta szívét, megacélozta akaratát, és ez az akarat fog diadalmak ragyogásában fürödni*”.

Csókakőn a mozgósítás elrendelésekor a behívottak eleget tettek a parancsnak. Éltették a háborút, „*a Haza és a Király*” mellett tüntettek. Hivatalos ünnepekre nem került sor, a bevonulókat a lakosság — társadalmi hovatartozás nélkül — kísérte a vasútállomásra, és a haza védelmére buzdította őket. Nemcsak a település fiait és férjait búcsúztatták lelkesedéssel, hanem az átvonuló katonaságot is. A lakosság, ha időben tudomást szerzett arról, hogy katonai szerelvényt halad át a bodajki állomáson; élelemmel, borral felpakolva sietett a vasútra. A háború első hónapjaiban közel 20-an vonultak be a császári és királyi hadseregbe, a magyar honvédséghez több mint 15-en kaptak behívót. 1918 nyaráig közel 130-an teljesítették frontszolgálatot, a munkaképes férfiak több mint 30 százaléka harcolt a szerb, az orosz, az erdélyi és főképp az olaszországi hadszíntereken. Egy, az 1930-as évek elején kelt kimutatás szerint a hősi halottak száma 17, a hadiözvegyeké 9, a hadiárvaké 5, a hadirokkantaké 21.⁴²⁵

Megfeszített munkára, a lakosság összefogására volt szükség már 1914 késő nyarán és őszén — főképp szüret idején —, hogy a betakarítást befejezzék. A családok kalákában fejezték be az aratást, elsősorban a napszából élő családok bevonult férfitagjainak munkából történt kiesése okozott gondot az otthoniaknak. Asszonyok, felserdült gyermekek végezték apjuk, férjük helyett a munkát, hogy a család megélhetését biztosítsák.

A lakosság adakozása, szociális érzékenysége a bevonulást követő hetekben, hónapokban is töretlen volt. A sebesülteket szállító vonatok áthaladása arra ösztönözte a Vöröskereszt Egylet móri tagozatának vezetőit, hogy új lendületet adjanak a karitatív, emberbaráti munkának. Mórton 1914 ősztől két hadikórház működött, az egyik a katolikus kör helyiségében harminc, a másik a Luzsénszky Henrikné adományozta épületben 25 ágygal. A két kórházban — 1914 végéig — 240 sebesült és beteg katonát ápoltak. „*Gazdag és szegény, úr és szolga egyaránt ott voltak a Vöröskereszt szolgálatában, és a nehéz idők mindenkinek a kebeléből nemes érzéseket fakasztottak*” — állapította meg a megye alispánja az áldozatkészségről. A móri hadikórházak 1915-ben 720, 1916-ban 623 sebesültet láttak el.⁴²⁶ A csókakői lakosok részben élelemmel, főként gyümölcscsel és szőlővel támogatták a hadikórházban ápoltak élelmezését.

A hazáért hősi halált haltak⁴²⁷

1914-ben	1915-ben	1916-ban	1917-ben	1918-ban
Zsolnai Lajos	Grósz Gusztáv	Kaiser József	Remete József	Steiner Donát
Zsolnai Ferenc	Gálicz János	Ósi Ferenc	Bognár János	Király Géza
Galló István	Szekeres József	Dupán Márk	Zsolnai István	Rabóczki József
Suralik János	Makk Mihály	Hollósi Ferenc	Csöngedi Mihály	
Makk János	Fűrész Imre	Suralik György		
	Csada Donát	Szekeres József		

Az 1914–1915-ben elhunytak a szerb és az orosz, az 1916-ban hősi halált haltak a román, az 1917–1918-ban elhunytak az olasz harctéren vesztették életüket. A csókakőiek zömében a császári és királyi 69. gyalogezredben és a magyar királyi 17. gyalogezredben harcoltak.

A frontokról 1918 őszén hazaérkező katonák elkeseredett otthoniakkal találkoztak. Nem volt kapható só, cukor, petróleum, sőt gyufa, valamint dohányáru sem. Az iparosok a legszükségesebb alapanyagokat sem tudták beszerezni, 1918 tavaszán elmaradt a rézgálic-szállítmány, az őszi szüret is silány minőségű volt. Az őszirózsás forradalom győzelmét (1918. október 31.) követő napokban az elégedetlenség tetőfokára hágott, földosztást követelő vélemények hangzottak el.

Kilencven esztendő múltával is felemelő érzés megismerni a képviselő-testület 1918. november 3-ai határozatát. „*Kívánjuk a magyar állam teljes függetlenségét, területének csonkíthatatlan épségét, a hazai, évszázadok óta együtt dolgozó, különböző ajkú népek békés együttműködését, a magántulajdon megvédését, a családi tűzhely szentségének megoltalmazását, a nemzeti társadalom olyan berendezését, amely minden munkának gyönyörét biztosítja, az anyaföldnek azok kezébe juttatását, akik azt verejtékükkel megmunkálják (...), a falusi nép érdekeinek kielégítését, és az ország sorsának intézésében olyan arányban befolyásolását, amely többségi joga, vérdíjazatai és munkája alapján megilletik.*” A határozatot Heltay Imre jegyző fogalmazta meg, megküldték Fejér Vármegye Törvényhatósági Bizottságának és az Országos Jegyzői Egyesületnek is.⁴²⁸

Áldozatkészségről is tanúbizonyságot tettek, a házipénztárból ötven koronát utaltak a beteg, sebesülten katonai kórházakban ápoltak gyógykezelésére. 1918 decemberében

pedig bizottságot hoztak létre az öt katasztrális hold földtulajdonnal nem rendelkező front-harcosok összeírására. Csókakőn — Fejér megye valamennyi településéhez hasonlóan — a közeli földosztástól remélték helyzetük megváltozását az agrárincstelenek és a törpebirtokosok.⁴²⁹

1919 tavaszán elmaradt a földosztás, elmaradt a baloldali hatalomátvételt követően, a tanácsköztársaság alatt is. Sőt, az uradalmak szocializálásával, a szovjet–orosz mintájú termelőszövetkezetek létrehozásával a kisbirtokosok ellenállását váltották ki. A magántulajdon védelme hatotta át a szőlősgazdákat is. Az egyre feszültebb közhangulatot a háromtagú direktórium sem tudta csillapítani. A diktatúra több mint négy hónapja alatt a közellátást és a gazdák rézgáliccal történő ellátását, továbbá a közbiztonság fenntartását tartották elsődleges feladatuknak.

Augusztus 8-án fellélegeztek a polgárok, Csókakőn is ismert lett a baloldali diktatúra bukása. Heltay Imrét, aki a tanácsköztársaság időszakában megvált hivatalától, Rózsás Jenő követte a jegyzői teendőik ellátásában. A képviselő-testület rendkívüli közgyűlésén az alábbi határozatot hozta: „*a kisebbség fegyveres terrorja útján létrejött tanács kormányzati rendszer megszűnt, megszüntek azon országos közigazgatási szervek és hatóságok is, melyeket a tanácskormány létesített*”. A község közigazgatását ismételten a képviselő-testület és az eljáróság vette át, „*a törvényes rend helyreálltát a legnagyobb örömmel*” vették tudomásul.⁴³⁰

Az adminisztráció vezetését 1919. október 4-én a rendkívül agilis, szervezőkészséggel rendelkező Pongrácz Ferenc vette át.⁴³¹ Egyik legfőbb feladatának tekintette a költségvetés egyensúlyának megteremtését. Célkitűzését a korona rohamos értékcsökkenése miatt csak 1924-től tudta megvalósítani. 1921-ben a községi pótagó elérte a 70%-ot, 1922-ben a 37%-ot, és a mélyponton, 1923-ban meghaladta a 460%-ot. Ez utóbbi betarthatatlannak bizonyult. A községi pótagót a kiadások és bevételek között mutatkozó passzívum kiegyenlítésére vetették ki. Ennek érzékeltetésére az alábbi adatokat közöljük: 1920-ban a kiadások meghaladták a 29 ezer koronát, a bevétel mindösszesen 1646 korona volt, 1922-ben a szükséglet megközelítette a 320 ezer koronát, ezzel szemben a bevételeik alig haladták meg a 16 ezret.⁴³² Az idézett adatok is bizonyítják, az értékálló fizetési eszköz, a pengő bevezetéséig, a trianoni békediktátum utáni esztendőik gazdasági stabilitásának megalapozásáig községi beruházásokra nem került sor. Nemcsak a község, hanem a polgárok is a legtöbb esetben gazdasági erejüket meghaladóan óvták ingatlanait, értékeit. Az első világháborút követően kirobbant gazdasági és pénzügyi válság hatásainak csökkentésében a lakosság szorgalmának is szerepe volt. Az 1920-as évektől fellendült a gyümölcstermelés: több mint 15 ezer gyümölcsfa ontotta termését tavasztól késő ősziig, a kiváló minőségű csókai gyümölcs keresett volt a székesfehérvári hetipiacon is. Másodlagos bevételi lehetőségnek bizonyult a gyümölcsből és a szüretet követően a törkölyből előállított pálinka. A lakosság érdekeit szem előtt tartó képviselő-testület 1923-ban döntött egy új és nagyobb teljesítményű szeszfőző üst beszerzéséről, amelynek ára meghaladta a 140 ezer koronát.⁴³³

Az 1918 ősztől tapasztalt nemzeti elkötelezettség, a nemzeti tudatot folyamatosan ébren tartó értelmiségiek (jegyzők, tanítók, plébános, uradalmi tisztek, kereskedők és iparosok) hatása a földművelésből élőkre nem volt elhanyagolható. 1920 tavaszára nemzeti hadsereg részére 4 tonna gabonát gyűjtöttek⁴³⁴, s 1922 augusztusában a trianoni békeszerződés súlyos

katonai előírásait ellenőrző olasz, francia és angol katonatisztek hadianyag után kutatva megjelentek Csókakőn, a szőlőhegyekben dolgozó helybeliek és móri társaik botokat, husángokat ragadva megfutamították az ellenőrző bizottság tagjait. Ugyanebben az esztendőben bizalmas jelentés tudósított a szociáldemokrata párt törekvéséről is.⁴³⁵

Az 1919 ősztől feléledő politikai küzdelmek egyik alapkérdése a földreformról szóló törvény megalkotása. Csókakő népességének jelentős részét alkotó agrárnincstelenek és törpebirtokosok az 1920-ban megalakult nemzetgyűléstől várták a földosztás megvalósulását. Várakozásukat csak részben fejezte ki a Nagyatádi Szabó István nevével egybekapcsolt földreform (az 1920. évi XXXVI. törvénycikk), amely házhelyeket és néhány holdas parcellákat juttatott megváltás ellenében a nincsteleneknek. 1921 tavaszán 52 házhelyigénylő családnak mértek ki 600 négyszögöles területeket, 1922-ben 450 katasztrális holdat hasítottak ki a Merán család uradalmából.⁴³⁶ A Lamberg családot házasság révén a Csákberényben lakó Meránok váltották fel a birtokosok sorában. (Merán János 1891-ben kötött házasságot Lamberg Ladislajával).⁴³⁷ A korlátozott mértékű földreform társadalmi hatását illetően kiegyenlítést eredményezett, a szociális feszültségeket átmenetileg csökkentette, gazdasági téren pedig helyhez kötötte a szabad és olcsó munkaerőt.

Az 1920-as évek közepétől kibontakozó gazdasági fellendülés az oktatásban figyelhető meg. 1926-ban kéttantermesre bővítették a római katolikus népiskolát, „*tisztán szilárd anyagból*” megépítették a tanítói lakást. Az építkezésnél a kézi és ígás napszámot a lakosság önerőből biztosította.⁴³⁸ Már ekkor felmerült az áramszolgáltatás bevezetése. A tervet az 1929–1933 közötti gazdasági világválság egy évtizedre elodázta.

Az általános tájékozódás szempontjából mind határozottabb szerepet töltöttek be a napi- és hetilapok, egyházi kiadványok. Az 1920-as évek közepén a következő sajtótermékekre fizettek elő: Budapesti Hírlap (2 példány), Pesti Hírlap (1 példány), Magyarság (1 példány), Új Barázda (2 példány), Hangya (3 példány), Vasárnapi Újság (1 példány), Fejér Megyei Hírlap (2 példány), Fejér Megyei Napló (1 ingyen példány a községnek), Szövetkezés (2 példány), Szent Mihály missziós naptár (25 példány). Mihalecz Ferenc plébános megjegyzése szerint a sajtótermékek a pénzhiány miatt csak igen lassan terjednek. A szentmisén a hívek 70%-a rendszeresen megjelent, a nők buzgóbbak voltak a férfiaknál. Ennek egyik okául — mint hét évtizeddel korábban is — a közelben levő kocsmát tették meg.

Mihalecz plébános a negatív jelenségek között megemlítette: megkezdődik a Kanadába történő kivándorlás. Nyíltan bevallotta a lakosság politikai irányítását, személyének és befolyásának tulajdonította a keresztény gazdasági párt befolyásának megerősödését. Az életkörülményekről megjegyezte: a hívek a nekik juttatott földből igen nehezen tudnak megélni, a közeli községek tehetősebb gazdáinál vállalnak aratást, vagy az uradalmakban lesznek szegődményes cselédek.⁴³⁹

A gazdasági világválság mélypontján — 1931-ben — az ellátatlanok száma elérte a 170 főt. Hat havi ellátást kértek a vármegyétől a 15 napszamos, a 8 ipari és kereskedelmi alkalmazott, továbbá a 147 törpebirtokos részére. A szociális feszültséget a közepesen is rosszabb termés tetézte: a búza és a rozs átlagtermése 4,5, a kukoricáé 6, a burgonyáé 25 mázsa volt. Felerősödtek a jobboldali mozgalmak, s ott lappantak évek múltával is, 1937-ben a nyilas párt megszervezésére történtek kísérletek.⁴⁴⁰

Pongrácz Ferenc jegyző — a plébánossal karöltve — a közelet megújuló szellemét honosította meg. Döntő szerepet játszott a helyi társadalom önszerveződésének kibontakozásában. 1923. január 14-én megalakult a gazdakör, 1925. április 26-án a levante egyesület, majd 1935. október 20-án a polgári lövészegylet.⁴⁴¹

Csókakő általános jellemzői az 1930-as években⁴⁴²

Általános adatok

Lakosság száma az 1930. évi népszámlálás szerint 789 lélek, római katolikus 778, református 5, evangélikus 1, izraelita 5. Házak száma 197.

Területe 1936 katasztrális hold, amelyből a községé 57 hold. Szántó 949, rét 27, legelő 56, erdő 516, szőlő 301, kert 22, terméketlen 63 katasztrális hold. Talajviszonya: száraz jellegű. Termények: szőlő és gyümölcsfélék. Az erdőbirtok 516 katasztrális hold gróf Merán Jánosné tulajdona. Vasútállomás Bodajkon, a belterülettől öt kilométer távolságra. Posta, távíró és telefon Mórton. Csendőrtjárőr központja Csákberény.

Hatóságok, intézmények

Községi elöljáróság

Vezetőjegyző: Pongrácz Ferenc. Mórton született 1891-ben, érettségét Veszprémben tett, a jegyzői tanfolyamot Szombathelyen végezte, oklevelet 1913-ban nyert. Működését Mórton mint jegyzőgyakornok kezdte 1911-ben. 1913-tól Kisvaszaron (Baranya vármegyében) segédjegyző, 1919-től helyben mint főjegyző működik. Tűzoltóegylet parancsnoka, levanteegyesület elnöke, lövészegyesület ügyvezető elnöke, gazdakör pénztárosa. Az első világháborúban az olasz fronton küzdött, fogságba esett, ahonnan 1919-ben jött haza. Kitüntetései: bronz vitézségi érem, Károly csapatkereszt. Apja hősi halált halt.

Irodatiszt: Gálicz Gyula. Helyben született 1909-ben, iskoláit Mórton végezte. Működését helyben, 1924-ben kezdte mint községi irodatiszt. Levanteegyesület főoktatója 1931-től.

Községi bíró: Remete Mihály. Törvénybíró: Király Mihály. Pénztáros: Makk Ferenc.

Közyám: Király István.

Egyház és iskola

Római katolikus egyházközség

Plébános: Marschalkó Alajos. Zsolnán született 1873-ban, középiskoláit és a teológiát Besztercebányán végezte. Működését Nagyszalontán kezdte, 1904-ben Garamkürtösön (Bars vármegye) plébános lett, 1914-ben Hajnikra került (Zólyom vármegye), ahonnan 1920-ban Budapestre menekült, ahol mint hitoktató működött. 1927-től helyben plébános. A lövészegyesület elnöke.

Római katolikus elemi iskola

Igazgatótanító és kántor: Horváth József. Gyálon született 1889-ben, a tanítóképzőt Kiskunfélegyházán végezte, 1910-ben nyert oklevelet. Működését 1910-ben Tolnanémedin

kezdte, majd rövid ideig Csákberényben, 1914-től helyben működik mint kántortanító, 1924-től igazgatói minőségben. A hitelszövetkezet könyvelője. A „Hangya” felügyelő bizottságának elnöke, az Országos Katolikus Tanító Egyesület tagja. Két testvére küzdött a háborúban, több kitüntetés tulajdonosa.

Tanítónő: Horváth Józsefné született Palkovics Margit. Újbányán (Bars vármegye) született, a tanítóképzőt Szatmárnémetiben végezte 1911-ben. Helyben 1914-től működik. Az Ifjúsági Egyesület, a Szívárdia vezetője s több kulturális egyesület tagja.

Egyesületek, pénzintézetek, szövetkezetek

Kötelezett tűzoltóság

Még a múlt század végén alakult, igen elhanyagolt állapotban találta Pongrácz főjegyző, aki 1919-ben teljesen újjászervezte. Kielégítő felszereléssel van ellátva, a helyi követelményeknek megfelelően.

Elnök és parancsnok: Pongrácz Ferenc, alparancsnok: Gálicz Gyula irodatiszt, szakaszparancsnok: Steiner Imre földműves.

Leventeegyesület

Elnök: Pongrácz Ferenc. Főoktató: Gálicz Gyula.

Lövészegyesület

Ügyvezető elnök: Pongrácz Ferenc.

Gazdakör

Elnök: Makk Ferenc.

Hitelszövetkezet

Igazgató: id. Rendeki János.

„Hangya” Fogyasztási Szövetkezet

Igazgató: Psóra György.

Nyugdíjas

Csókai József, Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyári főintéző. Helyben született 1891-ben, kereskedelmi érettségét Budapesten 1908-ban tett. A MÁVAG szolgálatába 1908-ban lépett Budapesten. 1924-től főintézői rangban, mint a MÁVAG vezérigazgató titkára működött, 1926-ban nyugalomba vonult. Háborúban a szerb, olasz, orosz és román frontokon küzdött, 1919-ben mint tartalékos hadnagy szerelt le. Kitüntetései: kis ezüst vitézségi érem, Károly csapatkereszt, háborús emlékérem.

Címtár

Asztalos: Király József.

Ács: Réti János.

Baromfikereskedő: Fűrész Mihályné.

Bádogos: özv. Német Istvánné.

Biztosítási ügynökök: Bognár Imre, Gálicz Gyula, ifj. Makk Imre, Suralik Gábor.

Cipészek: Bognár Imre, Fledervis Ferenc, Moll János.

Csőlőgép-tulajdonosok: Gálicz Lajos, Gálicz Pál, id. Makk Imre, Végh György, Végh István.

Földbirtokosok: gróf Merán Jánosné 611, gróf Lamberg Henrik 182, község 57, Legeltetési Társulat 52 katasztrális hold.

Szőlőbirtokosok: gróf Merán Jánosné 6, gróf Zichy János 5 katasztrális hold.

Fűszer- és vegyeskereskedők: Grünfeld Lajos. Helyben született 1854-ben, 1884-től önálló kereskedő és vendéglős helyben. Az üzletet nagyapja alapította, majd apja vezette 1884-ig. A család a 18. század közepétől helyben lakik. Három fia és két veje küzdött a háborúban, különböző frontokon.

„Hangya” Szövetkezet: id. Végh Alajos.

Hentesek és mészárosok: Grünfeld Lajos, id. Végh Alajos.

Italmérők, kocsmárosok: Flédervis Ferenc, Grünfeld Lajos, Hangya Szövetkezet, id. Végh Alajos.

Kovács: Gálicz Pál.

Kőművesek: Kiss János, Molnár György, Pap Pál, Végh István, Végh János.

Szabók: a) férfi: Wlasek György, b) női: Hegedűs Erzsébet.

Vitézek: Karlovicz Ferenc, Makk György.

Magyarország hadba lépését követően (1941) a gazdasági fellendülés, a második világháború egyre növekvő terheinek hatására megtorpant. A kormányzat 1940-től korlátozta a gabona- és kukoricakészletek piaci értékesítését, állami felvásárlást rendelt el. 1941-ben bevezette a személyre szóló vásárlási könyvet a közszükségleti cikkekre, majd a cukor- és zsírfejadagokról rendelkezett. 1942-ben pedig liszt- és kenyérjegyet rendszeresítettek. A piac és kereskedelem állami ellenőrzése a parasztgazdaságokat is sújtotta.

Az 1941-től mind gyakoribbá váló katonai behívások jelentős számú munkaerőt vontak el a gazdaságtól. Ismét asszonyok, idősek és felcseperedett gyermekek művelték a földeket, a szőlőskerteket.

Tragikus hónapokat élt át a lakosság 1944 tavaszától. Hazánk német megszállása (1944. március 19.) után megkezdődött a zsidók deportálása. Csókakőről is elhurcoltak egy izraelita házaspárt, Grünfeld Jenőt és feleségét. 1944 decemberében a német–magyar és szovjet front közvetlen közelébe került a település. Az első háborús lövedék december 24-én csapódott be. A belterülettől északra a szovjet, délre a német egységek foglalták el tüzelőállásaikat. A német katonai egység parancsnoka több helyi lakost — köztük Fűrész Aladárt, Végh Kálmánt, Wéninger Gyulát, Végh Donátot, Végh Istvánt, Csányi Józsefet, Bognár Gézát,

Cseszneki Lászlót — elüldözte Csókakőről. Előbb Móra, majd Németországba hurcolták őket. A helybeliek közül többen a préházakban, Csákberényben, Csákváron és Tabajdon kerestek menedéket. Az esztendő utolsó napjaiban a móri térségben súlyos harcok bontakoztak ki, Szilveszter éjszakáján a Bodajkot biztosító magyar katonai alakulat gyűjtőlövedékeket zúdított a szovjetek csókakői harcálláspontjára. A lövedékek a római katolikus templomot gyújtották fel, órákon át, fáklyaként lángolt a Szent Donát plébániatemplom, harangjai nagy robajjal a mélybe zuhantak. A második világháború helyi harcaiban 46 csókakői lakos és egy budapesti hivatalnok veszítette életét, a szovjet egység katonái lányokat, asszonyokat becstelénítettek meg, sőt meg is gyilkolták őket. A szovjetek legszörnyűbb tette a 42 magyar katona — zömében erdélyi és felvidéki származásúak — kivégzése volt.

Március 15-én a német csapatok végleg elhagyták a területet, március 17-én és 18-án nem volt kegyelem, hat vértlen polgárt gyilkoltak meg a szovjet katonák. A Vörös Hadsereg Csókakőt elfoglaló alakulata megszállóként viselkedett, rabolt és gyilkolt.⁴⁴³

Újjáépítés és konszolidáció

1945. március 18-án elhallgattak a fegyverek. Félelem és rettegés lett úrrá, romokban hevert a templom, lakóházak, középületek semmisültek meg. A felocsúdó lakosság temetett és temetett, szeretteiket, magyar, német és szovjet elesetteket. A belterületen, majd a határban eltakarították a harci eszközök és járművek roncsait, az állati tetemeiket. A megfeszített munkát tetézte, hogy március végétől másfél hónapon át a szovjet katonai hatóságok közmunkára, utépítésre, vasútépítésre kötelezték a csókaiakat, s folytatódott a zabrálás, teljessé vált a lakosság kifosztása.

Mintegy 140 fővel csökkent a népesség létszáma: 1944. november 1-jén 842, 1945. áprilisában 703 fő élt a községben. A csökkenés adódott a polgári áldozatok számából, a szovjetek elől elmenekültekből, továbbá a hadifogságba esett katonai szolgálatot teljesítőkből. A harci cselekmények következtében lakhatatlanná vált 77 épület, súlyosan megrongálódott 145, s mindössze 72 lakóház vészelte át kisebb sérülésekkel a háborút. Megrongálódott a községháza, az iskolának egy tanterme maradt, a károkat tetézte a Szent Donát plébániatemplom sorsa, az Isten háza, amelyet oly féltő gondoskodással óvtak, gyújtóbomba-találatot kapott. Elpusztult az állatállomány jelentős része: mindössze 17 lovat, 32 szarvasmarhát, 8 sertést és 8 baromfit találtak az összeírók. Nem tekinthetjük túlzottnak az ellátatlanok 640 főt meghaladó számát sem. A szántóföldeket háborús roncsok, s az életet veszélyeztető aknák borították. 1944 őszén 120 holdat vetettek be, 1945. április végén 15 hold tavaszi gabonát, 30 hold burgonyát és egyéb terménnyel 100 holdat műveltek meg.⁴⁴⁴

Nem túlzott Pap József községi írnok, amikor a megyét arról tudósította, hogy a község 70 százaléka romokban hever.

Vibirál Lajos esperesplébános az alábbi tájékoztatást küldte az egyházmegyei hatóságnak. Jelentése nemcsak az egyházi ingatlanok helyzetét vázolja, hanem több vonatkozásban utal hívei, a csókakőiek nyomorúságos viszonyaira is: „*Alázatos tisztelettel jelentem, hogy a csókakői*

harcok folyamán a csókakői templom teljesen elpusztult. Foszforos lövedékekkel kívül-belül lett felgyújtva, és minden felszerelésével együtt elégett. A szentmiséket a szintén összelőtt, de ideiglenesen használható temetőkápolnában tartom Bodajkról kölcsönként ruhákban. A plébániaépület is nagyon megrongálódott. Két szobája teljesen lakhatatlan, de a többi lakrész és a melléképületek is nagyon meg vannak rongálva. Az iskolánk teteje, oldala be van dőlve, ablakai nincsenek. Csak egy tantermet tudunk ideiglenes tanításra berendezni, s abban felváltva folyik a tanítás. A tanítói lakás melléképületeivel szintén nagyon megrongálódott. Ablakai nincsenek. (...) Az egész háború alatt (...) egy pillanatra sem hagytam el plébániámat. Amikor lehetett, látogattam a bunkerokat és vigasztaltam és bátorítottam a híveimet, sőt sok hívemnek adtam menedéket. Kiürítés nem volt”.⁴⁴⁵

Az esperesplébános példáját, aki mindvégig hívei között maradt, nem követte a jegyző: Pongrácz Ferenc elmenekült, s a harcok múltával sem tért vissza. A közigazgatás megszerzése a csákberényi segédjegyzőre, Fejes Gyulára várt.

Fejes Gyula a Móri járás főszolgabírájának utasítására érkezett Csókakőre. Első teendői között 1945. május 8-án egybehívta a lakosságot, s megalakították a nemzeti bizottságot, amelynek elnökévé Kaiser Imrét választották. Tagjai sorában két kisgazdapártit, két kommunista pártit és ugyancsak két parasztpártit találunk. Mindez azt bizonyítja, hogy április közepétől május elejéig a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok helyben is megalakultak. A nemzeti bizottság tagja lett Vibirál Lajos esperesplébános is. Kisgazdapárti elkötelezettsége döntően hatott híveire. Tömegbefolyásukat a kisgazdák megtartották 1948 nyaráig, az egypárti — a Magyar Dolgozók Pártja megtestesítette — diktatúra kiépüléséig.

A nemzeti bizottság tagjait Fejes Gyula megbízott jegyző köszöntötte, aki „*a mostani nehéz időkhöz méltó, komoly munkára*” kérte a néphatalmi testületet. Döntöttek a mezőgazdasági munkák szervezetté tételéről, az igásállatok igénybe vételéről. Elhatározták, amíg a legszükségesebb mezőgazdasági munkákat nem végezték el, addig az igavonó állatok másutt való alkalmazása csakis a bizottság három tagjának egyidejű engedélyével lehetséges.

Személyi kérdések között a jegyzői tisztség betöltése elodázhatatlannak bizonyult. Pongrácz Ferenc 1945. március 15-én elmenekült, május elejéig nem tért vissza. Állásából felmentették, s a nemzeti bizottság Fejes Gyulát a község jegyzőjévé megválasztotta. Az írni teendőket pedig Pap József látta el.⁴⁴⁶

A közigazgatás ideiglenes szervezete május közepéig kialakult, s a mezőgazdasági munkavégzést illetően a szőlőkben is megkezdődtek a munkák. Késve metszettek, késve nyitották a sorokat, mégis a szőlők az igen kedvező tavaszi időjárás hatására kiváló terméssel kecsegtettek. Tavaszi gyümölcs, cseresznye is termett bőven, a hozam nem a csókaiak helyzetén segített, ugyanis a cseresznyetermés zömét a Vörös Hadsereg Mórton állomásozó alakulatának kellett átadni.⁴⁴⁷

Május első napjaiban nemcsak a nemzeti bizottság alakult meg, hanem a községi földigénylő bizottság is. Ez idő tájt a lakosság figyelme a földosztásra összpontosult. A testület elnökévé a nemzeti parasztpárti Makk Donátot választották. Rendkívül szűk mozgástere volt a földosztóknak, a település határának jelentős részét a fel nem osztható, állami tulajdonba kerülő erdők (532 katasztrális hold) jelentették. A földalapot mindösszesen 193 hold szántó, 27 hold szőlő jelentette. Az igényjogosult családok száma 87, egy családra kiosztott

mezőgazdasági ingatlan alig haladta meg a kettő hold 320 négyszöglet. Messze elmaradt az országos és a megyei átlagtól. A földosztást követően a mezőgazdasági ingatlanok művelési ágak szerinti megoszlása: szántó 907, kert 32, rét 23, szőlő 316, legelő 55, erdő 532, földadó alá nem eső terület (haszontalanok: dűlő utak, nádas) 71 katasztrális hold.⁴⁴⁸

A földosztással egy időben került sor a községi képviselő-testület megalakításának előkészítésére. A feladat a nemzeti bizottság hatáskörébe tartozott. 1945. június 8-án döntöttek arról — a pártok erőviszonyait, taglétszámát alapul véve —, hogy a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártot (FKGP) nyolc, a Magyar Kommunista Pártot (MKP) kettő, a Nemzeti Parasztpártot (NPP) három, a pártonkívülieket ugyancsak három tag képviseli. Az 1945. június 17-én délelőtt 9 órakor tartott közgyűlésen a nemzeti bizottság tagjai és a pártok elnökei, továbbá a lakosság képviselői jelentek meg. A kisgazdák elnöke ifjú Fűrész Ferenc, a parasztpárt elnöke Makk Donát, a kommunista párt elnöke Molnár György. A közgyűlésen Mayer Lajos járási főjegyző elnökölt, a képviselő-testület tagjainak személyére a pártok elnökei tettek javaslatot. Kisebb zavar támadt, ekkor derült ki, hogy a kommunista pártnak mindösszesen két tagja van, s a két fő „pártot nem képezhet”. A parasztpárt sietett a kommunisták segítségére (a kor általános szóhasználata szerint a parasztpártiakat „*csizmás kommunisták*”-nak nevezték — tegyük hozzá, nem alaptalanul). Molnár György és tagtársa a parasztpártiak között lett tagja az újjáalakuló képviselő-testületnek.

A képviselő-testület megalakulását rögzítő határozat szerint a Nemzeti Parasztpárt öt főt, a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt 11 főt delegált. Közfelkiáltással a község bírójává Jelena Ferencet, helyettes bíróvá Steiner Istvánt, közgyámmá Klujber Józsefet, pénztárnokká Kaiser Imrét választották. Az előljáróság tagja lett: ifjú Rendeki István, Suralik Gábor, Makk Donát és Végh Mihály.⁴⁴⁹

A képviselő-testület első közgyűlésének napirendje a vezetőjegyzői állás betöltése volt. A napirend jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint a járási főjegyző helyettesének — Barna István — jelenléte, sőt ő is elnökölt a közgyűlésen. A jelöltek Fejes Gyula és Sörédi Imre, mindketten megfelelő képesítéssel és gyakorlattal rendelkeztek. Az előzetes tájékozódás alapján Fejes Gyula tűnt nyertesnek, őt támogatták a járási hivatal vezetői is. A titkos szavazás nem az előzetes várakozást igazolta, a hűsz érvényes szavazat (16 képviselő és négy előljáró) összeszámlálását követően vált ismertté az eredmény: Sörédi Imre okleveles jegyzőt 17-en támogatták, Fejes mindössze három szavazatot kapott. Sörédi Imre a legválságosabb időszakban lett a közigazgatás vezetője. Hozzáértése, a lakossággal fokozatosan kialakuló kapcsolata, példás családi élete elismerést, majd tiszteletet váltott ki.⁴⁵⁰

A nyári betakarítás és az őszi szüret időszakában a nemzetgyűlési választások előkészítése majd lebonyolítása kötötte le a figyelmet. Csókakő esetében a kisgazdapárt volt a legeredményesebb az előkészítés során, a választások is a párt vezetőit igazolták.

Az 1945. november 4-én megtartott nemzetgyűlési választások eredménye⁴⁵¹

<i>A párt neve</i>	<i>Érvényes szavazatok száma</i>	<i>Százalék</i>
Nemzeti Parasztpárt	45	13,0
Polgári Demokrata Párt	7	2,0
Kommunista Párt	22	6,4
Kisgazdapárt	255	73,7
Szociáldemokrata Párt	17	4,9
Összesen	346	100,0

A kisgazdák elsöprő sikere azt jelentette, hogy a polgári demokrácia, a többpártrendszer megszilárdulása mellett voksoltak a csókaiak. A helyi siker megismétlődött az 1947. augusztus 31-én megtartott országgyűlési választásokon is, jóllehet a nemzeti és a belpolitikai helyzet megváltozott. A kisgazdapárt polgári demokráciát védő országos és megyei politikusait diktatórikus módszerekkel eltávolították, a csókakökieket nem lehetett megtörni, a kisgazdapártot a szavazók abszolút többsége támogatta, az érvényes szavazatok 58,3 százalékát kapták. A kommunistákra mindössze 28-an, a szociáldemokratákra 39 szavaztak, a baloldali pártok Csókakőn egyértelműen vereséget szenvedtek. Szovjet segítséggel 1948 nyarán mégis magukhoz ragadták a hatalmat.⁴⁵²

Az 1945 nyaratól kibontakozó újjáépítés főbb eredményei, amelyek kisebb mértékben állami támogatásból, döntően lakossági összefogással valósultak meg. 1945 őszén megkezdhette működését a szeszfőzde, helyreállították a községházat, a művelődési otthont, rendezték a belterületet, 1948-ban helyreállították az áramszolgáltatást, az újjáépítés befejeződését a római katolikus templom felszentelése jelentette. 1950. január 15-én Shvoy Lajos megyés püspök felszentelte az újjáépített templomot. A harangok 1959-ben Lezsák Rafael műhelyében készültek el.⁴⁵³

A munkáspártok (kommunisták és szociáldemokraták) egyesülésével létrejött Magyar Dolgozók Pártja elsöpörte a többpártrendszert, így a községi önkormányzat felszámolása sem váratott magára. Az 1950. október 22-én megtartott tanácsválasztásokkal létrejött a tanácsrendszer. A csókakői tanácsnak a központi rendeletek és utasítások végrehajtása volt a feladata. A politikai szóhasználatban a dolgozó nép hatalmát testesítették meg, de a diktatúra valódi arcát a kulákklisták, az iparosok és kereskedők jogosítványainak megvonása, a földek államosítása, a termelőszövetkezeti csoportok erőszakos megszervezése, a falusi lakoságot sújtó beszolgáltatás és padlássöprés jelentette.

A Rákosi Mátyás személyével egybekapcsolt időszak hazánk történetének legválságosabb szakasza. 1956 nyarára pattanásig feszült légkör alakult ki Csókakőn is. A fővárosban október 23-án kirobbant forradalom nem maradt hatás nélkül. Október 27-én bodajki bányászok küldöttsége érkezett a faluba, felszólították a lakoságot a munkástanács és a nemzetőrség megszervezésére. Az esti órákban 150–200 főből álló tömeg vonult a tanácsház elé, kezükben nemzetiszínű zászlókkal járták be az utcákat. Kossuth-nótákat énekeltek, a szabadságot éltették, mind többször hangzottak el a „*le a kommunistákkal, szabadságot a népnek*” jelszavak. A tüntetőket alig lehetett féken tartani, a tanácselnök ellen fordultak. Leverték a tanács-

házán lévő vörös csillagot, betörték a begyűjtési irodába, beszolgáltatási rendelvényeket semmisítettek meg. Október 28-án behatoltak a párházba, a dokumentumokat elégették.

Az ideiglenes munkástanács vette át a helyi hatalmat, a tíz főből álló testület elnökévé Remete Ferencet választották, s ő lett a nemzetőrök parancsnoka is. A nemzetőrség tagja lett többek között Jelena József, Lőrincz Ottó, Papp Bálint, Suralik Ottó. A munkástanács ösztönzésére élelmiszereket gyűjtöttek a fővárosban küzdő szabadságharcosoknak és a fővárosi lakosságnak. A forradalom és a szabadságharc leverését követően a megtorlás Csókakőn sem maradt el. A munkástanács elnökét, Remete Ferencet internálták, a helyi események résztvevői közül többen Nyugatra távoztak.⁴⁵⁴

Az 1960-as évektől változások bontakoztak ki, ezek összegzője az alábbi feljegyzés.

A postához a tanásház udvarán, illetve kertjén keresztül vezető eléggé kaptatós gyalogúton lehet feljutni. Valamikor az ilyen kicsi községekben, sőt a jóval nagyobbakban is postamesterség működött. Ma a csókakői postahivatal ugyanolyan tagja — fiókpostai minőségben is — a megyei postaszervezetnek, mint bármely más, nagyobb létszámú, s nagyobb forgalmat lebonyolító posta. Az épület nagyon szép fekvésű, teraszáról egyik feléről lelátni Bodajkra, másik feléről szinte benéznek ide a közeli erdőség fái. A szolgálatot ketten látják el, Zsolnai Lajosné és a kézbesítő. Van itt levél, csomag, pénzforgalom, van távíró és távbeszélő szolgálat. Havonként kétezer körüli rendes, 150 ajánlott levél fordul meg, feladtak, illetve kapnak a lakosok 40–50 táviratot, s körülbelül 450 távolsági beszélgetést bonyolítanak le. Hírlapelőfizetői forgalmuk meghaladja a négyszázat, többet nem is nagyon tudna kihordani az egy szem kézbesítő.

Az előbbieken vázlatosan megfogalmazottak nagyjából jellemzik egy mai 1156 lakosú község kapcsolatát a „külvilággal”, de ha arra gondolunk, hogy hajdan az ekkora falukból legfeljebb a katonafiakkal váltottak levelet, s távírónak, telefonnak nyoma sem volt, mindeképpen kortörténeti pozitívumként kell kezelnünk a posta forgalmi adatait.

Figyelemreméltó tény, hogy például a község 347 lakóházából körülbelül 180 komfortos, hogy a lakosság 19 százaléka könyvtári tag, hogy jó a község bolthálózata, hogy a helyi bortermelők — közöttük Hollósiné, Makk Elemér — jó néhány nemzetközi borversenyen aranyérmet szereztek a csókai szőlők nemes levélével. S hogy e pozitívumoknál maradjunk, itt jegyzem fel a csókakői községvezetés távlati elképzeléseit. Nagyon helyesen az idegenforgalmat szeretnék fejleszteni, terveik tengelyébe állítani. Itt van az a ragyogó hegyoldal a várral, a terjedelmes gyümölcsösökkel, a szebbnél szebb túralehetőségekkel, milyen kitűnő foglalkoztatási alkalmak kínálóznak itt. Mennyi hazai turista és idegen keresné fel ezt a regényes falut, ha kulturáltan fogadhatnák! S itt van a jó csókai bor mellett a kitűnő gyümölcs! Most azzal foglalkoznak, hogy a gyümölcsös területek egy részét nyaralótelep céljára kifarcellázzák, s ez mennyire egybevág a városi tömegek egyre intenzívebb kikapcsolódási szándékaival!

Nemrégiben, amikor a hajdani Csákok, Rozgonyiak, majd 1543-tól 1687-ig a török kézen lévő, és utána még jó néhány főnemes által örökölt vár rendbehozásával és hasznosításával kecsegtették a faluvezetést, felbuzdultak a csókaiak, öt-hat éve aztán senki sem nyúlt hozzá a romhoz, mégsem adták fel a reményt. Nem arra, hogy a várból lesz még, vagy lehet valami, nem is annyira a műemlékmentés érdekli őket, inkább a jelen és a jövő, a falu jobb, könnyebb boldogulása.

Nem is ártana a lehetőségek jobb kihasználása, mert néhány vonatkozásban elég sok negatívummal találkozhat itt a szemlélő. Tíz éve vajúdik például az iskolaépítés, jelenleg minden elérhető, áthidalható megoldást felhasználnak, hogy a közoktatást lebonyolíthassák.

Ide tartozik az is, hogy a község művelődési háza régi, elavult, de a mérleget helyrebillenti az a tény, hogy korszerű klubkönyvtárt építettek, hogy jó és szép — ahogyan itt mondják — a földműves-szövetkezet centruma, a benne foglalt korszerű presszóval, kisküldővel, s a többi szakosított boltegységgel.

Kicsi ebben a faluban a termelőszövetkezet: mindössze 800 katasztrális holdon gazdálkodik, de eredményeit tekintve a jók közé számít, s a hagyományos mezőgazdasági ágazatokon kívül, a területi sajátosságok jó kihasználásával, főként szőlőtermesztéssel foglalkozik. A korszerű, saját telepítésű szőlőterületük 40 hold, de újabb 100 hold telepítését készítik elő. Telepítenek 150 hold gyümölcsöst is, és eredményesen foglalkoznak pincei gombatermesztéssel. A termelőszövetkezet 190 tagja közül 130 a dolgozó, jól megtalálja a számítását, a munkaképes lakosságból közel 300 fő utazik a környező bányákba dolgozni.

Kétszázhuszonhárom gyerek jár itt a felújításra váló iskolaházakba, a 10 pedagógus közül kilenc a faluban lakik. Ennek a helyhez kötöttségnek is része lehet abban, hogy a községi közéleti érverése élénk, hogy különböző — fotós, bábos — szakkörök tevékenykednek itt, hogy kimagaslóan nagy a mozieladások látogatottsága.

S hogy mit kívánnak falujuk életszínvonalának korszerűsítése érdekében? Az iskola-kérdés megoldásán is túl, a jelenlegi igényeknek megfelelő szeszfőzőt szeretnének, hogy a töméntelen szőlő és gyümölcs hulladékukat gazdaságosan kifőzhessék, az utakat, gyalogjárókat szeretnék teljesen rendbehozni, orvoslakást építeni, s ezek birtokában majd nekilátni, másokat is hozzáemelegíteni az idegenforgalom természetadta lehetőségeinek kidolgozásához.⁴⁵⁵

A megtartó és befogadó település

A rendszerváltozást követő évtizedek bebizonyították, hogy Csókakő befogadó település. Az volt a 18. század közepétől, amikor móri, bodajki, sörédi, csákberényi, fehérvár-csurgói, székesfehérvári, sőt távolabbi települések polgárainak biztosított gazdasági életteret. A korábbi évtizedekben, évszázadokban a szőlő, a szőlőskert, a gyümölcsös volt a kötődést megtestesítő gazdasági erő, az 1970-es évektől pedig a kincses természet, a nyugalmat biztosító kies környezet és az őslakosok humánus magatartása volt és maradt napjainkra is a települést fejlesztő erő.

Mindezekhez a helyi közigazgatás vezetőinek szemléletváltozására is szükség volt, az itt hétvégi házat, családi otthont építők, társadalmi, szociális igényeket felismerő személyek nem a „gyütt-mentek” rétegét testesítik meg, hanem gazdasági erejükkel, ismereteikkel gazdagítják Csókakőt, újabb és újabb lendületet adnak a megújulásnak, az állandóan változó és mind igényesebb, humánus, nemzeti és örök érvényű erkölcsi magatartás kiteljesedésének. A harmadik évezred küszöbén elmondhatjuk, Csókakőt a jó Isten jókedvében teremtette!

Fentebb szoltunk a befogadó településről, de nem idéztük a statisztikai adatokat. A rendszerváltozás hajnalán 1990-ben 998 lakosa volt a településnek, húsz esztendő múltával 1344-en népesítik be, azon kevés számú megyei falvaink egyike, ahol jelentősen gyarapodott a lakosság.

Ha azokat az okokat keressük, amelyek a befogadó, gyarapodó Csókakőt jellemzik, mindenekelőtt a helyi társadalom önszerveződésére kell rámutatnunk. Ezek között találunk több évtizedes múltra visszatekintőket (sportegyesület, nyugdíjasok, szépkorúak klubját), de fellelünk a rendszerváltozás sodrában létrejövőket, sőt a település határain túlmutató, elsősorban szociális, emberbaráti kezdeményezéseket. Az önszerveződés folyamatában kiemelkedő, hogy az egyesületek, társaságok nem a központi hatalom akaratából, hanem a helyi törekvésekből, a hely szelleméből nőttek ki és terebélyesedtek, tették a korábban csak szólműveléséről, gyümölcsstermeléséről, boráról nevezetes települést országsszerte ismertté.

A hely szelleméből fakadó események és rendezvények az alábbiak:

1992-ben a Szent Donát plébániatemplom kertjében felavatták a második világháború katonai és polgári áldozatainak emlékművét.

1998-ban a képviselő-testület a lakosság bevonásával megalkotta címerét és zászlaját. A terveket Szászi József középiskolai tanár, heraldikus készítette.

A magyar államalapítás millenniuma tiszteletére 2000-ben emlékhelyet alakítottak ki a temetőben.

A település összterülete 10,72 km², lakossága 1072 fő, a háztartások száma 454. Az óvoda 30 férőhelyes, az általános iskolát 104 tanuló látogatja.

Jelentős beruházások valósultak meg 2006-ban, átadták az idősek otthonát, felavatták Szent Donát püspök és vértanú szobrát, megújult a művelődési ház.

Trianoni emlékhelyet avattak 2007-ben. 1998-tól évtizedeken át kőfal épült az ún. Bányaudvarban az omlásveszély elhárítására.

2008-ban átadták az Auti Farm Lakóotthont.

2009-ben az állandó lakók száma 1344.

Működő egyesületek, társaságok

A hét évtizedes múltra visszatekintő *Váralja Sport Club* 1940. március 1-jén alakult meg. Alapítója Pongrácz Ferenc vezetőjegyző. 1919 őszétől ismerkedtek meg a csókaiak a labdarúgással, elsősorban a leventakorú fiúk kergették a kezdetben rongyból készült, majd a bőrlabdát. A labdarúgás országosan a legismertebb tömegsporttá az 1930-as évektől vált, köszönhetően a nemzeti válogatott eredményeinek. A községekben is sorra alakultak a labdarúgó egyesületek. Csókakőn a sportklub azt követően erősödött meg, hogy a Ferencvárosi Torna Club lett a támogatója. A labdarúgók első, egyöntetű öltözékét is a zöld-fehér klub adományozta. A labdarúgók mellett volt lövész, birkózó és atlétikai szakosztályuk is. A második világháborút követően az egyesület helyi szinten működött, a Fejér megyei labdarúgó bajnokságban 1952-ben vettek részt első ízben. Ez az időszak a nemzeti labdarúgás arany korszaka. 1955-ben a megyei III. osztályú bajnokság első helyezettjei lettek, 1958-ban a megyei II. osztályú bajnokságban bronzérmeket szereztek. Ezt követően a hanyatlás esztendei következtek, 1986-ban a labdarúgó-szakosztály megszűnt, Fűrész András és Hartl István

1994-ben szervezi újjá a labdarúgást. A 2008/2009. évi bajnoki idényben a felnőttek a megyei III. osztályban küzdöttek, a 11. helyen végeztek. A club elnöke Hartl István, vezetőedző Fűrész András, pályaedző Makk András, technikai vezető Kovács Zoltán, szakosztályvezető Csöngedi Roland.

A *Csókakői Várbarátok Társasága* 1995. március 25-én alakult meg. Az alapító „atyák” dr. Fülöp Gyula régész, a Szent István Király Múzeum akkori igazgatója és Sörédi Pál az általános iskola igazgatója. Napjainkban több mint 100 fős a társaság. 1996-ban kezdődött meg a vár állagának megóvása. A feltárásokat dr. Hatházi Gábor régész irányítja. 1999-ben a vár fennállásának 700. évfordulóját ünnepelték, megjelent *A 700 éves Csókakő* című monográfia. Szerzők: Béni Kornél, dr. Fülöp Gyula, dr. Hatházi Gábor. 1999-ben megalakult a társaság lovagi tagozata.

A szőlőművelés és borászat évszázadokat átívelő múltjának ápolására 2001-ben jött létre a *Szent Donát Borrend*. Elsősorban a Csókakőn élő borász szakemberek, borbarátok egyesülete, érdeklődésük homlokterében a kiválóan kezelt, kiváló minőségű bor áll. Éves programjuk a júniusban megrendezendő Szent Donát borünnep és a szeptemberben tartott várjátékok. Megalakulásukat gazdasági érdekek is motiválták, így a minőségvédelem, a fejlett technológia, az értékesítés, a forgalom növelése. Belső életük, külső megjelenésük mellett előadásokat, borbemutatókat, kóstolókat tartanak, borversenyeken, fesztiválokon vesznek részt. A színpompás felvonulások, avatási ceremóniák, rendezvények több ezer, néha tízezer érdeklődő előtt zajlanak. Ugyancsak látványosak az évente más-más országban szervezett kongresszusok, borbemutatók és versenyek.

Az *Aranyhegyi Idősek Otthona* a település egyik legjelentősebb beruházása. 2003-ban megépítését az a cél éllette, hogy a 21. századnak megfelelő, kortól független, teljes értékű fizikai–szellemi élethez szükséges intézményt hozzanak létre. A 8000 négyzetméter alapterületű 68 apartmanos lakrészeket egy központi épület, rózsakert, park övezi. „Vértés Falvá”-n és „Bakony Falvá”-n található az egy illetve kétszemélyes apartmanok, amelyek 25–45 négyzetméter alapterületűek: szobából, teakonyhából, vizesblokkból, előtérből állnak. Az épület paramétereinek megtervezésére és a személyzet kiválasztására egyaránt nagy gondot fordítottak. A 24 órás nővérszolgálat, az orvosi ellátás, a gyógytornász, a napi ötszöri étkezés — igény esetén a gyógyélelmezés — mindenki számára biztosított. Az idősek otthona Csókakő legszebb fekvésű területén található. A pihenést szolgálja a közelben elterülő őstölgyes, valamint a közvetlen környezetben megépült rózsakert és szoborpark.

A *Auti Farm Csókakő*, alapításának dátuma 1991. Az egyesület fő célja autizmus spektrum zavarral élő gyermekek, fiatalok fejlesztésének, oktatásának támogatása, érdekképvisellete, foglalkoztatási és lakhatási gondjaiknak enyhítése, megoldása. Az Autisztikus Gyermekek Szüleinek Egyesülete 1991-óta vesz részt az autista gyermekek és fiatalok ellátásának támogatásában. Magyarországon hivatalosan 60 000 autista él, közülük mindössze kb. 2000 kap valamilyen ellátást. Ez azt jelenti, hogy a legtöbbször gyerekként a négy fal közé van bezárva, felnőtt korukra pedig néhány szerencsés kivétellel elme–szociális intézet vár rájuk. A szervezetet a szülők azzal a nem titkolt szándékkal hozták létre, hogy a kevés állami segítség ellenére biztosítani tudják gyermekeiknek az olyan egyszerű jogokat mint a tanulás vagy a munka. Jelenleg 24 iskolás, 10 óvodás és 18 felnőtt korú autistát látnak el.⁴⁵⁶

Természeti adottságok, erdők, mezők, természetvédelem

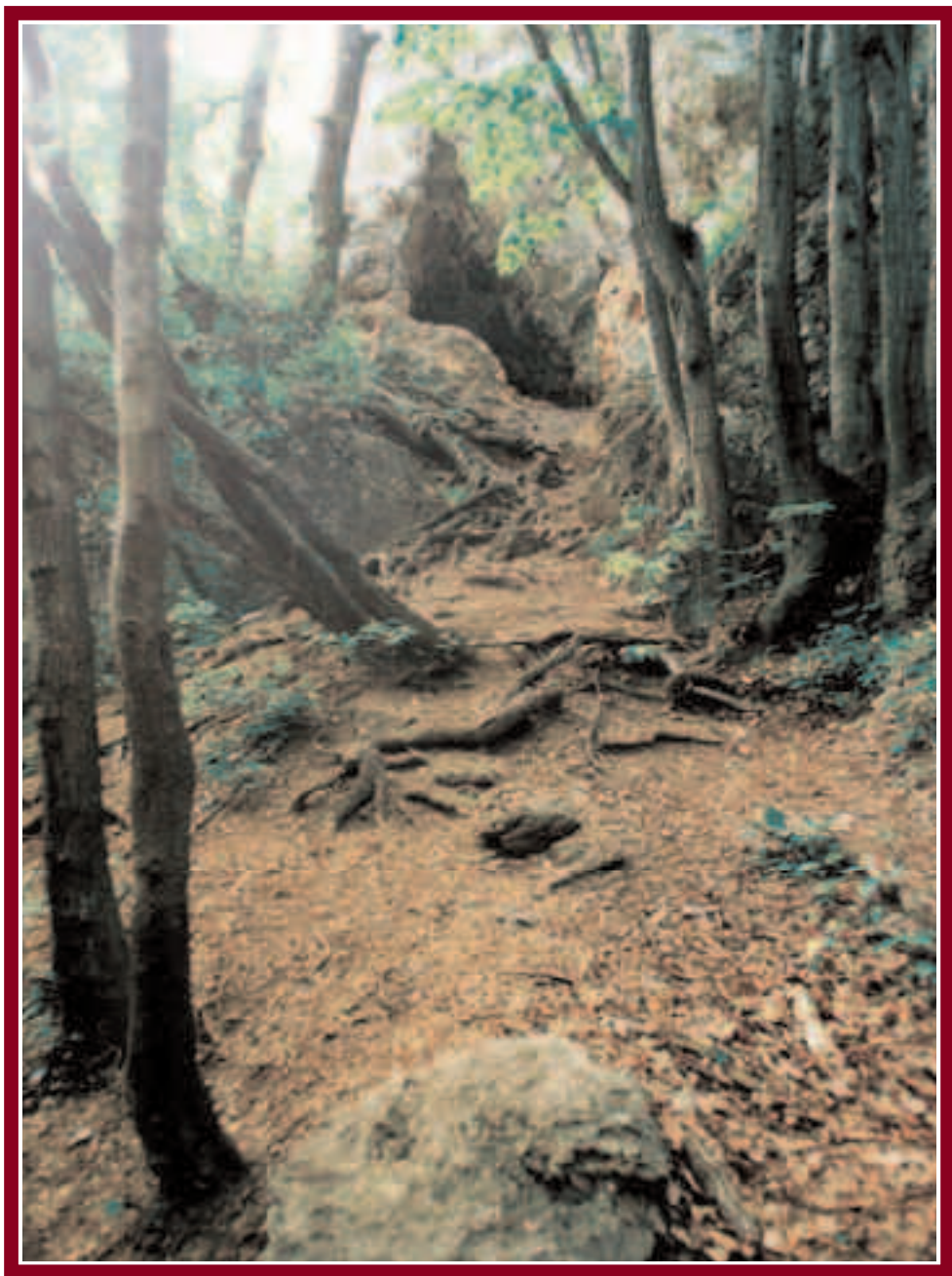
Béni Kornél

Csókakő természeti képe

A Csókakő gazdag történelmi múltját áttekintő fejezetekben láthattuk, hogy az ember első megjelenésétől kezdődően elődeink hogyan éltek, küszködtek, gazdálkodtak ezen a tájon azért, hogy maguknak és utódaiknak jobb megélhetést biztosítsanak.

A napsütötte csókai szőlők lankáin járva, vagy a Vár völgy szikláin között barangolva azonban csak kevesen gondolnak arra, hogyan jöhetett létre a ma látott tájkép, és a természeti erőknél milyen gigantikus dinamizmusa hozta létre a mai valóságot. Ezek az erők emberi léptékkal mérve végeláthatatlan hosszúságú időtávlatban, évmilliók alatt folyamatosan hatva alakították ki a tájat, míg elérkezett az idő a napjainkban észlelt pillanathoz. Szerencsére a földtörténet különböző korszakai több-kevesebb nyomot hagytak a földfelszínen. A geológia — a föld tudománya — folyamatosan fejlődő módszereivel megpróbál egyre pontosabb következtetéseket levonni a földkéreg felszínének és a bányászat során megismert mélyebb rétegeknek az összetételéről, szerkezetéről és történeti kialakulásáról.

A Vértes legnagyobb tömegét alkotó úgynevezett felsőtriász földolomit kőzetanyaga mintegy 200 millió évvel ezelőtt, a föld középkorában a triász tenger mélyén rakódott le, majd innen emelkedett ki. A dolomithegyek táji szépsége, magashegyi jellege, mikroklímája, talajszerkezete a dolomit tulajdonságainak következménye. A kalcium-magnéziumkarbonát összetételű kőzet a mészkővel ellentétben kémiai alig oldódik, azonban a víz és a fagy hatására bekövetkező fizikai felaprózódása, mállása — különösen a peremi részekben — igen

A Kőlyuk-barlang bejárata

erőteljes. Ezzel magyarázható, hogy ha Csókakőn a falu felől felnézünk a Vértesre, meredek, fehéren izzó sziklás, kopár gerincek, köves lejtők, sziklás tetők sorozatát látjuk, mintha egy igazi magashegységben járnánk. Pedig a dolomitrögök meredek letörésének széle valójában mindössze 300–400 méterre fekszik a tenger szintje felett. A dolomitrögök, –tömbök, –fennsíkok a Vértesre jellemző módon éles törésvonalak mentén hirtelen mély, meredek falú völgyekkel tagolt éles gerincekre, tornyos, sziklás letörésekre hasadtak szét. A fő törésvonalak ÉNy–DK-i irányúak, mint például a Vár-völgy illetve arra pontosan merőlegesek, mint a Kőlyuk-völgy vagy a Buhin-völgy.

A Vértes-hegység északnyugat felé néző peremén keskeny sávban a dolomithoz hasonló korú dachsteini mészkő alapkőzetet találunk, mely sekélytengeri üledékből képződött. A hegység déli részén a dachsteini mészkő csak néhány helyen bukkan elő, így például éppen a csókakői vár környékén.

A földfelszint beborító növényzet szempontjából az alapkőzetnél nagyobb jelentősége van a talaj minőségének. A Vértes déli peremén lerakódott lösztakaró Csókakő térségében mezőgazdasági szempontból kedvező termőképességű talajok kialakulásához vezetett.

A környék éghajlatára a mérsékelt meleg nyár, a hideg, de nem szigorú tél a jellemző, 10 °C körüli évi középhőmérséklet értékkel. A Móri-árok fekvése nagymértékben befolyásolja a szélirányt, mintegy szélcsatornaként működik. Az átlagosnál nagyobb szélgyakoriság kiegyenlítően hat az éghajlati szélsőségekre. A szőlőtermelés szempontjából kedvező a téli fagyok mérséklésére kifejtett hatása.

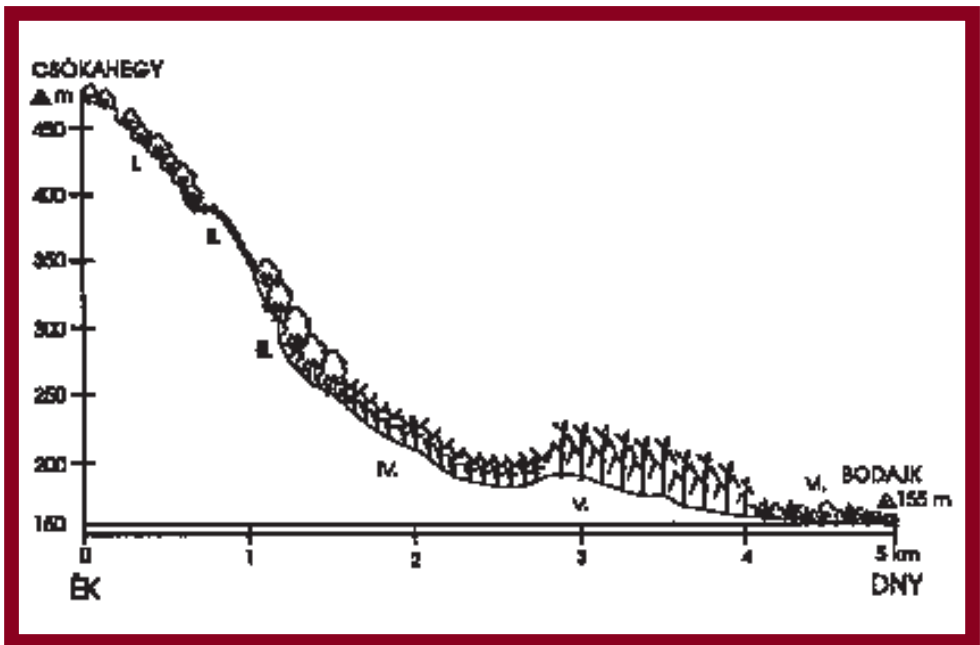
A szőlő- és gyümölcsstermelés szempontjából fontos adat az évi napsütéses órák száma, ami Csókakő térségében 1900–2000 között változik, melyből 1450–1500 esik a tenyészidőszakra. A csapadékösszeg sokévi átlaga 620 mm körüli, melyből kb. 400 mm hullik le a tenyészidőszakban, tavaszi–nyár eleji maximumot mutatva.

A termőhelyi adottságok és a Vértes, valamint a Móri-árok által meghatározott domborzati viszonyok Csókakő térségében a növénytakaró többé-kevésbé szabályos zonális elhelyezkedését eredményezik.

Csókakő vízfolyásait a Csókakői-ér gyűjti össze, mely a Mór–Bodajki-vízfolyásba ömlik, innen pedig a Gaja-patakon és a Nádor–Sió-csatornán keresztül jut a Dunába. Valaha a vízi és ártéri növénytársulásoknak a mainál sokkal nagyobb jelentősége volt a környéken, mivel a Vértes lábánál szinte minden oldalról vizenyős-lápos területek helyezkedtek el. A Móri-árokban a mai Mór–Bodajki-vízfolyás kiterjedt mocsarai, a Zámolyi-medencében a Császárvíznek a Velencei-tóig nyúló mocsárvilága, északra pedig az Általér mocsarai határolták a Vértest.

Egyes nyelvészek szerint a Vértes szó valamikor a Vértes, Vertus, Fertus, Fertő szóalakokon keresztül módosulva, mocsarakkal körülvett hegységet jelentett volna. A török kortól kezdve hosszú időn keresztül végzett lecsapolások eredményeként ez a kiterjedt vízi-világ eltűnt, utolsó maradványát Csákvár határában a természetvédelem alatt álló Csíkvarsairét képviseli. A csókakői határban a vízi- és ártéri növényzet csak a Csókakői-ér mentén kis helyet elfoglaló szürke nyaras, égeres, fűzfaligetes területeken fordul már elő.

A Móri-árok mély vonulata felől a Vértes irányába haladva, a legmélyebben fekvő területeket elhagyva, szántó művelési ágba hasznosított mezőgazdasági területeket találunk.

A Móri-árok keresztmetszete a természetes növénytakaró és a mezőgazdasági művelés zónáinak feltüntetésével. I. Csereszömörzés, molyhos tölgyes karsztbokorerdők, II. Sziklagyepek, III. Molyhostölgy-cser erdőállomány, IV. Szőlő-zóna, V. Szántóművelés zónája, VI. Vízi- és ártéri növénytakarások (dr. Kiss Árpád nyomán)

A jégkorszak hideg kontinentális klímájában keletkezett finom porszerű képződmény, a lösz rakódott itt le vékonyabb-vastagabb rétegben, akárcsak a Mezőföld nagy részén. A löszön kiváló minőségű, növénytermesztésre alkalmas talaj jött itt létre, mely a mezőgazdaságnak szorgalmasan művelt területe. Így nem csoda, hogy az eredeti löszvegetációnak már nyomát sem találjuk.

Ahogy a síkvidéki táj a Vértes lábánál felfut a hegy oldalára — de a termőtalaj még megfelelő vastagságú — itt érjük el a szőlőművelés zónáját. A szőlő- és bortermelés olyan fontos szerepet játszik a csókakőiek megélhetésében, hogy ennek a témának egy külön fejezetet szentelünk.

Amikor a hegyoldal hajlásszöge olyan meredekre változik, hogy a szőlőművelést már nem lehetne biztonságosan folytatni, elkezdődik az erdők, és a viszonylag érintetlen természet birodalma. Magyarországon már régen nincs olyan hely, amely teljesen független lenne az emberi hatásoktól, viszont a természetes erdők nagy része még rendelkezik azzal az ellenálló képességgel, amely ellensúlyozni tudja az emberi beavatkozásokat. Így ezekben az erdőkben lényegében még a természet által létrehozott eredeti növényállományokat tanulmányozhatjuk. A csókakői község határához tartozó erdők területi elhelyezkedése és alakja egy olyan egyenlő oldalú háromszögre emlékeztet, amelynek dél felé néző alapjának közepe

táján helyezkedik el a csókakői vár, északra néző csúcsa pedig Mór és Csákberény határa közé ékelődik be. A csókai erdőnek ez a Vértes erdőségébe szögellő tömbje 275 hektárt tesz ki a községhatár 1092 hektárnyi területéből, és ezen majdnem azonos korú 80–100 év közötti erdőállományok találhatók. Ez a viszonylag kis terület viszont olyan gazdagon változatos, hogy megtalálható benne a Vértesben előforduló összes erdőtípus minden természeti szépsége. Lássuk, hogyan vallott élményeiről egy költői lelkű turista, aki a 20. század legelején járta be a csókakői erdőket: „Csak az tudja, milyen szép ez az erdő, aki bejárta harasztos útjait, aki megpihent hűs öln, és megfigyelte annak titokzatos életét. Az erdő legszebb ékessége a tájnak. A természet ebbe fektette egész varázserejét. Amely vidéknek nincs erdeje, bármily fontos legyen is, mégiscsak rideg marad. Ahol nincs erdő, nincs élet. Az erdő az élet középpontja. Sűrű árnyékában csapatosan tanyáznak az őzek, szarvasok, bozótjaiban különféle apró vadak, szebbnél-szebb madarak lelnek biztos szállást. Itt a szálas fák védelme alatt virul a szeder, zöldül a harasztok csipkelombja s a mohák bársonya. Itt illatozik a sok ezer tarka virág s a gombák egész serege. Ez az erdő rejtett méhe, melyet helyenként gyönyörű erdei rétek váltanak fel. Íme mindenütt csupa élet, mely különben szükséges is az erdő nagy némaságához”.

A nagy ezerjófű

A kultúrterületek (szőlők) és az erdő találkozásánál a száraz, meleg déli lejtőkön (de ugyanígy a sekély talajú tetőkön is) mészkedvelő cseres–molyhos tölgyeseket találunk. Ezek leggyakoribb fája a sűrűn szőrös levélfonákáról elnevezett molyhos tölgy (*Quercus pubescens*), de nem ritka a cser- és a kocsánytalan tölgy (*Quercus cerris* és *Quercus petraea*) sem. Tavasz végén a kizöldült erdők lombját a virágos kőris (*Fraxinus ornus*) fehér virágbugái díszítik. A napfényes erdők jellemző dekoratív virágai a nagy ezerjófű (*Dictamnus albus*), a tarka nőszírom (*Iris variegata*) és a magyar zergevirág (*Doronicum hungaricum*).

A Vértes legmeredekebb letörésű hegyoldalain, ahol a fehér dolomitsziklák is kibukkannak a felszín alól, és a fás növények már nem találják meg életfeltételeiket, nyílt és zárt dolomit sziklagyepet találunk. Ezek a rendkívül meleg és sekély talajú termőhelyek különösen tavasszal meglepően gazdag növényegyüttesek élőhelyei. Májusban például itt nyílik a Vértes jellemző bennszülött növénye, az István király szegfűje (*Dianthus plumarius* ssp. *registephani*). A sziklagyepet jellegzetes érdekessége az ezüstvirág (*Paronychia cephalotes*). A zárt szőnyeget alkotó gypszintben virító szép tavaszi virágok a fekete és a leánykököröcsin (*Pulsatilla nigricans*, *P. grandis*), a tavaszi hérics (*Adonis vernalis*), a több színváltozatban virító törpenőszírom (*Iris pumila*) és a dekoratív délvidéki árvalányhaj (*Stipa eriocaulis*).

A dolomiteltető felső régiójában a Vértesre jellemző karsztbokorerdő társulásokat találunk. Az itteni sekély talajon, száraz, meleg körülmények között zárt erdőállomány nem alakulhat ki. A fás növényzetet cserjék, és azoknál alig magasabbra növe, hamar elágazó, girbegurba törzsű fák képviselik, melyeknek jellemző fajtái a virágos kőris és a molyhos tölgy. A társulások meghatározó karakternövényei a cserjék. A cserszömörce őszi tűzvörös lombszínéződése gyönyörű látványt nyújt a hófehér dolomitsziklákon. Jellemző karaktercserje a sajmeggy (*Prunus mahaleb*) is. A dolomitgerincek jellemző és ritkaságszámba menő növénytársulása a sziklai törpecserjés, melynek jellemző fajtái a fanyarka (*Amelanchier ovalis*) és a nagylevelű madárbirs (*Cotoneaster tomentosa*). A csókakői várnál kibukkanó mészkősziklák jellegzetes és ritka növénye a pikkelypáfrány (*Ceterach officinarum*). Mészkő alapkőzetet virít az Orlay-murok (*Orlaya grandiflora*) is. Dolomitgerinceken, a déli oldal száraz tölgyesének és az északi oldal üdébb bükkösének a találkozásánál a bükk (*Fagus sylvatica*), a kocsánytalan és a molyhos tölgy, a virágos kőris, valamint a berkenyék alkotnak úgynevezett karszterdőket. Gyakori a lisztes és a bakóca berkenye (*Sorbus aria* és *S. torminalis*), valamint ezeknek sok közeli rokon, hibrid eredetű kistája. A Vértes rendkívül szeszélyesen tagolt, gerincekkel-völgyekkel szabdaltsága és ennek megfelelően változó mikroklímája kedvezett a berkenyefajok kialakulásának és egymástól való elszigetelődésének. Ezek az egymáshoz nagyon hasonlító, de önálló fajnak számító berkenyék a Vértes bennszülött, és csak itt előforduló növényei.

Ha a csókakői Vár-völgy meredek útján felkapaszkodunk a tetőre, nagy kiterjedésű, viszonylag egyenes felszínű fennsíkra jutunk, mely a cseres–tölgyesek birodalma. Uralkodó fajtája a durván repedezett kérgű, sallangos kupacspikkelyű csertölgy (*Quercus cerris*). Ez a mediterrán elterjedésű faj általában szárazabb, meleg termőhelyeket jelez. Állományai a csókakői határban kb. 140 hektár egybefüggő területet foglalnak el. Itt a cser vagy elegyetlenül fordul elő, vagy szárazabb termőhelyeken a molyhos tölgygel, illetve az üdébb területeken a kocsánytalan tölgygel elegyesen található.

A Vértes 400 méter körüli magasságú termőhelyein vagy a kissé csapadékosabb, üdébb talajú területeken a gyertyános tölgyesek uralkodnak. Ebben az erdőtípusban a csertölgy már elmarad, és a kocsánytalan tölgy kísérője a sima vagy hosszában kissé repedezett, szürke kérgű gyertyán (*Carpinus betulus*). Elegyfaként a bükk és a vadcserezsnye (*Cerasus avium*) is előfordulhat. Ez az erdőtípus azonban a csókakői határban csak jelentéktelen területtel van képviselve. A teljesség kedvéért községhatárunkban, ha nem is túl nagy területtel (8–10 hektár), de bükkös erdőtípushoz tartozó erdőt is találunk.

Az északra néző meredek hegyoldalak talaja többnyire árnyékban van, a napfény nem tudja kiszárítani, így megteremtődnek azok a nedves, üde körülmények, melyek a bükkösök kialakulásának alapfeltételei. Ebben az erdőtípusban az uralkodó bükk mellett gyertyánt és kocsánytalan tölgyet találhatunk elegyfaként. Remélem, nem untattam az olvasót a sok növénynév felsorolásával, de minél mélyebbre merülünk az erdők, a növényvilág tanulmányozásában, annál több szépséget, hétköznapi, kézzelfogható csodát találunk benne.

A csókakői erdőket, de az egész környéket úgy ismerhetjük meg legjobban, ha a kijelölt, biztonságos turistautakon barangoljuk be a vidéket. A kitűnő tájképi adottságok a történelmi emlékhelyek és természeti szépségek együttes jelenléte miatt áthalad Csókakőn az országos kék túra útvonala is, mely a nyugati határszélről indulva az ország legszebb látnivalóit érintve szeli keresztül egész Magyarországot. Csókakőre a Bakonyon keresztül, Bodajk felől érkezik a túraútvonal, majd a falun végighaladva, a vár érintésével folytatja útját a Vértes belseje felé, a Pátrácos-tetőre. Innen Gánt, Mindszentpuszta, Csákivár, Kőhányáspuszta, Várgesztes, Vitányvár érintésével a Mária-szakadékon és Csákányospusztán keresztül Szárligetnél hagyja el a Vértest.

A kék jelzés a csókakői községhatárt elhagyva, Csákberényhez tartozó területen, egy olyan hely mellett halad el, melynek régi csókakői vonatkozása van, habár már egyre kevesebben tudnak róla. Itt a Vértes tetején évszázadokon keresztül homokos altalajú nagy rét volt, melyet Csókai-legelőnek hívtak. Évszázadokon keresztül a vár katonasága itt, a Vértes biztonságában, a Móri-árokban portyázó ellenség szeme elől elrejtve legeltette lovait és az ellátását biztosító állatállományt. A területet később is legelő, majd szántóként hasznosították. A második világháború után az erdészek illetményföldjei voltak itt. A túlszaporodott vadállomány kártételeitől azonban nem lehetett megvédeni a termést, ezért az 1960-as években történt döntés alapján erdei- és feketefenyővel beerdősítették az egész területet. Az 1990-es évek közepén a téli zúzmara és a túllevelekre tapadt nedves hó annyira összetörte a tájidegen fenyőtelepítést, hogy az egész ültetvényt fel kellett számolni, és őshonos vértesi fajokkal újratelepíteni. A terület erdővel való beültetése után már a térképről is lekerült a régi, több évszázados „Csókai-legelő” elnevezés.

A csákberényi határban a mai horog-völgyi betonúttal szinte párhuzamosan a nyugati oldalon a völgyet határoló hegygerincen halad a Szénahordó út vagy Széna út elnevezésű földút.

A 19. században és a 20. század első felében ezen az úton vitték le a Csókai-legelőn termett szénát Csákberénybe, a területet birtokló Lamberg, később Merán uradalom központjába. A mai horog-völgyi betonútnak az 1950-es években történt megépítése előtt gyakrabban használták a Szénahordó utat, mivel a Horog-völgyön időnként lezúduló nagy mennyiségű esővíz miatt a völgy út nehezen volt járható.

Turistaösvény a Csóka-hegyen

A földrajzi nevekben meghúzódó történeti tartalmak tárgyalása során feltétlenül meg kell emlékeznünk a csókakői Látó-hegy nevének eredetéről.

Köztudomású, hogy a csókakői várat a Székesfehérvár–Győr, illetve –Komárom hadi és kereskedelmi szempontból fontos út ellenőrzésére építették. Persze ez az út a középkorban nem a mai 81-es számú közút nyomvonalán, azaz a Móri-árok fenékvonalának közelében húzódott, hanem a Vértes oldalában, a mai Mór–Csákberény borúttal megközelítőleg azonos nyomvonalon haladt. Ennek oka az volt, hogy a Móri-árok az év nagy részében vizenyős, mocsaras, szinte járhatatlan volt. Csak aszályos vagy fagyos időben voltak valamennyire könnyebbek a közlekedés feltételei.

A mai csókakői bekötőút torkolatától nyugatra húzódó szőlővel, gyümölcsössel beültetett Látó-hegy tetején a csókakői várórség folyamatosan fenntartott egy őrhelyet, ahonnan szemmel tarthatták a Móri-árok mélyebben fekvő területeit is, nehogy az utazók észrevétlenül megkerülhessék a várat.

A piros „Vár” turistajelzés Mórról indul, és a Vértesi-fennsík és a hegy déli, meredek lejtőjének találkozásánál kiépített hangulatos turistaúton közelíti meg a csókakői várat.

Ezen az úton haladva a korábban említett változatos erdőtípusok nagy részét érintjük, és a fák között sok helyen kibukkanó, az egész Móri-árokra nyíló kilátásban gyönyörködve érhetjük el a várat.

A zöld turistajelzés ugyancsak Mórról indul, és egészen a „Török-sáncig” hatol be a vértesi erdőbe. Ez a hely — nevével ellentétben — valószínűleg őskori földvár maradványa lehet. Innen az út szép erdők között haladva éri el a csókakői határt, melyet az úgynevezett „Szakály-nyiladék” nyomvonalán szel át, majd Csákberény felé halad tovább.

A zöld turistajelzés csókakői szakaszán érint egy hangulatos kis erdei pihenőhelyet, melyet Maurer kunyhónak hívnak. Ez a hely Maurer Ágoston régen elhunyt erdészről kapta a nevét, aki 1921-től 1938-ig szolgált az akkori Merán uradalom csókakői erdészkerületében, és a kunyhót pihenőhelynek, illetve eső elleni menedékhelynek építette, mivel az erdészek akkor még gyalogosan járták területüket.

Csókakőnek a vártól északra eső erdős területe teljes egészében része a Vértesi Tájvédelmi Körzet védett területének. A Tájvédelmi Körzet 15 035 hektáron még 1976-ban jött létre azzal a céllal, hogy megőrizze a vértesi táj jellegzetes arculatát, természeti és kulturális értékeit az utánunk jövő nemzedékek számára. A helyi értékek fennmaradása elsősorban az itt élők érdeke.

Mégis mit tehetünk természeti és kultúrtörténeti értékeink megvédése érdekében? A legfontosabb, hogy megismerjük és tudatosítsuk magunkban és környezetünkben azokat

A Maurer kunyhó

az értékeket, melyek körülvesznek bennünket, és amelyek feltétlenül érdemesek arra, hogy unokáink számára is megőrizzük őket. Remélem, hogy az értékek felleltározásához ez a könyv is segítséget tud nyújtani.

2005 októberében tizenhat helyi önkormányzat összefogásával állami szervek és civil szervezetek közreműködésével létrejött a Vértesi Naturpark, amelynek megalakításában természetesen Csókakő önkormányzata is tevékenyen részt vett. A Naturpark célul tűzte ki, hogy a Vértes térségének természeti és kulturális örökségét, a hagyományos gazdálkodási módok megőrzését elősegíti, továbbá szorgalmazza a bemutatás, oktatás, turizmus területén történő hasznosítását. Ezeket a célokat valamennyi vértesi önkormányzat magáénak érzi, és a Naturpark feladata, hogy a törekvéseket térségi szinten összehangolja és segítse a pályázati lehetősége kihasználását.

Nagyon fontos továbbá, hogy elsősorban a védett természeti területeken féltő gonddal óvjuk a természet összes elemét. Növényeket ne szakítsunk le, az állatvilágot is csak szemünkkel vagy fényképezőgépünkkel ismerjük meg! Hagyjunk mindent a helyén, semmit ne vigyünk el, és ami legalább ilyen fontos, semmit ne is hagyjunk a védett területen! A bejáró ösvényekről, ha lehet, ne térjünk le, tüzet ne rakjunk (csak a kijelölt helyeken). Gyönyörködjön mindenki kedvére a terület szépségében, de óvja is azt, hogy mások is élvezhessék még hosszú időn át! Jelszavunk legyen tehát: *Csodáljuk szépségét, óvjuk épségét!*

Mint tudjuk, a természetet nem elég, és nem is lehet kizárólag a védett területeken megőrizni. A környezet- és természetvédelmi szemléletnek egész életvitelünket át kell hatnia. A környezet megőrzése a jövő emberének létfeltétele. Mindennapi életünkben saját és utódaink érdekében tudatosan egyre környezetbarátabb, környezetkímélőbb termelési technológiákat, közlekedési és fűtési módokat kell alkalmaznunk. Ha nem akarjuk, hogy elöntsön minket a saját magunk által gyártott szemét, a szerves hulladékot minden portán szétválasztva kell gyűjteni, és komposztálni kell.

A komposztal már is feleslegessé válik a mesterséges talajerő-utánpótlás, a műtrágyázás jelentős része, és egyben csökken környezetünk kémiai terhelése. Az üzletben vásárolható árucikkek mind drága alapanyagokból készül, sok költséggel előállított tetszetős, elvileg újrafelhasználható csomagolóanyagokba burkolva kerülnek forgalomba. Ezek ma csak a szemét mennyiségét növelik, miközben a világ nyersanyagtartalmái rohamosan fogynek. 10–20 éven belül — vagy már holnap — saját érdekünkben rákényszerülünk a hulladék anyagok újrahasznosítását szem előtt tartó szelektív szemétyűjtésre, még a legkisebb falvakban is, úgy, ahogy ez a fejlett országokban történik.

Mindenesetre már ma mindent meg kell tennünk környezetünk, természetes létfeltételeink megóvása érdekében. Legfontosabb, hogy először tudatunkkal felismerjük a természetes környezet pusztulásával, elszennyeződésével ránk leselkedő veszélyeket, és mindenki a saját kis mikrokörnyezetében felelősségteljesen megtegye azt, ami tőle telik.

Szerencsére a csókakőiekben mindig megvolt az egészséges, esztétikus környezet iránti igény. Elég, ha végignézzük a faluban a sok, takaros portát, a virágokkal díszített, rendben tartott kertek és hétvégi házak sorát, a gondozott utcákat. Sőt, vannak olyan csókakőiek, akik szívesen vállalnak áldozatot is közösségi célok érdekében. Hajjas Ferencné dr. a rendszer-váltás utáni kárpótlási folyamatban megszerezte a belterület közvetlen közelében, a labda-

rúgópályát körülvevő erdőterület nagy részének tulajdonjogát. Ezt a területet a második világháború előtt ritka hálózatban álló öreg fák díszítették, és a község lakói legelőbirtokossági társulás formájában fás legelőként hasznosították. Az utóbbi évtizedekben — legelőtetés hiányában — a terület elcserjésedett. A fás legelők speciális növénytársulásai napjainkra annyira ritkává váltak, hogy természetvédelmi javaslat alapján a helyi önkormányzat védetté nyilvánította a területet. Az új tulajdonos természetvédelmi területet édesapjáról (Bocskov Nikolov Jordán bolgárkertészről) Jordán Parkerdőnek nevezte el, és fele-fele részben a helyi általános iskolának, illetve az önkormányzatnak adományozta. Ezzel a természet megóvásáért érzett felelősség szép példáját mutatta be. Így az adományozó és az önkormányzat közös szándéka szerint a terület amellett, hogy megőrzi az itteni növényritkaságokat, a helyi iskolások és a csókakőiek pihenését, sportolását, felüdülését fogja szolgálni.

Ahogy ennek a fejezetnek az elején láttuk, természeti környezetünk évmilliók alatt jött létre. A mai embernek megvannak a lehetőségei, hogy önzéssel, nemtörődomséggel, kapzsisággal tönkretegyje, megsemmisítse a természet nagyszerű művét. A környezet állapota határozza meg életünk minőségét, ezért a természeti adottságok megőrzése biztosítja számunkra és utódaink számára a természetes életfeltételeket.

Csókakő természeti szépsége az idegenforgalomnak is egyik alappillére, ez pedig bevételi forrást, megélhetést biztosít a lakosoknak. Emiatt a csókakőieknek közvetlen anyagi érdeke is fűződik a környezet és a természeti értékek megvédéséhez.

Szőlőművelés, borászat

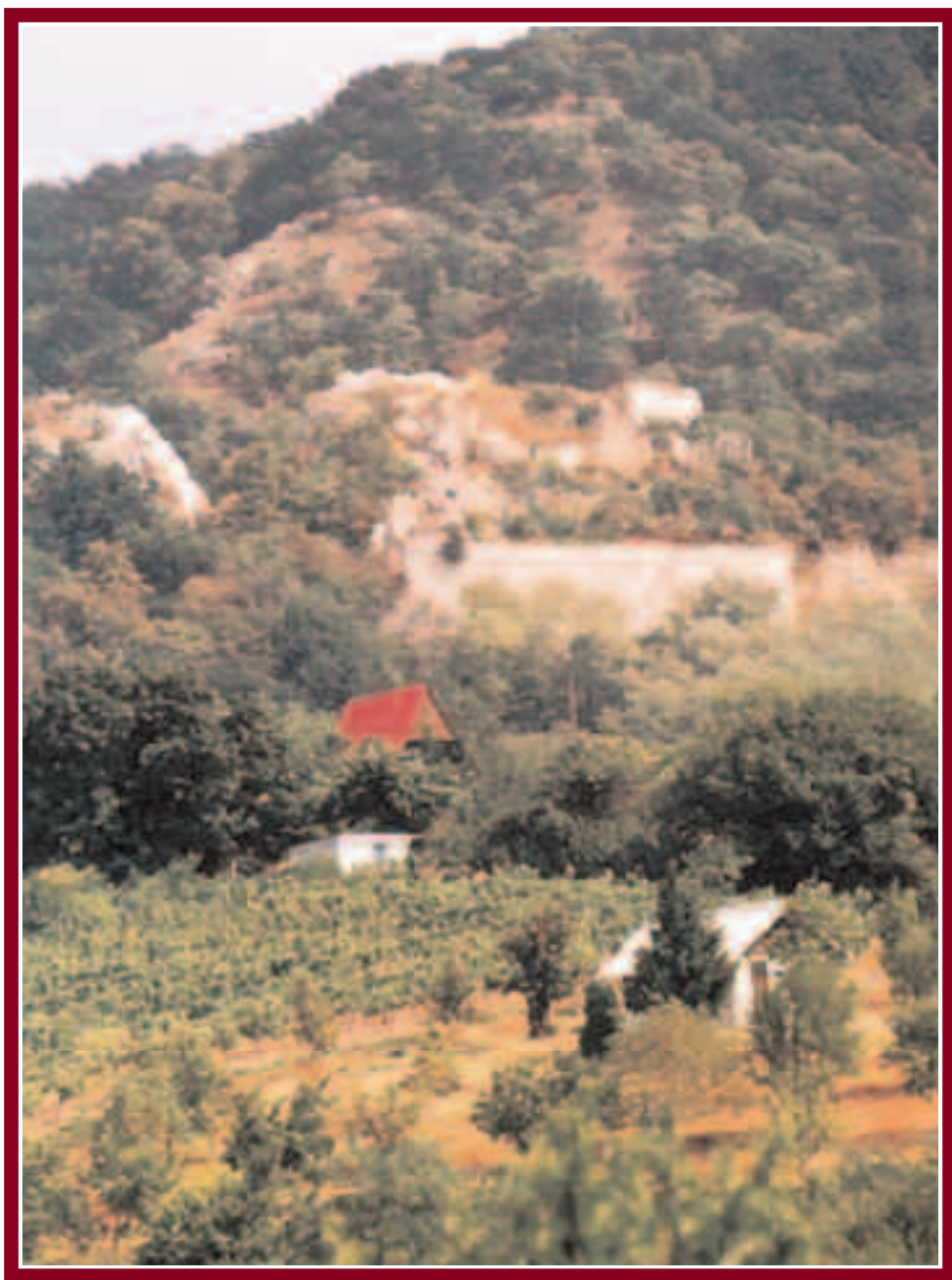
A csókakői szőlők története

A Csókakőn élő emberek megélhetéséhez annyira hozzátartozik a szőlőművelés és borkészítés, hogy lehetetlen a községről ezek említése nélkül beszélni. Az itteni szőlőművelés története szinte azonos a község történetével. A szőlőnek, ennek a keleti mediterrán eredetű növénynek tájunkon való meghonosodási körülményeit és idejét a történelem homálya fedi.

Tény, hogy Marcus Aurelius Probus római császár, aki Krisztus születése után 276-tól 282-ig volt a Római Birodalom feje, a Dunántúlt is magába foglaló Pannónia tartományban elrendelte az arra alkalmas területek borszőlővel való betelepítését. A Vértes-hegység déli lejtőjén többfelé kerültek elő a római korból származó településnyomok, melyek alapján feltehető, sőt valószínű, hogy környékünkön a szőlőkultúra gyökerei a római korig nyúlnak vissza.

A Római Birodalom felbomlása és a magyar államalapítás közötti időszakban a népvándorlás meg-megújuló hullámai vonultak végig térségünkön. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy ha a népességnek legalább egy része helyben maradhat földjén, a korábbi termelési módot megtartva, esetleg fejlesztve, továbbviszi a termelési hagyományokat. Mindenesetre szőlőterületekről már a legkorábbi magyar birtokadomány-levelek is említést tesznek, ezért a szőlőtermelés bizonyos mértékű folyamatosságát joggal feltételezhetjük.

A középkortól kezdődően a termelési mód jellemzője, hogy a földműves csak birtokolja, használja a földet, de annak tulajdonjoga a földesúr. Ezért a szántóvető, szőlőtermelő job-

Szőlők a vár alatt

bágy terményének, borának egytizedét az egyháznak, a kilencedik tizedet — vagy korabeli szóhasználattal a kilencedet — földesúrnak tartozott beszolgáltatni. Ezenkívül a jobbágy urának rendszeres ajándékokkal és természetben végzett munkával, robottal is tartozott.

A fejlődés előrehaladtával a földesurak a terménykilenced értékét már pénzben követték. Ennek következtében a szőlő és a bor egyre nagyobb mértékben vált piaci, kereskedelmi áruvá. A történelmi fejezetben láthattuk, hogy a mai Csókakő elődje, a Váralja település már a török kor kezdetén elpusztult. Egy 1582-ből fennmaradt török adóösszeírás Csóka városként, de üres, lakatlan helyként említi a falut, melynek közelében lévő és egykor virágzó, de most pusztuló szőlőket a környező falvak népe bérleti rendszerben művelte. Az adóösszeírás szerint innen befolyó terményadó 5 cseber mustized volt. Ennek alapján az itteni szőlőkben évente átlagosan 50 cseber must termett, ami egy budai cseberrel (42 liter) számolva 21 hektoliter musttermést jelentett. A korabeli termelési színvonalat és termésátlagokat figyelembe vevő becslés szerint ezt a must mennyiséget kb. 0,9 hektár nagyságú szőlőterületről lehetett betakarítani.

A 144 éves török uralom elmúltával az akkor kincstári tulajdonban lévő csókakői uradalmat felbecsültették. Az 1690-ben készült becslés szavai szerint: „*a vár előtt negyedmérföldnyi körzetben minden csupa erdőség. A vár lábánál van néhány gyümölcsöskert, és csekély értékű, legfeljebb 100 akó bort adó szőlő*”. Mivel a falu lakatlan volt, a szőlők művelését vagy a várban tanyázó katonaság végezte, vagy a környező falvak lakóival végeztették. A török korban elszenvedett sanyargatások következtében majdnem teljesen kipusztult a vidék lakossága.

Igaz, hogy a hosszú török megszállás alatt a szőlőtermelés minimálisra csökkent a csókakői határban, de teljesen sohasem szűnt meg. Az elpusztult országrésznyi területek újjáépítéséhez rengeteg munkáskézre volt szükség. Környékünkön első lépésként nagy jelentőségű volt a kapucinus szerzeteseknek 1695-ben Móra való betelepülése, akik a szőlőművelésben is magasabb szintű termelési kultúrát hoztak magukkal, és tevékenységükkel jelentősen emelték az egész környék műveltségi szintjét.

Mint a korábbi fejezetekben láttuk, Csókakőre Székesfehérvárról érkeztek magyar telepesek az 1700-as évek első felében. Ekkor a Csókakőn előforduló gyakoribb családnevek: Bognár, Fűrész, Hollósi, Lehrmann, Lencsés, Makk, Molnár, Németh, Psora, Rácz, Remete, Selyem, Suralik, Takács, Végh, Zsolnai stb. voltak. A Hochburg, majd Lamberg földbirtokos családok német nyelvterületről telepítettek új lakosokat birtokaikra, többek között Móra és Pusztavámra. A német telepesek a szőlőművelésben és elsősorban a borászatban meghonosított fejlettebb módszereikkel jelentősen fellendítették a bortermelést. Az ő érdekük az ezerjő fajta termelésbe vonása, mely annyira megfelelt a táj termőhelyi adottságainak, hogy rövidesen az egész vidék uralkodó fajtájává vált.

A nagyarányú fejlődés és lélekszám-növekedés elismeréseként 1758-ban Mór község Mária Terézia királynőtől mezővárosi rangot kapott évi négy szabad vásártartás lehetőségével. Ezzel véglegessé vált az a folyamat, melynek eredményeként a csókakői uradalom új központja Mór lett.

A markánsan savas ezerjő borok jó szállíthatóságuknak köszönhetően felkeltették a külföldi kereskedők érdeklődését is. A móri svábok nyelvtudásuk és kapcsolataik révén elsősorban osztrák kereskedőknek értékesítették boraikat. A móri bor hamarosan olyan hírnévre

tett szert, hogy a környéken, így a Csókakőn termő borokat is mind móri bor néven hozták forgalomba.

A jól jövedelmező szőlőtermelés a jobbágyokat és a földbirtokosokat is a szőlőterület növelésére ösztönözte. Az új ültetvények telepítői 7–8 éves mentességet kaptak a kilenced fizetése alól. Ezáltal a 19. század közepére a csókakői határban található szőlők területe már 114 hektárra emelkedett. A társadalmi feszültségek csökkenését eredményezte, hogy hosszas harc után a földbirtokosok kártalanításával megtörtént a szőlőterületek megváltása.

Mivel a csókakőiek megélhetését egyre inkább a szőlő és a bor biztosította, egy-egy fagyos év, jégverés, rossz évszám, nehéz helyzetbe sodorta az egész borvidéket, különösen, ha a természeti csapások több éven keresztül ismétlődtek. A szőlő tehát hol felemelte, hol nyomorba taszította gazdáját.

Minden idők legemlékezetesebb szőlőkatasztrófáját a filoxéravész okozta, mely 1886-tól jelentkezett a móri borvidéken. A szőlőgyökértetű (*Phylloxera vastatrix*) nevű károsító a környékbeli szőlők 50%-át kipusztította, és hatását csak a 20. század elejére sikerült kiküszöbölni.

Szinte általános az a vélemény, hogy a legjobb móri bor Csókakőn terem. Ezt a kijelentést a csókakőiek öntudatos megnyilvánulásának tarthatnánk, ha nem támasztanák alá számos bizonyíték is. A 19. század végén az egész országra nézve elkészült a termőföldek egységes minőségi mutatószáma az úgynevezett aranykorona-érték alapján történő földértékelés. A szőlőterületek községhatáronkénti átlag aranykorona-értékét összehasonlítva kitűnik, hogy ez a területek termékenységének összehasonlítására alkalmas szám az egész borvidékre vonatkozóan Csókakőn kiemelkedően a legmagasabb.

A szőlősgazdáknak a 20. század elején már szükségük volt érdekvédelmi tömörülésre. Ezért 1902-ben megalakult „Csókakő hegyközség” szervezete. A szőlőművelésben zajló sokirányú tevékenység szabályait a gazdák önkéntesen fogadták el, és a közösség erélyével mindenkivel kötelezően betartatták. A hegyközségi rendtartás előírta a „*hegybeli magatartást*”, a kötelező rendet, a szüretidőre, munkára, őrzésre vonatkozó szabályokat, melyek jó hatással voltak a minőség javulására és a „márka” védelmére.

Az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával elveszett a móri borvidék hagyományos piacainak jó része. Emiatt az 1929–1933-as világgazdasági válság ebben a térségben igen erősen érezte hatását, sok borosgazda eladósodott, tönkrement. 1930-ban Csókakőn a szőlőterület nagysága 177 hektár volt.

A második világháború utáni keserves időszakot a ma élők jó része tapasztalatból ismeri. Földosztás, kitelepítések, kuláklista, beszolgáltatási rendszer, kollektivizálás, tsz-szervezés. Ezen fogalmak egyike sem kedvezett a csókakői szőlőművelésnek, borászatnak. Mire működőképesé váltak a nehezen megszervezett „szocialista nagyüzemek”, lassan elenyésztek azok a piaci lehetőségek, melyekre termékeiket szállíthatták (Szovjetunió, KGST).

Szőlőművelés és népélet

A szőlővel való több évszázados együttélés nem csupán a népszokásokban, hanem még a vallási hiedelmekben is megnyilvánult. A szüreti munka bár fárasztó volt, kicsit mindig ünnepnek is számított. A szüretelők, különösen a fiatalok hangos jókedve, évődése sokszor hetekig betöltötte a megélénkült szőlőhegyet. A csőszlegények karikás ostonnal vagy pus-kájukból a levegőbe löve durrogtattak a bő termés miatti örömeikben, a szüretelő lányok ijesztgetésére, a derűtség fokozására, és nem utolsósorban a szőlőt nagy csapatokban dézsmáló seregélyek elriasztására.

A szomszédos Csákberényben született Gereblyés László szépen adja vissza a vértesi szüret hangulatát őszi dalában:

*A Vértés oldalán sűrögnek már javában,
lesz bő szüret, sejtik már mindahányan,
s kiforr a must, mind teltebb lesz a pince,
De kell a kéz, mely dolgunk most segítse.*

A gazdaasszony szüretkor krumplival és csipetkével készített birkagulyást szokott főzni, mely után diós és mákos kalácsot kaptak a szüretelők. Mikor az egész határban leszüretelték a szőlőt, csengőkkel, virágokkal, szőlőfürtökkel feldíszített lovas kocsikon szüreti felvonulást tartottak. A felvonulás elmaradhatatlan szereplői voltak a népviseletbe öltözött lovasok, a csőszleányok és csőszlegények, a fiatalok közül választott bíró és bíróné, a kocsira ültetett zenészek, a színes rongyokba öltözött cigányok és természetesen sok-sok vidámság. Minden utcában megálltak, és a kisbíró hangos dobpergés közepette meginvitálta a falu lakosságát az esti szüreti bálba. A szüreti felvonulás és bál szereplői mindenekelőtt a szürethez fűződő mozzanatokot, alakokat jelenítették meg: a tolvajok és csőszök harcát, az előbbieknél a bíró általi elítélését, és főként a szüret vidámságát.

Csókakő 1772-ben épült templomát Szent Donát, a szőlősgazdák és szőlőskertek védőszentje tiszteletére szentelték, akihez különösen a villámcsapás és a jégeső távoltartásáért

A volt Zichy pince (balra) és kordonos telepítésű szőlő (jobbra)

Borkóstoló a pincében

szoktak könyörögni. Szent Donát kultusza széles körben elterjedt, életéről azonban kevés hiteles adatot ismerünk. Wimmer (1959, 174.) szerint a közép-itáliai Arezzo püspökeként 362-ben szenvedett mártíromságot. Bálint Sándor, a népi vallásosság kutatója úgy tudja, hogy Szent Donát vértanú ókeresztény püspök, esetleg katona lehetett.

1650-ben X. Ince pápa uralkodása alatt emelték ki Szent Donát földi maradványait a római Szent Ágnes templom udvarán lévő sírjából, és ereklyéit az újonnan alapított münster-eifeli jezsuita kolostornak ajándékozták. Az első esemény, amely Szent Donátnak a villámlás és vihar elleni közbenjárását bizonyította, 1652-ben történt, amikor a szent ereklyéit Enskirchenből a Rajna-vidéki Münstereifelbe készültek átszállítani. Pater Herde szentmisét mondott a szent ereklyék előtt, közben hatalmas vihar kerekedett, egy villám a templomba csapott, és a pátert a földhözvágta. Mindenki azt hitte, meghalt. Ő azonban Szent Donáthoz fohászzkodott, és rövidesen úgy rendbejött, hogy minden fájdalom nélkül tudta kísérni a körmenetet Münstereifelbe. Lehetséges, hogy a német hagyomány kialakulásához a névetimológia is hozzájárult (Donner = mennydörgés). Kultusza a rajnai borvidéken gyorsan kibontakozott, és hazánkban, elsősorban a Dunántúlon a német telepések közvetítésével terjedt el.

A csókakői templom oltárképén püspöki ruhában látjuk Szent Donátot, amint a szőlőt fenyegető égi veszélyek elhárításáért könyörög.

A csókakői templom búcsúnapja augusztus hetedike, melyet az utána következő vasárnap és hétfőn kétnapos búcsúval szokott megünnepelni a csókakői nép. Érdekes időjárási megfigyelések is kötődnek ehhez az időszakhoz. Ha ilyenkor szárazság van, azt mondják: „Jön a csókai búcsú, majd lesz eső!”. Mások úgy tartják, hogy „Donát hetében mindig vihar szokott Csókára jönni, melynek zápora jégesőt is hozhat”. Ismét másoknak az a véleménye, hogy „ha még búcsú szombatjára sem jön meg az eső, egy hónapig nem lesz”. A kétnapos búcsú programja a vasárnap délelőtti ünnepi misével kezdődik. Ezután következik a bőséges búcsúi ebéd, melyen a meghívott vendégek, rokonok is részt vesznek, délután borozgatás, este pedig tánc a bálban. Másnap, hétfőn a csókaiak vendégek nélkül maguknak tartják az ünnepet, mintegy kipihenve az előző napi fáradalmakat.

A móri borvidék legtavolabbi pontja a székesfehérvári Öreghegy, melynek legmagasabb részén ugyancsak Szent Donáthoz címzett kápolnát találunk. Az oltárkép háttérében a Vértes-hegység vonulatát látjuk, ahogy az a kápolna mellől a valóságban is látszik. A festő római katonai öltözetben ábrázolta a szentet. A jobbában lévő pajzsral elhárítja a haragos ég villámain, baljában pedig a békességet és egyben a vértanúságot is jelképező pálmaágot tartja.

Takács István: Szent Donát a csókakői templom oltárképén (balra), és Karácsonyi Imre: A székesfehérvári Szent Donát kápolna falfestménye (1995; jobbra)

A szőlőtermelés jövője

Magyarország, és ezen belül Csókakő a bortermelés terén természeti adottságok alapján mind mennyiség, mind minőség tekintetében szinte korlátlan fejlesztési lehetőségekkel rendelkezik. Ezért a termelést meghatározó legfontosabb tényező a bor értékesítése. Mint tudjuk, a keleti piacok felvevőképessége anyagi okokból beszűkült, a nyugati országok pedig maguk is túltermelési válsággal küzdenek.

A külkereskedelmi lehetőségek csökkenése mellett egyéb tényezők is kedvezőtlenül hatnak a bor értékesítésére:

- A korábbi évekhez képest a piacon korlátlan mennyiségű és fajtaválasztékú sör és gyümölcsből készült üdítőital kapható, melyek mind versenytársai a bornak.
- A megváltozott táplálkozási szokások miatt, a kisebb kalóriatartalmú könnyű ételekhez kevesebb bor fogy.
- A motorizáció fejlődésével a gépkocsivezetők napközben nem ihatnak bort.
- Hiányzik a kulturált borfogyasztás egészségügyi előnyeit hangsúlyozó propaganda.
- A korábbi mennyiségi szemlélet miatt a bortermelők nem fordítottak elegendő gondot a jó minőségre, pedig ma már csak erre van kereslet.
- A hamisított „tablettás- vagy kannás borok” elterjedése miatt a vásárlók bizalmatlanná váltak a borokkal szemben.

Ezeknek a tényezőknek az együttes hatására kialakult értékesítési nehézségek válságba juttatták a bortermelést. Mindezek ellenére kijelenthető, hogy a jó bornak ezután is lesz piaca, mivel táplálkozási kultúránkban a bornak megvan a megfelelő helye.

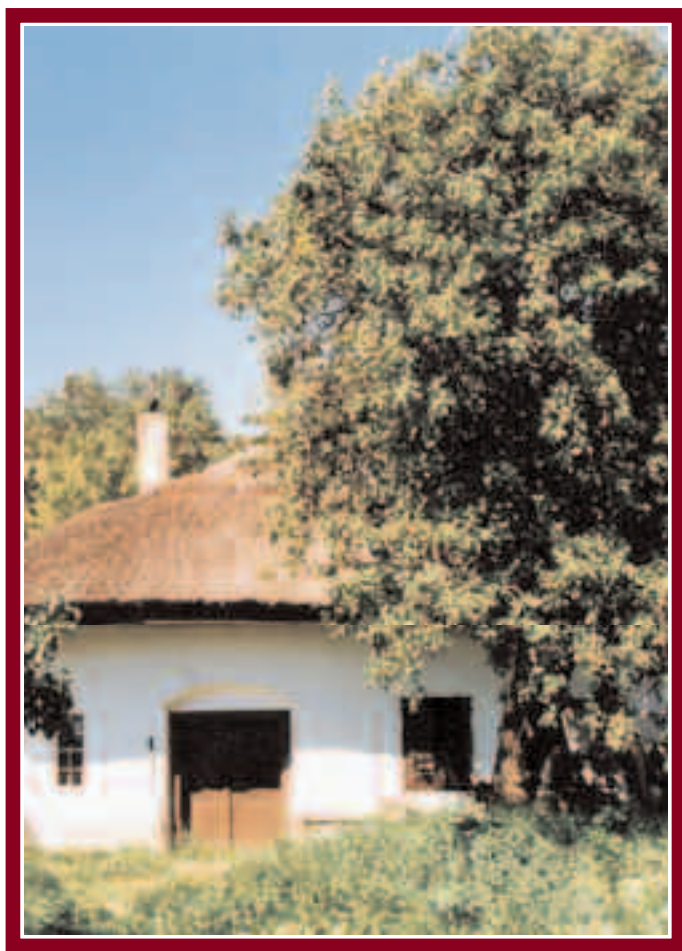
A borászatban a korábbi mennyiségi termelést egyértelműen fel kell hogy váltsa a minőséget előtérbe helyező szemlélet. A megváltozott közmondás ma már úgy hangzik, hogy: „*a jó bornak is kell cégér*”. Olyan világban, ahol mindent reklámozni, nem lehet ismeretlen terméket eladni. A bor propagálása ellen hat az alkoholtartalmú termékek reklámozásának tilalma. Azonban világosan kell látni, hogy a bort nem lehet alkohol és szűrt gyümölcslé elegyének tekinteni. A bor termelésének és fogyasztásának több ezer éves kulturális hagyománya van. A reklámnak elsősorban erre a kultúrára kell irányulnia. Gondoljunk el, mennyire más egy kicsempézett laboratóriumban, a hűtőszekrényben pontosan beállított hőmérsékletű bor elfogyasztása, vagy egy hangulatos régi préház előtt az öreg diófa árnyékában, a pincéből felhozott bor kortyolgatása. Lehet, hogy a nedű mindkét alkalommal azonos (bár minőségének mindenképpen kitűnőnek kell lennie), a hangulatot és az élményt egy napon sem lehet említeni. A bor termelésénél és eladásánál mindig ezeknek a kulturális és hangulati elemeknek a kidomborítására kell törekedni. Sürgősen fel kell tárnunk a népi építészet még meglévő emlékeit. Fontos a népszokások megőrzése, a hagyományok ápolása, a helyi kulturális örökség megbecsülése. Az idő viszont sürget. Mindezt addig kell megtenni, amíg a kicsempézett, jellegtelen hétvégi házak nem tüntetik el teljesen a régi csókakői hagyományok szerint épült pincéket és préházakat.

Szerencsére néhány éve újjáalakult, és 146 hektár szőlőterületen gazdálkodik a borosgazdák érdekvédelmi és szakmai szervezete: Csókakő Hegyközség néven. Reméljük, ők megtalálják azokat a lépéseket, melyeket a csókakői bor régi hírnevének feltámasztása és a fogyasztókhoz történő eljuttatása érdekében meg kell tenni.

Bornapok, borversenyek, pinceszerek, borkóstolók, várjátékok, szüreti mulatságok szervezése mind jó hírverést jelentenek a csókakői bornak. Az ilyen rendezvények tartásához természetesen ki kell alakítani a kulturált vendégfogadás feltételeit.

A Mórt, Csókakőt és Csákberényt a szőlőhegy aljában összekötő panorámás borút megfelelő kiépítése például egyszerre 120 borospince részére teremtheti meg az idegenforgalomba való bekapcsolódás lehetőségét.

Hisszük, hogy a csókakői szőlő- és bortermelésnek a nehézségek ellenére is van jövője, és a mai kor által követelt ésszerű lépések megtétele esetén a csókai bor termelőinek és fogyasztóinak egyaránt sok örömet fog még szerezni.

Hagyományos pince Csókakőn

Csókakő nevének eredete

A földrajzi nevek eredetét — sokszor jelentését is — többé-kevésbé homály fedi. A nevek örökségként szállnak egyik nemzedékről a másikra, még a hódító népek is átveszik a meghódítottaktól a számukra ismeretlen táj helyneveit. Előfordul, hogy kiejtés, hallomás alapján hibásan kerülnek használatba, majd lejegyzésre, míg aztán évszázadok, évezredek múltával már senki sem emlékszik eredeti jelentésükre.

Pedig a név, a jelentés megfejtésének nagy jelentőséget tulajdonítottak a régi korok emberei. A név értelmének kiderítése révén szerettek volna közelebb jutni a jelenség lényegéhez, mintegy megérteni a „hely szellemét”. Ezt fejezi ki a „*nomen est omen*” — a név: végzet, vagy intő jel értelmű — latin közmondás is, mely több mint kétezer éven keresztül fennmaradt, úgyhogy még napjainkban is sokat idézik.

1999-ben ünnepeltük a csókakői vár írásos dokumentumban fennmaradt első említésének 700 éves évfordulóját. Az elmúlt századokban született írásművekben több kísérlet történt Csókakő nevének magyarázatára.

Magyarországon az 1100-as évek végén, III. Béla király (1172–1196) uralkodása alatt vált általánossá a birtokviszonyok változásának írásban, oklevelekben történő rögzítése. Az okleveleket eleinte kizárólag latin nyelven, többnyire idegen származású szerzetesek készítették. A magyar nyelvben sok olyan hang van, melyeknek latin átírása nehézséget jelentett, így aztán nem csoda, hogy Csókakő neve a korai okmányokban a legkülönbözőbb formákban jelent meg: *Castrum Choukaku* (1299, 1374), *Mons et Castrum Chokakew villaque sub eodem existens* (1323, 1630), *Castrum Chokakew* (1330, 1379, 1424, 1430, 1439, 1439–1440, 1444, 1449, 1453–1458, 1457, 1457–1458, 1459, 1459–1460, 1461, 1467, 1469, 1476, 1481, 1487, 1490, 1493), *Castellanus de Chokaku* (1405), *Castrum Chokaku* (1427) *Castrum Chokakw* (1445, 1446, 1447, 1453, 1462) *Cijokakv*, *Ciokakv* (1603), *Chokakeo* (1534), *Coka* (1657), *Czokakü* (1657).

Hazánkban szokás volt a helységeket birtokosaik nevére elnevezni. Nyelvészeink szerint Csókakő esetében is fennállhatott ez az eset oly módon, hogy az István név Istók, Istóka, Csóka formában történő becézetéséből alakult ki a név előtagja, az utótag pedig a sziklás hegy értelmű kő főnév, amely a középkori helynevekben a hegységi várak elnevezésére is szolgált. Több forrás is tanúskodik arról, hogy az Árpádházi királyok korában a Csóka név elterjedt személynév volt. Ezek szerint a Csókakő név jelentése „István vára” is lehet.

Mindenesetre érdekes, hogy Istvánnak hívták azt az alországbíró, aki talán azért keltezte 1299-ben írt levelét Csókakőről, mert maga is az itt honos Csák nemzetséghez tartozott, esetleg a várat is ő, vagy valamelyik Csókának becézett elődje építette. Persze erre semmi közvetlen bizonyíték nincsen és történelmi tényekkel kapcsolatban tulajdonképpen nem is illik ennyi feltételezésbe bocsátkozni.

Evlia Cselebi török világtutató és író a toll mellett a kardot is jól forgathatta, mert 1664-ben a várható kalandok és gazdag zsákmány reményében egy Magyarországon portyázó és rabló török csapathoz csatlakozott. Vállalkozásuk során a Móri-árkon is végig haladtak. Úti-kalandjaik leírása során Cselebi Csókakőről is említést tesz, sőt a vár nevének jelentésére is

Csókakő vára a 19. század végén

sajátságos magyarázatot ad. Mivel beszámolója szemléletes képet ad a török megszállás idején itt folyó életről, művének Csókakőre vonatkozó rövid részét teljes terjedelmében idézem: „Csóka vár rum nyelven (görögül vagy „európai nyelven”) annyit jelent: Csipkebogyó vára s annyi igaz is, hogy hegyeiben sok dió és csipkebogyó van. Székesfehérvár alá tartozó szubasiság és helyettes bíróság; parancsnoka és elég katonája van. Palota és Bakony hegyei között egy magas dombon álló kicsiny, erős épületű váracska, de én nem mentem be”. Azt valószínűleg már sosem fogjuk megtudni, hogy Cselebi honnan gondolta, hogy Csókakő a csipkebogyóról kapta a nevét.

A múlt században nagy divatban voltak a különböző honismertető albumok, és a mai képes újságok elődei is szívesen közöltek színes leírásokat hazánk érdekesnek tartott tájairól. Több ilyen régi Csókakőről szóló cikkben olvasható az a vélekedés, hogy „a nép ajkán megőrzött közvélemény szerint Kont vitéznek hű fegyvernöke lehetett e madarak régiójában emelt saslaknak első alapítója és birtokosa”.

A nemzeti ébredés és a romantika századában a magyar történelem eseményei olyan általánosan ismertek voltak, hogy ezt az állítást szükségtelen volt részletesebben kifejteni,

mivel az olvasó is pontosan tudta, hogy mire vonatkozik az utalás. A történet eredetileg Thuróczy Jánosnak 1488-ban kinyomtatott *A magyarok krónikája* című művében maradt fenn, és az 1387 és 1437 között uralkodott Zsigmond király korába vezet vissza.

A történelmi háttérrel annyit kell tudni, hogy Zsigmond elődjét, az Anjou-házból származó Nagy Lajos királyt családi kapcsolatai és örökösödési érdekei is Itáliához kötötték. Ez abban is megnyilvánult, hogy két ízben is hadjáratot vezetett Nápoly ellen. Halálát követően hosszas trónharcok és bonyodalmak után végül Zsigmond király került a trónra, akinek politikai érdekei miatt az ország külpolitikai tájékozódása Csehország és a német fejedelemségek irányába tolódott el. Ez elsősorban a délvidéki főurak érdekeit sértette, akik nyíltan szembeszegültek a király akaratával. Vezetőjük a krónika jellemzése szerint „*egy dicső és minden magyarok közt nagy dicsérettel magasztalt híres-neves vitéz, név szerint Hédervári Kont István lett*” aki már a nápolyi hadjáratban kitűnt vitézségével.

1388-ban a király bántatlanságot ígérve udvarába hozatta a nemeseket, ahol fogságba ejtette őket, majd csalárd módon, a királyi fenségnek kijáró térdhajtás elmulasztása miatt halálra ítélte és kivégeztette a harmincegy pártütőt. Kont vitéz fegyverhordozó apródja, akit Csókának hívtak, keserves zokogásban tört ki ura halála láttán.

— *Ne sírj fiú* — mondta neki Zsigmond király —, *ezen túl én leszek az urad és többet adhatok neked mint Kont.*

— *Sosem szolgáljalak téged, te cseh disznó!* — kiáltotta Csóka, a hű szolga, amiért harminckettedikként követte a kivégzett vitézeket.

A történet a későbbiekben példátlan népszerűsége telt szert. Már Thuróczy krónikája említi, hogy Kont vitézről és társairól nemcsak beszélnek, hanem zengő lanton énekelnek is.

A reformkorban Kont vitéz és társainak történetében kifejezetten a zsarnoki hatalmat gyakorló uralkodóval szembeni hajlíthatatlan, büszke és öntudatos ellenállás példáját látta a nagyobb szabadságra vágyó magyar közvélemény. A történetnek számos irodalmi feldolgozása született a reformkor legnagyobb magyar íróinak tollából. Vörösmarty Mihály verset és drámát is írt az esetről, Petőfi Sándor, Garay János, Czuczor Gergely, Kisfaludy Sándor mind feldolgozták a történetet. Így aztán nem csoda, hogy ebben a korban a népi képzelet Csókakő nevét is Kont vitéz Csóka nevű hűséges fegyverhordozójától eredeztette.

Csókakővár, mint tudjuk, minden bizonnyal közvetlenül a tatárjárás utáni időkben épülhetett, tehát Zsigmond király idejében már legalább 100 éve állt, nyilván neve is régen megvolt, tehát az említett történet szereplőjéről semmiképpen sem kaphatta a nevét. Kultúrtörténeti szempontból mégis érdemesnek tartottam megemlíteni ezt a Csókakő nevének eredetére vonatkozó érdekes népi feltételezést.

A Csókakő név eredetileg kizárólag a várra vonatkozott. A vár alatti település neve Váralja volt. A várhoz tartozó birtokok között 1432 és 1461 között említik sűrűn és leginkább Wáralya formában. 1461 után annak vagyunk tanúi, hogy a Váralja településnevet mind gyakrabban felváltja a Csókakő, Csókakővár elnevezés. A törökök kiűzése után a vár hadászati jelentősége megszűnt, és a Csókakő elnevezés a lassan újra népesedett településre tevődött át.

A név eredetének magyarázatára vonatkozó sokféle kísérlet ellenére a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a vár, majd később a település a csóka madárról kapta nevét.

Lássuk ezután, hogy milyen madár is tulajdonképpen a községnek nevet adó csóka? A csóka tudományos, latin neve: *Corvus monedula*. A szajkóval, a szarkával, a hollóval és a varjakkal van közelebbi rokonságban. A galambnál nagyobb, de a vetési varjúnál lényegesen kisebb termetű madár. Fejtetője, szárnyai, farka, háta feketék, nyaka és testalja szürke színű, szeme feltűnően fehér.

Ez a madár Skandinávia északi részét kivéve, egész Európában honos. Magyarországon a sík- és dombvidékeken általánosan elterjedt, de nagy számban sehol sem fordul elő. Leginkább az erdőszéleket, a mezőgazdasági területek közé ékelődött ligeterdőket, a folyók, tavak menti erdőfoltokat kedveli, de az összefüggő, erdővel borított területeket elkerüli. Fészket odvas fákban, sziklafalak repedéseiben, löszfalakban készíti, a hazai állomány egyre nagyobb része alkalmazkodik azonban a városi körülményekhez, ahol templomtornyokban padlásokon, városi parkok öreg fáinak odvaiban fészkel. Ritkán költ magában, inkább telepesen, és szívesen társul más csoportosan fészkelő fajokhoz.

Megfigyelték, hogy ha a fészkelőhelyhez bagoly, héja vagy ölyv közeledik, a csókasereg óriási lármával együttesen támad a nagytestű ragadozóra, addig, míg végleg el nem űzik a hivatlan vendéget. Április–májusban 4–5 tojást rak. A kikelő fiókák torka vérpiros, és vaskos élénksárga csőrtövük van, hogy az öreg madarak az odú sötétjében is meg tudják etetni őket. Társas lény, nem csak fajtársaival áll össze nagyobb csapatokba, hanem szívesen belevyül a vetési varjak csoportjaiba is, és velük együtt járja a határt.

A csóka

Elsősorban talajfelszínen élő rovarokat, csigákat, férgeket zsákmányol. Szántáskor a vetési varjakkal együtt követi az ekét és ilyenkor sok gilisztát, pajort, mezei pockot elfogyaszt. Szereti az érő gyümölcsöt és a gabona magvakat, de sokszor fosztogatja a madárfészkeket is. A városokban élő példányoknak nagy szerepük van a városi hulladék eltakarításában.

A csóka rendkívül szeret fürödni, ha alkalmas sekély vízre talál, örömmel pancsol, lubickol benne. Valószínűleg innen ered a Herman Ottó által feljegyzett közmondás: „*Hiába fürdik a csóka, nem lesz fehér hattyú soha*”.

Móra Ferenc valószínűleg ennek a közmondásnak egy másik változatát hallhatta, amely így hangzik: „*Hiába fürdik a csóka, nem lesz fehér galambocská*” – és ennek alapján írta meg a *A csókai csóka* című kedves gyermekversét. Csókakő nevét is gyakran szokták tréfásan, rövidítve Csókának ejteni. A vers eredetére vonatkozó kutatásaim során az alábbi eredményre jutottam: Móra Ferenc (1879–1934) a szegedi múzeum alkalmazottja volt, amelynek a hatóságára tartozott a trianoni katasztrófa előtt a Zenta közelében fekvő Csóka nevű falu, ahol az író 1907 és 1913 között késő bronzkori régészeti lelőhelyek feltárását vezette. A trianoni békediktátum után a máig magyar többségű község a mai Szerbia észak-vajdasági területéhez került Coka néven. Valószínűleg az író itteni tartózkodása alatt született *A csókai csóka* ötlete.

Arról, hogy Móra Ferenc valaha Csókakőn járt volna, nincs tudomásunk, ettől függetlenül a csókakői gyerekek is joggal érezhetik magukénak a magyar gyermekvers irodalomnak ezt a gyöngyszemét, amelynek teljes szövegét éppen ezért a könyv végén közöljük.

A csókák igen jó időjósok bizonyulnak. Ha azt tapasztaljuk, hogy a vetési varjakkal együtt nyugtalanul kiáltozva, örvénylő mozgással keringenek a magasban, miközben a mezőgazdasági területekről a lakott települések felé húzódnak, biztosak lehetünk, hogy hamarosan erős lehűlés és eső, vagy havazás fog ránk köszönteni.

Napjainkban a legtöbb madárfajhoz hasonlóan a csóka is természetvédelmi oltalom alatt áll, ezért tilos egyedeinek mindennemű zavarása, szaporodásának és más élettevékenységének veszélyeztetése, károsítása.

Régebben a falusi gyerekek között szokás volt, hogy a fészekből fiatalon kiszedett fiókát otthon felnevelték. Az ilyen madár nagyon megszelídült, nem csak a házhoz, hanem gazdájához is ragaszkodott, ezért szükségtelen volt kalitkában tartani. A lakásban, udvaron szabadon járó csóka sok furfangos huncutságával, kedves csínytevésével, utánzásával elszórakoztatta a ház népét.

Megfigyelték, hogy a szarkához hasonlóan vonzódik a fényes tárgyakhoz. Ezeket elcsenve rejtekhelyén gyűjtötte össze, nem egyszer ártatlan embereket gyanúba keverve. A környezetében hallott hangokat kitűnően utánozta. Így például a kenetlen ajtó nyikorgását, a macska nyávogását, a kakas kukorékolását, vagy az emberi hangot. Ezzel a mulatságos viselkedésével nagyon megkedveltette magát és elszórakoztatta a ház lakóit. Innen eredt, hogy régen, ha valaki túl sokat viccelt, bolondozott, a népnyelv azt mondta rá: „*Csókáknak is sok volna*”.

Mai napig tartó népszerűségére jellemző, hogy a „*Csip-csip-csóka*” kezdetű mondókát még a beszélni alig tudó gyerekek is ismerik.

A szabadban élő csókákra is érvényes, hogy ez a virgonc, eleven, ügyes és mindig jókedű madár élőhelyének környékét valóban vonzó módon élénkíti.

A csókák viselkedését, életmódját úgy figyelhetjük meg legkönnyebben, ha látszóval követjük a varjúcsapat közé vegyült csókák mozgását. A vetési varjak fekete tömegéből kisebb testméretűk és szürkés színezetük alapján különböztethetjük meg őket.

Csókakő nevének etimológiájára klasszikus példa Hollókő, Nógrád megyei település elnevezésének kialakulása. Ott is a magyar holló madárnévnek és a kő, kúp alakú szikla-csúcs, sziklás hegy jelentésű főnévnek az összetételéből jött létre a helységnév. Még időben is egybeesik Csókakő és Hollókő elnevezésének első okleveles előfordulása; Csókakő 1299-ben, Hollókő 1313-ban említődik első ízben.

Pesty Frigyes (1823–1889) történettudós, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Magyar Történelmi Társulat egyik alapítója 1864-ben Fejér vármegye helységnévtárát állította össze. Csókakő előjárói — Galló András bíró és Walter János jegyző — a község nevééről a következőket jegyezték meg: *„Köznyelven csak Csókának hívják a községet, iratlik pedig Csókakőnek. (...) Hogy miért neveztetett el Csókakő[nek], nem tudatik. A hajdan korban a várban talán sok csóka madár lakott”*.

Ma a csókakői várhegy közelében inkább hollókat lehet látni (és hallani), de a környezet természeti adottságai alapján elképzelhető, hogy a névadás idején sok csóka fészkelhetett itt, és az ő jelenlétük volt a névadás alapja.

Csókakővár legendái

A régi várromok mindig megragadták az emberek fantáziáját. Ahogy omladozott a vár, úgy szaporodtak a róla szóló mondák, regék. A történeteket nemzedékről nemzedékre mesélték egymásnak az emberek, és ahogy terjedtek a regék szájról szájra, úgy váltak egyre színesebbé, érdekesebbé.

Sokszor a tudományos kutatás is igazolta, hogy a legendáknak több-kevesebb történelmi valóság alapja is van. Ezért aztán a régi idők krónikásai érdemesnek találták feljegyezni a helyben élők között a várról szállingózó szóbeszédet. Ha ezek valóságtartalma nem is igazolódik mindig, minden esetre szép bizonyítékai a népi mesélő kedvnek, színes fantáziának, szellemi alkotó erőnek, és máig kedvelt témái a néprajzi kutatásnak.

A mondákban rejlő irodalmi értékek íróinkat, költőinket is megihlették, így aztán a népajkán keletkezett történetek sokszor éppen irodalmi alkotások révén maradtak ránk.

Magyarország lovagvárai című művében Mikszáth Kálmán is feldolgozta a csókakői vár egyik regéjét. Zsigmond király korában játszódik a történet, amelyben két asszony, Éva és Kata vonult hadba a török ellen gyáva férjeik, a Berkészi fivérek helyett. Az asszonyok vitézül helytálltak, így senkinek sem tűnt fel, hogy a páncélzat nem férfiakat rejt. A mende-monda azonban a királyhoz is eljutott, miszerint Berkészi Balázs és Berkészi István otthon rejtőzködnek. Senki sem értette a helyzetet, mígnem a király sátorába rendelte a két „lovagot”. Azok vonakodva bár, de engedelmeskedtek a király kívánságának, és levették sisakjaikat. A körülállók megrökönyödésére kedves, női arcok váltak szabaddá, és gazdag

1857-ben kiadott verses ponyva címlapja

hajfonatok hullottak vállaikra, miközben az asszonyok férjük számára kegyelemért könyörögve fordultak a királyhoz. A csodálkozó uralkodó e szavakkal oldotta fel a helyzetet: „Amely országban ennyi bátorság van a női szívekben, ott fölösleges büntetéseket szabni a gyávaságra”. Az asszonyoknak vitézségükért Csókakő várát és uradalmát adományozta és elrendelte, hogy emlékükre utódaik az Éva és Kata nevet használják családnévként, a Berkészi név pedig örökre elenyészett.

Mikszáth hitte is, nem is a történetet, de a hagyomány kedvessége, eredetisége megragadta. Ennek köszönhető, hogy a csókakői vár mondavilága a nagy író elbeszélésében igazi remekművel gazdagodott.

A történet valóságtartalmát talán felesleges kutatni, viszont tény, hogy a nikápolyi csata, melynek keretébe helyezi Mikszáth a történetet, nem Zsigmond király fényes győzelmével, hanem súlyos vereségével végződött.

Csókakő mondavilága oly mértékben megragadta a tollforgatók fantáziáját, hogy 1857-ben még egy verses ponyva is született a vár eredetéről, Tatár Péter megfogalmazásában. Ha Szinnyei József a 19. század végén nem írja meg monumentális művét a *Magyar írók élete és*

munkái címmel, ma már igen nehéz lenne kideríteni, hogy a Tatár Péter álnév alatt Medve Imre (1818–1878) ügyvéd, és minisztériumi tisztviselő rejtőzik, aki verselő tehetségét a nép számára írt, és vásárok alkalmával ponyván árult kalandos írásművek kiadásával kamatoztatta.

A történet hőse egy ifjú, akit a Mór alatti sűrű erdőség egyetlen lakója, egy öreg remete talált egy szép napon a sziklahegy oldalából eredő, tiszta forrás mellett álló, kis kunyhójának küszöbén. A gyermek a remete szerető gondoskodásának köszönhetően délceg fiatalemberre serdült. Ekkor katonának állt, és a harcok során kitűnt vitézségével. A győztes háború után a királyi udvarba volt hivatalos, mégis első útja nevelőatyjának kis kunyhójához vezetett. Az öreg már haláltusáját vívta, amikor az ifjú rányitott, s végső óhaja — hogy kedves fiát még egyszer láthassa — teljesülvén, hamarosan meghalt.

Az ifjú — a gyász letelte után — éppen elhagyni készült gyermekkorának színhelyét, amikor egy fekete csókát vett észre, amely a sziklahegy hasadékánál körözött. Fogta íját, célzott és a csóka aláhullt. Éppen oda, ahol csillogó kincseket rejtett a sziklaüreg. Ebből a kincsből azután — a király jóváhagyásával — várat épített azon a helyen, ahol a kincsre lelt, a remete sírja felett:

„Az ifjú kéré a királyt...
Hogy azon a helyen, hol a kincsre talált
S hol nevelő atyja, a remete sírja állt,
A hon védelmére várat építhessen,
Mellyet Csókakőnek el is nevezhessen.”

S ím, a büszke Csókakő vára romjaiban is hirdeti egykori lakóinak nemes tetteit.

Érdekes, hogy Csókakő vára (ahogy a többi vár is) sokáig a kincskeresők meg-megújuló érdeklődésének középpontjában állt. Először az a hír terjedt el, hogy Budavár 1686-os visszafoglalása után a törökök Budáról kimenekített kincseiket a még egy évig török kézen maradt Csókakőn rejtették el. Seidel Ignác a Lamberg uradalom jószágkormányzója a Csókakő–Móri uradalom történetéről német nyelven írt krónikájában említ egy érdekes esetet.

Goger György, aki 1756–1760-ig szolgált Móron mint jószágkormányzó, abba a gyanúba keveredett, hogy a csókai uradalmi méhésszel közösen a csókakői várban jelentékeny kincset találtak. A gyanú alapja az volt, hogy a csókai méhész állítólag több ismeretlen aranyérmét adott el a móri vásáron. Mindenesetre tény, hogy a csókai méhész még a vizsgálat előtt megszökött, visszahagyta feleségét és soha nem került elő többé. Továbbá tény, hogy Goger jószágkormányzó ellen vizsgálat indult és néhány héten át fogva tartották az uradalmi vár egyik szobájában. Semmi sem derült ki. Goger jószágkormányzó mindazonáltal ezt követően nyomban lemondott, Győrbe költözött, ahol csakhamar házat és birtokot vett. A győriek jómódú emberként ismerték.

Seidel az esetet a nagyapjától, Grünwald Páltól hallotta, aki közvetlenül Goger után lett jószágkormányzó a móri uradalomban.

Sokkal később történt az az eset, melyet Károly János örökített meg csókakőiek elmondása alapján. Egyik este egy csókakői lakoshoz bekopogtatott két távolról jött utas, hogy szállást kérjenek. Ezt jó szívvvel meg is kapták, éjjel azonban csendesesen felkeltek fekhelyükről és kilopolták a házból. Az éber házigazda messziről követte a vár felé tartó

vendégeit. Itt hosszú ideig figyelmesen keresgéltek, nézték az irányt, lépésekkel mérték a távolságot erre is, arra is. Végül egy kődúcra akadtak, melyet feldöntve elvitték alóla a török őseik által elrejtett kincseket.

Az 1830-as években két Pest megyei ember a királyi helytartóság engedélyével két hétig dúlatta napszámosokkal a csókakői romokat, kincset keresve. Sajnos ezalatt a várban több pusztítást végeztek, mint amire az időjárás viszontagságai száz év alatt képesek lettek volna. A Magyar Néplap tudósítása szerint: „*fáradalmaiknak néhány tört golyón, várpuskán, s egy fülkében talált palack boron kívül semmi jutalma nem volt. A palack felbontatván, benne a föld minden illatárjától keresztülhatott bor találtatott*”.

A regékből, legendákból Csókakő esetében sem hiányozhat a szerelem. Talán a hagyományból merített Czuczor Gergely (1800–1866), a korszak jeles költője is, aki boldog egymásra találással végződő szerelmi románcot foglalt versebe *A csókakövi rabléány* címmel. A költeményt — mely a török időket idézi — a reformkor szellemének hősi pátosza hatja át. Az ősz Aga, Tahír elrabolja és szerelmével ostromolja a szép magyar leányt, Delinkát. Az utolsó pillanatban érkezik a megmentő ifjú:

„*Mennykövet hozó robajjal
tör be Áldor, a vitéz
s földre ejti a pogányt...
S a levente szép díját,
Bírja nőül a leányt.*”

A vers szerzője Czuczor Gergely Szent Benedek-rendi szerzetes tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, aki az 1848-as forradalomban vállalt szerepéért börtönbüntetést is szenvedett. A mű eredetileg az *Uránia* című irodalmi lapban jelent meg 1829-ben. A költő ezt a fiatalkori versét nem a legjobb művei között tartotta számon, viszont számunkra — csókakői legendát feldolgozó — témája miatt becses.

A közeli Zámolyon született költő Csanádi Imre (1920–1991) *Vázlat a szülőföldről* című írásában említi, hogy a mai térképeken Császárvíz, Császár-patak néven ismert vízfolyást a régi zámolyiak kizárólag Császártó néven emlegették, és ennek története is összefügg Csókakővel. A név eredetére vonatkozó rege szerint valaha hatalmas tó terült el ezen a tájon. Itt hajókázott a török császár (!) csókakői várából a pátka-lovasberényi határban található Szöszvári-, más néven Szűzvári-malomnál lakó kedveséhez.

Geológiai és történeti bizonyítékok alátámasztják, hogy valaha a Vértes déli lábánál végig tavak, mocsarak vizenyős területek húzódtak a Zámolyi-medencén keresztül egészen a Velencei-tóig; a rege többi részének valóságtartalmáért azonban már kevésbé tudom vállalni a felelősséget.

A török időkben elszenvedett viszontagságok, méltánytalan kegyetlenségek is mély nyomot hagytak a nép emlékezetében. Még a török kiűzése után majdnem kétszáz évvel is emlegették, hogy „*a várban felütötte tanyáját valamely kegyetlen basa népével, és az egész vidéket szüntelen rémülésben tartotta, a keresztényeket ahol csak lehetett, kínozta, velük szántatott s mindenféle nehéz munkára hajtatta őket. Így azt állítják, hogy azon roppant mélységű kutat is ő ásatta a leigázott nép által, mely a vár déli aljában éppen a szőlőhegyek kezdetén máig is megvan, s igen jó vízeről az egész vidéken nevezetes*”.

Fitz Jenő Csókakői váráról írott dolgozatában korabeli források alapján említi, hogy 1643-ban Ibrahim aga, aki akkor dizdár, azaz várparancsnok volt, az említett kút ásásakor oly kegyetlenül hajszolta a munkát, hogy egy ember, aki a Győr megyei Táp faluból származott, belehalt a megerőltetésbe. Ez az adat igazolja a 200 évvel későbbi visszaemlékezés hitelességét.

Papp József, aki a háború előtt írnokként dolgozott a csókakői községhez, a háború után pedig feladatul kapta az új közigazgatás megszervezését, a községi irattárban talált egy *Csókakői vár tündére* című terjedelmes versezetet, melyet másolatban én is megkaptam tőle. A mű felirata szerint a verset Rupp Róbert az 1848-as móri csatában elesett honvédtiszt írta. A szerző személyére vonatkozóan idáig sajnos ennél többet nem sikerült kideríteni.

A mű gépelési hibáktól kijavított szövegváltozatát a könyv végén közlöm a többi Csóka-kőre vonatkozó irodalmi mű teljes szövegével együtt. Ez a költemény egy tragikus szerelmi történetről regél, melyben az ifjú szerelmesek a lány apjának ádáz haragja következtében veszítik életüket, de az apa, Kemény várnagy is holtan marad az összecsapás színhelyén. Azóta a várban nincsen élet, de holdfényes éjszakákon a vár nyughatatlan szellemei, régi századok hazajáró lelkei kísértenek. Végzetes szenvedélyek csapnak össze a versben, melyről nem tudjuk, hogy mennyiben származik helyi hagyományból, illetve milyen arányban költői fantázia szüleménye.

A csókakői vár tetejéről gyönyörű kilátás tárul a szemlélő elé. Végigtekinthetünk a Móri-árkon egészen Székesfehérvárig, szemben pedig a Bakony-hegység hajlatai között tiszta időben állítólag még Csesznek vára is látható. Egy múlt századi híradás szerint a környéken az a népmonda járta, „*hogy a két várban élő szerelmesek esténként felgyújtott tüzek által adták tudtul egymás iránt égő szívüknek szerelmi lángtól lobogását*”.

Az összegyűjtött csókakői regék és legendák a régi emberek gondolatait, érzésvilágát tükrözik vissza. Mindenki annyit fogadjon el belőlük valóságnak, amennyi számára kedves.

Ahogy az eddigiekből is kitűnt, a legendák a valóság és a szabadon engedett fantázia bensőséges kapcsolatából jöttek létre. Fennmaradásuknak az volt a feltétele, hogy tartal-

Borbácsy Simon András: Csókakői vára (festmény, 1985), és a vár makettje

mazzanak valami olyan szellemi tartalmat, mely a közösség számára értéket jelent, tanulságul szolgál, vagy kifejez valamilyen fontosnak tartott szellemi, érzelmi mondanivalót.

Fejezetünk végén szóljunk a Borbácsy Simony András által 1985-ben a várról megálmodott festményről, mely a csókakői Polgármesteri Hivatalban látható. A feltárások mai eredményei szerint valószínű, hogy a vár a valóságban nem így nézett ki, viszont a kép kifejezi azt a vágyat, hogy jó lenne, ha minél eredetibb és épebb formában kerülne helyreállításra.

Turizmus: múlt, jelen, jövő

Csókakő érdekes történelmi múltja, tüzes borai, a középkori várából feltáruuló pompás kilátás mind csábítóan hatnak a turistákra, és szinte kínálják annak lehetőségét, hogy a község a mainál sokkal nagyobb szerepet játsszon az idegenforgalomban, kellemes élményeket és felüdülést nyújtva az idelátogatóknak, munka- és megélhetési lehetőséget teremtve az itteni lakosoknak. Ezért nem érezzük túlzásnak, hogy Csókakő turisztikai múltjának és jövőbeni lehetőségeinek külön fejezetet szenteljünk.

Csókakő Fejér megyében az egyik legnagyobb turisztikai múlttal rendelkező község. Számos bizonyítéka van annak, hogy már a 19. század közepén — de még korábban is — sokan keresték fel kirándulási céllal. A romantika és a hazaszeretet századában az omladozó várromok, a múltba révedés, a korábbi nemzeti dicsőség felidézésének kedvenc színterei voltak. Kölcsey Ferenc *Régi várban* című, 1825-ből származó verstöredéke biztosan nem itt keletkezett, de jól kifejezi azt a romantikus életérzést, mely a haza jövőjéért aggódó reformkori nemzedéket a régi nemzeti nagyság színtereinek tekintett várromok felkeresésére ösztönözte:

*„Szakadott a fal, s a visszanyögő hang
A szirt erdeje közt zúg vala lábam alatt.
S hév kebelem dobogott, s e könny, melly forra szememben,
Titkosan omladozó szent haza, néked ömölt”.*

Elsősorban a bodajki gyógyfürdő vendégei látogattak ide, akik különböző nyavalyáik gyógyítása céljából keresték fel az akkoriban divatos bodajki fürdőhelyet, és sosem mulasztották el, hogy kirándulást tegyenek a szomszédos várromáról, szép kilátásáról és finom borairól már akkor híres Csókakőre.

1856-ban a Magyar Néplap újságírója szintén a bodajki fürdőből látogatott ide. A dicső múlt eseményeinek felidézése után, azt összehasonlítva a korabeli viszonyokkal a levert forradalom és szabadságharc után; szorgosan munkálkodó, takarékosan élő, de a szabadságától megfosztott nép életével Kölcsey Ferenc *Zrínyi éneke* című verséből az alábbi sorokat idézi:

*„Itt van a bércz, s omladék felette
Mely a hőst és hírét eltemette,
Bús feledés hamván s néma hant;
Völgyben ül a gyáva kor s határa
szűk köréből őse saslakára,
Szédeleg ha néha felpillant”.*

Képeslap a 20. század elejáról

Persze a korai kirándulások csak vállalkozó szellemű fürdővendégek magánakciói voltak, de a városi életforma elterjedésével, a polgárosodás előrehaladtával egyre szélesebb rétegek igényévé vált az elhagyott természettel való kapcsolattartás, legalább a hétvégi kirándulások szintjén.

Ezekben a kezdeti időkben a természetjárás legfőbb akadályát az úgynevezett „terület-elzárások” jelentették. Az erdők, a hegyek mind magánbirtokok részei voltak, oda csak azok léphettek be, akiket a tulajdonos, vagy annak megbízottai beengedtek. Tulajdonképpen kié a hegyi levegő, a szép kilátás, az erdei madárdal? Ez volt a természetjárók több évtizedre nyúlt fülemüle-perének tárgya. Jogaik kivívásának egyik eszköze a szervezeti keretek megteremtése volt, mivel így egységesebben tudtak fellépni a területtulajdonosokkal szemben, akik közül a jobb érzésűek különösebb ellenvetés nélkül a természetjárók rendelkezésére bocsátották területeiket, sőt idővel a szervezett turizmus lelkes támogatóivá váltak. A turisták nem csak természetes jogaik kivívása érdekében tömörültek egyesületekbe, hanem a közös hétvégi szórakozás, a szép tájak szeretete, az ország megismerésének vágya, és a közérdek előmozdításának nemes törekvése is összekovácsolta őket. Ahogy egyik korai felhívásukban megfogalmazták álláspontjukat, a turistaság *„nem csak kellemes önczél, hanem közhasznú működés is”*.

A városi értelmiségieket, iparosokat jobb módú szakmunkásokat tömörítő turistaegyesületek mozgalmá hamarosan nagy társadalmi támogatásra talált, és egyre szélesebb rétegeket mozgósított. Céljaikat sorra megjelenő kiadványok, könyvek, majd havi rendszerességgel megjelenő és vevőre találó folyóiratok ismertették.

Csókakő első turisztikai szempontú említését dr. Thirring Gusztáv *Budapest környéke. Gyakorlati kalauz kirándulók, turisták és a természet kedvelői részére* című, 1900-ban megjelent könyvében találjuk, ahol egy Bodajk–Csókakő–Csákberény útvonalú kirándulás részeként ismerteti a községet.

A Magyarországi Kárpát Egyesület emléktáblája

Hamarosan, 1901-ben a *Turista Közlöny* című lap közölt ismertetést Csókakőről Witkowsky Sándor tollából. Érdekes, hogyan látta a községet egy 100 évvel ezelőtt idelátogató budapesti turista: „Képzelnék el egy gyümölcserdőt, melybe munkás emberkezek apró fehér házakat tűzdeltek; ez a község, melyet hatalmas erdővel borított hegyek zárnak körül. A hegyek felé eső háztelkek végében szebbnél-szebb szőlőket találunk, melyeknek levét országszerte dícsérik. A szőlők felett pedig meredeken emelkedik a táj büszkesége, a híres várrom. Hazánk történetének egy hosszú és érdekes fejezete áll itt előttünk. Ez a vár adta meg a községnek hajdani jelentőségét, és adja meg mai romantikáját”.

Ezután a cikkíró a gyönyörű kilátás mellett a falusi csendes nyugalmat, az egészséges,

tiszta levegőt és a fásított, virágos környezetet említi, mely alkalmas arra, hogy a „*nagyvárosi ember elcsigázott szervezetét felfrissítse*”.

A trianoni békediktátum után Magyarország a Mátra kivételével elvesztette összes 1000 m feletti hegycsúcsát, így a megmaradt turisztikai lehetőségek felértékelődtek.

Az erre az időre már jól megszerveződött turista egyesületek az összezsugorodott, csonka Magyarországon kerestek tevékenységi körükhöz megfelelő terepet. A Vértes déli oldalán, így Csókakőn is a Magyarországi Kárpát Egyesület Fátra Osztálya látta el a turizmus kiépítésével kapcsolatos feladatokat. 1934-ben a vár déli falán gyönyörű fehér márványtáblát helyeztek el, amely ma is hirdeti a turisták ügybuzgalmát és áldozatkészségét.

1935-ben a csókakői vár közelében lévő úgynevezett „Vörösház” egy szobáját rendezték be menedékháznak, amelyet az adományozó gróf Merán Fülöpőről neveztek el, és egészen 1945-ig rendszeresen használtak. Ennek az épületnek már a története is érdekes. 1770-ben szőlőskerti lak céljára a fehérvári jezsuiták építették, majd a rend feloszlásakor, 1776-ban az itteni erdőket is birtokló gróf Lamberg Ferenc Antal vette meg, és a továbbiakban vadászházként használták. A falakat vadászjeleneteket ábrázoló falfestmények díszítették, melyeket gróf Lamberg Ferenc (1832–1901) helybeli földbirtokos, híres vadászfestő készített. A fennmaradt történet szerint 1872-ben vadászat közben egy hirtelen jött vihar a csókakői Vörösházba szorította be a földbirtokos festőt. Amíg a vihar tartott, ő az ézengés és villámlás közepette, tej és korom keverékéből készített festékkel telefestette a vadászház falát.

A csókakői Vörösház a második világháború előtt

Ez a festőtechnika sikeresnek bizonyult, mivel a képek még 1945-ben is jól láthatók voltak. Lamberg Ferenc festői munkásságának külön érdekessége, hogy a művész színvak volt, ezért képeit kitűnő rajzkészséggel és ábrázoló erővel, de mind egy színnel, illetve annak árnyalataival alkotta meg. Mivel a festő gyermektelenül halt meg, a földbirtok tulajdonjoga a Merán grófi családra szállt át. A csókakői Vörösház a második világháború harcaiban találatot kapott és kiégett, majd lebontották.

Már a harmincas évek elejétől formálódott egy, az egész Magyarország legszebb tájait összekötő és az országot átszelő turistaútvonal terve, mely természetesen Csókakőt is érintette. Az országos kék jelzés Bodajkról érkezett Csókakőre, majd kezdetben a tilos területek miatt a vértesi szakasz a Csákberény, Gánt, Kápolnapuszta, Mindszentpuszta, Csákvár, Gesztesvár, Vitányvár, Tatabánya, Felső-Galla irányt követte. A Szent István emlékében, 1938-ban ezen az útvonalon rendezte meg a Magyar Turista Szövetség a Szent István Vándorlást. Ezzel — Cholnoky Jenő földrajztudós elképzelése nyomán — elindult az Országos Kék Túra Mozgalom, mely máig élő turista mozgalommá terebélyesedett.

A csókakői vendégfogadás további fejlődését mutatja, hogy az 1940-ben megjelent, a belföldi turizmust propagáló, *Az utas könyve* című kiadvány Csókakőn 50 kiadó vendégszobáról tesz említést.

A második világháború harcai a Vértés vidékén mérhetetlen pusztulást okoztak emberéletben, anyagiakban, de legfőképpen a lelkekben. A lelkek pusztítása, nyomorítása a „hidegháború” éveiben is tovább folytatódott. A természetes gazdasági struktúrák erőszakos szétrombolása, a felülről parancsolgatás általánossá tétele, az egyéni kezdeményező-készség teljes elnyomása nem kedvezett az egyesületi életnek, de a természetjárásnak sem. A háború előtti turistaegyesületeket egyetlen tollvonással megszüntették, mivel a hegyekben túrázó szabad szellemű, nehezen ellenőrizhető baráti társaságok mindig veszélyesek lehetnek egy diktatúra szemszögéből nézve.

A természetjárás szempontjából pozitív fejlemény volt, hogy a földosztás során az erdőbirtokok állami tulajdonba kerültek, így az erdők korlátozás nélkül átjárhatókká váltak, és a Vértésben megszűntek a tilos területek. A lehetőségek ellenére a turizmus fejlődése csak az 1960-as években indult meg. A Vértés vidék nagyarányú ipari fejlesztése, a térségben létrejött városok kialakulása (Tatabánya, Székesfehérvár, Oroszlány) magával hozta a helyi természetjáró egyesületek megszervezésének és az idegenforgalom fejlesztésének igényét.

Csókakőre nézve kedvező volt, hogy az 1961–1963 között végzett ásatási és rekonstrukciós munkákkal egy ideig sikerült megállítani a várrom pusztulását.

Fejér megyéből 1966. május 1-jén a csókakői várból indult útjára egy turistákat mozgósító öntevékeny mozgalom, a Társadalmi Erdei Szolgálat (TESZ), mely később a nevét Természetvédelmi Szolgálatra változtatta. A szolgálat tagjai nemcsak védtek a szabad természetben lévő gazdátlan műemlékeket, hanem erejükhez mérten részt vettek azok gondozásában, és a természeti értékek védelmében, bizonyítva ezzel a turistáknak a jó ügyek iránti töretlen elkötelezettségét.

A turizmus szempontjából nélkülözhetetlen természetes környezet megóvása érdekében jött létre 1976-ban a Vértesi Tájvédelmi Körzet, mely a csókakői határból a várat és a mögötte északi irányban elterülő 275 hektár nagyságú erdős területet foglalja magába. A

A csókakői vár állapota az 1960-as években történt helyreállítási munkák megkezdése előtt

Tájvédelmi Körzet a természeti környezet védelme, fejlesztése érdekében végzett tevékenységével a turizmus fejlődésére is pozitív hatással van.

Különleges turistaigények kielégítésére a természetjárás legsportosabb ágának, a sziklamászásnak gyakorlására alkalmas terep is megtalálható Csókakőn, a Várhegy északi oldalán; ez az úgy nevezett sziklamászó iskola. A Tátra, az Alpeselek és egyéb magas hegységek nyaktörő terepeire készülő sportolók gyakorolnak ezeken a 20–25 méter magas, szinte függőleges sziklaalakzatokon, érdekes látványt nyújtva a hétvégeken erre járóknak.

Az egyik sziklatömbön a várból is látható helyen, egy márványtáblára vésve, az alábbi szöveg olvasható:

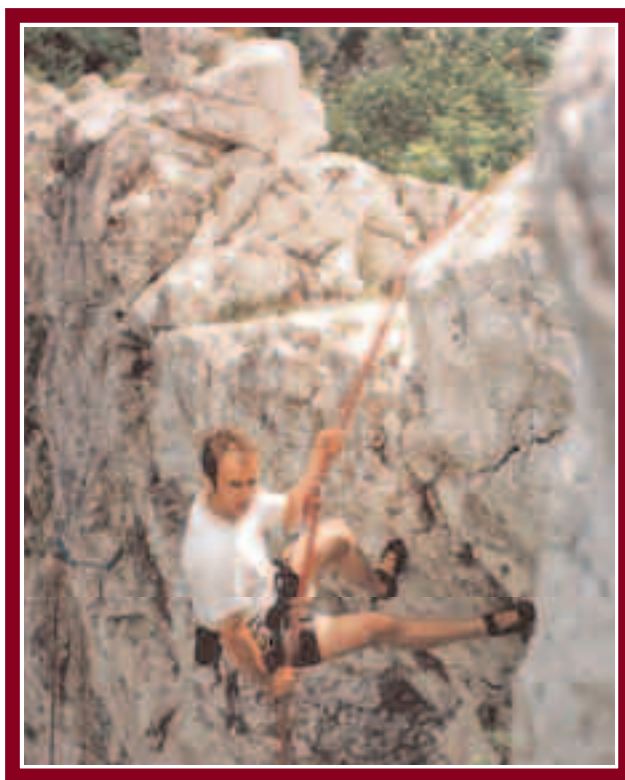
*„Miért lobog örökkön életünk lángja;
Nem érti, ki a földön áll, bilincsbe zárva.
»A sorsot kísértik — mondja —, de ugyan mi végre,
Mért hajtja az embert nyughatatlan vére?«
Várjuk talán merengve, míg leszáll az alkonyat?
Nem nyeriünk egyebet, csak elveszett álmokat.”*

A vers szerzője Janurik Zoltán a Székesfehérvári Hegymászó Sportkör vezetője. A sorokat a sportkör tagjainak sajnálatos halálos balesetei ihlették.

Juhász Zsolt 2000 márciusában az itteni sziklafalról zuhant le, Antal Pétert pedig 2001 augusztusában a Magas-Tátrában egy sziklafalról levált kő sújtotta halálra.

A vers őrzi a hegyekben szerencsétlenül jártak emlékét egyben kifejezi az emberi léleknek azt a vágyát, hogy az akadályok ellenére is felfelé törjön.

Az 1990-es évek közepére a vár állapota, pusztulásának mértéke komoly aggodalomra adhatott okot a Csókakő jövőjéért aggódó helybelieknek. Szerencsére a csókakőiek mintha meghallották volna Kölcsey Ferencnek a 19. századból a mába hangzó intelmét:

A csókakői sziklamászó iskola

*„...Honfi! mit ér epedő kebel e romok ormán!
Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?
Messze jövővel komolyan vess össze jelenkort:
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!”*

Ezért alakult meg 1995-ben a Várbarátok Társasága, bemutatva, hogy a helyi erők összefogásával, társadalmi önszerveződéssel milyen szép eredményeket lehet elérni. A Várbarátok tevékenységét könyvünk elején már ismertettük, itt csak arra szeretnék emlékeztetni, hogy a csókakői vár pusztulásának megakadályozása, helyreállításának szorgalmazása a helyi turizmusnak is egy olyan vonzerőt, turisztikai célpontot biztosít, mely sehol máshol a világon, egyedül csak Csókakőn látható.

A vendégfogadásnak elengedhetetlen kelléke a jó bor, Csókakőn pedig ebben nincs hiány. A szőlőművelés, borkultúra terén meglévő több évszázados hagyomány a csókakői bornak a móri borvidéken belül is rangos helyet biztosított. Kevés ember van, aki ne venne szívesen részt egy hangulatos prэшázban, borospincében megrendezett borkóstolón, pince-

szeren vagy szüreti mulatságon. Ahol bort isznak, ott esznek is, jól érzik magukat az emberek, és ha van rá lehetőség, több napra is szívesen maradnak.

A természetes környezettől eltávolodott, városba szakadt ember számára már a falusi életformával való megismerkedés is környezetváltozást, felüdülést jelent. Különösen a gyermekes családok részére vonzó az egészséges, jó levegőjű környezetben, családi viszonyok között, viszonylag olcsón megvalósítható nyaralás. Ezt kínálja a falusi turizmus, melynek szerveződése már Csókakőn is szép eredményeket ért el.

A városi gyermekek és a felnőttek számára egyaránt élmény a háziállatok életének közvetlen megfigyelése, barangolás a környező hegyekben, erdőkben, és az igazi pihenés a csendes falusi éjszakákon, ahol egyetlen zajforrás a tücskök ciripelése.

Ma már legtöbb helyen rendelkezésre állnak a legkülönbözőbb sportolási lehetőségek a tereplovaglástól kezdve a kiépített kerékpárutak által nyújtott lehetőségekig, és a kínálat folyamatosan bővíthető.

Csókakő gazdag turisztikai múltjából és mai lehetőségeinek egyszerű felsorolásából is kitűnik, hogy itt mindig komoly lehetőségei voltak a turizmus és az idegenforgalom fejlesztésének, és ez az ágazat a csókakőiek megélhetésében a mainál sokkal nagyobb szerepet tölthet be. Az adottságok meglepte magában még nem elegendő, azokat turisztikai kínálattá kell fejleszteni. Azonban senki sem szeretné, ha a Csókakőt meglátogató turisták tömegei után letaposott növényzet, tönkretett környezet, szétszórt hulladékhegyek maradnának vissza, és az idegenforgalom fejlesztésével éppen azok az értékek — a természeti szépség, a falusi csend, nyugalom és biztonság — vesznének el, melyek képesek idevonzani a látogatókat.

Ezért a fejlesztéseket rendkívül körültekintő módon kell végrehajtani, olyan környezetbarát turizmust kell kiépíteni, mely mindig szem előtt tartja a környezeti értékek maximális védelmét.

Fontos a térbeli rendezettség folyamatos fenntartása, a gondozott, virágos környezet, mely a látogatók számára is az igényességet sugallja. A turistaforgalom célszerű irányításával, kiépített centrumok felé történő terelésével a védelemre szoruló területek természeti értékei is megóvhatók. Szervezéssel, vonzó programok biztosításával fenntartható a rend, megoldható a vendégek folyamatos szórakoztatása, és a bevételek is növelhetők.

Lehetőség és tennivaló tehát bőségesen akad a csókakői vendégcsalogatás és idegenforgalom megtervezése területén. Mindenesetre a legfontosabb szempont, hogy a meglévő értékek ne sérüljenek, hanem megőrződjenek, és a gondoskodó fejlesztés következtében értékükben és vonzerejükben növekedjenek.

Ha gondolatban széttekintünk a csókakői vár ormáról a Móri-árok Székesfehérvártól Mórig húzódo vonulatán, a Bakony keleti lankáin, és magunkba szívjuk az itteni tájból áradó derűt és harmóniát, be kell látnunk, hogy könyvünk minden igyekezetünk ellenére csak néhány erőtlen vonással rajzolt halvány képe lehet a valóságnak. Talán legjobb, ha egy múlt században Csókakőn járt író szavaival hívjuk a Kedves Olvasót, hogy *„aki elevenebb színekben akarja a valóságot látni, jöjjön el hozzánk, s innen visszatérve testi-lelki ép erőben fogja dicsérni és csudálni a Teremtőt nagyszerű műveiben”*.

„Csókakő?” — kérdeztem rá megint a kocsis hátsó üléséről. „Hol is van? Még sosem jártam arra.” Apám szó nélkül a térképre bökött. Meleg, nyári reggel volt. Emlékszem, anyámmal és öcsémmel négyesben ültünk autóba, hogy végre saját szemünkkel is lássuk életünk új színterét, a festői Vértes-hegység lábánál elterülő zsákfalut. Tizenéves voltam akkor, kíváncsi és fiatal, nyitott az újra, éhezve a szépre. Csókakő azonnal lenyűgözött. Az első találkozást sosem feledem. A kanyargós, fáktól árnyas kocsit, a hirtelen felénk táruló, lenyűgöző oromzat, a csókakői vár nyugodt lebegése a falu fölött... Azonnal tudtam, tudtuk, ez bizony szerelem első látásra. Hogy még ennél sokkal több is lesz, azt az évek mutatták meg nekünk. „Gyüttmentek” voltunk, s talán még vagyunk is. Hogy nem karon ülő korom óta tarthatom magam „csókainak”, már sohasem behozható hátrány. A csókai szerelem elsősorban apám szellemét dicséri. Ő fedezte fel és ápolta szenvedélyesen ezt az új kapcsolatot. Ő volt az, aki elsőként szívesen vállalt részt a falu ügyeiben, legyen az focicsapat, iskola vagy a vár újjáépítése, támogatása... S ebbe az elhivatottságba nevelkedtem, nőttem bele én is. Húszas, de már lassan harmincas éveimet is elhagyva lettem szívem szerint valódi „csókai”. Énekes vagyok, a munkám sok utazással jár, sok külsőséggel és a színpad izgató csillogásával. Az életem folyton változó szakaszait pedig hol máshol tudnám mederbe terelni, mint itt, Csókakőn, amely az életünk alapja maga? A szereptanulás, a gyakorlás meditációja, de ugyanakkor a fiam és a lányom első hónapjai is idekötnek, a karácsonyok, húsvétok és a szüret, igen, a természet szépsége és a termés öröme... Ez mind Csókakő, és még ennél is több. Tartást ad, gyökeret a múltba, hitet a jövőbe. Apám nevében.

Keszei Bori, énekes

21 éve, születésem óta Csókakőn élek a szüleimmel egy családi házban a falu elején. Apai felmenő ágam törzsgyökeres csókakőinek mondható.

Nagyon szeretek a falucskában élni, mert gyönyörű környezetben, a Vértes lábánál található. A csókakői várból csodálatos kilátás tárul elénk.

Életem során községünkben több, kisebb-nagyobb fejlesztések történtek, mint pl.: a vár restaurálása, vár alatti előadótér kialakítása, játszótér építése stb. Sokat jelent számomra Csókakő, mert itt jártam óvodába és általános iskolába, itt élek családtagjaim és barátaim.

Büszke vagyok Csókakőre, és arra, hogy a helyi önkormányzatnál kezdettem el munkás éveimet. Így egy kicsit a falunak és a faluért is dolgozhatok.

Karger Judit, csókakői lakos

Függelék

Magyarország lovagvárai regékben

Mikszáth Kálmán

Csókakő (Kata és Éva)

Fehér vármegyében, Csurgó és Mór között fekszenek a Csókakő romjai.

Csókakő várának is érdekes regéje van. Miként adta oda Zsigmond király... de nem vágunk a krónika elé, mely eléggé mulatságos, még ha nem igaz is.

De igaz is lehet. Én legalább, ha akarom, valamennyiben hiszek, ha nem akarom, egyben sem hiszek.

Mert valamennyi donációs történet közt a legismertebb, legnyilvánvalóbb a Mária királynő adományozása, aki azt kiáltja a Kis Károlyra rohanó Forgácsnak:

*Vágd fiam, Forgács,
Tied lesz Gyimes és Gács.*

Nos, igen szép, de mégsem egészen valószínű, hogy őfelsége ráért volna ebben a borzasztó pillanatban versben beszélni.

Már ennél mégis igazabb lehet a Csókakő története, mely a Zsigmond alatti török háborúkra ereszkedik vissza.

Háborút viselni akkor is nagy mulatság volt; olcsóbbra is jött, de némi ügyel-bajjal bizony akkor is járt.

Ma egy sürgönyt kopogtatnak le s »berukkol« mindenki. Valaha nehézkes parancs ment violaszín pecsét alatt. Hát még a Zsigmond idejében? Ha katona kellett, semmit sem firkáltak, hanem fegyvereket gyűjteni útra menesztettek egy kardot, hogy kergesse össze a többbit.

A kard aztán elment. Herold hordozta véresen az országban, és gyűltek a hadak a zászló alá.

Hát mondom, háborúra készült a király, s a véres kardú heroldok szigorúan hirdették a nemesi kúriákon:

— Aki József-napra nem lesz a táborban, fejét és jószágát veszti.

El is ment mindenki a kitűzött napra, kivált a dunántúli nemesek, várurak ültek nyeregbe roppant számmal. Mert hát úgy volt felállítva a kérdés: »fej vagy nyereg«. S a fejét mindenki jobban szereti, mint ahogy utálja a nyeret.

Somogyban például mindössze két jámbor nemesről verte a hír, hogy magokat a hadból kivonják, erdőkön, padlásokon bujdokolnak.

A somogyi várispán kerestette is darabontjaival a két gyávát. Azok látták is őket felbukkanni hol nyomukba voltak, hol elveszítették; lápokban, ingoványokban; elfogni nem bírták. Az egyik nemesnek Berkészi Balázs volt a neve, a másiké Berkészi István.

Annál jobban csodálkozott Apul a várispán, mikor a táborba érve, Zsigmond melegen szorongatta meg a kezét:

— A kend vármegyéje a legkülönb. Az egyetlen, melyből az utolsó szálig minden ember bejött.

— Nagy zavarban volt Apul.

— Nem lehet az, uram. Két otthon maradt gyámoltalanról én magam is tudok. Az egyik Berkészi István, a másik Berkészi Balázs.

— Márpedig nekem nem így jelentették.

— Akkor bizony félrevezették nagyságodat.

— Majd mindjárt meglátjuk — szólt Zsigmond s legott parancsolá Csupor alvezérnek: szólítsa név szerint a somogyi hadat, ha közte van-e a két Berkészi testvér?

Kis idő múltával jelenté Csupor Pál:

— Igenis, itt vannak, nagyságos királyom.

Zsigmond nevetve mondá Apulnak:

— Úgy látszik, kendet vezették félre, Apul uram.

— Már úgy lesz valahogy — dörmögte az röstelkedve.

Bosszankodott. Egy kis kudarcnak is beillett az eset. Mégsem lehet azt így hagyni. Menten a táborból küldé Mihály nevű apródját haza a várnagyához, azzal a parancssal, hogy példásan büntesse meg azokat, kik a Berkészi-féle híresztelésbe befolytak s őt fölültették.

Lóra ült az apród, ment hol ügetve, hol sebesen, ahogy a ló bírta, de mire hazaért Budáról Somogyba s ott elvégzé Kristóf várnaggyal a dolgokat, aztán mire megint Budára visszajött s onnan, kérdezősködések szerint, mindenütt a Duna folyása mellett a tábor után ment, mikor végre elért Galambócra, majd Nikápoly alá, már akkor vége volt a háborúnak. Csak a diadal-lakomára ért jókor.

A fényes győzelem örömmámorba hozta a királyt: madarat lehetett vele fogatni. Ami csak zsákmány és üres birtok volt az országban, mind kiosztogatta azok között, akik ki-tüntették magokat.

Mihály apród az urát sietett felkeresni.

— No, mi újság otthon? — kérdé Apul.

— Az az újság, uram, hogy Berkészi uraimék most is otthon ülnek a sutban. Azaz bujkálnak kukoricaföldeken, pincékben és barlangokban.

— Az lehetetlen.

— Szemeimmel láttam mind a kettőt. Üldöztem is őket Kristóf várnaggyal.

— Megfoghatatlan — dünnyögé Apul, s ment egyenesen a királyhoz, hogy elmondja neki.

— Nadragulyát evett kend — pattant fel a király —, hogy mindig ezen a két emberen lovagol. Nemcsak hogy itt vannak, hanem ki is tüntették magokat derekasan; jó harcos mind a kettő. Csókakő várát nekik szántuk.

Apul zavartan csóválta a fejét.

— És mégis... engedje meg királyi nagyságod, hogy színről színre lássam őket.

— Nem bánom. Ugorj, fiam Perényi — fordult az apródhoz —, intézkedjék a vezér, hogy a két lovag a sátorunkba jöjjön.

Két alacsony, zömök vitéz lépett be a királyhoz nemsokára.

— Berkészi Balázs és István vagytok?

— Azok vagyunk.

— No, látod, Apul! Derék lovagok vagytok, hűségteket, bátorságtokat ím: megjutalmazzuk. Tiétek és utódaitoké Csókakő vára és uradalma. Hanem most már húzzátok föl sisakrostélyaitokat, hogy szemtől szembe megismerkedjünk.

A két levente habozott.

— No, mi az? Le azzal a sisakkal! — parancsolá a király türelmetlenül.

A sisakokat levették; két szép harmatos női arc tündöklött elő a mogorva páncélmezből, s gazdag hajfonatok hulltak a harcosok vállaira.

— Ahá! — kiáltott fel Apul. — A Kata meg az Éva asszony. Jó napot, kedves húgocskáim. Hát ehhez is értenek kegyelmetek?

— Kegyelem, kegyelem a férjeinknek!

Csodálkozásában alig bírt szóhoz jutni az uralkodó, majd végre e szavakkal fordult az urakhoz:

— Amely országban ennyi bátorság van a női szívekben is, ott fölösleges büntetéseket szabni a gyávaságra — aztán a nőknek intett, hogy lépjenek közelebb. — Ti pedig, vitézlő asszonyok, megkapjátok, mint ígértem, Csókakő várát és uradalmát. Férjeitek életben maradnak a ti kegyelmetekből, de nevük örök időkre elenyészik, kitöröltetve a nemesek jegyzékéből, s a két családnak a ti nevetek alatt lesz folytatása a jövőben.

Így lettek a Berkészi István uram maradékai az asszony neve után Kathák, a Berkészi Balázs uraimé pedig Ekvák.

Az összegyűlt főurak lelkes »éljen«-nel helyeselték a király szavait, míg ő mosolyogva fűzte karjára a két vitéz menyecskét.

— Ez a csata az asszonyoké volt. Menjünk, elvezetlek benneteket méltó társatokhoz: Rozgonyinéhoz; ha ugyan megtaláljuk hamarjában — de ahol látom ni előcsillanni... a tengerzöld ruháját.

A részlettel megemlékezünk Mikszáth Kálmán halálának centenáriumáról.

A csókai csóka

Móra Ferenc

Csókai csókának
Mi jutott eszébe?
Föl szeretett volna
Öltözni fehérbe.
Unta szegény jámbor,
Hogy ő télen-nyáron
Örökkön-örökké
Feketébe járjon.

Ahogy így tűnődik
Ághegyen a csóka,
Arra ballag éppen
Csalavér, a róka.
Attól kér tanácsot,
Mit kellene tenni,
Hófehér galambbá
Hogy kellene lenni.

„Nincsen annál könnyebb” —
Neveti a róka —
„Fürödj meg a hóban,
Te fekete csóka!
Olyan fehér galamb
Lesz rögtön belőled,
Hogy magam sem tudom,
Mit higgyek felőled.”

Nagyszű rókának
Szót fogad a csóka,
Nagy vígan leugrik
Az ágról a hóba.
Az orra hegye se
Látszik ki belőle,
Kérdi is a rókát,
Mit hisz most felőle?

„Azt hiszem, galamb vagy” —
Csípte meg a róka,
S csapott nagy ozsonnát
Belőle a hóba.
Róka-csípte csóka,
Csóka-csípte róka —
Így lett fehér galamb
A csókai csóka.

Székes-Fehérvárról könnyezve megtére.
 Aladár kérdező könnyeinek okát,
 Az öreg remete pedig a szólását
 Illyenképpen kezdte: „Kedves Aladárom!
 Átok súlya fekszik szép magyar hazádon;
 A török és tatár berontott pusztítva
 Gyújtogat és rabol, s nincsen biztosítva
 Ádáz dühe elől ez az árva nemzet,
 Mellyet kiirtással s romlással fenyeget.
 Meghordozták már a véres kardot szerte,
 S a királyi zászló lobog országszerte,
 S gyűlnek a leventék Hunyady Jánosnak
 Vezetése alá, Nándor-Fejérvárnak
 Biztos fala közé, csak én nem mehetek,
 Erőtlen karommal már mitsem tehetek.
 Ezért sírok én:” — „Elmegyek én jó
 Atyám!”

Szól Aladár tűzzel, „de nincsen paripám.”
 „Kapsz azt édes fiam,” felel a remete.
 Nosza! Aladárnak egyéb nem is kelle;
 S másnap a remete áldást mondva rája,
 Sietett örömmel Székes-Fejérvárra,
 Hova elkísérve őt nevelő atyja,
 Az aranylánczot a nyakába akasztja,
 S így szól hozzá egész érzékenyült hangon:
 „Nemes ifjúl! íme, ezen aranylánczon
 Függő ereklyével fogod megtalálni
 Szülőidet; de ha Isten mást rendelni
 Méltóztatott, karod elég erős arra,
 Hogy a nemességet magadnak kivívja.”
 S azzal megcsókolá az ifjú homlokát,
 Újra reáadta atyai áldását;
 Könnyező szemekkel távozott el tőle,
 S indult kunyhójához a vadon erdőbe.

Aladár pediglen a harcosok közé
 Felvétetvén, Nándor-Fejérvára felé
 Indult szép paripán lángoló kebellet,
 Hova nem sokára megjött a sereggel.

Hunyadi János megverte a törököt,
 S Aladár vitézül mellette működött;
 S a háború után, melly tartott négy évig,
 Felvitte egészen a kapitányságig.

S Budára küldetett fel a király mellé;
 Ő tehát megindult az ős Buda felé.

De utjába ejté nevelő atyjának
 Csendes kis kunyhóját, hol ifjúságának
 Legszebb éveit olly vígan eltöltötte,
 S az öreg remete hőssé fejlődött.
 S a mint hő kebellet a kunyhóhoz ére,
 Sebesebben forrott hálás szíve vére,
 Hogy nevelő atyját mindjárt meglátandja
 Ki szerető karja közé fogadandja.
 Benyitja az ajtót, és moha-ágyában
 Ott fekszik az öreg vég haláltusában;
 S a mint megismeri Aladárt, felsóhajt:
 „Istenem! megadtad még a végső óhajt,
 Hogy kedves fiamat egyszer megláthassam,
 S úgy csendesen fáradt szemem
 behunyhassam.”

S áldólag rátette Aladár fejére
 Kiszáradott kezét, s könny jött a szemére.

Aladár könnyezett, ráborult az őszre
 Ki csendes mosollyal tette kezét össze:
 Hívnak édes fiam! szól, és szép csendesen
 Behunyta a szemét, s lelke egyenesen
 A mennybe repült fel. Nyolcz éjjel és
 napot

A kunyhóban tölte Aladár, és legott
 Maga kezeivel a sírt elkészíté
 Hova a remetét maga betemeté.

A mint hős Aladár ott üle a sírnál,
 Fent a sziklahegynek egy hasadékánál
 Észrevesz röpdösni egy fekete csókát,
 Előveszi tegzét, előveszi íjját,
 Czéloz, repül a nyíl, a csóka átfúrva
 A hasadék előtt leesik egy csúcsra

Siet most Aladár a lelőtt vad után,
 És felkapaszkodik a szikla oldalán,
 S a mint a hasadék nyílásába benéz,
 Visszaretten, s szeme fénye majd nem
 elvész,

Olly szépen fénylő kő van a hasadékban,
 A csókafészeknek egyik oldalában
 S egy aranyláncz s több más csillogó ékszerek,

S ezek mellett, két szép pergament-tekercesek.

Elámul Aladár, kiveszi a kincset,
A csóka fészket s a pergament-tekerceset,
Lesiet a hegyről, hogy majd megvizsgálja,
S az ereklye felét rögtön megtalálja
Az ékszerek közt ott, mellynek fele nyakán
Lógott még mostan is régi aranylánczán.
A pergament-tekerces tán világosságot
Öntend az esetre; hát felbontja legott
Az egyiket, s azon csak e sorok állnak:
„Ez az öröksége szegény Aladárnak,
Kinek, a szüleit nem szabad ismerni,
Míg nem fogja azt a végzet megengedni.”
A másik pergament-tekerces pediglen
Le volt írva: „hogyan az a fehér kő éppen
Felér, mert az gyémánt, egy pár

vármegyével;

Becsültesse meg azt Aladár, s a pénzzel
Tegyén, a mi tetszik.” Aladár szemének
Nem hisz, s tartja ezt mind

szemfényvesztésnek;

De ott van a fele azon ereklyének,
Mellyet nyakában hord, s így nem

véletlennek

Munkálata által jutott e kincseknek
Birtokába; azért Budára sietett,
Hogy ott mondja el a király előtt maga,
Mint jutott e kincsek igaz birtokába.

Felérván Budára, álmélkodva hallá
A király, s a fényes gyémántot csodálá.

Kihirdetteté az egész birodalomban:

Hogy Aladár milyen kincs birtokában van;
Tehát, a kié volt mutassa be magát,
Hogy így tán kitudja a hős származását.
De bizony azután is titok fedezé
Annak eredetét. Míg Aladár kéré
A királyt, hogy eme gyémántot vegye be
A kincstárba, s neki az egyet engedje,
Hogy azon a helyen, hol a kincstre talált,
S hol nevelő atyja, remete sírja állt,
A hon védelmére várat építtessen,
Mellyet Csókakőnek el is nevezhessen.
A király örömmel megadta kérelmét,
Megajándékozván őt vitézségéért.
Roppant vagyonnal, és előbb nemességgel,
Azután pediglen még grófi czimerrel.

S így eredt Csóka-kő

Fejérvármegyében,

És lett híres arról későbbi időkben.

Hogy ez Aladártól talán leányágon
Származott, nem tudjuk, avagy fiúágon
A híres Nádasdy grófok nagy családjá,
Mellynek sokáig volt e vár birtokába.

Most már romban hever, és dús

szőlőhegyek

Veszik körül romját, lombos erdők helyett,
S ott, hol számtalanszor folyt csatában vére
A magyarnak; mihelyt a szőlő megére
Tűzbor folyik, pezseg a víg szüretéken,
Az emlékezetes bortermő hegyeken.

A csókakövi rableány

Czuczor Gergely

Éj borúla Csókakőre,
A' vidék lecsendesül,
Már csak a toronynak őre
Áll a' várfokon lesül,
Szirt falak közé buván
Mélyen alszik a' pogány.

Ősz Tahír nem szenderül még,
Kéjre gyulladoz heve,
Szép Delinke, a' kiért ég,
Kit minap rabbá teve:
Szűk teremben zár alatt
Sír az elrabolt alak.

Mert az éjderék közelg már,
'S nem jön Áldor a' vitéz,
A' kitől segéd kezét vár,
'S a' ki őt kimenteni kész,
És ha nem jövend hamar,
Veszi kincsit a' magyar.

Sir Delinke szűk teremben
'S már belép az éj' fele,
Nem jön Áldor, a' sötétben
Czélhelyétül elkele,
'S míg Delinke sir maga
Bé suhong az ősz Aga.

„Szép leány, ütött az óra
Czélüdünk elérkezett,
Eljövök az alkuszóra,

Adni 's fogni hú kezét;
Három éjszak annyi dél
Elhaladt, 's te nőm levél.”

Szívdobogva lép feléje,
'S a' dívánra görbedez,
Átölelni vágyik kéje,
S nyúl remegve leplihez.
Bámul égi kék szemén,
Új seb indul agg szivén

Néz sugár szemöldökére
Késik arcza' gödrein,
Tűzre lobban minden vére
Termetének ékein,
'S hogy szomorkodón leli,
Gyöngye hangon kérleli.

„Gyöngyeit borult szemednek
Tiltsd peregni drága szűz,
Rabja lesz Tahír kegyednek,
Kit szerelme' kényje íz,
Korra vén ugyan, 's török
De szerelme hév, 's örök.”

Szóla 's búja indulattal
Szívben és agyban teli,
Nyúl felé kitárt karokkal
'S a' leányt megöleli;
Szép Delinka felsikolt
Visszalökve a' latort.

Gyul haragra a' Musulmán
Bosszúvá lesz vad tüze,
Szitkot ajka 's poklokat hány
Rút gonoszt kever dühe,
S végrehajtani menne már
De reá nyílék a' zár.

Mennykövet hozó robajjal
Tör be Áldor a' vitéz,
Szembe ugrik a' szilajjal,
Bár ha győzi, bár ha vész,
'S kardja nem teszen hijányt,
Földre ejti a pogányt.

Még vidékin csókavárnak
Csend uralkodik 's homály,
Nyújtva Áldor a' leánynak
Gyámkezeit odábbra száll,
'S a' leventa, szép díját
Bírja nőül a' leányt.

Csókakő vár tündére

Rupp Róbert

Omladozó kastély te ősrégi fészek
Az idő vasfoga óh, jaj, de megtépett!
Magas karcsú tornyod ledönté a porba
Emlékezem rólad ím szerény dalomban.

Ott állsz egymagadban a várhegy oldalán
A világba bámulsz szomorún, mogorván.
Befesté falaid a zöld moha szépen,
Gerlicék siralma bűg a tetejében.

Hová lettek belőled a népek?
Az ősi sírboltba lepihenni tértek?
Ide panaszkodni jár a dalos madár
S ha kísírta magát csendesen tovaszáll.

S néma éjszakákon ha hold fény ráragyog
Felkelnek sírjukból rég elhunyt századok.
A sok árny a sírből fel a várba siet,
Nagy a bűnhődésük, nyugodni nem lehet.

Legelől egy szép lány haza járó lelke
A várnagy leányát ismerni fel benne.
Utána lovagja a bátor hős László
A sok nyugvó szellem, késő éjjel járó.

Csendes nyári szellő szelíd lány fuvallma
Zokogni, sírni kezd, mintha egy orgona
Játszana siralmas régi melódiát
Az elhunyt lelkekért engesztelő imát.

Fenn a nagyteremben egymás mellé állnak
Egy ősz öreg ember parancsolatjára.
Haragosan összevonja nagy homlokát
Ahogy a terem közepére kiáll.

Ez volt Csókakő vár utolsó várnagya
Odalenn a sírban nincsen nyugodalma.
Kegyetlen ember volt nagyon őkegyelme,
Ki egyetlen lányát halálba kergette.

Régi Nádasdyak bizalmas embere,
Kemény volt a neve, kemény volt a szíve.
Mária leánya egy valódi angyal
Ki minden szenvedőt ápolt, megvigasztalt.

Vajh! Ki tehet róla ha kinyíltott a szíve,
S belopódzott oda egy ifjú levente.
Aki elbűvölten nézett szép szemébe
Elmerült mint hold, elmerül az éjbe.

Kécsy család régi nemes familia
Ennek volt az ifjú legutolsó sarja.
A legeslegutolsó legdelibb levente
Aki beszélt vele, mindjárt megszerette.

Csókakő várában talált menedéket
Gyámoltalan árva, bárhova betérhet.
Nem volt más vagyona, mint szíve és kardja
Mivé tette volna idők zivatarja?

László lovagot szerette Csókakő vár népe
Ha csatából érkezett, örömmel mentek
elébe.

Deli szüzek, délceg ifjak vártak reá feltve
S hála szókbán, ünneplésben bőven vala
része.

S Nádasdy várnak ura, László kezét rázza,
Derék ifjú! Nem hoztál szégyent Csókakő

várára.
S a csatlósok csatakürtje diadalmasan
felharsog,
Visszadörgi a vén Vértes a győztes riadó
hangot.

Cser koszorút nyújt most egy hölgy
remegve a vezérnek,
Az ifjú és a hölgy akkor véletlenül
összenéznek.
Két pillantás találkozik, két szív összedobban
A boldogság ígérete nyilvánul meg abban.

De a szerelem virágit nemcsak édes kéjt
teremnek!
Szülői ők sok bánatnak, sok bának és
gyötrelemnek.
László lovag ámul-bámul mintha talán álom
volna,
Aki a koszorút adta, Kemény várnagy Mária
lánya.

Vége van az ünnepségnek,
Letűnt a napnak orcája,
László lovag nyugodalmát
Sehol sem találja.

Akaratlan oda téved a szép úrhölgy
ablakához,
Mert attól amit mostan érez, vagy üdvözül,
vagy elkárhoz.
Ablakából a szép Mária kibámul a setét éjbe
mintha valakit keresne a nagy mindenségben.

S akiért gondolatja messze-messze tovaszáll
A csillagos égbe a hetedik mennyországba,
Oda megy most közelébe, kezét megszorítja,
S reá hull az ifjú forró, mámorító csókja.

Egy elfojtott sikoly hagyá el az ifjú hölgy
bíbor ajkát,

Ahogy édes ábrándjait nesztelenül
megzavarták.
De csakhamar bíborban ég hófehér orcája,
Mámorító kéj rezgi át az ifjú suttogó szavára.

Mi nekem a te szerelmed? – Az mi nap az
égnek
Az ami a szent imádság háborgó lelkemnek.
Ami harmat a virágnak, eső száraz rétnek,
Ami nélkül elhervadnak a legszebb
remények.

Mária! a Te szerelmed éltemnek ragyogó
napja,
Mely a sivár mindenséget rózsaszínre
változtatja.
Oh, nekem a te szerelmed enyhet adó
hűvös árnyék,
Ami nélkül éltemen át örömtelen búban
járnék.

S hófehér szép piciny kezét csókjaival
halmozá el,
S forró szavaira a lány égő arccal imígy felel;
Szeretlek lángolón, mint fény a napot,
Mint gyöngyét a tenyér, mint éj a csillagot.

Mint párját szereti a szelíd gerlice,
Úgy szeretlek szép lovagom, mint fát a
levele.
Éj-setét szemednek bővülő varázsa,
Az én bús szívemet rég megbabonázta.

S azóta már nincsen sem nappalom sem
éjem,
Benne vagyok a szerelem kellős közepében.
S ráhajolt a szép lány az ablak párkányára,
Mert tán mindkettőnek csókra volt a vágya.

S összeforradt ajkuk édesdeden, hosszan,
Hű szerelmet esküdtek egymásnak

boldogan.
Azt gondolták, már ezután mindig így fog
lenni,
Hogy édes ábrándjukat nem zavarja semmi.

De felhők tornyosultak odafönn az égen,
Óh, mert bánat nélkül boldogság a földön
nincsen.
Keménynek rettentő nagy lett a haragja,
Midőn híret vette, hogy szép leánya Mária,

Minden áldott este, minden áldott éjjel
Együtt mulat kéjeleg a szeretőjével.
Az ő drága kincse, egyetlen leánya
Becsületes híret, hogy így meggyalázza.

A gaz csábító! Verje meg az Isten!
Szigorú fellépés, büntetés kell itten!
Hatalmas ember volt a várban a várnagy
Akit haragja ér, semmi jót nem várhat.

László híret vette, hogy mi készül itten
Elhagyá a várat korom-setét éjben
Elhagyá a várat, de másodmagával
Gyorsan, mint a szellő, két jó paripával.

Vele ment Mária a bizonytalanságba,
Kárhozattá válna otthon maradása.
S alig, hogy elhagyták mindketten a várat,
Odafönn hirtelen nagy zaj, láрма támadt.

Hol van kisleányom az én drága kincsem?
Így kiabál Kemény, sehol, sehol nincsen!
Amint kitudódott leánya szökése,
Két erős kezével dús nagy haját tépte.

Világítani kell! Merre visz az útja?
Elélném én még öt bármily gyorsan futna!
S felhordtak egy halom rózsét a bástyára,
Az bevilágított a nagy éjszakába.
Messze-messze terjedt a tűznek fénnye
Mikorra felugrott Kemény a nyergébe.

Utánam lovászok! Velük néhány fáklya,
Messze hordó fegyver lógott a kávában.

Bár a fáradtságtól fuldokolt már ménje.
S a bős apa leányát hajnalban elérte,
Meneküljünk gyorsan! Óh, rögtön elérnek,
Oda sugá a lány, félve kedvesének.
De a lovag látta, hogy minden hiába
Üldözőik ott vannak egészen nyomában.

Megállj gaz csábító! Büntetőd én vagyok
Kegyelemre ne számíts, mert én azt nem
adok!

Megállj vagy lelőlek! Dühösen kiálta
S egy lövés dördült el a nagy éjszakában.

Egy lövés dördült el, a lovagnak szánta
Kegyetlen a végzet, Máriát találta.
Pirosló orcáról, hogy letűnt a rózsza
Szeméből az élet, mintha halott volna.

Néma lett egyszerre beszédes kis szája,
S a halál veríték kiült homlokára.
Most leugrott László hirtelen a földre
Hogy kedves hölgyét a lóról lesegítse.
Nem volt abban élet, jól találta apja
Egyetlen lányának ő lett a gyilkosa.

A lovag elsápadt reszketett dühében
S óriási kardját fogta két kezébe.
S az oda érő Keményt, a várnagyot
Főbe üté, hogy az lováról lebukott.

Dühében ráhágott a várnagy nyakára
Kardját belészúrta a bal oldalába.
Kiszökött belőle kárhozatos vére,
Ez lett a kegyetlen embernek a vége.

Mikorra odaért a lovas kíséret
Meg volt az már halva, nem volt benne

Halva volt a leány, halva volt az apja
Tovább élni László, vajh miért akarna?

A kíséret rontott, vágott szerte széjjel
Halált osztogatott mind a két kezével.
De egy lándzsa dőfés mely a szívért érte
Örökre szelíddé és némává tette.

S azóta a várban nincsen semmi élet,
Elhagyatott lett az ősrégi fészek.
Lerontá a török pusztító hatalma
Örök enyészetnek lőn elkárhozhatva.

S néma éjszakákon ha holdfény ráragyog,
Felkelnek sírjukból rég elhunyt századok.
S a sok árny a sírből föl a várba siet,
Nagy a bűnhődésük, nyugodni nem lehet!

Legelől egy szép lány haza járó lelke
A várnagy leányát ismerni fel benne.
Utána lovagja, a bátor hős László,
A sok nyugvó szellem késő éjjel járó!

Fenn a nagyteremben egymás mellé állnak,
S a sorból kilép az ősz öreg várnagy

élet. Kard van az oldalán, bot van a kezében
Haragos villámok a tekintetében.
Ahogy a terem közepére kiáll
Újra kínozni kezdi a leányát.

Azok a szellemek csak nézik nem bántják,
A nyugtalan lelkek örök hánykódását.
Sírnak rémes jajjal! Széthangzik az éjbe,
Óh, rémes nagyon a lelkek bűnhődése.

Omladozó kastély te ősrégi fészek
Az idő vasfoga óh, jaj, de megtépett!
Magas karcsú tornyod ledönté a porban,
Emlékeztem rólad ím szerény dalomban.

*A költő 1848-ban, a móri csatában esett el,
mint honvédtiszt.*

Deutsche Zusammenfassung

Csókakő

Unter den fast 3200 Gemeinden in Ungarn gehört Csókakő mit seinen 1074 Einwohnern, zu den Kleineren, doch ihre mittelalterliche Burg, die ihre reiche geschichtliche Vergangenheit beweist, die zauberhafte und natürliche Schönheit der Umgebung und die hier reifenden guten Weine ziehen immer wieder viele Besucher an.

Csókakő befindet sich im Komitat Fejér, auf der Landstrasse nur 25 km von dem Sitz der Komitatsstadt Székesfehérvár entfernt. Von der Hauptstadt des Landes ist sie 85 km entfernt und die vom Balaton gemessene kürzeste Entfernung ist 65 km. Unsere Gemeinde liegt am Fusse des Vértes Gebirges. Die mittelalterliche Burg verteidigte, die sich im Mórer Graben befindende wichtige Verkehrsstrasse zwischen dem Vértes und dem Bakony Gebirge. Hier entlang führte im Tal der Donau die Strasse von West- nach Osteuropa, auf ihr zogen oft Händler, Heere oder Pilger entlang, die nach Jerusalem pilgerten. Csókakő wird im Herbst des Jahres 1999. ihren 700 Jährigen Bestand feiern, bzw. wurde ihr Name in dieser Zeit das erste Mal in einem öffentlichen Dokument erwähnt, (diese Urkunde gibt es auch heute noch). Natürlich ist es für Jeden einleuchtend, dass wenn der Name einer Ortschaft auf einer Urkunde zu finden ist, es diese Gemeinde schon viel früher gegeben haben muss. Altertümliche Grabungen beweisen, dass hier schon vor Jahrtausenden Menschen gelebt haben und es Kulturen gab. Allerdings ist es Brauch, dass die Bestehungsfeierlichkeiten einer Siedlung zu dem Zeitpunkt gefeiert werden, für dem man einen begläubigten schriftlichen Beweis seiner Existenz vorzeigen kann. Mit unserem Buch verfolgen wir das Ziel von den altertümlichen Funden und den schriftlichen Erinnerungen an, von den ältesten Zeiten bis zum heutigen Tag, eine kurze Übersicht über die geschichtlichen

Ereignisse von Csókakő zu geben, die erreichten Ergebnisse aufzuführen und dem Interessanten die Wirklichkeit der heutigen Gemeinde darzustellen.

Im Neolithikum unterscheidet die Architektur die Kulturen in Raum und Zeit, in erster Linie anhand der Verzierung der Gefässe und der Lehmfiguren. Im Laufe der Zeit entstanden zahlreiche Gruppen dieser Kulturen. In der Umgebung von Csókakő war im frühen Neolithikum (ungefähr 5000–3500 vor unserer Zeit) die Transdanubische linienverzierte Keramikkultur des Volkes vorherrschend. Bei Bődönkút sind mehrere Male neolithische Funde gemacht worden teils zufällig teils bei Ausgrabungen. Anhand von Verzierungen die an Noten erinnern, wurde die obengenannte Kultur die nach den Notenköpfen benannt wurden ist, hier gefunden. Leider nur 10 cm tief, und sie sind so durch Pflügen einer dauernden Zerstörung ausgesetzt.

Mit grösster Wahrscheinlichkeit stammen von hier die Funde die 1882 ins Ungarische Nationalmuseum kamen, das Steinbeil, Steinmeissel und Steinschmuck die vom Győrer Domherr Franz Ebenhöch erworben wurden.

In der ersten Hälfte der Bronzezeit änderte sich das Bild der Siedlung, ein dichtes Netz von Dörfern entstand. Das Schäferdasein wurde in den Hintergrund gedrückt und die Bauernwirtschaften wurden stärker. Ein Dorf lebte lange Zeit an derselben Stelle, ihre alten Häuser zerstörend und dem Boden gleichgemacht, bauten sie am gleichen Ort neue. In die Zeit des Endes dieses Zeitalters können wir die aus dem Westen kommende neue Ansiedlung von Völkern, die nach den Bräuchen bei ihrer Bestattung als Massengrabkultur bezeichnet wird, legen. Diese gewalttätige Bevölkerung verdrängte langsam die alten Herren. In einem Teil der früheren Ansiedlungen starb das Leben aus, in den anderen Teilen ist eine Verschmelzung der Ureinwohner und der Neuansiedler zu beobachten. Die strategische Überlegenheit der aus dem Westen kommenden jagenden Schäfer ist auf den Gebrauch von Pfeilen und Schwertern gegenüber den sich nur schwerlich bewegenden Bauern zurückzuführen, die sich nur mit Lanzen und Kampfaxten verteidigten. Die Erfolge der Angreifer beweisen die Vielfältigkeit der verborgenen Schätze (der fliehende Besitzer kam nicht zurück um seine Schätze auszugraben oder erlag in den Kämpfen). Aus dieser Zeit stammt im Ungarischen Nationalmuseum ein Meissel aus der Bronzezeit, von einem Csókaer Fundort im Jahre 1879. Der letzte Abschnitt vor dem geschriebenen geschichtlichen Zeitalter das spätere Eisenzeitalter begann mit dem Erscheinen der Kelten in unserer Heimat. Dass im 4. Jahrhundert vor unserer Zeit aus dem Westen erscheinende Volk ist anfangs nur mit einer dünnen Schicht von Händlern–Handwerkern im Kreise der Ureinwohner zu finden. Als herrschende Klasse wurden von ihnen wichtige strategische Strassen im Karpatenbecken kontrolliert. Volksmassen zogen zur Wende des 4–3. Jahrhunderts, auf den Spuren „der Aufklärer“ ein. Der Stamm der Kelten diese Volksgruppe, kennen wir heute schon namentlich aus den römischen Aufzeichnungen. Aus dieser Zeit stammen im Ungarischen Nationalmuseum einige Keltische Bronzefibullen die im Jahre 1879 in Csókakő gefunden wurden. Das Römische Reich besetzte im 1. Jahrhundert unserer Zeitrechnung, friedlich unsere Umgebung. Zuerst kamen Händler und dann langsam unbemerkt die Soldaten. Neben TÁC im Gorsium wurden die ersten Soldatenlager neben der

Übergangstelle von Sárvíz angelegt, die Handelswege unserer Ahnen bewahrend. Die Csókakő Siedlung in der Römerzeit befand sich, entlang von Arrabona (Győr) und dem sich neben Sárvíz befindlichen Gorsium, nicht weit der 81. Strasse. Bei Bődönkút wurden darauf hinweisende Spuren gefunden. Auf Grund von Begehungen Vorort gab es dort eine Villenwirtschaft und daneben ein kleineres Dorf.

Das ungarische Volk östlicher Abstammung kam im IX. Jahrhundert in das Karpatenbecken, unter Führung von Árpád. Einer seiner Nachkommen, der I. (heilige) Stefan wurde im Jahre 1000 zum König gekrönt, der sein Volk zum christlichen Glauben bekehrte und den ungarischen Staat gründete.

Der Deutsch-Römische Kaiser Henrik der III. wollte das junge Königreich zur steuerzahlenden Untertanen machen und viel mit einem grossem Heer 1051 in Ungarn ein. Den Kroniken nach besiegten die Ungarn in dieser Gegend das angreifende Heer. Das Vértes Gebirge — auf Deutsch „Schildgebirge“ — bekam seinen Namen von den Schildern der fliehenden Deutschen.

Wir verfügen über einige Angaben über den Vorgänger der Csókakőer Burg und des Dorfes vor der Zeit der Landnahmen und Árpáds. Es wurden Scherben gefunden die auf Gehöfte oder das Bődönkút Dorf verweisen. Im letzten Jahrhundert hat Flóris Rómer noch die Ruine einer Mittelalterlichen Kirche gesehen, im Teil mit dem Namen Töris, die wahrscheinlich mit dem Dorf Pusztacsóka identisch war. Bei der Begegnung von Pusztacsóka und Látóhegy in der Sanci Flur ist ein kleiner Hügel zu finden, mit einem Durchmesser von 30 m, den vom Süden her durch einen ausgeschwemmten Weg, vom Westen und Osten her ein angelegter Graben von seiner Umgebung abtrennt. Auf der Spitze des Hügel ist eine ungefähr 1m hohe Schanze. Hier wurden Menschenknochen und -schädeln gefunden. Dieses Gebiet ist vermutlich der Vorgänger der Csókakőer Burg und des Dorfes aus dem 10–13. Jahrhundert der bis zum Tatarenzug bestand. Über schriftliche Beweise, diesbezüglich verfügen wir nicht. 1241 brachen östliche Nomaden, mongolische Tataren Sippen in das Karpatenbecken ein und verwüsteten das ganze Land. Nur die aus Steinen gebauten Burgen wurden von der Verwüstung verschont, da die Tataren nicht auf dem Sturm von Burgen vorbereitet waren. Nach ihrem Abzug verordnete König Béla der IV. (1235–1270) den Aufbau von Steinburgen im ganzen Land, gegen einen eventuellen erneuten Angriff der Tataren. Wahrscheinlich wurde zu dieser Zeit vom damaligen Besitzer des Gebietes aus der Nation der Csák, der Bau des Felsennestes angeordnet und er war es der ungefähr 50 Dörfer, fast ein Viertel des heutigen Komitates Fejér, in den Dienst der Burg stellte.

Die Burg mit dem unregelmässigen ovalen Grundriss galt vor der Zeit der Kanonen als fast uneinnehmbar. In 3 Richtungen steile Abhänge, an der offeneren westlichen Seite angelegte Gräben, und eine breitere als an den anderen Teilen, eine 2 m breite Wand schützte vor Eindringlingen. Dieser wurde später noch mit einer Stützwand verankert. Der Serpentinienweg der zur Burg führte und neben dem nördlichen Schutztor einbog, führte zum 2 stöckigen viereckigen Klappgittertor des Turmes. An den beiden Seiten der Gasse des unteren Hofes standen die Wachtürme und die Ställe, und hier führte der Weg zum 6 m

höher liegenden Inneren oder der Luftburg. Diese wurde erneut von einem Turm gesichert. Der rechteckige Hof der inneren Burg wurde von einem 2 stöckigen „Altenturm“ beherrscht: dieser war bei einem Angriff auf die Burg der letzte Zufluchtsort für die Bewohner der Burg. Seine Tür konnte im 1. Stock geöffnet werden wohin man nur mit einer Leiter gelangen konnte. Die hohen Wände wurden von einem Schutzgiebel ergänzt (Flur, Schiesslöcher, Pechgiesser) sie waren nach aussen hin geschlossen, die Fenster gingen zum Burghof hinaus. Kein Zufall also, dass als András der III. (1290–1301) die trenschener Csáks in den Jahren der dunkelsten feudalen Anarchie (den Sohn von Mark, István) als schädlichen Tyrannen bezeichnete und die löwensteinige Burg zerstörte, diese sich nach Csókakő zurückzogen und die Burg von den Dudaer Verwandten zurückkauften. Diese Schlüsselfunktion wurde auch von Róbert Károly (1305–1342) erkannt, der diese von dem, der königlichen Macht bis zum Tode trotzens Nachfolger Máté Csák im Jahre 1326 erwarb. Da es sich als zu gefährlich erwies die sich in der Nähe der damaligen Hauptstadt Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) befindliche Burg in den Händen der Reichen Grundbesitzerfamilie die der königlichen Macht gegenüberstanden, zu lassen.

Csókakő gelang also in die Reihe der königlichen Burgen. Ihre Wichtigkeit beweist das zum Kapitän der Burg zur Zeit der Anjou Könige immer die zuverlässigsten und bewertesten Anhänger der Dinastie ernannt wurden.

Zur Zeit von Zsigmond Luxemburg (1387–1437) gelang Csókakő wieder in Privatbesitz zur Familie Rozgonyi (1430) die die Burg mit kleineren Unterbrechungen bis 1519 in ihren Besitz behält, während dessen sie eine Vielfältigkeit von Rechtsstreiten, und kleinere Privatkriege führte, um deren Besitz.

Schliesslich teilten sich den Besitz der Rozgonyi — da der Zweig keine männlichen Nachkommen hatte, die Familien der Frauen — die Báthorier und die Kanizsai. So wurde auch die bekannte Orsolya Kanizsai zur Burgherrin von Csókakő, die durch ihre Heirat Tamás Nádassy zum grössten Besitzers im mittelalterlichen Ungarn und auch zum letzten christlichen Besitzer der Burg machte. Dies alles sind Beweise dafür, dass Csókakő auch nach den Königen der Anjou nicht an Bedeutung verloren hat, seine Herren gaben dem Land eine Reihe von Würdenträgern (Erzbischofe, Palatiner, Siebenbürger Woiwode, Landesrichter).

Im XVI–XVII. Jahrhundert kreuzte unser Land den Weg des welterobenden mohamedanisch-türkischen Angriffes. Die Osmanen eroberten den grösseren Teil im Osten Ungarns ungefähr bis zum Balaton. Zwischen 1543 und 1688 befand sich auch Csókakő für 145 Jahre in türkischer Hand, wobei es den Ungarn nur einige Male für kurze Zeit gelang die Burg zurückzuerobern. Während der jahrelangen Kriegsführung verödete das Dorf ganz, seine Bewohner wurden getötet, oder flüchteten. Im Jahre 1691 wurde das Herrschaftsgut von Csókakő, alle bebauten und unbebauten Felder Ecker, Weiden, Wälder, Berge, Fischteiche, Mühlen mit Zollhebungs- und Weinschankrechten, an den Baron János Hochburg für 60 000 Rheinische Forint verkauft. Von dem das Besitzerrecht auf die Familie Lamberg, durch Erbschaft der weiblichen Erben der Familie, überstieg. Zu dieser Zeit hatte die Csókakőer Burg ihre strategische Bedeutung schon völlig verloren. Obwohl

das Gebiet noch lange Zeit als das Csókakőer Herrschaftsgut bezeichnet wurde, wohnten seine Eigentümer schon im bequemen Schloss in Mór, das von ihnen gebaut wurde. Die Burg wurde in dieser Zeit „durch den Zahn der Zeit“ und Schatzsucher zerstört.

Nach der Türkenherrschaft siedelten sich die Bewohner des Dorfes nur langsam wieder an. Die katholische Kirche wurde 1727–1737 dem Schutzheiligen der Weinbauern St. Donatus, zu Ehren, gebaut. Ihre heutige Form bekam sie beim Umbau im Jahre 1863–1866. Die Schule der Gemeinde begann im Jahre 1783 mit ihrer Arbeit. Ein trauriger Abschnitt in der Geschichte von Csókakő war in der jüngsten Vergangenheit der II. Weltkrieg. Die deutschen und ungarischen Truppen hielten von Januar bis März 1945, drei Monate lang an den Linien des Vértes Gebirges, den Vorstoss der sowjetischen Streitmacht auf. Der langandauernde Stellungskrieg hatte auch in Csókakő eine grosse Zerstörung zu Folge. Es gab Verluste sowie an Menschenleben als auch finanzieller Art. Die Bevölkerung der Gemeinde verringerte sich vom 1. November 1944 bis zum 25. April 1945, von 842 auf 703. Das Einkommen der hier lebenden wurde lange Zeit durch den Weinanbau gesichert. Archologische Funde beweisen, dass am südlichen Hang des Vértes schon vor 2000 Jahren, in der Römerzeit Wein angebaut wurde. Die Weinherstellung hatte nach den türkischen Kriegen, einen Aufschwung, den sie den angesiedelten Bewohnern des Nachbarortes, Mór die Deutscher Herkunft waren, zu verdanken. Die durch ihre Verbindungen ins deutsche Sprachgebiet, dorthin exportierten und den Mórer Wein berühmt machten. Die Weinstöcke am südlichen Hang des Vértes werden auch noch heute als Mórer Weingegend bezeichnet. Der bekannteste von hier stammende Wein ist der Mórer Tausendgut. Die Csókakőer sind der stolzen Meinung, dass der Beste Mórer Wein in Csókakő wächst.

Der Schönheit der Landschaft, und dem günstigen Klima ist es zu verdanken, dass sich die Csókakőer Berghänge in den letzten Jahrzehnten mit Weinkellern und Wochenendhäuser bevölkerten. In erster Linie kauften hier die Bewohner der nahen Stadt Székesfehérvár, kleinere Wein- und Obstgärten. So wächst die Zahl der sich in Csókakő Aufhaltenden, an den Wochenenden und im Sommer mindestens auf das Doppelte. Im Sinne der Erhaltung der Werte in der Natur, stehen die sich über der Burg befindenden Wälder, als ein Teil des Naturschutzgebietes Vértes, unter Naturschutz.

Auch die Touristik hat hier eine alte Tradition. Es ist kein Zufall, dass die Touristenlinie, die die schönsten Landschaften des Landes verbindet, die sogenannte blaue Markierung, auch Csókakő berührt. Auch in den zur Gemeinde gehörenden Wäldern kann man stimmungsvolle Touristenwege aufsuchen. In den stürmischen Jahrhunderten der Geschichte geriet die Burg von Csókakő in einen dermassen schlechten Zustand, dass eine völlige Zerstörung befürchtete wurde, deshalb gründete man auf Initiative der Einwohner 1995 die Gesellschaft der Burgfreunde, die es sich zum Ziel gemacht hat, für die archeologische Aufdeckung der Burg, die Konservierung und eine den Möglichkeiten entsprechende Rekonstruktion der Burg zu sorgen. Die Gesellschaft hat, teils durch Spenden, teils durch persönliche begeisterte Arbeit, bedeutende Ergebnisse geschaffen. Die Bewohner, der sich vortlaufend entwickelnden und verschönenden Gemeinde Csókakő, erwarten ihre Besuche mit der traditionellen ungarischen Gastfreundschaft.

Családommal együtt szeretjük látogatni országszerte a középkori várakat. Nagyon izgalmasnak találtuk beleélni magunkat abba a korba, amit ezek a várak képviseltek, gondolatban kiegészítettük a romokat, benépesültek, és megjelentek előttünk a várak „eredetiben”.

Aztán egyszer csak telket vásároltunk Csókakőn, mégpedig olyan helyen, ahonnan közvetlen ráláttunk a várra. Ez 1983-ban volt. Kezdetben örültünk a látványnak, de egyre inkább elszomorodtunk, látva évről-évre a pusztulást: gaz nőtte be a várat, omlottak a falak. Gazdátlan volt.

Történt, hogy a megyei újságban megjelent egy cikk 1995 februárjában: várják az érdeklődőket Csókakőn, ahol a vár megmentéséről lesz szó. Bezsúfolódtunk az iskola egyik tantermébe és figyeltünk. Szakemberek és helyiek beszéltek a várról. A helybéliek váratlanul meghívtak az alakuló Várbarátok Társasága elnökségébe. A kocka el volt vetve...

Hihetetlen lelkesedéssel vetettük magunkat a munkába. Várhoz vezető út tisztítása, kiszélesítése, gyomtalanítás, leomlott kövek gyűjtése. A kezdést látva még azt is el tudtam képzelni, hogy néhány év múlva a vár legalábbis hasonlítani fog az eredetire. Persze ez nem volt ilyen egyszerű. Szükség volt szakemberek bevonására, feltárára, tervekre, támogatókat kellett keresni.

Magam is kutattam az írásos emlékek között, ahol is rábukkantam egy nagyon fontos dátumra: a vár első írásos említése 1299-ben volt. Egy kerek évforduló közelgett. Nagyszerű lenne méltón megünnepelni a 700 éves „születésnapot”. Hagyományteremtőnek indult, és ma már hagyományörző, színvonalas, a falut és környezetét megmozdító rendezvényé vált a „Csókakői Várnapok”.

Még ez sem volt elég: a Várbarátok Társasága megalapította a lovagi tagozatot. Nem akármilyen kitüntetés volt, hogy 2001-ben harmadikként lovaggá avattak.

Most 2010-et írunk. Már nincsenek olyan naív elképzeléseim az építés ütemét illetően, mint kezdetben, de a várat, Csókakőt, a helyieket mindig szeretni fogom.

Kürthy Attila, régións műszaki menedzser

Irodalomjegyzék

- A Fejér Megyei Levéltár Gyűjteménye, a megyei levéltárban őrzött kivonatok a Magyar Országos Levéltár anyagából.
- A Magyar Nemzeti Múzeum és a székesfehérvári Szent István Király Múzeum Adattárai, Régészeti Gyűjteményei.
- Ambrózy Ágoston:
Szőlőhegyek védőszentjei. Budapest, 1938.
- Bálint Sándor:
Ünnepi kalendárium. Budapest, 1977. Szent István Társulat.
- Barkóczi Rosty Zsigmond:
Csóka-kő. Hasznos Mulatságok, 24. szám, 1834. szeptember 20.
- Béni Kornél—Viszló Levente:
Egy cseppnyi Magyarország. A Vértes-hegység és környéke. Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány, 1996.
- Bóna István:
A népvándorlás kora Fejér megyében. Székesfehérvár, 1971.
- Chernel István:
Magyarország madarai. Budapest, 1899.
- Czuczor Gergely:
A csókakövi rableány. In: Cz. G. *összes költői művei I–III*. Budapest, 1899. Franklin Társulat.
- Csanádi Imre:
Vázlat a szülőföldről. Kortárs, 1975/1. szám.
- Dömölky Lajos:
Pillanatképek a csókakői feltárásokról. Fejér Megyei Hírlap, 1997. augusztus 23. 5. oldal.
- F. Petres Éva:
A kelták Fejér megyében. Székesfehérvár, 1970.

- Fitz Jenő:
A római kor Fejér megyében. Székesfehérvár, 1970.
- Fülöp Gyula:
Fejér megye az avar korban. A dunaiújvárosi avarkori telep és temető. Székesfehérvár, 1984.
- Fülöp Gyula:
Csókakő vára. Fejér Megyei Hírlap 1995. január 14. 8. oldal.
- Gabnai Gábor:
Falunap és búcsú között Csókakőn, ahol jó lakni. Fejér Megyei Hírlap, 1997. augusztus 5. 3. oldal.
- Gelencsér József—Lukács László:
Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár, 1991.
- Gömöry Gusztáv:
Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. Hadtörténeti Közlemények, 1892. III. és V. füzet.
- Herman Ottó:
A madarak hasznáról és káráról. Ötödik kiadás. Budapest, 1960. Gondolat Kiadó.
- Horváth Emil:
Magyarország Sziklamászó Iskolái. Csókakő. Székesfehérvári Hegymászó Sport Klub kiadása, Székesfehérvár, 1993.
- Isépy István – Kiss Ferenc – Szabó László Vilmos:
A Vértes természeti értékei. Budapest, 1983. Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal.
- Karácson Imre:
Evlia Cselebi török világotutazó utazásai Magyarországon 1664–1666. Budapest, 1908. Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.
- Károly János:
Fejér megye története. Székesfehérvár, 1986.
- Kiss Árpád:
Az ezejtő hazájában. Székesfehérvár, 1992. Albaswiss Kiadó.
- Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó.
- Makkay János:
A kőkor és a rézkor Fejér megyében. Székesfehérvár, 1970.
- Mikszáth Kálmán:
Csókakő (Kata és Éva). In: *Magyarország lovagvárai regékben.* Budapest, 1890.
Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. IV. kötet. Magyarország, Budapest, 1896. r. 1.: *Csókakővár.* Magyar Néplap, 1856/28. szám. 220. oldal.
- Polgárdy Géza:
A Vértes hegység kalauza. Budapest, 1939.
- Rómer Flóris:
A Bakony. Győr, 1860.
- Rupp Róbert:
Csókakő vár tündére. Kézirat.

s. n.:

Csóka–Kővár. Testvérhaza Történetkéincsei, III. Pest, 1857.

Seidel, Ignaz:

Chronologische Erzählung der Ereignisse und Begebenheiten in der Herrschaft Csókakő–Moór. Lamberg Ferenc gróf kiadása, 1898. Verdruckerei Steyr.

Sörédi Pál:

Ényfordulói készülődés a csókakői váromban. Fejér Megyei Hírlap, 1977. december 17. 9. oldal.

Sörédi Pál:

Megalakult a Várbarátok Társasága. Fejér Megyei Hírlap, 1995. március 6. 8. oldal.

Szabó Elemér:

Csókakő vár története. Székesfehérvár, 1930. Vörösmarty Nyomda.

Szombathy Viktor:

Csóka úr vértesi vára. Turista Magazin, 1973. március.

Taeger Henrik:

A Vértes-hegység földtani viszonyai. Földtani Intézet Évkönyvei, 17. 1909.

Tatár Péter [Medve Imre]:

Csókakő vár eredete, vagy a Szikla üregbe talált gyémánt. Pest, 1857. Bucsánszky Alajos kiadása.

Thirring Gusztáv:

Budapest környéke. Gyakorlati kalauz kirándulók, turisták és a természet kedvelői részére. Budapest, 1900.

Thuróczy János:

A magyarok krónikája. Augsburg, 1486. Fordította: Horváth János. Budapest, 1978. Magyar Helikon.

Varga Jenő:

A székesfehérvári Öreghegy és a Donát-búcsú. Közművelődés Fejér Megyében, 1988/1–2. szám, 29–38. oldal.

Witkowsky Sándor:

Csókakő. Turista Közlöny, 1901. 214–221. oldal.

Záborszky Miklós:

Csókakő. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 15. Székesfehérvár, 1983.

Zágoni Erzsébet:

A csókakőiék most a kövek összehordásának idejét élik. Fejér Megyei Hírlap, 1997. május 31. 5. oldal.

Zombory Gusztáv:

Csókakő vára. Vasárnapi Újság, 1864/9. szám. 64. oldal.

Budapesten születtem. Fogalmazhatnék úgy is, hogy Csókakőre a véletlen hozott, de ezt a véletlent egy hatalmasabb erő befolyásolta, bár nem tudom mivel érdemeltük meg az égiek kegyét, hogy ide, erre a csodára vezérelt minket.

Eleinte csak nyaralni jöttünk, minden hétvégén és minden nyáron itt lélegeztünk fel, hogy kitisztítsuk tüdőnket és megtisztítsuk lelkünket a város szennyétől.

Nehéz röviden megfogalmazni, szavakba önteni mit kaptunk és kapunk: a csókakői emberek szeretetét, a táj varázsát, a vár lenyűgöző hangulatát.

Igazi otthonra, jó barátokra találunk, nem csak elfogadtak, de befogadtak, s ezt szeretnénk mi is viszonzni, a magunk szerény módján.

Vass Rezsőné, Tuciika, a Nyugdíjas Klub elnöke

Születésem óta Csókakőn lakom. Jó érzéssel tölt el, hogy ezt a festői szépségű kis falut nevezhetem az otthonomnak. Míg az idelátogatóknak kikapcsolódást, addig nekem a mindennapokat jelenti.

Szívesen gondolok vissza az óvodás és iskolás évek emlékeire. Az iskola és a község által rendezett foglalkozások, kirándulások, éves programok lelkesedéssel töltöttek és töltenek el ma is. A kis közösség, amiben nevelkedtem sok élménnyel gazdagított.

Bár tanulmányaim a városba kötnek, mindig örömmel térek haza. Még nem tudni, mit hoz a sors, de majdani életemet, jövőmet is itt képzelem el.

Végh Szilvia, tanuló

A világon sok jó hely van, de Csókakőnél nincs jobb.

Táncos Laci bácsi, grafikus

Jegyzetek

- ¹ Bényi Kornél—Fülöp Gyula—Hatházi Gábor: *A 700 éves Csókakő*. Csókakő, 1999. A várna vonatkozó fejezetek: 7–13, 22–75 (a továbbiakban Hatházi 1999).
- ² Bél Mátyás: *Fejér vármegye leírása*. Fordította és bevezette Prokopp Gy. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11(1977): 109 (a továbbiakban Prokopp 1977).
- ³ Vályi András: *Magyar Országának leírása I–III*. Buda, 1796–99, I: 30, 430. A néhány évvel korábban készülő, II. József-kori katonai térképfelmérés szöveges leírása sem tulajdonít a várnak különösebb jelentőséget. A falut Csók- (Czok-) pusztá néven említi, és megjegyzi: „A Mór felé eső Csókahegy nagyon magas, meredek, és a régi kastély alatti völgy kivételével sehol sem járható”. *Fejér megye II. József kori katonai leírása*. A bevezetőt írta és közreadta Eperjessy Kálmán. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11(1977): 146.
- ⁴ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára I–II*. Pest, 1851 (reprint kiadás 1984), I: 223.
- ⁵ Vasárnapi Újság 5. évf. 15. szám (1858. április 11.): 171. Korábbi kisebb tudósítások: Csatáry Ottó: *Uti emléklapok*. Életképek 6 (1846) 530; Pap Kovács Gábor: *Utiképek és eszmék*. Hölgyfutár 1854: 450–451. További, igen érdekes sajtótörténeti adalékokat, kiadványokat közöl e korszakból Csókakőről Bényi Kornél: Bényi Kornél—Fülöp Gyula—Hatházi Gábor: *A 700 éves Csókakő*. Csókakő, 1999: 113–118, 119–123 (a továbbiakban Bényi 1999).
- ⁶ Rómer Flóris: *A Bakony*. Győr, 1860: 46.
- ⁷ Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (továbbiakban KÖH), Könyvtár, Rómer Flóris jegyzőkönyvei VII: 107.
- ⁸ Z. G.: *Csóka vára*. Vasárnapi Újság 11. évf. 9. szám (1864. február 28.): 84.
- ⁹ Nác József: *A Vértes vidékének történelmi műemlékei*. Archaeológiai Közlemények 22(1899): 143, 149 (a továbbiakban Nác 1899).
- ¹⁰ Pesty Frigyes: *Fejér megye helységnévtára*. Bevezette, jegyzetekkel ellátta Pármiczky Józsefné. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11(1977): 192 (a továbbiakban Pármiczky 1977).
- ¹¹ Váliné Pogány Jolán: *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 2000: 22, 35 (90 j.), 86, Kat. 40. Az eredeti dokumentumok: KÖH Tervtár ltsz. 979, 984.
- ¹² Könyöki József: *A középkori magyar várak különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1905 (reprint kiadás: Históriaantik Könyvkiadó, 2009): 616–617, 671. ábra.
- ¹³ A rajzok eredetije: KÖH Tervtár ltsz. 980–983; közlése: Nác 1899: 144.
- ¹⁴ Nác 1899: 143–149. A középiskolai és teológiai tanulmányait az 1860–70-es években Győrött folytató tudós vértessomlói plébánosra (Magyar Katolikus Lexikon) alighanem életre szóló hatást gyakorolt Rómer Flóris példája. Tudományos–szakmai életművének bizonyítéka (a kutatás által a mai napig haszonnal forgatott munkáin túl), hogy az 1880-as évek elejétől működő Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) is kinevezett tagja volt.
- ¹⁵ Seidel Ignác: *Chronologische Erzählung der Ereignisse und Begebenheiten in der Herrschaft Csókakő–Mór im Stuhlweissenburger Comitatus in Ungarn*. Steyr, 1898. (*A csókakő–móri uradalom történéseinek és eseményeinek időrendi elbeszélése*. Mór–Székesfehérvár, 2005). A reprint kiadást fordította Erdei Krisztián, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Erdős Ferenc. Fejér Megyei Levéltár Közleményei 32(2005) (a továbbiakban Seidel 2005); Károly János: *Csókakő vára és várbirtokai*. A Fejérvármegyei és Székesfejérvár Városi Történelmi és Régészeti Egylet Évkönyve. Székesfehérvár, 1893: 1–181 (a továbbiakban Károly 1893); Uő.: *Fejér vármegye története III*. Székesfehérvár, 1899: 286–354 (a továbbiakban Károly 1899).
- ¹⁶ Mikszáth Kálmán: *Csókakő (Kata és Éva)*. In: *Magyarország lovagvárai regékben*. Vasárnapi Újság 36. évf. 50. szám (1889. december 15.): 814–815. Bényi Kornél jóvoltából újra közreadva: Függelék, In: Bényi Kornél—Fülöp Gyula—Hatházi Gábor: *A 700 éves Csókakő*: 130–133.
- ¹⁷ *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben*. Magyarország. IV. kötet. Budapest, 1896: 555–557.

¹⁸Báró Forster Gyula—Gerecse Péter: *Magyarország műemlékei I–II.* Budapest, 1905–1906) I: 247, II: 298, 1150.

¹⁹A Müllner felvétel: KÖH Fotótár ltsz. 1.113., Tervtár ltsz. 13366. Külön is köszönöm Lászlóné Laár Erika segítségét, aki Müllner munkásságával és a kép beazonosításával kapcsolatos tudományos eredményeit rendelkezésemre bocsátotta. A Marosi Arnold felvételek üvegnegatívjai: Szent István Király Múzeum (a továbbiakban SZIKM) Adattári fotógyűjtemény ltsz. 2229, 2234.

²⁰Határozati szám: 50021/1953., műemléki törzsszám: 1646., Hrsz.: 018/3. Rövid szakleíró műemléki jegyzékek: Genthon István: *Magyarország műemlékei.* Budapest, 1951: 576; Uő.: *Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl.* Budapest, 1959: 62 (a továbbiakban Genthon 1951 és 1959); *Fejér megye művészeti emlékei.* Szerk. Entz Géza Antal—Sisa Gyula. Szent István Király Múzeum Közleményei A. sor., 34. sz. Székesfehérvár, 1998: 56 (a továbbiakban Entz—Sisa 1998). A vár jelenleg is szerepel a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény mellékletét képező, kizárólagos állami tulajdonban tartandó műemlékek jegyzékén.

²¹Fitz Jenő: *Csókakő vára.* IKM Közl. B. sor., 1. sz. Székesfehérvár, 1956. (A továbbiakban: Fitz 1956a.)

²²A műemléki helyreállítás előkészítési programterve és az ásatási dokumentációk: SZIKM Adattár ltsz. 175, 5159–5162/1988., továbbá Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban MNM) Régészeti adattár ltsz. XVI. 433/1961. A helyreállítás tervdokumentációja: KÖH Tervtár ltsz. 13366–13367., 2263. A feltárás leletanyagát szakdolgozata keretében Pintér László leltározta be 1987–1990 között (SZIKM 87.1.1–750., 88.1.1–1508, 89.1.1–2065., 90.1.1–935.). A feltárás és a helyreállítás eredményeiről megjelent közlemények: *Archaeológiai Értesítő* 88(1961): 294; 90(1963): 307–308; *Régészeti Füzetek Ser. I.*, 15(1962): 67; 16(1963): 65; *Műemlékvédelem* 10(1966) 47, *Magyar Műemlékvédelem* 3(1961–1962): 235.

²³A feltáratlan várak körében tárgyalja: Gerő László: *Magyar várak.* Budapest, 1968: 143; Uő.: *Várpítészetünk.* Budapest, 1975: 298; rövid összefoglalását adja Koppány Tibor szócikke: *Korai Magyar Történeti Lexikon.* Budapest, 1994: 153. (A továbbiakban KMTL.)

²⁴2000–2002 között a Nemzeti Örökség Program, 2002-től a Nemzeti Kulturális Alap Műemléki és Régészeti Kollégiuma által meghirdetett pályázatok biztosították elsősorban a feltárási és helyreállítási munkálatok forrását.

²⁵Személyében — elsősorban a várhoz tartozó 15. századi uradalom vonatkozásában — nem „csak” régészt, hanem már most igen figyelemre méltó eredményekkel rendelkező történészt is tisztelhetünk. Bocsi Zsófia: *Csókakő vár az írott források tükrében, különös tekintettel az Anjou korra.* *Arrabona* 44 (2006/2): 51–66 (a továbbiakban Bocsi 2006); Uő.: *Vár és uradalom kapcsolata az írott források tükrében. Néhány gondolat a csókakői váruradalomról.* *Castrum* 6(2007): 43–62 (a továbbiakban Bocsi 2007).

²⁶Ásatási dokumentációk: SZIKM Adattár ltsz. 7144/2000., 7854/2008., továbbá MNM Régészeti adattár ltsz. 17240 — XLVI/217/1998., 17399 — II.26/1999. Megjelent publikációk: Hatházi Gábor: „Vár állott, most kőhalom” In: *Fejér Megyei Kalendárium '96.* Székesfehérvár, 1995: 142–146; Hatházi 1999: 7–13, 22–75; *Csókakő-Vár.* Tájak — Korok — Múzeumok Kiskönyvtára 661. sz. Budapest, 2000 (a továbbiakban Hatházi 2000); Hatházi Gábor—Kovács Gyöngyi—Kulcsár Mihály: *Csókakő, Vár. Régészeti kutatások Magyarországon 1998.* KÖI–MNM, Budapest, 2001: 140–142 (a továbbiakban RKM 1998); Hatházi Gábor: *Csókakő, Vár. Régészeti kutatások Magyarországon 1999.* KÖI–MNM, Budapest, 2002: 192–193 (a továbbiakban RKM 1999); Hatházi Gábor—Kovács Gyöngyi: *A csókakői vár 2007. évi ásatása.* *Castrum* 7(2008/1): 157–160 (a továbbiakban Castrum 2008); Hatházi Gábor: *A csókakői vár története és régészeti feltárása.* *Várak, kastélyok, templomok* 4(2008/1): 4–7 (a továbbiakban Hatházi 2008); Hatházi Gábor—Kovács Gyöngyi: *Csókakő, Vár. Régészeti kutatások Magyarországon 2008.* KÖI–MNM, Budapest, 2009: 175–177 (a továbbiakban RKM 2008.)

²⁷Fitz 1956a: 3. Kubinyi András centralitási vizsgálatai szerint Csókakő e kitüntetett helyzete a 15. század utolsó évtizedeitől már változni kezd: a piachellyel is rendelkező, s a mezővárosi fejlődés útjára

lépő Adony, Vál, Jakabszállás felvirágzásával. Kubinyi András: *Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér vármegye központi helyei között*. In: *Változatok a történelemből. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Monumenta Historica Budapestinensia 14(2005): 283–284.

²⁸ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1987, II: 340–341 (a továbbiakban Györfly 1987). További adatok: Glaser Lajos: *A Dunántúl középkori úthálózata*. Századok 63/64 (1929–30): 139–167, 257–285 (a továbbiakban Glaser 1929–30); Csókakő általános stratégiai helyzetéről: Károly 1899, III: 301–302; Fitz 1956a: 3.

²⁹ Csendes László—N. Ipoly Márta: *Települések szelvényezése az I–II–III. katonai felmérések alapján*. Hadtörténeti Térképtár, Budapest, 1977: I. (1782–1785): Col. XI., Sec. 20., II. (1829–1866) Col. XXIX., Sec. 52., III. (1872–1884) 5060/4.

³⁰ Bocsi 2007: 1–2. sz. táblázat, 2. térkép. Utóbbi esetleg kapcsolatba hozható Glaser 1929–30: 155, 16. sz. útjával is.

³¹ Fülöp Gyula: *Csókakő és környékének története az előidőktől a vár felépítéséig*. In: Béni Kornél—Fülöp Gyula—Hatházi Gábor: *A 700 éves Csókakő*. (Csókakő, 1999: 21 (a továbbiakban Fülöp 1999); Terei György: *XII–XIV. századi várak Fejér megyében*. In: „Quasi liber et pictura”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest, 2004: 537–538, 4. ábra (a továbbiakban Terei 2004).

³² Hatházi 2008: 4. A csókakői vár stratégiai és útelőőrző szerepének árnyaltabb megfogalmazásában meghatározó szerepe van Feld István kritikai észrevételeinek is. Feld István: *A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez*. In: *Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Castrum Bene Egyesület—Historiaantik Kiadó, Budapest, 2006: 114–115. A „nagyvárból” egyébként tökéletesen belátható völgyoldalban álló „kiszvár” pontos kora sajnos nem ismert. Terei György (v. ö. előző jegyz.) két megoldást is ajánl: 1. Egyetértve Fülöp Gyulával felveti, hogy a közeli Bődön-kúti faluval szoros kapcsolatban álló 12–13. századi kiszvárral, ill. erősített Csákudvarházzal állunk szemben. (Ez esetben nem zárható ki, hogy a „kiszvár” — amennyiben nem a tatárjárás pusztította el, méghozzá véglegesen — a csókahegyi „nagyvár” megépülésével már a 13. század második felétől új funkciót nyert, mint útelőőrző elővár. Az útnyomvonal és az ellenőrző funkció folyamatos fennmaradására, továbbá a 81. út elődjéhez való közvetett kapcsolatára az ugyancsak viszonylag közeli Pusztacsóka–Törös középkori templomos faluhely utalhat.) 2. A kiszvár megépülése jóval későbbi, törökkori fejlemény, a csókakői „nagyvárral” való szoros kapcsolat (tarisznyavár) és útelőőrző szerep azonban kétségtelen. Terei újabb munkájában mindenesetre az első értelmezés felé hajlik; Miklós Zsuzsa—Terei György: *A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon*. In: *Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Castrum Bene Egyesület—Historiaantik Kiadó, Budapest, 2006: 203–226. A kérdést hitelesítő feltárás oldhatja csak meg.

³³ A Csák nemzetség történetére, genealógiai és archontológiai kérdéseire összefoglalóan Kristó Gyula: *Csák Máté*. Budapest 1986: 12–52 (a továbbiakban Kristó 1986b); KMTL: 143, 300, 446–447, 696–697; Nagy Iván: *A Csák nemzetség*. Turul 3(1885): 49–57, 119–122; Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1900–1901, I: 291–343 (a továbbiakban Karácsonyi 1900–1901); Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457, I–II*. Budapest, 1996; ennek genealógiával bővített új kiadása: *Magyarország világi archontológiája — Középkori magyar genealógia*. CD-ROM adatbázis. MTA Történettudományi Intézete—Arcanum, Budapest, 2001 (a továbbiakban Engel 2001a).

³⁴ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. A bevezető tanulmányt írta és szerkesztette Györfly György. Budapest, 1975: 133–134, 140, 152–154, 157–158, 170, 173, 182, 189.

³⁵ Györfly György: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. Archaeológiai Értesítő 97(1970): 213, 6. kép.

³⁶ Még a legősibb, s csupán részleteiben fennmaradt *Gesta Ungarorum* — melyen a későbbi Ákos mesterfele V. István- (1270–72) kori krónika, Kézai gestája (1283 tája) s a 14. századi krónika-kompozíciók (a Budai, ill. a Képes Krónika) alapultak — a honfoglalást követően közel 200 évvel, a 11. század végén született. Mint ahogy honszerzésünk másik nagy legendatárát Anonymus (*P. dictus magister*, valószínűleg III. Béla (1172–96) jegyzője) csak az 1200-as évek elején írhatta. Maga a regényes gesta sem hiteles kortársi feljegyzéseken nyugvó történeti műfaj: a bennük szereplő események és személyek sokszor a — néhány helynévi adatból táplálkozó — szerzői képzelet szülöttei. A cél inkább a szórakoztatás, alapja az idővel mindinkább fakuló avagy túlszinesedő, apáról fiúra szálló szájhagyomány. Még ezen belül is különbségtétel figyelhető meg: a lenézett népmondák, a regősök „csacsogó énekei” helyett a nagyúri nemzetségek ősiségét, előjogait és birtokosságát igazoló családi hagyományok megörökítése. Valódi értékük tulajdon koruk akaratlan visszatükröztetésében rejlik; Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok*. Budapest, 1993: 183–236; Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002: 28–88.

³⁷ Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986: 19–21 (a továbbiakban Kristó 1986a); Uő.: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. Szeged, 1993: 80–81.

³⁸ Fehér Géza—Éry Kinga—Kraloványszky Alán: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora-Árpád-kori sírleletei*. Régészeti Tanulmányok II. Budapest, 1962: 28 (157–161. sz.).

³⁹ A birtokokra Györffy 1987, II: 327 (31. j.); részletesen uo. 345–417, térképe uo. 328–329; Kristó 1986b: 22–25; Bocsi 2006: 1. kép

⁴⁰ Györffy 1987, II: 325 (további irodalommal).

⁴¹ Kristó 1986b: 12–16.

⁴² Vö. 32. jegyz.; továbbá *Képes Krónika*. Fordította Geréb László. Budapest, 1971: 29.

⁴³ A kérdésnek történeti oldalról igen bőséges az irodalma: Károly 1899: 273–275; Nác 1899: 127–128; Záborszky Miklós: *Csákvár (Forna). Közégtörténeti tanulmányok*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 15 (1981): 106–107 (a továbbiakban Záborszky 1981a). Az írott források alapján két álláspont utközik, mely szerint a vár: 1. A mai Gánt határában álló Csákvárral, ill. Oroszlánkő várával azonos (Károly). 2. A vár mai település területén keresendő, miután a környezetre is kiterő szöveghelyek a Vértes lábánál elterülő mocsaras síkságon találják a várat. Helynévtípusa alapján figyelemre méltó lehet Csákvár belterületének „Várdomb” nevű része (Nác József, Záborszky Miklós). Kristó lényegében ezzel egyetértően foglal állást, megjegyezve, hogy földvárról lehet szó (Kristó 1986b: 16; KMTL 143.); Oroszlánkő, mint kora-Árpád-kori erődített nemzetségi központ, Nác 1899: 127–128 és G. Sándor Mária munkája nyomán kizárt; G. Sándor Mária: *A Vértes hegység középkori várai*. Komárom—Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 1(1968): 256–257 (a továbbiakban G. Sándor 1968); Sajnálatos, hogy sem Záborszky, sem Kristó nem ismerte Marosi Arnold cikkét. Ez Csákvár belterületével kapcsolatban vizsgálható lehetőségként már az 1930-as években felvetette a régészeti szempontokat és a római kori vonatkozásokat: Marosi Arnold: *Csákvár és Csáki vár*. Székesfehérvári Szemle 1(1931/2): 4.

⁴⁴ Marosi Arnold: *A csákvári római sírok tanulságai*. Székesfehérvári Szemle 7(1937/3–4): 62–65. A római kori Floriana település azonosításáról, maradványainak és temetőjének átfogó régészeti topográfiájáról, az egyéb régészeti korszakok emlékeire is kitekintéssel Fitz Jenő: *Floriana. Jelentés a csákvári római település ásátásáról, 1960*. Alba Regia 2/3(1961–1962): 153–157, a lelőhelyek szóródásának térképével (1. kép) (a továbbiakban Fitz 1962). A város északi erődítésfala mentén húzódó temetőről Salamon Ágnes—Barkóczi László: *Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts*. Alba Regia 11(1970): 35–80; További adatok Fitz Jenő: *A római kor Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 4*. Főszerkesztő Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1970: 173; Bóna István: *A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5*. Főszerkesztő Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1971: 223, 267, 271. Az időközben kb. 2000 sírossá növekedett késő-római és

„hunkori barbár” temető, ill. az attól nyugatra eső városfal új kutatásairól (a mai Széchenyi úti kertek, Szabadság u.–Május 1. utca körzetében) Nádorfi Gabriella ásatási jelentései: *Alba Regia* 21(1981): 285–286; 22(1982–1983): 184–185; 23(1984–85): 276; 26(1989–92): 194. A temető kései pénzleleteiről: Lányi Vera: *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn 1*. Bonn–Budapest, 1990: 45. A késő-római Floriana erődítésének jellegéről, s a lakosság továbbélésének problémájáról a hun időszakban Bóna István: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993: 46, 186, 222. Csákvár problémáját is érintve Müller Róbert: *A romanizált lakosság az 5–6. században*. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerkesztő Visy Zsolt. NKÖM–Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003: 289–290.

⁴⁵ A krónikákban és oklevelekben szereplő Árpád- és középkori névalakok teljes körben felgyűjtve: Záborszky 1981a: 106.

⁴⁶ A mai belterület centrumában, a Luther utca–Kálvin utca–Szent István utca–Szilárd Gyula utca–Bokréta utca–Ostrom utca körzetébe lokalizálható „Várdomb” már Pesty Frigyes 1864-es helynévtári gyűjtésében feltűnik: „Ilyenféle régi sírkövek időnkint még máig is számtalanok ásatnak ki építés alkalmával, főképp pedig a város azon részén, mely jelenleg is Várdombnak nevezetik (...) — ahol a rómaiak idejében is vár volt, mert a régi sírkövek, főképp a várnak belterületén találtak (...) föld alatti vízvezetékek a mostani város területén több helyen nyomai mutatkoznak, de még eddig a mai korban senki figyelmét magára nem vontá”. Párniczky 1977: 189–190, 2. j.; Nagy Lajos: *Adatok Fejér megye történeti–földrajzi névanyagához*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6(1972): 243–244, továbbá 41. jegyz. A Csákok várával való lehetséges azonosíthatóságát Fitz Jenő is említi (Fitz 1962: 155). A nagy római temetőtől nyugatra eső, s meghatározóan ugyancsak római anyaggal jellemezhető Várdomb (területén több római épület — köztük fürdő? — és falmaradvány is ismert), dél–délnyugati részén, a Szilárd Gyula utcai szikvíz üzem szomszédságában egy 11–12. századi soros köznépi temető 9 sírja, valamint egy 15–16. századi épületmaradvány került felszínre (*Alba Regia* 22[1982–1983]: 187.). A temető szempontjából figyelemreméltó, hogy a közvetlen közelben (Héring-kert, Szilárd Gyula utca 15.) 1960-ban emésztőgödör ásása során egy honfoglaláskori lovassír pusztult el (Fitz 1962: 155.). A település örökségvédelmi hatástanulmányon alapuló településrendezési szabályzata (Csákvár Nagyközség Önkormányzatának 14/2008. (XII. 17.) számú rendelete 1. sz. mell.) további, helyrajzi számmal lokalizált adatokról tud. A Széchenyi utcában (volt tanácsháza környéke) pontosabban keltezett 15–16. századi házmaradványok, a Várdomb északabbi részén, a Szent István uca és Szilárd Gyula utca sarkán álló református napközi otthon ill. óvoda területén középkori falmaradványok ismertek. A Várdomb nyugati szomszédságában, a Szent Mihály tér körzetében egy másik sűrűsödés látszik jelentkezni. Már 1960-ban ismert volt, hogy a Szent Mihály r. kat. templom–plébánia kertjében (Szent Mihály tér 7.) támpilléres megerősítésű kőépület (templom?) maradványai és templom körüli temető sírjai ismertek, Fitz Jenő meghatározása szerint „korai középkori” kerámianyaggal kísérve (Fitz 1962: 155.). A Szent Mihály tér és Fő utca csatornázása során Árpád-kori és törökkori kerámia, a Szabadság téri távolsági buszmegállónál középkori falmaradványok kerültek napvilágra (településrendezési szabályzat). E szórványos régészeti adatok természetesen nem jelentenek biztos alapot a kérdés eldöntéséhez. Viszont igen fontos jelzések, melyek indokoltá tennék az Árpád-kori vonatkozások intenzív, célirányos régészeti topográfiai kutatását és hitelesítő feltárások megindítását.

⁴⁷ Bóna István: *Az Árpádok korai várairól*. Debrecen, 1995: 21–24; Altmann Júlia—Bertalan Herta: *Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert*. In: *Budapest im Mittelalter*. Braunschweig, 1991: 113–118.

⁴⁸ Kozák Éva: *A vértesszentkeresztí románkori templom feltárása*. *Archaeológiai Értesítő* 97(1970): 272–290; Uő.: *A vértesszentkeresztí apátság. Művészettörténet–Műemlékvédelem V*. OMvH–Budapest, 1993; Marosi Ernő szócikke — *KMTL* 725–726, további irodalommal, Kristó 1986b: 17–20.

⁴⁹ Fügedi Erik: *Sepelium corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti ségi monostor*. *Századok* 125(1991): 35–67; Kristó 1986b: 20–21; *KMTL* 489–490.

⁵⁰ Kristó 1986b: 22–24, továbbá 31. jegyzet.

⁵¹ Fügedi Erik: *Középkori várak — középkori társadalom*. In: Gerő 1975: 63–86 (különösen 66–74); Uő.: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből* 82. Budapest, 1977: 22–32, 58–59, 92 és várkataszter (a továbbiakban Fügedi 1977); Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993: 27–32 (a továbbiakban Szűcs 1993); Engel 2001a; Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, 2001: 90–91 (a továbbiakban Engel 2001b).

⁵² Györfly 1987, II: 398; Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, 1890–1913, III: 510 (a továbbiakban Csánki 1890–1913); Nác 1899: 128; G. Sándor 1968: 256–257, vö. 41. jegyzet. A Cset néven is ismert birtok Csák tulajdonlása vitathatatlan és a várrom léte is. Azonban a vár 13. századi voltának vagy periódusának hiteles régészeti bizonyításáig a Csák erősséggként való megítélés óvatosan kezelendő. (Mindenesre KMTL 508–509. szócikkében nem szerepel, egyértelműen várként való minősítése G. Sándor Mária gyűjtésében is csak 15. századi. Györfly e hiátust a III. András-kori lerombolással indokolja.)

⁵³ Csókakövhöz hasonlóan minden kétséget kizáróan a „Csák-birodalomhoz” tartozó vár. Györfly 1987, II: 386; Csánki 1890–1913, III: 486; Nác 1899: 142; G. Sándor Mária: *A gesztesi vár építéstörténete*. Folia Archaeologia 16(1964): 163–177 (a továbbiakban G. Sándor 1964.); G. Sándor 1968: 245–251; Gerő 1975: 165–170; KMTL 234–235; Feld István: *Gesztes várának kutatástörténete*. Castrum 2(2005): 9–30 (a továbbiakban Feld 2005.); a korainak vélt kisebb vár problematikájához még uő.: *A várgesztesi „kiszvár” 2005. évi ásatása*. Castrum 3(2006/1): 110–112.

⁵⁴ Ebben az esetben nem a vár 13. századi építése, hanem eredeti birtokosa a kérdésesebb. A kutatás mindenesetre hajlik Györfly véleményére, miszerint Csák kézről került királyi tulajdonba, 1324-től adatolhatóan Károly Róbert várnagya ül benne (Györfly 1987, II: 416; Csánki 1890–1913, III: 306; Nác 1899: 128; G. Sándor 1968: 251–254; KMTL 733; Engel 2001a).

⁵⁵ E bizonytalanság nem véletlen. A birtok fele a Csák nemzetség kezén van már 1330 előtt is (a másik fele királyi vadászoké), ettől kezdve pedig teljes egészében. Azonban a források az 1450-es évekig csupán az idővel kedvelt királyi vadászlakként is szolgáló udvarházát ismerik. A régészeti nyomok viszont négyzetes alaprajzú földsánccal-árokkaal övezett lakótoronyra utalnak, ami megengedi, hogy — amennyiben ezen objektumok nem 15. század közepi fejlemények — olyan, a 13. századtól használt erődtített udvarházat tételezzünk fel, mely valamilyen okból csak a 15. század közepétől nyert vár besorolást. (A források is erre látszanak utalni: ugyanazon zálogügylet során, ugyanazon ingatlant 1440-ben *curia*-nak, 1458-ban *castrum*-nak minősítik.) A kérdést csak hitelesítő feltárás oldhatja meg. Györfly 1987, II: 386; Csánki 1890–1913, III: 305–306, 329; Nác 1899: 129–131; G. Sándor 1968: 254–255; Nováki Gyula: *Gerencsérvár, a Vértes középkori erődtített vadászlaka*. Várak, kastélyok, templomok 2 (2006/4): 8–10.

⁵⁶ István alországbíró 1299-es, a pécsi káptalan ügyében kiállított oklevélének keltezési részlete: „Datum subtus castrum Choukakú”. Ezzel együtt a várra vonatkozó alapvető Árpád- és középkori írott forrásmentések körét közli: Györfly 1987, II: 356; Csánki 1890–1913, III: 304–305; Fügedi 1977: 119–120; Engel 2001a. Valamint Fitz 1956a: 3; Záborszky Miklós: *Csókakö. Közégtörténeti tanulmányok*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 15(1981): 183–184 (a továbbiakban Záborszky 1981b).

⁵⁷ MOL DI 1630; Károly 1893: 21–23; Károly 1899, III: 288–290, 546.

⁵⁸ Fügedi 1977: 119–120; Hatházi 1999: 27–29 — az akkor tett észrevételek lényegét nem, de számos részletét felülírja: Engel 2001a.

⁵⁹ Engel 2001a

⁶⁰ Lényegében ugyanerre jut már Nác 1899: 146.

⁶¹ Vö. 41. és 50. jegyzet.

⁶² Györfly 1987, II: 398

⁶³ Fügedi 1977: 119–120.

⁶⁴ A vár régészeti feltárások előtti építészettörténeti leírásának a későbbi szakirodalomba is beépült alapforrások: Nác 1899: 143–144; Fitz 1956a: 8–9. Az 1960–62. évi feltárásokra l. 22. jegyz., az Árpád-kori várra vonatkozó 1997–1999 közötti új eredményekre: RKM 1998: 141; Hatházi 1999: 29–34; Hatházi 2000: 9–10; Hatházi 2008: 4–5.

⁶⁵ A vár természetes sziklatalapzatának legmagasabb (nem levésett, természetes) pontjai az Árpád-kori vármagot befoglaló részén tszf. 362 m körüliek, jelezve, hogy a vár nem a Csókahegy legmagasabb pontján (tszf. 479 m) épült meg.

⁶⁶ A felhasznált kőanyag vegyes, melyben meghatározó — különösen az Árpád-kor esetében — a helyben kitermelt dolomit és mészkő (vö. Záborszky 1981b: 183; Béni 1999: 88). A helyszínen járt Biczó Piroska szíves szóbeli közlése szerint fellelhető a székesfehérvári királyi bazilika egyes részeinek kőanyagával rokonítható elem is (gránitaplit földpátdús telér kőzet). A feltételezhetően a különböző építési periódusokkal is összefüggő csoportok geológiai vizsgálata még elvégzendő feladat.

⁶⁷ Generallandsarchiv, Karlsruhe (Karlsruhei tartományi Főlevéltár), jelzet: Karten, H., Hfk. XIV./76. (1270.), 1935-ös fotókópiája: SZIKM Adattár 251–252/1935. Közli ill. említi: Glaser Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképnyelve*. Térképészeti Közöny 6. sz. különfüzete. Budapest, 1933: 52 (263. sz.); Balla György: *Kézírtas térképek Karlsruheban*. Történelmi Szemle (1977): 128; Dóka Klára: *Dunántúli várak tervei a karlsruhei levéltárban*. In: *Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. A Dunántúli településtörténete VII. Veszprém, 1989: 130; Bariska István—Haraszti György—Varga J. János: *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai I–II*. Budapest, 1986, II: 665; Fitz 1956a: 7.

⁶⁸ A vár feltárási egységeinek 1960–62-ben kialakított rendje szerinti I. régió (a szelvény számozás is e szerinti alábontásban történt). Ezt értelemszerűen — az egyeztetettség érdekében — az 1997–2008 közötti, részben hitelesítő feltárások is igyekeztek megtartani, kisebb módosítással. Tekintettel a későbbiekben tárgyalandó 15. századi kápolna külön egységként való kezelésének szükségességére (ezt az építők a felső vártól elhatárolták), a szorosan vett felsővár szelvényei az I/A. régió, a kápolna szelvényei pedig az I/B. régió fő azonosító jelölést kapták.

⁶⁹ Anélkül, hogy az építők származása szempontjából bármiféle jelentőséget is tulajdonítanánk e toronyformának, fontos jelezni, hogy a német, svájci, osztrák, cseh területeken szép számmal akadnak 12–13. századi példái (tételek számbavételük meghaladja e munka kereteit), bár arányuk ott is elenyésző a bevett négyzetes vagy téglalap alaprajzú formákhoz képest; Friedrich-Wilhelm Krahe: *Burgen des Deutschen Mittelalters*. Augsburg, 1996: 38–39.

⁷⁰ A nyugat-európai nagyméretű erődített lakótoronyok hazai példájának lehetőségével számolt Nác 1899: 144; Fitz 1956a: 8; Genthon 1951: 576; 1959: 62., Gerő László ezt részben fenntartva utal már a felsővár további tornyaira, így a később valódinak bizonyuló öregtoronyra is: Gerő 1968: 143; 1975: 298.

⁷¹ A várak e jellegzetes lakóépület típusának elnevezési problémáiról Kubinyi András: *Palota — terem. Terminológiai kérdések*. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Budapest, 1992: 55–64.

⁷² SZIKM GYNsz. 1998/7. Keresztünk egészen pontos megfelelője nem ismert. A távolabbi rokon példányokról és a mintául szolgáló limoges-i darabokról Kovács Éva: *Limoges-i keresztetek Magyarországon*. In: *Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok*. Budapest 1998: 65, 69, 104. és 106. kép; Lovag Zsuzsa: *A középkori bronzművéség*. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest, 1994: 207, Kat. II: 28–29; Uő.: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica 3*. Budapest, 1999: 34, 39, 45–46, ill. 48., 58., 76. kép; K. Németh András—Ódor János Gábor: *A középkori Tolna megye keresztény emlékei*. In: *Örökségünk: Tolna megye évszázadai. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum állandó kiállítása*. Szekszárd, 2007: 18, 25; Újabb darabok Szatmári Imre: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba, 2005: 104, 94. kép 1–5; Uő.: *A mezőberényi Árpád-kori kereszt*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve — Stud. Arch. 10(2004): 501–524;

Homokméggy–Szentegyházpart középkori temploma és temetője (2006/7. évi feltárás). Viski Károly Múzeum, Kalocsa, időszaki kiállítás (2007 szeptember–2008 szeptember).

⁷³ Kubinyi András: *Középkori váraink néhány kérdéséhez*. Műemlékvédelem 36(1992): 118–119 (a továbbiakban Kubinyi 1992).

⁷⁴ A jobbágytelekhez tartozó föld esetében Szűcs Jenő felveti, hogy a 13. században annak nagysága csupán fél ekealj (25 ha) lehetett, ami még inkább aláhúzza a páncélos lovas felszerelés értékét, ami ily módon akár egy egész falu éves jövedelmét is elérhette. Szűcs 1993: 17, 24, 43, 175, 231.

⁷⁵ Szűcs 1993: 28.

⁷⁶ 13. századi várrégészetünk ezzel is összefüggő alapkérdéseiről átfogóan Feld István: *A Dunántúl várpépítészetének korszakai (X–XVII. század)*. In: *Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. *A Dunántúl településtörténete VII.* Veszprém, 1989: 14–18 (a továbbiakban Feld 1989); Uő.: *A 13. századi várak az eddigi kutatásokban*. *Castrum Bene 1989*. Gyöngyös, 1990: 8–21; Kubinyi András: *Árpád-kori váraink kérdése*. *Castrum Bene 1989*. Gyöngyös, 1990: 290–301; Kubinyi 1992: 117–121.

⁷⁷ Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988: 15.

⁷⁸ Uo., továbbá *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. A szöveget válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1. Szeged, 1992: 128 (92. sz.) (a továbbiakban Kristó 1992).

⁷⁹ Engel 2001b: 128–130.

⁸⁰ Engel 2001a.

⁸¹ Uo.

⁸² *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Veszprém, 1953: 76, (172. sz.); Fitz 1956a: 3.

⁸³ Lásd az 54. jegyzetet.

⁸⁴ Károly 1893: 30–31; 1899, III: 296–297; Nác 1899: 147.

⁸⁵ A Csókakő kapcsán 1999-ben már megfogalmazott és helyreigazított problémával kapcsolatban (Engel 2001a első kiadásának eredményeit is beépítve Hatházi 1999: 36.) — a munkát használva, de ez irányú eredményére nem hivatkozva — hasonló végkövetkeztetésre jut Bocsi 2006: 56–57.

⁸⁶ Pór Antal: *Csór Tamás királyi főajtón álló. Liptói és kőrösi főispán, csókakői, gesztesi és ó-budai várnagy*. Erdélyi Múzeum 7. Kolozsvár, 1890: 24–47. Csókakő kapcsán a kor szintjén, s a rendelkezésre álló forráslehetőségek szerint már összefoglalja Károly 1893: 32–41; rövidebben 1899, III: 298–299; Nác 1899: 147–148; KMTL 660 (Csukovits Enikő szócikke); Engel 2001a első kiadásának eredményeit is beépítve összefoglalja Hatházi 1999: 36–37; új adatokkal, főleg birtoktörténetiekkel, kiegészítve hasonlóan tárgyalja Bocsi 2006: 56–58.

⁸⁷ Kristó 1992: 174–175 (135. sz.).

⁸⁸ Kristó 1988: 80–85.

⁸⁹ Lásd a 85. jegyzetet.

⁹⁰ Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003: 73–100, 101–161 (a továbbiakban Engel 2003); Engel 2001b: 184–185.

⁹¹ Hatházi 1999: 38. Ezzel ellentétesen foglal állást Bocsi 2006: 58. Eszerint a vár mások kezén lett volna honor-birtokként, miután a király nem kívánta a csókakői várnagsággal túlhatalomhoz juttatni a térségben Tamás fia Jánost. Más honor birtokosnak azonban semmilyen nyoma sincs a csókakői várnagyok sorában, éppen az 1358 (Tamás halála) és 1376 (János fejéri ispánként való feltűnése) közti időszakban teljes a hiátus. A királyi bizalmatlanságot ebben az esetben kizárni látszanak győri, bakonyi, komáromi ispánságok, s méginkább a királyi ajtonálló mesteri (lényegében testőr parancsnoki és udvarmesterei) hivatalok. János 1379. évi Fejér megyei ispáni leváltása idején (ekkor már udvari tisztsége sincs meg) viszont már mérlegelendő (kegyvesztettség jele?).

⁹²Engel 2001a.

⁹³Engel 2001a; továbbá Bocsi 2006: 58.

⁹⁴A 14. századi várra vonatkozó 1997–1999 közti eredményekre: RKM 1998: 140–141; Hatházi 1999: 38–39; 2000: 10; 2008: 5.

⁹⁵Hatházi 1999: 39; 2000: 10. A korábbi kutatások egyébként e bővítmény délkeleti részéről tartották sokáig azt, hogy a „donjon” maradványa (vö. 70. jegyz.).

⁹⁶53. jegyzet; különösen Feld 2005: 9–20.

⁹⁷MNM I. sz. 52: 87; Kristó 1988: 290, 16. kép; Temesváry Ferenc: *Díszes nyergek, lószerszámok*. Budapest, 1995: 21, 186, 48. kép.

⁹⁸Engel 2001a 1425-re teszi, azonban a fehérvári keresztés konvent már 1424-ben tiltakozik Zsigmond királynál, hogy a keresztések Tímár birtokát ne csatolja a Csókakői várhoz, mely Rozgonyi István temesi ispán kezén van; Érszegi Géza: *Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztés konvent magán levéltárában, 1193–1542*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5(1971): 208 (107. sz.) (a továbbiakban Érszegi 1971).

⁹⁹Engel 2003: 22–24, 52.

¹⁰⁰Terei 2004: 536–537, 3. ábra.

¹⁰¹Keresztes Kálmán: *A Rozgonyiak*. Turul 40 (1926): 19–27; Györffy 1987, II: 226; Szűcs 1993: 149; Engel Pál: *Zsigmond bárói: rövid életrajzok*. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. Szerkesztette Beke László—Marosi Ernő—Wehli Tünde. Budapest, 1987. Tanulmányok: 440–444 (a továbbiakban Engel 1987); Uő. 2001a; Uő 2003: 22–24.

¹⁰²Kristó 1992: 268–274 (172. sz.), idézetben kiemelve: 273–274.

¹⁰³Az utókor történészei e megkülönböztető „idősebb” melléknév használatával szokták többnyire megkülönböztetni Istvánunkat unokafivéréától, a semptei–varannói ághoz tartozó Simon fia István pozsonyi majd szepesi ispántól (Engel 1987: 441.).

¹⁰⁴*Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról*. A bevezetőt írta és szerkesztette Blazovich László. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6. Szeged, 1994: 242–244 (94. sz.) (a továbbiakban Blazovich 1994).

¹⁰⁵Lásd a 101. jegyzetet; továbbá Károly 1893: 56–58; Uő 1899: 311–313.

¹⁰⁶Engel 1987: 442; Csukovits Enikő: *Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete)*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerkesztette Csukovits Enikő. Budapest, 1998: 12, 14–15, 19, 23–25, 27, 29–30 (a továbbiakban Csukovits 1998).

¹⁰⁷Engel 2001b: 180; Csukovits 1998: 24–25.

¹⁰⁸A Rozgonyiak e sajátos helyzetére utal Engel 2003: 186.

¹⁰⁹Blazovich 1994: 206–207 (79. sz.).

¹¹⁰MOL DI 12306; Károly 1893: 46–47; Uő 1899: 303.

¹¹¹Nem hagyhatók figyelmen kívül e „birodalom” távolabb eső egységei sem: így az ág nevét kölcsönző mogyorósi castellum (Zemplén vm., ma Szlovákia) és uradalma Varannó közelében (Engel 2001a), a Döbröközi vár és uradalma (Tolna vm.), valamint az Észak-Alföld peremén, Pest és Heves megyékben gyűjtött birtoktömeg (Engel 2003: 23.).

¹¹²Essegvár kapcsán kitűnően elemzi e Rozgonyi-érdekeltségű várbirtokok szoros kapcsolatát, „együttmozgását” és idősebb István fia János ezek megtartásáért vívott későbbi reménytelen küzdelmeit Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Ph.D. értekezés, Debreceni Egyetem, 2002: 13–26, 47–48, 102–103 (a továbbiakban Horváth 2002). Hasonlóan fontos Rainer Pál: *Segvártól Essegvárig. A bándi vár és birtokosainak történetéből*. Castrum 8(2008): 24–34 (a továbbiakban Rainer 2008).

¹¹³Csukovits 1998: 29–30. Amint arra a szerző külön is felhívja a figyelmet: a római utazáson a Rozgonyiak varannói ágának tagjai is részt vettek (Simon országbírói fiai, György és ifjabb István), akik viszont

a varannói családi várak és rezidenciájának szomszédságában álló Szűz Mária egyház számára kértek búcsúengedélyt, ahol szüleik nyugodtak. A főúri rezidenciák kérdéséhez Kubinyi András: *Főúri rezidenciák a középkor végén*. In: *Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. A Dunántúl településtörténete VII. Veszprém, 1989: 87–93 (a továbbiakban Kubinyi 1989); Engel 1987: 442; ill. 15. j.

¹¹⁴ Csukovits 1998: 30; A tatai vár és uradalom 14–15. századi kérdésköréről B. Szatmári Sarolta: *Előzetes jelentés a tatai vár ásátásairól*. Archaeológiai Értesítő 101 (1974): 45–54; Uő: *Tata története a honfoglalástól 1526-ig*. In: *Tata története*. Szerkesztette Bíró E. Tata, 1979, I: 137–184; Uő: *Tata*. In: Gerő 1975: 276–282; Uő: *Tata a magyarországi érett középkor településhálózatában*. In: *Arx — oppidum — civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai*. Annales Tataienses 4. Tata, 2004: 33–48; Ortutay András: *A tatai váruradalom és Alsógalla, Felsőgalla, Bánhida története*. Tudományos Füzetek 7. Tata, 1992: 41–44 (a továbbiakban Ortutay 1992).

¹¹⁵ Engel 2001b: 193.

¹¹⁶ E váruradalmak köréhez lazábban kapcsolódik még a jóval távolabb eső Tolna megyei Döbröcköz is. Engel 2001a; Horváth 2002: 17–18.

¹¹⁷ Csókakő kapcsán NácZ tudni véli, hogy a dunántúli váruradalmakban érdekelt Rozgonyiak zálogjogon alapuló „kintlevősége” mindösszesen a 24 ezer forintot is elérte, beleszámítva ebbe István első felesége, Szentgyörgyi Cecília és Borbála királyné még Zsigmond korában, az egri káptalan előtt kötött szerződését. Utóbbi II. (Jagello) Ulászló idejéig ható (1502: MOL DI 21144), s kezelendő kérdés volt. A történeti kutatás által feltétlenül ellenőrizendő (NácZ 1899: 146.).

¹¹⁸ Engel 2003: 23; Horváth 2002: 25.

¹¹⁹ Engel 2001b: 191–192.

¹²⁰ MOL DI 13408; Károly 1893: 47; 1899: 303–304, LXXXI. okl.

¹²¹ MOL DI 13466; MOL DI 56803; MOL DI 88893; Károly 1893: 47–48; 1899: 303–304, LXXXII. okl.

¹²² Engel 2001b: 233–248.

¹²³ Horváth 2002: 19; 68. j.

¹²⁴ A történések alapos összefoglalásai, helyenként eltérő értelmezéssel: Jenei Károly: *A község története az alapítástól a török hódoltság végéig*. In: *Mór története*. Szerkesztette Farkas Gábor. Mór, 1977: 42–43; Balázs László—Degré Alajos: Bicske. *Közsgéjtörténeti tanulmányok*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 14(1980): 177–179 (a továbbiakban Balázs—Degré 1980). A kérdést ugyancsak folyamatában tárgyaló Károly 1893 és 1899 vonatkozó alaperedményei és forrásközlései az adott hivatkozásokban jelennek meg a továbbiakban. Essegvár vonatkozásában ugyanezen történésekről: Horváth 2002; Rainer 2008: 23–34.

¹²⁵ Engel 2001a.

¹²⁶ 1449-ben Erzsébet tiltakozik fiuk, György nevében is (MOL DI 14245), 1457-ben Kálnói Borbála tiltakozik az első házasságból való György, valamint közös fiaik, János és Jób nevében (MOL DI 15152).

¹²⁷ Engel 2001a; Károly 1893: 58–60; 1899: 313–315.

¹²⁸ Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest, 2001: 16 (a továbbiakban Kubinyi 2001).

¹²⁹ Engel 2003: 23.

¹³⁰ Horváth 2002: 19.

¹³¹ 1442 augusztusában János közbenjár a királynőnél csókakői várnagyai, Bedegei Balázs fia Benedek és Gergelylaki Miklós fia Sandrin jutalmazása érdekében, s engedélyt kér falvak adományozására a zálogban ugyancsak nála lévő gesztesi váruradalomból (MOL DI 13685).

¹³² Horváth 2002: 18, 20; Engel 2003: 23; ekkori kiismerhetetlenségükről még Károly 1893: 51–52; 1899: 307.

¹³³ Lásd a 131. jegyzetet.

¹³⁴ Engel 2003: 23.

- ¹³⁵ 1446: MOL DI 13735; ugyanitt kiderül, hogy a gerencséri erődített udvarház és a móri kúria elfoglalása is megtörtént. Az előbbieken túl Döbröközi várát is a csicsvaiak szállják meg (1445: MOL DI 13856).
- ¹³⁶ 1447: MOL DI 14118.
- ¹³⁷ Uo., továbbá 1448: 14180.
- ¹³⁸ 1446: MOL DI 13735. Viszonyukban ez lényegében mindvégig fennmaradt (1457: MOL DI 15152).
- ¹³⁹ 1444: MOL DI 13732, valamint MOL DI 13735.
- ¹⁴⁰ Uo.
- ¹⁴¹ Engel 2001b: 241.
- ¹⁴² Horváth 2002: 20–22; Kubinyi András: *A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában*. Somogy megye múltjából 4(1973): 7–9, 10, 18, 23, 26, 34; továbbá 85. és 185. j. (a továbbiakban Kubinyi 1973).
- ¹⁴³ 1445: MOL DI 13735, valamint MOL DI 13856; Károly 1893: 49; Uő 1899: 304–305; Záborszky 1981b: 184.
- ¹⁴⁴ Engel 2001b: 241.
- ¹⁴⁵ 1446: MOL DI 13735; Károly 1893: 49; Uő 1899: 305.
- ¹⁴⁶ 1446 augusztusában itt keresik fel a nagybeteg István fia Jánost a fehérvári keresztesek képviselői (MOL DI 13948).
- ¹⁴⁷ Talán e „szívesség” János általi „meghálálásából” táplálkozott Újlakinak az a csókakői és vitányi örök- és zálogrészjoga, mely 1460-ban merül csak fel, János halála után (Csánki 1890–1913, III: 304–306; Kubinyi 1973: 10.).
- ¹⁴⁸ Kubinyi 1973: 10, 18, 23, 34; továbbá 85. és 185. j.
- ¹⁴⁹ Horváth 2002: 25–26; 104. j.
- ¹⁵⁰ Pontosabban ettől kezdve az ügyben végérvényesen a jogászok vették át a vezető szerepet, annak 1462. évi lezárulásáig.
- ¹⁵¹ 1446: MOL DI 13967.
- ¹⁵² 1447: MOL DI 14118. Az ezt követő zavartalan beiktatásokról 1448: MOL DI 14157; Károly 1893: 49–51; Uő 1899: 305–306, LXXXIII. okl.
- ¹⁵³ 1447: MOL DI 14122.
- ¹⁵⁴ 1449: MOL DI 14232–14233; ugyanekkor Csókakőn túl Tata, Vitány, Gesztes, Essegvár, Döbrököz, Solymár várak, továbbá a hol várnak, hol kúriának minősülő Gerencsér, valamint a móri és szári kúriák, és egyéb János-érdekeltségű Pest és Heves megyei birtokok egész soránál is aktivizálódnak a csicsvaiak, Pálóczy László mellett immár Hunyadi János kormányzót is bevonva az ügybe (1449: MOL DI 14231; MOL DI 14252–14253).
- ¹⁵⁵ 1453: MOL DI 14598.
- ¹⁵⁶ 1450: MOL DI 14386; 1453: MOL DI 14657. A korszakból számos nemes Kálnait ismerünk, ezek azonban más, valódi nagyurak szolgálatában álló nemesi familiárisoként alvárnagyi vagy várnagyi posztnál többre nem vitték (Engel 2001a).
- ¹⁵⁷ 1457-ben István fia János „*vetélytársai csalfaságától félrevezetve és megfélemlítve*” ez alkalommal a csókakői uradalom Tímár birtokát iratta rá két familiárisára minden bírói eljárás és felesége tudta nélkül (MOL DI 15152).
- ¹⁵⁸ 1453: MOL DI 15152; továbbá Engel 2001a.
- ¹⁵⁹ Engel 2001b: 244–245.
- ¹⁶⁰ 1453: MOL DI 14600, ugyanezt teszik Vitánnyal is, ami ellen mindkét vár vonatkozásában a mogyorósi ági István fia János és fia György/Miklós fia képviselőjében familiárisuk, Serédi István tiltakozik (1453: MOL DI . 14598). Tárgyalja még Károly 1893: 54; Uő 1899: 310, LXXXIV. okl.
- ¹⁶¹ Uo., továbbá 1456: 15104; 1457: MOL DI 15159; 1461: MOL DI 14625.

¹⁶² 1456: MOL DI 15104.

¹⁶³ Engel 2003: 23.

¹⁶⁴ Horváth 2002: 25.

¹⁶⁵ 1458: MOL DI 14623; Károly 1893: 54; Uő 1899: 310, LXXXV. okl.

¹⁶⁶ Kubinyi 2001: 23.

¹⁶⁷ 1459: MOL DI 15391.

¹⁶⁸ 1461: MOL DI 14625.

¹⁶⁹ 1460-ban a csicsvaiak sietve kiegyeztek Újlaki Miklóssal is, aki a Gesztes várában és uradalmában való zavartalan tulajdonlása fejében hajlandó volt lemondani Csókakőről és Vitányról (Kubinyi 1973: 10; MOL DI 15497–15498). Amint arról már esett szó, e nem tisztázott háterű jogokat Újlaki talán még 1446-ban zsarolhatta ki István fia Jánostól, Csókakő kizárólagosan neki való átadásáért.

¹⁷⁰ 1461: MOL DI 14625 és MOL DI 106664; továbbá Károly 1893: 54–55; Uő 1899: 310–311, LXXXVI. okl.

¹⁷¹ 1462: 15767.

¹⁷² Mátyás király 1459-ben ugyan még utoljára megerősítette a csicsvai Rozgonyiak „élethossziglan” tatai birtoklását, de ennek hosszú távú tarthatatlanságából valószínűleg nem csinált titkot. 1467-ben Mátyás már vissza is váltotta várat, a hozzá tartozó uradalommal együtt. 1472-től pedig egészen haláláig rendszeresek az adatok tatai tartózkodásairól (Gerő 1975: 277; Ortuay 1992: 42; Horváth 2002: 25).

¹⁷³ A 15. századi „magánvárak” régészeti problematikájáról, s ezen belül a 13. századi eredetű várak ekkori tovább fejlődésének kérdéseiről Feld 1989: 20–22; Uő.: *A 15. századi castrum, mint kutatási probléma*. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Budapest, 1992: 13–39. A rezidencia kérdéstről és lehetséges ismérveiről (többek közt több Rozgonyi-rezidenciát, így Csicsvát és Varannót is érintve), Kubinyi 1989: 87–93.

¹⁷⁴ A 15. századi várra vonatkozó 1997–2008 közötti új eredményekre: RKM 1998: 141; RKM 1999: 192–193; Hatházi 1999: 43–46; Hatházi 2000: 10–12; Castrum 2008: 157–159; RKM 2008: 175–177; Hatházi 2008: 5–6.

¹⁷⁵ A vár feltárási egységeinek 1960–62-ben kialakított rendje szerinti I. régió (a szelvény számozás is e szerinti alábontásban történt). Ezt értelemszerűen — az egyeztetetőség érdekében — az 1997–2008 közötti, részben hitelesítő feltárások is igyekeztek megtartani, kisebb módosítással. Tekintettel a 15. századi kápolna külön egységként való kezelésének szükségességére (ezt az építők a felső vártól elhatárolták), a szorosan vett felsővár szelvényei az I/A. régió, a kápolna szelvényei pedig az I/B. régió fő azonosító jelölést kapták.

¹⁷⁶ A vár feltárási egységeinek 1960–62-ben kialakított rendje szerinti II régió.

¹⁷⁷ A feltárási egységek már vázolt rendje szerinti I/B. régió.

¹⁷⁸ Az 1999–2008 közötti feltárásokon előkerült pénzek numizmatikai meghatározásáért Tóth Csabának (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár) tartozunk köszönettel.

¹⁷⁹ Itt szeretnék külön is köszönetet mondani Bodó Baláznak és Gál Tibornak, hiszen a torony építészeti képeről leírtak nem kis mértékben közös töprengéseink eredményei.

¹⁸⁰ SZIKM ltsz. 71.29.1. A kápolna 1960. évi feltárása során került elő (1. régió XII. szelvény, a vélt szentségtartó fülke közelében, M: 372–406 cm). A kiragadott idézet sajnos nem véletlen, a töredék jelenleg nem található őrzési helyén.

¹⁸¹ Werbőczy István: *Tripartitum: A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Az 1894-es fordítást készítette és a bevezetőt írta Csiky Kálmán, az 1990-es kiadás bevezető tanulmányát írta Bónis György. Budapest, 1990, I. rész, 133. cím, 1–6. §.

¹⁸² 1449: MOL DI 14231.

¹⁸³ 1453: MOL DI 14658.

¹⁸⁴ 1461: 14625; 1462: MOL DI 15767. A csókakői és vitányi várbirtokok csicsvaiak részére történő 1467. évi végső királyi rendezéséről Károly 1893: 55; Uő 1899: 311. János országbíró hivatalos ügyei miatt a továbbiakban alig tartózkodott az új rezidenciában. Képében felesége, Alsólendvai Bánfi Dorottyá és unokaöccse, Osvát fia Osvát gyakorolták a hatalmat a várban és az uradalomban (Acél András és Ravasz Orbán várnagyok útján). Kemény kezű uralmukat és nem ritkán halállal is járó 1475–1491 közötti ha-talmaskodásaikat több forrás őrzi. Érszegi 1971: 240 (257. sz.), 242 (268. sz.). Balázs—Degré 1980: 178.

¹⁸⁵ Engel 2001a.

¹⁸⁶ Uo., továbbá Engel 2003: 46, 48, 50–52, továbbá 142–143. j.

¹⁸⁷ 1508: MOL DI 21847; 1511–14: MOL DI 22178. Reiszig Ede: *A Geregye nemzetsége*. Turul 18(1900): 62–65, 117–133. A folyóirat CD-változata: Arcanum–Turul I (1883–1900) (a továbbiakban Reiszig 1900); Záborszky 1981b: 184.

¹⁸⁸ Engel 2001b: 152.

¹⁸⁹ Az Egervári család és Lászó történetének kitűnő összefoglalása további irodalommal Vándor László: *Későgotikus építőműhely Egerváron és környékén*. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Szerkesztette Fodor István—Selmeczi László. Budapest, 1985: 373–376 (a továbbiakban Vándor 1985); Reiszig 1900.

¹⁹⁰ Vitányra is érvényel: Csánki 1890–1913, III: 304; Károly 1899: 318; Balázs—Degré 1980: 179.

¹⁹¹ MOL DI 20164; Záborszky 1981b: 184.

¹⁹² Reiszig Ede: *A Kanizsaiak a XV. században*. Turul 55(1941): 22–31, 76–81. A folyóirat CD-változata: Arcanum–Turul III (1922–1950) (a továbbiakban Reiszig 1941).

¹⁹³ Reiszig 1941; Engel 1987: 424–427; Engel 2001a; Engel 2003: 32, 52, 53, továbbá 76., 145., 166. j.

¹⁹⁴ Reiszig 1941; Veszprémi László: „*Reddīdit amissum fugiens Germanus honorem*”. *Az 1459-es körmeneti ütközet historiográfiájához*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerkesztette Csukovics E. Budapest, 1998: 319, 321.

¹⁹⁵ Csókakő Kanizsai–Egervári korszakára és a családok történetére vonatkozó részletes feldolgozások: Reiszig 1900; Reiszig 1941; röviden összegzi Farkas Gábor: *Csókakővár a törökellenes küzdelmek idején 1543–1687*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19(1989): 40 (a továbbiakban Farkas 1989a). A továbbiakban csak a közvetlenül Csókakőt érintő forráshelyek, s egyéb új eredmények, szempontok adatai kerülnek önálló lábjegyzetként említésre.

¹⁹⁶ 1496: MOL DI 26556.

¹⁹⁷ 1496: MOL DI 20383. A Szerdahelyi Imrefiek eredetileg Fejér megyei illetőségűek voltak, ekkori birtokközpontjuk nyomán mint Bicskei család. 1431-től éppen a mi mogyorósi Istvánunk csókakői és vitányi uradalomépítése jegyében folytatott birtokcsere-ügyletek alkalmából telepedtek át új névadó központjukba, Nyitra Szerdahelyre. A cserék során azonban komoly veszteségeket is elszenvedtek Bicske, Szentlászló, Szár (emlékezzünk: itt állt mogyorósi István fia János kedvenc udvarháza) és Csapol vonatkozásában, melyek visszaszerzéséért a család jogi küzdelmei szinte állandóak voltak a 15–16. század folyamán. A későbbi fejleményekből egyértelmű, hogy a Szerdahelyi Imrefiek Csókakővel kapcsolatos aktivitásában e körülmény igen erőteljesen közrejátszott. Részleteiről Balázs—Degré 1980: 176–179. A Szerdahelyiek rokoni kapcsolataira Egerszegi Bereckel: Reiszig 1900.

¹⁹⁸ Csókakő váratlan visszavételére látszik utalni, hogy 1496 júniusában Ulászló király meghagyta Rozgonyi Klárának: a Kanizsai György és általa elfogott Szerdahelyi Imrefi Jánostól kicsikart kötelezvényt adja vissza, s mentse fel az abban vállalt kötelezettsége alól, hogy a főrendekkel az elfogatás ügyében ítélni tudjon (MOL DI 46356).

¹⁹⁹ A több Egervári birtok Bakócz kezére való átjuttatására 1508-ban újabb kísérlet történt, hasonló tiltakozás mellett: MOL DI 21877.

²⁰⁰ 1507: MOL DI 21785; 1508: MOL DI 21724, MOL DI 21818, MOL DI 34262–34263; Károly

1893: 62–64; Uő 1899: 317–319, LXXXVII. okl.

²⁰¹ A Bakócz-levél 1510: MOL DI 25534, a várfoglalás 1516: MOL DI 22837. E fejlemény megint csak találgatásokra adhat okot: vajon nem annak a — mai ismereteink szerint meglehetősen homályos — ügyletnek egy elvarratlan száláról van-e szó, mellyel Gyöngyös Hévízgyörk Bakócz részére történt 1496-os és 1508-as elidegenítési kísérletei kapcsán már találkoztunk?

²⁰² MOL DI 22178; MOL NRA Fasc. 1018, No. 54; MOL DI 89009; Reiszig 1900; Károly 1893: 64–67; Uő 1899: 319–321, LXXXVIII. okl.; Záborszky 1981b: 184. Gergelylaci Miklós fia Sandrin, a Rozgonyiak 70 évvel korábbi hűséges szolgálattevő familiárisa, Csókakő és Vitány 1442–46 közötti várnagya unokafivéri kapcsolatban állt az Újlaki szolgálatban álló Gergelylaci Buzlaiakkal, akiknek innen ívelt fel karrierjük a legmagasabb bárói körökig. Kubinyi András: *A Gergelylaci Buzlaiak a közép-kor végén*. In: *Horler Miklós Hetvenedik születésnapjára — Tanulmányok. Művészettörténet–műemlékvédelem 4*. OMvH, Budapest, 1993: 269–270, 278 (a továbbiakban Kubinyi 1993); továbbá Kubinyi 1973: 23–24, 26; Engel 2001a. Esetleg a Buzlai-ág Újlaki kapcsolatainak kezdeteire is rávilágíthat, hogy Újlaki a Rozgo-nyiaiktól éppen azt a gesztési váruadalmat szerezte meg 1445/46 táján, melyből Gergelylaci Sandrin várnagya 1442-ben birtokkal részesült (v. ö. 131. jegyz.). Szerdahelyi Imrefi Mihály és Gergelylaci Buzlai Mózes rokonságára Kubinyi 1993: 278.

²⁰³ Érdekes, hogy Szerdahelyi Imrefi Mihály ez esetben függetlenedett Berecktól. Mint láttuk, már 1511-ben is így tűnt fel a színen, püspök nagybátyja helyett inkább sógorán keresztül próbálkozva. Ekkor Rozgonyi István ügyvédje Gergelylaci Buzlai Mózzsal együtt őt is tiltja Csókakő és Vitány birtokba vételétől (MOL DI 89009). A már megismert Bicske környéki birtokügyekre és a későbbi fejleményekre tekintettel Szerdahelyi Vitány, Buzlai pedig Csókakő esetében volt inkább érdekelt (vö. 197. jegyz.; Kubinyi 1993: 278.)

²⁰⁴ 1513: MOL DI 22468; 1515: MOL DI 22695; Reiszig 1900; Záborszky 1981b: 184 (utóbbi forrásjelzete sajnos hibás).

²⁰⁵ Bocsi 2007: 57–61.

²⁰⁶ Uo. Ennek nagyobb biztonságú kimondása azonban az *Urbaria et Conscriptioes* (továbbiakban U et C) Fasc. 4, No. 41 és Fasc. 8, No. 13 iratanyag, valamint a MOL DI 37007 további beható kutatását igényli még, benne a Kanizsai javakra vonatkozó 1518–1519 és 1523–1528. évi urbarialis adatokkal, köztük csókakői vonatkozásokkal. Bocsi 2007 rendkívül jelentős további vizsgálati lehetőségekre, s ezekkel kapcsolatos jövőbeni tanulmány terveire hívja fel a figyelmet.

²⁰⁷ MOL DI 22837; Záborszky 1981b: 184.

²⁰⁸ Balázs—Degré 1980: 179; vö. 197. jegyz.

²⁰⁹ Károly 1893: 67–69; 1899: 321–323, LXXXIX. okl.; Reiszig 1900; Reiszig 1941.

²¹⁰ MOL DI 23696; Záborszky 1981b: 184.

²¹¹ Az igen összetett belpolitikai helyzetről Engel Pál—Kristó Gyula—Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 2005: 375–386. A Hédervári vagyonszétválásról László Csaba: *A hédervári vár. Castrum Bene 1989*. Gyöngyös, 1990: 184; Uő.: *Hédervár vára és kastélya*. Castrum 3(2006/1): 118 (a továbbiakban László 1990 és 2006).

²¹² *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Budapest, 1882–1897, III: 150–152, LXXXV. okl.; Reiszig 1900; Reiszig 1941.

²¹³ Reiszig 1941; Károly 1893: 68–69; 1899: 323; Wirth Zsuzsanna: *Kanizsai Orsolya (1521–1569?)*. *Történelmi arcképek Vas megyéből*. Vas Megyei Levéltári Füzetek 6 (1993): 7–8 (a továbbiakban Wirth 1993); Péter Katalin: *A csejtei várúrmő: Báthory Erzsébet*. Budapest, 1985: 20–21 (a továbbiakban Péter 1985).

²¹⁴ U et C Fasc. 4: Nr. 41. A számadási irat urbariális elemeket, leltári (inventárium) és kiadási-bevételi adatokat, továbbá panasz-jegyzőkönyveket egyaránt tartalmaz. Részleteiről: Záborszky 1981b: 185; Hatházi 1999: 50, 52; Bocsi 2007: 57–61.

²¹⁵ Az 1528-as fegyverzet-lista részleteit illetően Bocsi Zsófia folyamatban lévő kutatásai nyomán tudjuk, hogy a várban ekkor szakállas puskából 29 található (ebből 4 törött), hozzá való puszkagolyókból több száz is van, a megfelelő lőporral, valamint 1 vasár a puskák töltéséhez. Nagyobb ágyú csak egy van (de kb. 300 golyóval), továbbá 2 nagyobb és 2 közepes tarack. A felszerelést még 2 lándzsa egészíti ki. Feltűnik 6 (ismeretlennek ítélt funkciójú) „vina” is. Bocsi eredményeihez hozzátehetjük, hogy a „vina” talán „vinea”, vagyis ágyúkhöz, egyéb ostromgépekhez vagy katapultokhoz használatos védőtető ill. védőácsolat/fonadék, melyről már Bonfini is ír. (A korabeli források vonatkozó terminológiai kérdéseiről különösen Zarnóczki Attila: *Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában*. Hadtörténelmi Közlemények 103 (1990): 64, 262. j. (a továbbiakban Zarnóczki 1990). Rendkívül tanulságos továbbá adatainkat összevetni a délvidéki határvárak és egyéb „hátszói” castrumok és castellumok késő Mátyás-kori lőfegyver-felszereltségét rögzítő forrásokkal is. (Annál is inkább, miután ezek közt igen nagy számmal fordulnak elő Egervári László bán erősségeinek fegyver-arszenáljai is.) Mindenek előtt kiderül, Csókakői fegyverzete nem marad el az átlagtól, hozzávetőlegesen Somlóvár tüzerejével mérhető össze. Kubinyi András vizsgálatai során felvetette, hogy e várak és castellumok tűzfegyverekkel való felszereltsége nem minden esetben függ össze a növekvő török veszéllyel, viszont utalhat az adott helyszín időleges vagy állandó rezidencia-jellegére. Kubinyi András: *Magyarország déli határvárai a középkor végén*. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Budapest, 1992: 65, 68–70.

²¹⁶ Oláh országleírása az 1510–20-as évek viszonyait tükrözi. Oláh Miklós: *Hungária/Athila. A Hungariát fordította és a jegyzeteket írta Németh Béla*. Budapest, 2005: 22, 131–135.

²¹⁷ MOL DI 17826; vö. 184. jegyz.

²¹⁸ Gerő 1975: 149–153, 227–235, 304; KMTL 180., 322., 326., 402., 595.; Vándor László: *A kanizsai vár építési idejének és topográfiájának kérdései*. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Budapest, 1992: 167–182; Vándor 1985: 376; V. Molnár László: *Kanizsa vára a Nádasdyak korában (1532–1568)*. Veszprémi Történelmi Tár 1990/1: 71 (a továbbiakban V. Molnár 1990).

²¹⁹ Bocsi 2007: 60.

²²⁰ Károly 1893: 69–74; 1899: 323–324. Orsolya fiúsítására: XC. okl.; Mályusz Elemér: *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei I–VI*. Levéltári Közlemények 1(1923): 126–149; 2(1924): 55–69; 4(1925): 287–309; 5(1926): 68–85; 6(1927): 94–129; 7(1928): 82–103; 8(1929): 231–277; Reiszig 1941; Katona Imre: *Sárvár és a Nádasdyak a XVI. században és a XVII. század elején*. Savaria 1 (1963): 239–251; Wirth 1993: 7–14; Péter 1985: 20–25; Rainer Pál: *A Nádasdy, valamint a rokon Nádasdi Darabos és Gersei Pethő családok címere az idők folyamán*. Veszprémi Történelmi Tár 1989/2: 114; V. Molnár 1990: 71–84; Maksay Ferenc: *A Magyar Kamara Archívuma. Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak 8*. Budapest, 1992: 107–110 (a továbbiakban Maksay 1992); *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékiállítás*. Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerkesztette Söptei István. Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3, Szombathely, 1999; Bessenyei József: *A Nádasdyak*. Budapest, 2005: 17–39 (a továbbiakban Bessenyei 2005).

²²¹ Péter 1985: 21–22.

²²² Wirth 1993: 9.

²²³ Wirth 1993: 9.

²²⁴ Wirth 1993: 9.

²²⁵ A Mátyás-kori helyzetről összefoglalóan Zarnóczki 1990: 46–47; a Zsigmond-korig visszavezethető gyökerekről és a fejlődési folyamat egészéről B. Szabó János: *A huszárság megjelenése Magyarországon*. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadseregzet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerkesztette Veszprémi László. Budapest, 2008: 121–152; Uő: *A honfoglalóktól a huszárokig*. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára, Budapest, 2010: 126–158.

²²⁶A szerb betelepülésről, Bakics pályafutásáról a győri védelmi rendszer kiépítéséről, s Bakics ebben való szerepéről: Szentkláray Jenő: *Bakics Pál, II. Brankovics György és Csernovics Arzén*. Századok 44 (1910): 725–737, 802–816; Szakály Ferenc: *Délszláv menekültek a középkori Magyarországon*. História 1(1979/2): 26–27; Uő: *Szerbek Magyarországon — szerbek a magyar történelemben*. In: *A szerbek Magyarországon*. Szeged, 1991: 11–49; *Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi Bessenyei József. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1994. Bevezető tanulmány és az okmánytár vonatkozó részei — elektronikus változata elérhető az OSZK–MEK elektronikus könyvtárban (a továbbiakban Bessenyei 1994); Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999: 41–44, 225 (további bőséges irodalommal; a továbbiakban Pálffy 1999); Uő: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000: 99, 154, 176 (a továbbiakban Pálffy 2000).

²²⁷Csizmadia Andor: *Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért. Emlékkötet Győr szabad királyi városi jogállásának 250 éves jubileumára*. Győri Tanulmányok 13(1993): 62–63. Győr Bakics-korszakáról még Gecsényi Lajos: *Győr városa 1526 után*. Arrabona 18(1976): 199–202; Pálffy 1999: 42–43; Pálffy 2000: 154, 176.

²²⁸László Csaba: *A hédervári kastély műemléki felújítása*. Arrabona 40 (2002): 92; László 1990: 184; László 2006: 118.

²²⁹Bessenyei 1994; Pálffy 2000: 99; Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991: 95, 151. j.

²³⁰Martonfalvai Imre deák emlékirata. In: *Magyar Emlékirók 16–18. század*. Válogatta és jegyzetekkel ellátta Bitskey István. Budapest, 1982: 81.

²³¹*Istvánffy Miklós Magyarokról írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2001, I/1: 339.

²³²Bessenyei 1994; Pálffy 1999: 42–43; Pálffy 2000: 99.

²³³Lásd a 226. jegyzetet.

²³⁴Károly János korai munkája nem is tud róla (Károly 1893), vármegye története a fentiek szerint tárgyalja, de sajnos forrás megjelölés nélkül (Károly 1899: 323–324.). A Károly János nagy művének 1904-ben megjelent V. kötetében megismételt állításra hivatkozva, az 1536. márcus 1-jén kelt Szapolyai-oklevelet ismeri, de megint csak az eredeti dokumentum-jelzet nélkül Kállay István—Sashami Endre: *Fehérvárcsurgó. Közsgégtörténeti tanulmányok*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 16 (1985): 313, 35. j. (a továbbiakban Kállay—Sashalmi 1985). Ez Bakics és Szapolyai 1536-ben fennálló viszonyának ismeretében nehezen értelmezhető. Az egyéb véleményekről: Nác József a Bakicsokat kommentár nélkül, csupán a birtokosok névsorában jeleníti meg (Nác 1899: 146). Farkas Gábor csak tágan vett — „a 16. század 30-as éveit” — időhatárt jelöl meg a Bakics-foglalásra (Farkas 1989a: 40).

²³⁵Záborszky 1981b: 184; Az 1537. június 17.-i ostromról szóló levél pontosított jelzete: Haus und Staats Archiv und Acten, Ungarische Akten/Allgemeine Akten/X 896, MOL W 333 Fasc. 31, No. 86; közli Borsa Iván: *Ausztriai levéltári anyagról készült mikrofilmek 1969. január 1-én: Repertórium*. Levéltári leltárak 46(1969): 35, 82–83.

²³⁶1536 tavaszán Bakics Pál és Dalmadi Sebestyén, a székesfehérvári keresztesek vezetője megegyeztek a Csókakői uradalomba tartozó Csurgó jobbággyai által a fehérvári konventtől bérelt Zabakafewlde, más néven Bakonpuszta új bérleti díjában. Eszerint a csurgóiak 12 éven át tartoznak évi 12 cheter gabonát és 600 fej válogatott káposztát adni a kereszteseknek. Az új megegyezésre azért került sor, mert amióta Bakics a Rozgonyiaktól, illetőleg a Kanizsaiaktól elfoglalta Csókakői várát, csurgói jobbággyai nem fizették a Zabakafewlde és egy hozzá tartozó kaszáló (régbben halastó) után a kereszteseknek járó bérleti díjat, vagyis az évi 24 székesfehérvári mérő (azaz cheter) gabonát és az 1200 fej káposztát, amit augusztus 1-jén és november 30-án tartoznak beszolgáltatni. Ez ellen a keresztes konvent egyes tagjai 1536 májusában tiltakoztak, az ügy azonban szeptemberre lezárult (Érszegi 1971: 259; 340–341. sz.). A középkori csókakői váruradalom gazdaságtörténete (és káposzta termesztése) szempontjából sem lé-

nyegtelen, egészen 1428-ig visszanyúló bérlet-, ill. birtokvita részleteiről: Kállay—Sashalmi 1985: 311–314.

²³⁷ Bessenyei 1994: 121. sz. okl.

²³⁸ MOL Acta Publica 26/47; Záborszky 1981b: 184.

²³⁹ Bessenyei 1994: 79. sz. okl.; Bessenyei 2005: 26–27.

²⁴⁰ Sinkovics István: *Székesfehérvár a török támadás előestéjén*. Székesfehérvár Évszázadai 3(1977): 16–25 (a továbbiakban Sinkovics 1977); Veress D. Csaba: *Várak a Bakonyban*. Budapest, 1983: 29–37 (a továbbiakban Veress D. 1983); Veress D. Csaba—Siklósi Gyula: *Székesfehérvár, a királyok városa*. Budapest, 1990: 44–46 (a továbbiakban Veress D.—Siklósi 1990); Pálffy 1999: 42.

²⁴¹ Pálffy 1999: 43–44, 225.

²⁴² Koppány Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Művészettörténeti Füzetek 26(1999): 171–172; Magyar Kálmán—Nováki Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár, 2005: 102–103.

²⁴³ Endródi Anna—Feld István: *Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon 1929–1934*. Studia Comitansia 9(1980): 268; Feld István: *Újabb kutatások a solymári középkori várban*. Studia Comitansia 17 (1985): 453, 459.

²⁴⁴ G. Sándor Mária: *Régészeti kutatások Márévárban*. Magyar Műemlékvédelem 2(1959–60): 117–126; Uő: *A baranyai művészet a reneszánsz stílusáramlatában. A reneszánsz kezdetei és kibontakozása Pécsen és környékén*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 25 (1980): 118–126; Gerő 1975: 119–203; KMTL 443.

²⁴⁵ Neumann Tibor: *Éleskő várának felújítása 1536-ban*. Castrum 3(2006): 79–86 (a továbbiakban Neumann 2006); KMTL 185–186.

²⁴⁶ Záborszky 1981b: 184; Nádasdy 1538. március 4-én kelt kérvényének pontosított jelzete: MOL W 333 Fasc. 34, No. 104; vö. 235. jegyzet.

²⁴⁷ Bessenyei 1994: 177. sz. okl.

²⁴⁸ Lásd a 235. jegyzetet.

²⁴⁹ Bessenyei 1994; Pálffy 1999: 43; Pálffy 2000: 99.

²⁵⁰ Bessenyei 1994: 1550: 311 és 1582: 313. sz. okl.

²⁵¹ Bessenyei 1994: 258. sz. és 260. sz. okl.

²⁵² MOL E-148 NRA Fasc. 251, No. 20; Záborszky 1981b: 184 — az adatot már korábban ismeri Náczy 1899: 147. A korabeli források alapján kutatásunk ma sem tudja egyértelműen eldönteni, hogy az 1540-ben Bakics-védlevéllel működő csókakői vánagy azonos lehet-e a később Nádasdy-szervitorként ismert, Szigetvárt 1556-ban sikerrel védő hős várkapitánnyal. A helyzetet tovább bonyolítja az 1541–1544 között a Török család szolgálatában szolgálatban feltűnő „harmadik” Horváth Márk is, aki szintén várnagy. Ő 1541-ben botránnyal kavaró hatalmaskodásai és garázdasága miatt eleinte nem tűnik fel túl jó színben, 1544 elején viszont arról értesülünk, hogy Török Bálint kedves emberével, Martonfálvay Imre deákkal együtt — a pápai, devecseri helyőrségek és a rábaközi hajdúk erőit egyesítve — sikerrel üt rajta a fehérvári törökökön, csökkentve az Ozorára nehezedő ellenséges nyomást. Az időbeni egymás utániség akár a három személy azonosságát is megengedi, de egyértelmű bizonyíték nem áll rendelkezésre; Bessenyei József: *Török Bálint rokonai és szervitorai*. In: *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum*. Heves Megyei Levéltár Közleményei, különszám. Eger, 1993: 45; Bessenyei 1994: 259, 262–263, 265–266, 268, 270–272, 278. sz. okl.; Varga Szabolcs: *Horváth Márk szigeti kapitány hagyatéki leltára 1561-ből (forrásközlés)*. Somogy megye múltjából 38(2007): 7–8; Szakály Ferenc: *Tolna megye 40 esztendeje a Mohácsi csata után. Tanulmányok Tolna megye történetéből 2*. Szekszárd, 1969: 26; *Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561)*. Somogy megye múltjából 18 (1987): 45–126. Nem egyértelműek a védlevéllel való várkapitányi feladatellátás háttér körülményei sem. Felvethető: nem feltétlenül kell,

hogy Horváth Markoban tényleges Bakics-szervitort lássunk. Hiszen épp e vészterhes időszakban (1541–1543) érdekes politikai közeledés jött létre a térségben a két királyi pártjai között, a Fehérvárt fenyegető török veszély miatt. A Szapolyai-párti Podmaniczkyak szervitorai — I. Ferdinánd parancsára — éppen Nádasdytól nyertek „salvus conductus”-t, hogy ők is segíthessék a koronázó város és a környék védelmi felkészülését a török ellenében (Sinkovics 1977: 27). A felvetés ellen szólhat viszont, hogy mindez csak Buda elvesztése és Török Bálint fogságba vetése utáni fejlemény (1541 ősztől). Mindez 1540-ben, amikor Horváth Csókákön szolgált, még kevésbé reális lehetőség. A kérdés tehát további kutatásokat igényel.

²⁵³ MOL E-148 NRA Fasc. 1065, No. 4; Záborszky 1981b: 184.

²⁵⁴ MOL E-148 NRA Fasc. 567. No. 26; Királyi Könyvek: A-57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 3/419., E-227 Magyar Kamara Archivuma, Libri donationum 2/278; Záborszky 1981b: 184; Farkas 1989a: 40.

²⁵⁵ RKM 1998: 141–142; RKM 1999: 192–193; Hatházi 1999: 50–51, 69–73; Hatházi 2000: 12–15.

²⁵⁶ Castrum 2008: 157–159; RKM 2008: 175–177; Hatházi 2008: 6–7.

²⁵⁷ A vár feltárási egységeinek 1960–62-ben kialakított rendje szerinti III. régió.

²⁵⁸ Feld István: *A magyarországi építészet Szapolyai János korában*. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Studia Miskolcinsensia 5 (2004): 98, 100, 102–103; Uő: *Agyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében*. Studia Agriensia 27(2008): 180–182, 194.

²⁵⁹ Lednic: KMTL 400; Kőnig Frigyes: *Lednic vára*. Várak, kastélyok, templomok 6(2010/2): 20–21; Füzér: Feld István—Juan Cabello: *A füzéri vár*. *Borsodi Kismonográfiák 11*. Miskolc, 1980: 56, 61–62, 72, 81–82; Simon Zoltán: *A füzéri vár a 16–17. században*. *BAZ Megye Régészeti Emlékei 1*. Miskolc, 2000: 22–24 (a továbbiakban Simon 2000). Jellemző, hogy füzér esetében, ahol a patkó alakú elővéd-mű helyén egy ötszögű bástya áll tökéletesen azonos szituációban, hasonló terminológiai nehézségek jelennek meg. Ez esetben a „bástya” szóhasználat nem felel meg tökéletesen a formai kritériumoknak (vö. Simon 2000: 119. j.; továbbá 258. jegyzet).

²⁶⁰ Náciz 1899: 143; Siedel Ignác feljegyzéseinek használatáról — erre a szerző is utal (uo. 144.) — a későbbiekben még szó lesz.

²⁶¹ Lásd a 11. és 13. jegyzetet.

²⁶² Lásd a 353. jegyzetet.

²⁶³ Hasonló jellegűnek tartható védmű Gesztesen: G. Sándor 1964: 176; Gerő 1975: 168; Feld 2005: 30.

²⁶⁴ Neumann 2006: 79–86.

²⁶⁵ *16. századi aranypénzlelet Karcag határából. (Leletadatok az aranypénzek forgalmához a 16. századi Magyarországon)*. In: *In memoriam Ludovici Huszár*. Argumentum–Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, 2005: 188.

²⁶⁶ Az uradalom történetének vázlata Hatházi 1999: 51–53. A birtokállomány tételes számbavételére, beható birtokigazgatási és gazdaságtörténeti elemzéssel Bocsi 2007: 57–61.

²⁶⁷ Lásd a 205–206. és a 214. jegyzetet.

²⁶⁸ U et C Fasc. 4, Nr. 41; Záborszky 1981b: 185.

²⁶⁹ Bocsi 2007: 60–61.

²⁷⁰ Kubinyi András: *A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon*. Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények 17 (1984): 224–225.

²⁷¹ Kulcsár Péter: *A Jagelló-kor*. Budapest, 1981: 22 (a továbbiakban Kulcsár 1981).

²⁷² Kulcsár 1981: 84.

²⁷³ Bolla Ilona—Rottler Ferenc: *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból*. Budapest, 1993, II: 248 (a továbbiakban Bolla—Rottler 1993).

²⁷⁴ Bolla—Rottler 1993, II: 207.

²⁷⁵ Kulcsár 1981: 120.

²⁷⁶ Bolla—Rottler 1993, II: 246–247.

²⁷⁷ Kubinyi András: *Über das Alltagsleben im spätmittelalterlichen Ungarn*. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Szerkesztette Kubinyi A.—Laszlovszky J. Krems, 1991: 23.

²⁷⁸ Bolla—Rottler 1993, II: 246–248.

²⁷⁹ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995: 81–82 (a továbbiakban Hegyi 1995); Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi adóösszeírása. Tanulmányok Pest megye múltjából III*. Budapest, 1977: 7–9; Vass Előd: *Források a székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543–1688*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19(1989): 69–71 (a továbbiakban Vass 1989); Szakály Ferenc: *Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában*. In: *Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig*. Szerkesztette Borus József. Budapest, 1985: 174–176 (a továbbiakban Szakály 1985). A hadjárat Székesfehérvár környéki eseményeire különösen Veress D.—Siklósi 1990: 47–73.

²⁸⁰ Károly 1893: 96; Károly 1899, 336; Nác 1899: 148; Farkas Gábor: *Adatok a dunántúli végvári harcok történetéhez. A Fehérvár térségből indított török harcok kérdése*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11 (1977): 69 (a továbbiakban Farkas 1977); Farkas 1989a: 40; Farkas Gábor: *A török hódoltság krónikája Székesfehérváron és Fejér megyében (1526) 1543–1688 (1690)*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19(1989): 206 (a továbbiakban Farkas 1989b). Lényegében hasonló állásponton a „köztörténetírás”, így Hóman Bálint—Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, 1935, III: 46; ebben az értelemben szerepelteti térképén Szakály Ferenc is (Szakály 1985: 168.). A térség elfoglalása kapcsán nem tér ki rá Vass 1989: 69–71 és Matuz József: *Die Steuerkonstruktion des Sandschaks Stulveissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken, Band 3*. Bamberg, 1986: 48 (a továbbiakban Matuz 1986).

²⁸¹ Fitz 1956a: 3; Záborszky 1981b: 185; Veress D.—SIKLÓSI 1990: 74; Hatházi 1999: 54; Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I-III. História Könyvtár 9*. Budapest, 2007, I: 76 (a továbbiakban Hegyi 2007).

²⁸² Veress D.—Siklósi 1990: 57.

²⁸³ A kialakuló török várhálózat rendszeréről Hegyi 1995: 81–82; Hegyi 2007, I: 76, 78–84, 92–93; Farkas 1989a: 40.

²⁸⁴ Hegyi 2007, II: 1014–1016. A korábbi Csókakővel foglalkozó szakirodalom is ismeri az erősség török zsoldjegyzékeinek jelentős részét, Velics Antal—Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek I-II*. Budapest, 1886–1890 alapján. Vö. Károly 1893: 93–96; Károly 1899: 333–336; Nác 1899: 148; Fitz 1956a: 4–5; Farkas 1989a: 40, 42; Hatházi 1999: 55, 56–57, 65–66. A továbbiakban Hegyi Klára új, forráskritikai javításokon átesett, korszerű közlését és elemzéseit alkalmazzuk.

²⁸⁵ Fitz Jenő: *Török erődítések Fejér megyében. II. Párkányok*. IKM Közl. B. sor. 8. sz., Székesfehérvár, 1956: 3–14; Hatházi Gábor—Kovács Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez*. IKM Közl. B. sor. 45. sz., Székesfehérvár, 1996: 11–14. (a továbbiakban Hatházi—Kovács 1996); Hatházi Gábor: *A török palánkok kutatásának újabb eredményei Fejér megyében*. In: *A Hódoltság régészeti kutatása*. Szerkesztette Gerelyes I.—Kovács Gy. Opuscula Hungarica 3, MNM, Budapest, 2002: 107–128; Hegyi 2007: 599–613, 614–626, 666–674, 685, 1030–1039.

²⁸⁶ Hegyi 2007, I: 35; II: 1016.

²⁸⁷ Hadtörténelmi Levéltár törökkori gyűjteménye a bécsi Kriegsarchiv Alte Feldakten irataiból (továbbiakban HL TkGy), jelzet: 1556/62; Veress D.—Siklósi 1990: 85–86.

²⁸⁸ Farkas 1989b: 206.

²⁸⁹ Farkas 1989b: 209. Ezzel kapcsolatban óvatosságra intenek Vass Előd kutatásai, ez esetben valószínűleg nem teljes körű adóösszeírás, hanem csak az állami (szultáni) vagyonkörbe tartozó javak jegyzékbe vétele történt meg. Vass Előd: *Székesfehérvár (Istulni Belgrád) XVI. századi török forrásai*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6(1972): 280. Nem ismeri török a defter-forrásbázis átfogó ismertetése kapcsán sem Vass 1989: 72–73, sem Matuz 1986: 49–51.

- ²⁹⁰ Farkas 1989b: 210.
- ²⁹¹ Matuz 1986: 73, 235, 306–307, (224–227. sz.); Vass 1989: 86, 88–89.
- ²⁹² Vass 1989: 89.
- ²⁹³ Az uradalom elvi irányítását a győri tisztartójukra bízta (Farkas 1989a: 40).
- ²⁹⁴ Károly 1893: 96–97; Károly 1899: 336–337; Fitz 1956a: 3; Fitz Jenő: *Végvári harcok Fejér megyében*. IKM Közl. B. sor. 12. sz., Székesfehérvár, 1956: 6 (a továbbiakban Fitz 1956b); Prokopp 1977: 108; Veress D. 1983: 99; Veress D. — Siklósi 1990: 96–97 (téves 1556-os keltezéssel); Farkas 1989a: 40; 1989b: 211.
- ²⁹⁵ Hegyi 2007, II: 1016.
- ²⁹⁶ Károly 1893: 96–97; Károly 1899: 336–337; Fitz 1956a: 3.
- ²⁹⁷ Nagyon érdekes, hogy Istvánffy ezen adata már Bél Mátyás figyelmét is felkeltette: Prokopp 1977: 108; továbbá Károly 1893: 97; Uő 1899: 337; a régészeti problémáról Szaszinek Mór: *Szent Vitalis temploma (Fejér megyében)*. Győri történelmi és régészeti füzetek 3 (1865): 190–191; Hatházi 1999: 56–57 — a lelőhelyet 2007-ben sikerült beazonosítani (Stibrányi Máté és Hatházi Gábor terepbejárása). Veress D. — Siklósi 1990: 139 inkább a bakonyi oldal egyik magaslatán álló, 1736-ban épült bodajki kálváriakápolnával azonosítja (vö. Entz—Sisa 1998: 43). Terepbejárásunk során itt azonban semmilyen középkori vagy törökkori előzményre utaló régészeti jel sem mutatkozott.
- ²⁹⁸ Hegyi 2007, II: 1016–1017.
- ²⁹⁹ HL TkGy 1577/4; Veress D. — Siklósi 1990: 103.
- ³⁰⁰ Hegyi 2007, I: 363.
- ³⁰¹ Vass 1989: 99–120; a vár körüli településhálózat török uralom alatti, 16. századi állapotáról összefoglalóan (sajnos hibákkal) Hatházi 1999: 55–59.
- ³⁰² Vass 1989: 142, 147–148, 150–158.
- ³⁰³ Vass 1989: 156–157.
- ³⁰⁴ Vass 1989: 137–138.
- ³⁰⁵ Fitz Jenő: *Török erődítések Fejér megyében. I. Székesfehérvár*. IKM Közl. B. sor. 7. sz., Székesfehérvár, 1956: 16–18.
- ³⁰⁶ Vass 1989: 145–146.
- ³⁰⁷ Farkas 1989b: 211–212.
- ³⁰⁸ Uo. 215.
- ³⁰⁹ Kállay—Sashalmi 1985: 252; Farkas 1989b: 212.
- ³¹⁰ Farkas 1989a: 41; 1989b: 214.
- ³¹¹ Fitz 1956b: 15; Hatházi—Kovács 1996: 12.
- ³¹² Vö. 220. jegyzet; Károly 1893: 74–80; Károly 1899: 324; Péter 1985: 27–31; V. Molnár 1990: 72; Maksay 1992: 107; Bessenyei 2005: 40–62, 63–69.
- ³¹³ Hegyi 2007, II: 1018–1019.
- ³¹⁴ Fitz 1956b: 7–8; Veress D. — Siklósi 1990: 108–118; Hatházi 1999: 56–57; Demeter Zsófia: *A zámolyi uradalom*. Alba Regia 33(2003): 129 (a továbbiakban Demeter 2003).
- ³¹⁵ *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította Pálffy Géza. Pápa, 1997: 66–67; Okmánytár No. 9.
- ³¹⁶ Károly 1893: 96–97; Károly 1899: 336–337; Fitz 1956a: 4; Fitz 1956b: 8–9; Prokopp 1977: 108–109; Veress D. 1983: 147; Farkas 1989a: 41; Hatházi 1999: 60; Tóth Sándor László: *A tatai vár ostromának szerepe a 15 éves háborúban*. In: *Tata a tizenöt éves háborúban*. Annales Tataienses 1(1998): 35.
- ³¹⁷ Fitz 1956b: 9; Veress D. 1983: 147; Veress D. — Siklósi 1990: 118; Hatházi 1999: 61; Farkas 1989a: 41.
- ³¹⁸ Hegyi 2007, II: 1019.

- ³⁴² *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai I–II.* Fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Karácson Imre. Budapest, 1904–1908, II: 51; Fitz 1956a: 7.
- ³⁴³ Jeney Károly: *Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5 (1971): 7–8 (a továbbiakban Jeney 1971); Farkas 1989a: 42–43; Veress D. — Siklósi 1990: 175–176.
- ³⁴⁴ Károly 1893: 102; Károly 1899: 337; Jeney 1971: 8–9; Záborszky 1981: 186; Farkas 1989a: 43; Farkas 1989b: 236; Veress D. — Siklósi 1990: 178; Hatházi 1999: 68–69.
- ³⁴⁵ Utóbbi adatsor a vár török védőiről bizonytalan, miután a Csókakő eleste után következő Palota ostromára is vonatkozatható. Palotához kapcsolja Jeney 1971: 10; Veress D. 1983: 200–201. Csókakőhöz kapcsolja Záborszky 1981: 186; Farkas 1989b: 236.
- ³⁴⁶ Sebestyén József: *Székesfehérvár felszabadulása a török uralom alól.* Székesfehérvár, 1929: 19–40; Jeney 1971: 10–22; Farkas 1977: 80; Farkas 1989b: 236–239; Szakály Ferenc: *Székesfehérvár visszafoglalása 1688. május 19-én.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19(1989): 13–20; Veress D. — Siklósi 1990: 178–185; Demeter 2003: 131.
- ³⁴⁷ Farkas 1989b: 240.
- ³⁴⁸ Farkas 1989b: 242.
- ³⁴⁹ Seidel 2005: 59; Károly 1893: 103–104; Uő 1899: 338–339; Nác 1899: 148–149; Fitz 1956a: 6–7.
- ³⁵⁰ Fitz 1956a: 6.
- ³⁵¹ Lásd a 67. jegyzetet.
- ³⁵² MOL E-148 NRA Fasc. 282, No. 31; Záborszky 1981: 186.
- ³⁵³ U et C Fasc. 4, No. 43–44; Szövegének közzététele: *Urbaria et Conscriptiones. A művészettörténeti dokumentációs központ forráskiadványai, IV/1.* Budapest, 1967: 100–101; továbbá Jeney 1971: 9; Záborszky 1981: 186–187.
- ³⁵⁴ Werlein már 1685-től (a lendületet vevő felszabadító harcok jegyében) meginduló birtokösszeíró tevékenységéről és az ekkori, a csókakői váruradalomra is kiterjedő előmunkálatokról Nagy 1960: 84–85. Az 1685-ös csókakői uradalmi összeírás: U et C Fasc. 10, No. 2, Fol. 20; Záborszky 1981: 186.
- ³⁵⁵ Prokopp 1977: 108.
- ³⁵⁶ Seidel 2005: 91.
- ³⁵⁷ Vö. 12–15. jegyzet; Nác 1899: 148; Károly 1893: 104–106; Károly 1899: 339–340.
- ³⁵⁸ Seidel 2005: 64.
- ³⁵⁹ A Bakics-kori és törökkori objektumok szétválasztásában elért új eredmények figyelembe vételével használandó RKM 1998: 141–142; RKM 1999: 192–193; Hatházi 1999: 69–75; Hatházi 2000: 12–15; az új eredményeket már figyelembe veszi Castrum 2008: 157–160; RKM 2008: 175–177; Hatházi 2008: 6–7.
- ³⁶⁰ Prokopp 1977: 109; Károly 1893: 102; Károly 1899: 337. További hasznos adalékkal szolgálhat a jövőben e kérdésben is a HL TkGy 1686/4. számon nyilvántartott (valójában 1687-re keltezendő) kimutatás a Csókakő várában talált ágyúkról, lőszerről, lovakról és szarvasmarháról.
- ³⁶¹ Nác 1899: 143.
- ³⁶² Hegyi 2007, II: 1019, 1021–1022.
- ³⁶³ Z. G.: *Csóka vára.* Vasárnapi Újság 11. évf. 9. szám (1864. február 28.): 84.
- ³⁶⁴ Károly 1893: 103.
- ³⁶⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Acta ecclesiastica, 69. fasc.: No. 72.
- ³⁶⁶ MOL Neoregistrata acta, 282. fasc.: No. 31.
- ³⁶⁷ MOL Liber regius, 25. kötet 553–555. főlíó.
- ³⁶⁸ MOL Urbaria et conscriptiones (a továbbiakban: U et C), 1691. október 21.
- ³⁶⁹ Seidel Ignác: *Chronologische Erzählung...* Steyr, 1898; *A csókakői-móri uradalom történéseinek és eseményeinek időrendi elbeszélése.* Mór–Székesfehérvár, 2005: 58–59.
- ³⁷⁰ Seidel: i. m.: 64.

- ³⁷¹ Bél Mátyás: *Fejér vármegye leírása*. Székesfehérvár, 1977: 107–109 (In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11. kötet).
- ³⁷² Jenei Károly: *Mór a török kiűzésétől a szatmári békéig*. Mór, 1977: 69–75. (In: *Mór története*); Vadász Géza: *A község története a XVIII. században*. Mór, 1977: 77–92 (In: *Mór története*).
- ³⁷³ Fejér Megyei Levéltár (a továbbiakban: FML) Acta locorum, Csókakő, 1749–1762.
- ³⁷⁴ MOL Acta religiosae, 1744–1745; Seidel: i. m. 63.
- ³⁷⁵ FML Adóösszeírások. Sármelléki járás. Csókakő, 1774–1775.
- ³⁷⁶ FML Másolattár. A csókakői római katolikus templom története 1–2.
- ³⁷⁷ Székesfehérvári Püspöki Levéltár. Canonica visitatio, Bodajk, 1763.
- ³⁷⁸ Schneider Miklós: *Fejér megyei nemesi családok*. Székesfehérvár, 1935: 83–84.
- ³⁷⁹ FML Adóösszeírások. Sármelléki járás. Csókakő, 1774–1775.
- ³⁸⁰ FML Másolattár. A csókakői római katolikus templom története: 3.
- ³⁸¹ MOL Nádasdy család levéltára. Okiratok II: 443.
- ³⁸² FML Másolattár. A csókakői római katolikus templom története: 2.
- ³⁸³ A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára. Székesfehérvár, 1977: 175.
- ³⁸⁴ Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálások 1820–1828.
- ³⁸⁵ FML Acta locorum. Csókakő község pecsétlenyomata.
- ³⁸⁶ *Tűzvédelem Fejér megyében*. Székesfehérvár, 1979: 25–26.
- ³⁸⁷ FML Acta locorum, Csókakő. 1784, Özvegy Németh Györgyné végrendelete; 1801, Kelemen György vagyonleltára; 1802, Babonits Jakab vagyonleltára; 1804, Bognár István vagyonleltára.
- ³⁸⁸ FML Fejér vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1810: No. 295, 388, 1089.
- ³⁸⁹ Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: HL). A magyar nemesi insurrectio iratai, 1809: 489., 493. fólió.
- ³⁹⁰ FML Másolattár. *A csókakői római katolikus templom története: 3–4*.
- ³⁹¹ FML Csókakő történetére vonatkozó feltáró cédulák, 1818–1845.
- ³⁹² FML Kéziratos térképek levéltári gyűjteménye, T6: 169.
- ³⁹³ FML Nem nemesek összeírása. Sármelléki járás. Csókakő, 1838.
- ³⁹⁴ FML Acta politica, 1841, No. 1273.
- ³⁹⁵ FML Fejér vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1847, No. 309–321; Acta politica, 1847, No. 887.
- ³⁹⁶ FML Fejér Vármegye Bizottmányának jegyzőkönyve, 1848, No. 744.
- ³⁹⁷ Erdős Ferenc: *Forradalom és szabadságharc Fejér megyében (1848–1849)*. Székesfehérvár, 1998: 121, 126.
- ³⁹⁸ FML Fejér Vármegye Bizottmányának jegyzőkönyve, 1849, No. 198.
- ³⁹⁹ Erdős Ferenc: i. m. 246.
- ⁴⁰⁰ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851, I: 223.
- ⁴⁰¹ FML Haynau-féle közigazgatás iratai. Jegyzőkönyv, 1849, No. 145.
- ⁴⁰² MOL Abszolutizmuskori levéltár. Általános iratok, 1851, No. 1946. Petheő János levele Geringerhez.
- ⁴⁰³ Seidel: i. m. 80.
- ⁴⁰⁴ Az 1853. március 2-án megjelent úrbéri pátens és a kárpótlási és földtehermentesítési nyílt parancs kimondta az úrbéri kapcsolatból és a földesúri joghatóságból eredő jogok, járandóságok és kötelezettségek megszüntetését.
- ⁴⁰⁵ FML Másolattár. *A csókakői római katolikus templom története*.
- ⁴⁰⁶ *Vázlat a Fejér Megyei Gazdasági Egyesület 1860., 1861., 1862. évi munkálatairól*. Szerkesztette: Fekete János. Székesfehérvár, 1863: 70–77.
- ⁴⁰⁷ *Pál apostol első levele Timoteushoz, 5.23.*
- ⁴⁰⁸ *Székesfehérvári Borász-csarnok*. Szerkesztette: Tóth István. Székesfehérvár, 1863: 277; 1864: 191.
- ⁴⁰⁹ Uo. 1862. Függelék, I. számú tábla (lapszám nélkül).
- ⁴¹⁰ Révai nagylexikona. Szőlőműveléssel, szőlőfajtákkal, borászattal foglalkozó szócikkek.

- ⁴¹¹ FML Fejér vármegyei községek kataszteri, telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Csókakő. Dűlők összeírása, 1873–1874.
- ⁴¹² Uo. Betűsoros névjegyzéke a földbirtokosoknak, s feljegyzése a helyrajzi számoknak. Csókakő, 1873.
- ⁴¹³ Czeizel Endre: *A magyar festőművészet-géniuszok sorsa*. Budapest, 2009: 171–178.
- ⁴¹⁴ Asztalos László—Csizmadia Andor—Kovács Kálmán: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1972: 437–438.
- ⁴¹⁵ FML Fejér megyei községek szabályrendeleteinek gyűjteménye. Csókakő nagyközség szervezete, 1888.
- ⁴¹⁶ Uo. ua.
- ⁴¹⁷ FML Fejér megyei községek szabályrendeleteinek gyűjteménye. Csókakő. Tűzrendészeti szabályrendelet, 1887, 1893.
- ⁴¹⁸ FML Fejér vármegye alispánjának iratai. VII. Községekre vonatkozó iratok. Csókakő, 1883, 1895. No. 13385.
- ⁴¹⁹ FML Csókakő község képviselő-testületének jegyzőkönyve, 1896. május 10.
- ⁴²⁰ Uo. Csókakő község hivatalvizsgálati jegyzőkönyve, 1897.
- ⁴²¹ Székes-Fejérvári naptár az 1901. évre. Székesfehérvár, 1901: 151; FML Fejér vármegye alispánjának iratai. IX. Iparosok és kereskedők összeírása. Csókakő, 1897.
- ⁴²² FML Csókakői hegyközség jegyzőkönyvei. 1895–1901.
- ⁴²³ FML Fejér vármegye alispánjának iratai. VII. Községekre vonatkozó iratok. Csókakő, 1907. No. 10324.
- ⁴²⁴ FML Fejér vármegye alispánjának éves jelentései 1886–1900.
- ⁴²⁵ Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára 1931–1932. Csókakő: 182.
- ⁴²⁶ FML Fejér vármegye alispánjának 1915., 1916. évi jelentése.
- ⁴²⁷ FML Csókakő község állami anyakönyveinek másodpéldányai. Halotti anyakönyvek 1914–1930.
- ⁴²⁸ FML Csókakő község képviselő-testületének jegyzőkönyve, 1918. november 3.
- ⁴²⁹ Uo. 1918. december 8.
- ⁴³⁰ Uo. 1919. augusztus 8.
- ⁴³¹ Uo. 1919. október 4.
- ⁴³² FML Fejér Megyei Törvényhatósági Bizottságának jegyzőkönyve. 1920: 51; 1921: 40; 1923: 41.
- ⁴³³ Uo. 1923: 563.
- ⁴³⁴ HL Magyar Nemzeti Hadsereg fővezérsége. 1920. No. 12345.
- ⁴³⁵ Uo. Katonapolitikai osztály. 1922. No. 50005.
- ⁴³⁶ FML Fejér vármegye alispánjának iratai. Elnöki iratok. 1921. No. 30.
- ⁴³⁷ Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Budapest, 1993, II: 145–146, 302–314.
- ⁴³⁸ FML Fejér Megyei Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei. 1926: 235.
- ⁴³⁹ *Lelkipásztori jelentések 1924–1926*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, jegyetekkel ellátta és a mutatókat összeállította: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2008: 126–127.
- ⁴⁴⁰ FML Fejér vármegye és Székesfehérvár törvényhatósági jogú város főispánjának iratai. Bizalmas iratok, 1930: No. 10; 1932: No. 1; 1937: No. 1.
- ⁴⁴¹ FML Fejér megyei községek egyesületi alapszabályai, Csókakő, 1923–1935.
- ⁴⁴² Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára, 1931–1932. Csókakő: 182–184.
- ⁴⁴³ FML Csókakő község állami anyakönyveinek másodpéldányai. Halotti anyakönyvek 1945–1950; Csókakő Község Polgármesteri Hivatala. Csókakői Hősök könyvének melléklete.
- ⁴⁴⁴ FML Fejér vármegye alispánjának iratai, 1945: No. 23.

- ⁴⁴⁵ *Inter arma 1944–1945*. Szerkesztette: Mózy Gergely. Székesfehérvár, 2004: 129–130.
- ⁴⁴⁶ FML A csókakői nemzeti bizottság jegyzőkönyvei, 1945. május 8.
- ⁴⁴⁷ Uo., 1945. június 2.
- ⁴⁴⁸ FML Fejér Megyei Földbirtokrendező Tanács iratai. A földreform végrehajtására vonatkozó birtokstatisztikai lapok, 1947.
- ⁴⁴⁹ FML A csókakői nemzeti bizottság jegyzőkönyve, 1945. június 8.; 1945. június 17.
- ⁴⁵⁰ FML Csókakő község képviselő-testületének jegyzőkönyve, 1945. június 26.
- ⁴⁵¹ FML Fejér–Esztergom–Komárom megyék központi választmányának iratai. Móri járás, jegyzőkönyvek, 1945. november 4.
- ⁴⁵² *A népi demokratikus átalakulás Fejér megyei eseményei 1945–1948*. Székesfehérvár, 1976: 86–92.
- ⁴⁵³ FML Csókakő község képviselő-testületének jegyzőkönyvei, 1946–1950; www.csokako.hu.
- ⁴⁵⁴ FML Másolattár. A Fejér Megyei Rendőr-főkapitányság jelentése, 1958; FML Fejér Megyei Főügyészség iratai, BÜL 285/1957.
- ⁴⁵⁵ FML Csókakő történetére vonatkozó jegyzetek. A *Csókakői pillanatkép*-et összeállította Ormos Gerő. www.csokako.hu.
- ⁴⁵⁶ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 1978: 279.
- ⁴⁵⁸ *Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye*. In: *FMTÉ 11*. Székesfehérvár, 1977: 192.

Térképek

VERTESI TAJVÉDELMI KÖRZET

Csókakő

1 : 20 500

1 cm = 205 m

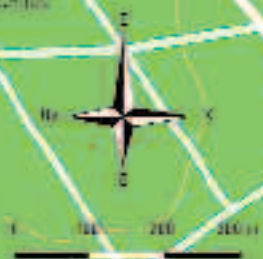

VER

Csókakő

0.2 km

TESITÁJVEDELMI KÖRZET

1:10 000
Készítette: Tervelet

Alföldcsanakvölgy

33

Jordán Parkerdő

TVT

Oronidi
szőlők

Csákaerőss alatti
dűlő

gyep-hegy

Csákaerőss
2000

